

С. В. Васильєв

Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ

Навчальний посібник

Харків

«Еспада»

2012

ББК ____

В ____

Автор:

Васильєв Сергій Володимирович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного процесу Національного університету «Юридична академії України ім. Ярослава Мудрого»

Рецензенти:

Гетманцев Олександр Валентинович — кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правосуддя Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича;

Луспеник Дмитро Дмитрович — кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, суддя, секретар пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ;

Ткачук Олег Степанович — кандидат юридичних наук, доцент, суддя Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ

Васильєв С. В.

Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ: навчальний посібник. — Харків: Еспада, 2012. — ____ с.

ISBN

Посібник розкриває особливості підготовки та розгляду найбільш актуальних в практиці судів загальної юрисдикції цивільних справ, знання і облік яких є необхідною умовою належного здійснення правосуддя в сфері цивільного судочинства. В роботі використана судова практика та правові позиції Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, даються рекомендації по застосуванню норм матеріального і процесуального права.

Для юристів, а також всіх тих, хто цікавиться питаннями права і застосування його норм судами.

Список основных сокращень

ГК — Господарський кодекс України
ГПК — Господарський процесуальний кодекс України
ЖК — Житловий кодекс України
ЗК — Земельний кодекс України
КАС — Кодекс адміністративного судочинства України
КЗпП — Кодекс законів України про працю
КК — Кримінальний кодекс України
КПК — Кримінально-процесуальний кодекс України
СК — Сімейний кодекс України
ЦК — Цивільний кодекс України
ЦПК — Цивільний процесуальний кодекс України

Від автора

Судове провадження по цивільних справах для досягнення його цілей повинне здійснюватися таким чином, щоб забезпечити їх правильний і своєчасний розгляд і вирішення. Вимоги правильного й своєчасного розгляду справи відносяться до судів всіх інстанцій, але особливе значення вони мають для провадження у суді першої інстанції. Вирішення спору цим судом у встановлені цивільним процесуальним законодавством строки та ухвалення законного та обґрунтованого рішення повністю забезпечує досягнення кінцевих цілей цивільного судочинства. При цьому захист порушеного або оспорюваного права і охоронюваного законом інтересу здійснюється найбільше економічно для осіб, які беруть участь у справі, самого суду і держави в цілому.

Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ входить в коло обов'язкових знань кожного юриста. Залежно від напрямку професійної діяльності коло цих знань може бути різним, але уявити фахівця у галузі права, який не розуміє загальну модель (конструкцію) судового захисту спірних правовідносин, майже не можливо.

У той же час, запити практики, що завжди виходять з необхідності пізнання процесуальних особливостей і уміння використовувати ці знання з метою правильного вирішення спору, настійно вимагають наукових розробок в цьому напрямі, виявлення специфічних рис, властивих розгляду тієї або іншої категорії цивільних справ, вироблення рекомендацій по застосуванню процесуального законодавства при розгляді відповідних категорій цивільних справ.

В юридичній літературі зустрічаються публікації присвячені процесуальним особливостям розгляду трудових, сімейних, земельних справ, справ про спадкування, про відшкодування моральної шкоди тощо. Однак видання, яке б дало можливість отримати повну інформацію про підготовку та судовий розгляд найбільш розповсюджених у судовій практиці цивільних справ, не існує.

Тому, основна мета навчального посібника — на основі комплексного аналізу чинного законодавства, процесуальних процедур та судової практики, надати можливість кожному, хто стикається з необхідністю захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних та юридичних осіб в порядку цивільного судопроизва, отримати необхідну інформацію про порядок порушення, підготовки та розгляду окремих категорій цивільних справ.

Кожна справа, яка розглядається в суді, індивідуальна. Вона характеризується самостійними вимогами та метою, суб'єктивним складом, предметом доказування, колом засобів доказування, розміром судових витрат тощо. Однак, коли мова заходить про досить велику групу спорів, вирішення яких залежить від застосування регулятивних норм, що входять в одну і ту ж галузь права або в один з інститутів цієї галузі, то для правильного застосування цих норм виникає необхідність в урахуванні певної специфіки процесуального характеру і можливості встановлення загальної процесуальної формули, яку можна використовувати для підготовки та розгляду відповідної групи цивільних справ.

Вказана процесуальна формула, що базується на співвідношенні матеріального і процесуального права, складається з наступних елементів: 1) правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні

справи; 2) підсудність справи; 3) розмір ставки судового збору; 3) особи, які беруть участь у справі; 4) предмет доказування; 5) приблизний перелік необхідних доказів.

При використанні запропонованої процесуальної формули до конкретної цивільної справи, навчальний посібник надає можливість ознайомитися з правовими позиціями Верховного Суду України та рекомендаційними роз'ясненнями Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо застосування окремих норм цивільного законодавства.

Метода викладення матеріалу у посібнику дозволяє використовувати цю книгу у якості підручника для студентів-юристів при вивченні навчального курсу «Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ», а також як довідник для суддів, прокурорів, адвокатів і інших практикуючих юристів.

Розділ I

Методика визначення процесуальних особливостей розгляду та вирішення окремих категорій цивільних справ

1. Вплив характеру матеріальних правовідносин на особливості розгляду і вирішення цивільних справ

У юридичній літературі вже упродовж багатьох років підкреслюється існування тісних зв'язків між цивільним процесуальним правом і галузями матеріального права. Ці зв'язки обумовлені єдністю початкових положень і спільністю завдань¹. На думку М. С. Шакарян, цивільне процесуальне право служить формою примусового здійснення цивільних, сімейних, трудових, адміністративних та інших обов'язків, формою захисту суб'єктивних прав, коли приписи, що містяться в нормах матеріального права, не виконуються зобов'язаними особами добровільно².

Таким чином, положення про наявність відповідних зв'язків між галузями процесуального і матеріального права в науці беззаперечне. Цивільне процесуальне право тісно пов'язане з матеріальним правом тому, що його існування обумовлене об'єктивною потребою застосування норм матеріального права владно-правовою діяльністю судів. Проте, зазнаючи впливу норм матеріального права, цивільне процесуальне право не втрачає самостійного характеру. Норми цивільного процесуального права мають свій зміст. Предметом регулювання цивільного процесуального права є процесуальні відносини, що виникають у сфері правосуддя по цивільних справах між судом і учасниками цивільного процесу. Не викликає сумніву пріоритет норм цивільного процесуального права при вирішенні процесуальних питань. Тому процесуальні норми, що містяться в структурі нормативних актів матеріального права, не повинні суперечити основним положенням ЦПК.

Взаємодія норм цивільного процесуального права з нормами матеріального права означає не лише односторонній вплив норм матеріального права на формування норм цивільного процесуального права, але і вплив норм цивільного процесуального права на формування норм матеріального (цивільного, сімейного та ін.) права, з тією лише відповідністю, що вплив цивільного процесуального права на матеріальні галузі не такий значний, як зворотний зв'язок.

Як зазначається в юридичній літературі, матеріальне право визначає: а) органи і способи захисту прав; б) види судочинства; в) суб'єктів, заінтересованих в результаті справи; г) основні елементи правил доказування; д) обумовлює диспозитивний і змагальний характер процесу³.

¹ Див.: Гукасян Р. Е. Влияние материально-правовых отношений на форму процесса в исковом производстве // Вопросы теории и практики гражданского процесса. — Саратов, 1976; Курс советского гражданского процессуального права. Т. 1. — М.: Наука, 1981. — С. 65—69 та ін.

² Гражданское процессуальное право России /Под ред. М. С. Шакарян. — М.: Былина, 1999. — С. 21.

³ Див.: Викут М. А., Зайцев И. М. Гражданский процесс России. — М.: Юрист, 1999. — С. 27—28; Грось Л. А. О значении правильного определения отраслевой принадлежности правовых норм, применяемых в гражданском судопроизводстве // Арбитражный и гражданский процесс. — 2011. — № 5. — С. 2—5 та ін.

Таким чином, перш ніж приступити до розгляду цивільної справи, необхідно визначити матеріально-правову норму, що регулює спірні відносини.

Для цього важливо встановити, чи має вимога позивача правовий характер. Якщо має, то з яких за своєю природою правовідносин вона впливає (цивільних, сімейних, трудових або ін.). Після цього необхідно точно визначити норму матеріального права, яка регулює спірні правовідносини. Ця правова норма і є, як правильно вважає В. М. Шерстюк, «модель правовідносин, з яких виник спір»⁴. На основі ретельного аналізу цієї норми треба вирішити низку важливих процесуальних питань, пов'язаних з розглядом і вирішенням цивільної справи.

На думку С. С. Бичкової взаємозв'язок матеріальних і процесуальних правовідносин полягає у тому, що підставою для виникнення цивільних процесуальних правовідносин, суб'єктами яких є сторони та суд, є порушення, невизнання чи оспорення певного права, свободи чи інтересу та спір, що впливає у зв'язку з цим із матеріальних правовідносин. При цьому матеріальні правовідносини є спірними та невизначеними. А процесуальні правовідносини чітко регламентовано та суворо визначено⁵.

Виразом тісної взаємодії між цивільним процесуальним правом та іншими галузями права є «генетичні зв'язки»⁶, що існують між суб'єктами цих правовідносин, оскільки суб'єкти матеріальних відносин стають суб'єктами процесуальних відносин. Тому на основі обраної моделі матеріальних правовідносин має бути визначений суб'єктивний склад цивільних правовідносин. Від норми матеріального права, що підлягає застосуванню, залежить специфіка вирішення питання про належні сторони, про місце, яке в процесі повинне займати та або інша особисто заінтересована особа⁷.

Загальновизнана формула: належні сторони у цивільній справі — це суб'єкти імовірно існуючих спірних матеріальних правовідносин. Належний позивач у цивільній справі — суб'єкт імовірно існуючого права вимоги, належний відповідач — суб'єкт імовірно існуючого обов'язку має право:

- здійснити дію (утриматися від здійснення дії), за допомогою якої реалізується суб'єктивне право позивача (відповідач у позові про присудження);
- визнати зміст правового зв'язку з позивачем (відповідач у позові про визнання);
- змінити зміст або припинити правовідносини з позивачем (відповідач у перетворювальному позові).

Припущення про існування між сторонами матеріальних правовідносин досить для висновку про легітимність сторін. Сторони належні і в ситуаціях, коли за підсумками розгляду справи суд встановлює

⁴ Шерстюк В. М. Методика определения процессуальных особенностей рассмотрения и разрешения гражданских дел /Гражданский процесс: наука и преподавание. — М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. — С. 64.

⁵ Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: Монографія. — К.: Атіка, 2011. — С. 103.

⁶ Фархтдинов Я. Ф. Источники гражданского процессуального права Российской Федерации. Автореф. ... дис. доктора юрид. наук. — Екатеринбург, 2002. — С. 8—10.

⁷ Громошина Н. А. Процессуальные особенности рассмотрения и разрешения дел о возмещении вреда, причиненного источником повышенной опасности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1980. — С. 8.

відсутність матеріальних правовідносин між сторонами. Важливо, щоб не виключалося припущення про те, що позивач і відповідач знаходяться в таких правовідносинах⁸.

Належні сторони, таким чином, визнаються як суб'єкти імовірно існуючих між ними спірних правовідносин незалежно від того, чи є вони предметом відповідного позову.

У той же час слід мати на увазі, що на підставі моделі матеріальних правовідносин визначаються не усі учасники процесу, а тільки сторони, треті особи, що заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, треті особи, що не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, співучасники. Інші суб'єкти цивільного процесу матеріальними правовідносинами не визначаються⁹.

Зв'язок цивільного процесуального права з матеріальними галузями права має прояв і у сфері доказового права. К. С. Юдельсон писав, що зміст цивільного процесу багато у чому визначається особливостями цивільного права. Самі твердження і заперечення, в яких впливає судовий спір, визначається нормами цивільного права. З них впливає і фактичний склад підстав позову і заперечень, що підлягають доказуванню. Конкретне питання про належність доказів не може бути вирішено поза сферою цивільного права. Крім того, розподіл обов'язку доказування фактів між суб'єктами процесу також залежить від матеріально-правових норм. Випадки звільнення від доказування певних фактів теж регулюються цивільним правом, встановлюються презумпції, що мають доказове значення¹⁰.

У теорії цивільного процесуального права загальновизнано, що зміст предмета доказування визначається гіпотезою правової норми, що підлягає застосуванню, поширюється не лише на відносини, що врегульовані нормами цивільного права, але і нормами сімейного, трудового та інших галузей права. Норми матеріального права служать орієнтиром для висновку про належність доказів. Як правило, в актах матеріального права встановлюються винятки з правил допустимості доказів і розподілу обов'язків по доказуванню.

Норма права, що регулює відповідні матеріальні відносини, містить вказівки на загальні обставини, які підлягають доказуванню в всіх справах відповідної категорії. Вони конкретизуються у позовних вимогах і у запереченнях по кожній справі.

Отже, модель спірних матеріальних правовідносин дозволяє правильно встановити специфіку предмета і підстав позову. Матеріальні правовідносини не лише впливають на визначення предмета і підстав позову, але і формують їх.

Взаємозв'язок матеріального і процесуального права проявляється на усіх стадіях процесу, проте міра цього співвідношення на різних стадіях процесу різна. Найбільший вплив норми матеріального права здійснюють на стадії розгляду справ у суді першої інстанції. Так, при відкритті провадження у справі відбувається реалізація норм процесуального права і конкретизація норм матеріального права,

⁸ Грось Л. А. Влияние норм материального права на определение надлежащих сторон в гражданском деле //Правоведение. — 1999. — № 4. — С. 35—52.

⁹ Гукасян Р. Е. Влияние материально-правовых отношений на форму процесса в исковом производстве //Вопросы теории и практики гражданского процесса. — Саратов, 1976. — С. 29.

¹⁰ Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. — М.: Госюриздат, 1951. — С. 38—49.

оскільки без цього не можна виконати приписи багатьох процесуальних норм, наприклад про форму і зміст позовної заяви.

З дотриманням вимог процесуального законодавства позивач сам вказує відповідача, предмет і підставу позову. Суддя при вирішенні питання про відкриття провадження у справі коригує відповідні дії позивача з урахуванням вимог матеріального права, уточнює суть позовних вимог.

При підготовці справи до судового розгляду завданням суду є визначення норми матеріального права, якою слід керуватися, конкретизація спірного матеріального правовідношення і т. п.

Є підстави вважати, що застосована судом у рішенні норма матеріального права, правові наслідки, передбачені нею, і характер відносин, врегульованих цією правовою нормою, чинять вплив на строки і порядок виконання рішення.

Підсумовуючи аналіз взаємозв'язку матеріального і процесуального законодавства, слід відзначити, що акти матеріального права, які містять процесуальні норми, є *спеціальними джерелами цивільного процесуального права*, які регулюють особливості судового захисту суб'єктів цивільних правовідносин.

Таким чином, щоб вичерпно виявити процесуальні особливості розгляду і вирішення справ у порядку цивільного судочинства, необхідно правильно визначити коло закріплених у ЦПК і матеріально-правових актах спеціальних процесуальних норм, що відносяться до розгляду і вирішення тільки відповідних цивільно-правових спорів, а також на основі всебічного аналізу норми матеріального права, що підлягають застосуванню, вирішити низку не врегульованих спеціальними нормами питань процесуального характеру: про юрисдикцію справи суду, про сторони, третіх осіб, про предмет доказування у справі, належності доказів та інших питань, що мають важливе значення для даної справи¹¹.

2. Співвідношення загальних та спеціальних процесуальних норм

Деякі процесуальні відносини у цивільному судочинстві складаються на підставі норм процесуального характеру, що включені у структуру матеріального законодавства. Іншими словами, процесуальні норми закріплені не тільки в ЦПК, але і в актах матеріального права (ЦК, СК, КЗпП, ЖК та ін.).

За своїм змістом велика частина цих процесуальних правил регулює: 1) юрисдикцію; 2) склад осіб, які беруть участь у справі; 3) особливості вимог (предмет і підстави позову), що пред'являються до суду; 4) особливості доказування по конкретних справах (предмет доказування, розподіл обов'язків по доказуванню, законні презумпції тощо).

Значно менша група таких правил визначає особливості руху процесу: правила відкладення розгляду справ, особливості підготовки до судового розгляду і виконання рішень суду та ін.

¹¹ Особенности рассмотрения и разрешения отдельных категорий гражданских дел /Под ред. И. К. Пискарева. — М.: Городец, 2005. — С. 23—24.

Отже, вивчення процесуальних особливостей розгляду цивільних справ може здійснюватися у двох напрямках. Перший пов'язаний з дослідженням співвідношення загальних процесуальних норм, закріплених у ЦПК, і спеціальних процесуальних норм, включених у непроцесуальні нормативні акти, другий — з аналізом тих, що підлягають застосуванню норм матеріального права з метою правильного вирішення основних питань процесуального права у кожній конкретній цивільній справі.

Процесуальні правила, що закріплені в актах матеріального права, за сферою застосування відносяться до спеціальних, оскільки орієнтовані на конкретні категорії справ.

Спеціальна процесуальна норма — це правова норма, закріплена в ЦПК або в акті матеріального права, що регулює вузьке коло суспільних відносин у порівнянні із загальними нормами, розташована на одному рівні системи права, і яка застосовується при розгляді і вирішенні справ певної матеріально-правової природи.

Серед спеціальних цивільних процесуальних норм важливе місце займають норми, що встановлюють особливості розгляду окремих категорій справ. Специфіка цих встановлень зумовлена рядом їх загальних, істотних ознак. Важливою рисою цих норм є особливість сфери їх дії — вони розраховані на застосування при розгляді і вирішенні тільки певної категорії справ (наприклад, тільки справ про відшкодування шкоди). Норма, яка регулює розгляд конкретної групи справ, завжди є спеціальною по відношенню до норм ЦПК, що регламентують однорідні суспільні відносини і застосовуються при розгляді будь-яких цивільних справ незалежно від їх матеріально-правової природи.

Норми ЦПК є загальними, оскільки діють при розгляді і вирішенні усіх цивільних справ у судах загальної юрисдикції. Сфера ж дії процесуальних норм, що закріплені у нормативних актах матеріального права, зовсім інша. Їх застосування обмежене рамками розгляду і вирішення справ тієї або іншої категорії. Так, наприклад, процесуальні норми, закріплені у Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р., діють тільки при розгляді і вирішенні судами справ по справах про відшкодування шкоди, заподіяної судово-слідчими органами. Процесуальні норми, що закріплені у Законі України «Про захист прав споживачів», діють тільки при розгляді справ про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Однак спеціалізація цих процесуальних норм з конкретної категорії справ дозволяє законодавцю значно повніше використовувати можливості правового регулювання і з їх допомогою детально з урахуванням специфіки матеріальних відносин справ даної категорії регламентувати процесуальне відношення.

Спеціальні правові норми, що містяться в матеріально-правових та інших непроцесуальних актах, можуть бути виключними, деталізуючими і доповнювати загальні правила, закріплені у ЦПК. Звідси і значимість цих правових норм для правильного розгляду справ. Знання тільки загальних норм, які закріплені у ЦПК, не завжди забезпечує правильне вирішення процесуальних відносин при розгляді відповідних справ. Спеціальна процесуальна правова норма, що міститься у названих нормативних актах матеріального права, може по-іншому регулювати те або інше процесуальне відношення. Наприклад, загальні правила цивільної судової юрисдикції, що містяться у ст. 15 ЦПК, конкретизуються

у цивільному законодавстві у ч. 1 ст. 16 ЦК: «Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу».

Спеціальні процесуальні норми, що містяться у матеріально-правових актах, можуть не тільки виключити дію загальних норм, але і конкретизувати їх.

Так, відповідно до ст. 3 ЦПК кожна особа має право у порядку, встановленому ЦПК, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звернутися органи і особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні чи суспільні інтереси.

Відповідно до Закону України «Про захист прав споживача» правом на звернення до суду за захистом прав конкретного споживача володіють: 1) сам споживач (ст. 3); 2) Державний комітет України у справах захисту прав споживачів, його органи в Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі (ст. 5); 3) органи місцевого самоврядування; 4) громадські організації споживачів (ст. 26).

Таким чином, дана процесуальна правова норма конкретизує правила, що містяться в ст. 3 ЦПК, при розгляді судом справ про захист прав споживача. Оскільки існує спеціальна правова норма, що встановлює коло осіб, за заявою яких суд може розглядати справи цієї категорії, то застосовуватися повинна вказана норма, а не загальна.

За своїм змістом спеціальні процесуальні правила регулюють також особливості вимог (предмет і підстава позову), що пред'являються до суду. Так, згідно із Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи»¹² (ст. 13), Законом України «Про використання ядерної енергії та радіаційної безпеки»¹³ (ст. 13), Законом України «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань»¹⁴ (ст. 20) при відшкодуванні шкоди здоров'ю громадян, заподіяної ядерним інцидентом, компенсації підлягають такі витрати: 1) витрати на лікування і відновлення здоров'я; 2) витрати на відшкодування матеріальних втрат у зв'язку з втратою працездатності; 3) інші збитки (вимушений переїзд на нове місце проживання, передчасний вихід на пенсію, упущені можливості професійної або іншої діяльності), а також збитки, викликані психічними відхиленнями, породженими негативною дією доквілля, моральна шкода.

Спеціальні процесуальні норми, що містяться у матеріально-правових актах, можуть встановлювати і особливі правила доказування обставин, які мають істотне значення для справи. Зокрема, відомо, що загальне правило доказування сформульоване у п. 3 ст. 10 ЦПК, згідно з якою, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК.

При розгляді цивільних справ, що виникають з підстав заподіяння шкоди, діє закріплене в п. 2 ст. 1166 ЦК спеціальне процесуальне правило, що покладає обов'язок на особу, яка завдала шкоду, довести, що шкода завдана не з її вини.

¹² *Ведомости Верховной Рады Украины.* — 1991. — № 16. — Ст. 200.

¹³ *Ведомости Верховной Рады Украины.* — 1995. — № 12. — Ст. 81.

¹⁴ *Ведомости Верховной Рады Украины.* — 1998. — № 22. — Ст. 115.

В п. 5 ст. 1187 ЦК закріплено, що особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого.

Закон України «Про інформацію»¹⁵ (ст. 47), Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»¹⁶ (ст. 37) дають підстави для визнання предмета доказування у справі про захист честі, гідності та ділової репутації, до якого входять такі юридичні факти: 1) факт розповсюдження відомостей; 2) характер поширених відомостей, що порочать; 3) факт невідповідності відомостей дійсності.

Спеціальні процесуальні норми, закріплені в матеріально-правових нормативних актах, можуть встановлювати і особливі правила про допустимість доказів. Так, у затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 1232 від 30.11.2011 р. «Порядку проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві» закріплений перелік доказів, що підтверджують факт каліцтва або іншого ушкодження здоров'я працівникові, пов'язаних з виконанням ним трудових обов'язків. До них відносяться: примірник акта за формою Н-5; примірник акта за формою Н-1 (у разі, коли нещасний випадок визнано таким, що пов'язаний з виробництвом); примірник картки за формою П-5 (у разі виявлення гострого професійного захворювання (отруєння); медичний висновок про причини смерті, а також стан алкогольного, токсичного чи наркотичного сп'яніння; протокол огляду місця, де стався нещасний випадок, за встановленою формою; протокол зустрічі членів спеціальної комісії з членами сім'ї потерпілого чи уповноваженою особою, яка представляє їх інтереси; інші документи залежно від обставин і причин настання нещасного випадку (п. 51).

Спеціальні процесуальні норми, що закріплені у вищевказаних матеріально-правових актах, як вже зазначалося, можуть бути виключними, конкретизуючими, деталізуючими, але у будь-якому випадку, як зазначає М. К. Треушников, вони «не повинні суперечити принципам цивільного процесуального права, а також природі цивільних процесуальних відносин»¹⁷.

Слід погодитися з думкою П. І. Шевчука, що нормативні акти чинного законодавства, які містять цивільні процесуальні норми, незалежно від того, чи є вони суто цивільними процесуальними, чи мають комплексний характер, мають підпорядковуватись загальним положенням, відповідним правовим інститутам, що містяться у ЦПК України¹⁸.

Таким чином, законодавець вводить спеціальні правові норми, що встановлюють порядок розгляду в судах окремих категорій цивільних справ.

¹⁵ *Ведомости Верховной Рады Украины*. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

¹⁶ *Ведомости Верховной Рады Украины*. — 1993. — № 1. — Ст. 1.

¹⁷ *Формы защиты прав инвесторов в сфере рынка ценных бумаг* /Под ред. проф. М. К. Треушникова. — М.: Городец, 2000. — С. 40—46.

¹⁸ *Шевчук П. І. Проблеми реформування цивільного процесуального законодавства України*. — К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. — С. 69.

У правовій літературі немає єдиної думки відносно правової природи спеціальних процесуальних норм, закріплених у системі матеріального законодавства. Одні автори дотримуються думки, що процесуальні норми, включені в структуру матеріального законодавства, входять у структуру відповідної галузі права¹⁹. Інші автори відносять досліджувану групу процесуальних норм до структури процесуального права, виходячи з того, що знаходження деяких норм, регулюючих цивільне судочинство, в інших галузях законодавства не міняє їх природи, а пояснюється зв'язком цих норм з матеріально-правовими відношеннями, на охорону яких вони спрямовані і специфіку яких відбивають²⁰. Третя група авторів відстоює тезу про те, що кожній галузі матеріального права відповідає галузь процесуального права, тому досліджувана нами група спеціальних процесуальних норм не включається в структуру процесуального права, а «є «пласт», що лежить над відносинами, що регулюються матеріальним правом»²¹, утворюючи самостійну процесуальну галузь (наприклад сімейно-процесуальне право, трудове процесуальне право).

Для визначення обґрунтованості наведених позицій про правову природу спеціальних правових норм необхідно проаналізувати причини їх включення у структуру матеріального, а не процесуального законодавства.

Аналіз сучасної правотворчої практики дозволяє виявити дію декількох причин, що викликають об'єднання матеріальних і процесуальних норм в одному законодавчому акті:

- 1) відсутність необхідних спеціалізованих процесуальних нормативних актів, внаслідок чого у матеріальній галузі права і законодавства відособлюється своєрідна група процесуальних норм;
- 2) відсутність у спеціалізованих процесуальних нормативних актах правових норм спеціального призначення, розрахованих на розгляд і вирішення спорів, що виникають з певної групи матеріальних правовідносин;
- 3) наявність особливого зв'язку між матеріально-правовими і процесуальними нормами та інститутами, внаслідок чого їх роздільне кодифікування недоцільне через неможливість відриву процесуальних правил від відповідних матеріально-правових норм. Такі норми можна знайти практично у будь-якій матеріальній галузі права. Вони несуть особливе навантаження в механізмі захисту права або юридичної відповідальності. Так, форма захисту конкретних прав найчастіше встановлюється в матеріальному законодавстві (цивільному, сімейному, трудовому), хоча підвідомчість — процесуальний інститут, і загальні правила судової підвідомчості сформульовані в процесуальному законодавстві²².

Викладені причини відбивають рівень розвитку сучасного законодавства і специфіку закріплення окремих процесуальних правил.

¹⁹ Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право. — М.: Юрид. лит., 1997. — С. 58; Авдеенко Н. И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданско-процессуального права. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. — С. 31—32.

²⁰ Лесницкая Л. Ф. Система законодательства о гражданском судопроизводстве // Система советского законодательства. — М.: Юрид. лит., 1980. — С. 321.

²¹ Мельников Ю. И. Природа и содержание норм процессуального права в социалистическом обществе. — Ярославль: Изд-во Ярославского гос. ун-та, 1976. — С. 65—66.

²² Кострова Н. М. Процессуальные нормы в структуре советского права // Правоведение. — 1983. — № 3. — С. 47.

Для того, щоб правильно визначити правову природу процесуальних норм, які регулюють судовий захист цивільних правовідносин, необхідно враховувати зв'язки цих норм одночасно з двома галузями законодавства і права — цивільного і цивільного процесуального. Така можливість відкривається, якщо використовувати зроблені в загальній теорії права висновки про приналежність окремих правових норм не до однієї, а до двох або декількох галузей права.

Для структури сучасного права слід вважати типовою ситуацію, коли конкретна правова норма належить будь-якій певній галузі права. Подібне положення характеризує високий рівень спеціалізації правового регулювання. Своєрідність конкретних правових норм утворює юридичну своєрідність відповідної галузі права як інтегрованого комплексу правових норм.

Складна правова природа окремих норм, що пов'язана з їх одночасною приналежністю до декількох галузей права, отримала в загальній теорії права назву «подвійної прописки». Використовуючи цей термін, що виражає особливе положення окремих правових норм в структурі права, можна зробити висновок про «подвійну прописку» процесуальних норм, включених до складу цивільного законодавства. «Подвійна прописка» цих норм означає, що вони одночасно входять в систему цивільного і цивільного процесуального законодавства. При такому підході враховуються особливості сучасного кодифікування цивільного і цивільного процесуального законодавства, а також взаємодія досліджуваних норм у структурі цивільного і цивільного процесуального законодавства.

Існування певної сукупності процесуальних норм у структурі цивільного законодавства надає частково комплексного характеру цивільному і цивільному процесуальному праву. Ці норми, зародившись у структурі матеріального права, сприяють подальшому розвитку процесуального регулювання.

Слід погодитися з думкою П. М. Рабіновича, що процесуальність — це така регулятивна функція юридичних норм, якої вони набувають лише відносно певних («матеріальних») норм права, лише шляхом «співробітництва» з останніми у процесі регулювання поведінки. «Матеріальність» і «процесуальність» юридичних норм — це умовні терміни, що відображають певні функціональні якості норм, які обумовлюються їхньою роллю у правовому регулюванні²³.

Викладене дозволяє зробити висновок, що сукупність процесуальних норм, що регулюють судовий захист, має різну правову природу, визначувану особливостями кодифікування і взаємодії цих норм між собою: 1) загальні і спеціальні правила цивільного судочинства, встановлені в цивільному процесуальному законодавстві, входять у структуру цивільного процесуального права; 2) процесуальні норми, що включені у структуру цивільного законодавства, входять у структуру не лише цієї галузі права, але і цивільного процесуального права. Отже, за рахунок останньої групи процесуальних норм зміст цивільного і цивільного процесуального права частково збігається.

Крім того, процесуальні норми, що містяться в нормативних актах (кодексах, законах), що регулюють матеріальні відносини, можна поділити на три групи: 1) ті, що мають первісний характер,

²³ Рабинович П. М. Упрочение законности — закономерность социализма. Вопросы теории и методологии исследования /Отв. ред. Кульчицкий В. С. — Львов: Вища шк.; Изд-во при Львов. ун-те, 1975. — С. 251, 274.

тобто первісні. Наприклад, такий характер мають приписи ст. 1167 ЦК про відшкодування заподіяної моральної шкоди фізичній чи юридичній особі у позовному порядку; 2) похідні, тобто ті, що мають вторинний характер. Ними конкретизуються (деталізуються) загальні положення ЦПК. Так, згідно зі ст. 3 ЦПК, правом на звернення до суду володіє всяка заінтересована особа. Конкретне коло заінтересованих осіб визначається нормами ЦК, СК та інших законів; 3) норми, які дослівно відтворюють положення, що містяться в ЦПК. Як правило, це характерно для підзаконних нормативних актів.

Отже, цивільне судочинство регулюється цілим комплексом процесуальних правил, який включає як загальні, так і спеціальні процесуальні норми, розміщені в ЦПК і в матеріально-правових нормативних актах. Тому для правильного розгляду і вирішення справ суддя повинен добре знати не лише загальні норми, закріплені в ЦПК, але і подані в матеріально-правових нормативних актах, спеціальні процесуальні норми, що встановлюють виняток або доповнення відносно порядку судочинства у даних справах. Крім того, одним з напрямів удосконалення цивільного процесуального законодавства повинен стати облік тих спеціальних процесуальних норм, які містяться в інших нормативних правових актах і ефективно регулюють особливості судового захисту.

3. Характеристика окремих процесуальних інститутів

3.1. Цивільна юрисдикція і підсудність цивільних справ

Цивільна судова юрисдикція — це повноваження органів судової влади по здійсненню правосуддя у передбаченому законом процесуальному порядку.

Критеріями, що визначають цивільну судову юрисдикцію, є: 1) характер і предмет спірних правовідносин; 2) суб'єктний склад спірних правовідносин.

Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦПК суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства;

Вказана стаття має загальний характер і не передбачає конкретизацію справ, що підлягають розгляду у порядку цивільного судочинства.

Справи цивільної юрисдикції конкретизуються у спеціальних законах та у постановах Пленумів Верховного Суду України і Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ.

Так, наприклад, вимоги *про визнання оспорюваного правочину недійсним* і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину розглядаються у позовному провадженні в порядку цивільного судочинства відповідно до вимог ст. 15 ЦПК. За цими ж правилами розглядаються зазначені вимоги і в разі, якщо стороною правочину є суб'єкт владних повноважень, крім вимог про визнання недійсним адміністративного договору (*п. 6 постанови Пленуму*

Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Усі спори щодо визнання авторства на твір підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства, в тому числі в разі набуття юридичною особою права суб'єкта права інтелектуальної власності на твір, який створений у зв'язку з виконанням трудового договору (ч. 2 ст. 429 ЦК) або який створено на замовлення (ч. 2 ст. 430 ЦК).

При визначенні судової юрисдикції інших категорій справ щодо захисту авторського права і (або) суміжних прав судам слід виходити з положень статей 3 та 15 ЦПК, статей 1 та 12 ГПК. Зокрема, в порядку цивільного судочинства підлягає вирішенню спір за участю фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності, якщо цей спір виник не у зв'язку зі здійсненням нею господарської діяльності (п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»).

Судовому розгляду підлягають цивільно-правові спори між гаражно-будівельними кооперативами (ГБК) та їх членами й іншими особами. Судам, зокрема, юрисдикційні справи:

— за скаргами засновників кооперативу з вимогами покласти на виконавчий орган сільської, селищної, міської, районної в місті ради обов'язок зареєструвати гаражно-будівельний кооператив, якщо останніми в цьому було відмовлено або не проведено реєстрацію в п'ятиденний строк з моменту подання заяви і необхідних документів;

— за заявами гаражно-будівельних кооперативів про визнання неправильним рішення виконавчого органу сільської, селищної, міської, районної в місті ради про відмову в згоді на внесення змін та доповнень до статуту кооперативу (не вирішення цього питання в п'ятиденний строк);

— за позовами кооперативів про звільнення гаражного приміщення (стоянки), стягнення внесків на утримання і експлуатацію гаражів-стоянок, відшкодування шкоди, заподіяної майну кооперативу;

— за позовами членів кооперативу про неправильність виключення з кооперативу, витребування гаража (гаражного приміщення, боксу, стоянки) з чужого незаконного володіння, усунення перешкод в користуванні гаражем і інших порушень їх прав, про стягнення паю, не повернутого в установлені статутом кооперативу строки після вибуття або виключення з кооперативу;

— за позовом дружини члена ГБК і членів його сім'ї, які брали участь у придбанні гаража (внесенні паю), про визнання права власності на пай і на гараж, про переважне право на вступ у члени кооперативу;

— за позовами спадкоємців членів ГБК про визнання права власності на гараж, про неправильність відмови в прийомі в члени кооперативу, про стягнення вартості спадкової частки в гаражі зі спадкоємця, прийнятого до кооперативу, про стягнення з кооперативу паю, а при повній сплаті спадкодавцем пайового внеску — вартості гаражного приміщення, якщо відповідно ніхто із спадкоємців не вступив до кооперативу і не розпорядився гаражем (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 28.06.1991 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ, пов'язаних з діяльністю гаражно-будівельних кооперативів»).

Підсудність — це розмежування компетенції стосовно розгляду справ між окремими судами загальної юрисдикції.

На відміну від цивільної юрисдикції, за допомогою якої розмежовуються повноваження на вирішення юридичних справ між різними юрисдикційними органами, підсудність розмежовує компетенцію в тій же сфері, але між різними судами.

Відповідно до ст. 107 ЦПК усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються районними, районними у містах, міськими та міськрайонними судами.

Отже, визначивши, що справа підлягає вирішенню в суді загальної юрисдикції, необхідно встановити, в який конкретно суд необхідно звернутися за розглядом справи по суті.

Територіальною називається підсудність справи суду залежно від території, на яку розповсюджується юрисдикція даного суду. Як правило, територіальна підсудність підрозділяється на загальну, за вибором позивача, виключну, за зв'язком справ та за ухвалою суду.

Загальна підсудність визначається місцем знаходження відповідача. Так, позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК).

Альтернативною (за вибором позивача) вважається підсудність, при якій справа може розглядатися одним з декількох вказаних у законі судів за вибором позивача.

Перелік справ з альтернативною підсудністю закріплений в ст. 110 ЦПК:

1) позови про стягнення аліментів, про визнання батьківства відповідача, позови, що витікають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

2) позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них;

3) позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину, можуть пред'являтися також за місцем проживання чи перебування позивача, або за місцем завдання шкоди;

4) позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

5) позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору.

Як зазначено у п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів», споживачі за власним вибором звертаються до суду за місцем свого проживання, або за місцем знаходження відповідача, або

за місцем заподіяння шкоди, або за місцем виконання договору. Жоден із цих судів не вправі відмовити у прийнятті позовної заяви або переслати її до іншого суду з мотивів непідсудності;

6) позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди;

7) позови, що виникають з діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням;

8) позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливість можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів.

Так, наприклад, з урахуванням того, що зобов'язання за векселем підлягає виконанню в обумовленому в ньому місці (місце платежу), що може не збігатися з місцем знаходження або проживання зобов'язаної (зобов'язаних) за векселем особи (осіб), позов про стягнення вексельного боргу може бути пред'явлено як у суді, визначеному відповідно до загальних правил підсудності, так і в суді за місцем платежу за векселем (*п. 30 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 08.06.2007 р. «Про деякі питання практики розгляду спорів, пов'язаних з обігом векселів»*);

9) позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи);

10) позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні;

11) позови про відшкодування збитків, заподіяних зіткненням судів, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі можуть пред'являтися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна;

12) позови до стягувача про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, або про повернення стягненого за виконавчим написом нотаріуса, можуть пред'являтися також за місцем його виконання;

13) позови Міністерства юстиції України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в інтересах і за довіреністю позивача, який не має в Україні зареєстрованого місця проживання чи перебування, можуть також пред'являтися за місцезнаходженням міністерства або його територіальних органів.

Наведений перелік свідчить про те, що альтернативна підсудність необхідна там, де або неможливе використання загального правила територіальної підсудності, або воно несправедливе по відношенню до позивача.

Виключною є підсудність, що допускає розгляд певних категорій справ лише судами, точно вказаними у законі. Вона називається виключною, по-перше, тому, що є винятком із загального правила територіальної підсудності, а по-друге, тому, що встановлювані нею правила не допускають жодних

винятків (у тому числі і за угодою сторін). Вибір суду тут не залежить ні від розсуду заявника, ні від угоди сторін, ні від розсуду суду.

Відповідно до ст. 114 ЦПК встановлені такі правила виключної підсудності:

1) позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини.

Так, позови *про визнання недійсними правочинів* щодо нерухомого майна та застосування наслідків недійсності пред'являються відповідно до ч. 1 ст. 114 ЦПК за місцезнаходженням майна або основної його частини. Кваліфікація об'єктів як нерухомого майна здійснюється відповідно до статей 181, 190 та 191 ЦК. При цьому за місцезнаходженням нерухомого майна повинні пред'являтися також позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна, яке буде створено в майбутньому (щодо інвестиційних договорів про будівництво нерухомого майна, договорів про участь у фонді фінансування будівництва тощо) (*п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»*).

У випадках, коли вимоги пов'язуються з визнанням *права на земельну ділянку*, встановленням порядку користування земельною ділянкою чи усуненням перешкод у цьому, іншими вимогами з приводу земельної ділянки чи розташованої на ній нерухомості, зокрема про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням земельного законодавства, суди обов'язково застосовують правила про виключну підсудність (ст. 114 ЦПК) (*п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»*);

2) позови про зняття арешту з майна пред'являються за місцезнаходженням цього майна або основної його частини;

3) позови кредиторів спадкодавця, що подаються до прийняття спадщини спадкоємцями, пред'являються за місцезнаходженням спадкового майна або основної його частини;

4) позови до перевізників, що виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, багажу, пошти, пред'являються за місцезнаходженням перевізника.

Виключна підсудність введена з урахуванням особливостей деяких категорій цивільних справ з метою максимального наближення до суду об'єкту спору або місця знаходження необхідних для розгляду справи доказів.

Підсудність кількох вимог, пов'язаних між собою являє собою такий різновид територіальної підсудності, коли підсудність однієї справи визначається місцем розгляду пов'язаної з нею іншої справи.

Пов'язана підсудність має місце в таких випадках: 1) позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача; 2) зустрічний позов незалежно від його підсудності пред'являється в суді за місцем розгляду первісного позову (ст. 113 ЦПК).

Підсудність за ухвалою суду — це вид підсудності, за якою територіальна юрисдикція суду визначається на підставі ухвали суду:

1) підсудність цивільних справ, у яких однією із сторін є суд або суддя цього суду, визначається ухвалою судді суду вищої інстанції без виклику сторін. Підсудність справ, у яких однією із сторін є Верховний Суд України або суддя цього суду, визначається за загальними правилами підсудності (ст. 108 ЦПК);

2) підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, за клопотанням позивача визначається ухвалою судді Верховного Суду України. У такому самому порядку визначається підсудність справ про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України (ст. 111 ЦПК).

3.2. Особи, які беруть участь у справі

Особи, які беруть участь у справах позовного провадження, — це наділені самостійною юридичною заінтересованістю, спрямованою на розв’язання матеріально-правового спору між сторонами, суб’єкти цивільних процесуальних правовідносин, які, реалізуючи принцип змагальності цивільного судочинства, вчиняють у суді певні процесуальні дії, захищаючи в порядку позовного провадження належні їм права, свободи та інтереси або у випадках, встановлених законом, права, свободи та інтереси інших осіб²⁴.

У відповідності з ч. 1 ст. 26 ЦПК до складу осіб, які беруть участь у справі у справах позовного провадження відносяться сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб.

Сторонами в цивільному процесі є особи, які беруть участь у справі, спір яких є предметом судового розгляду.

Характерні риси сторін у позовному провадженні такі: 1) сторони є суб’єктами спірних матеріально-правових (цивільних, сімейних, трудових і т. п.) правовідносин; 2) інтереси сторін протилежні одна одній; 3) процес у справі ведеться від імені і на користь сторін навіть у тому разі, якщо позивач особисто не звертається до суду з позовною заявою або сторони особисто не беруть участі у процесі; 4) сторони — суб’єкти процесуальної діяльності, яка забезпечується шляхом наділення їх широким комплексом процесуальних прав та обов’язків, необхідних для виконання ними процесуальних функцій; 5) на сторони розповсюджуються наслідки судового рішення. Тільки сторони можуть бути зобов’язані або уповноважені рішенням на здійснення конкретних дій по передачі і відповідно отриманню матеріальних благ, а також інших дій матеріально-правового характеру; 6) судові витрати покладаються на сторони.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач (ч. 1 ст. 30 ЦПК).

Позивач — особа, для захисту суб’єктивних прав і охоронюваних законом інтересів якої відкрито провадження у справі.

²⁴ Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: Монографія. — К.: Атіка, 2011. — С. 20.

Так, позови *про захист гідності, честі чи ділової репутації* вправі пред'явити фізична особа у разі поширення про неї недостовірної інформації, яка порушує її особисті немайнові права, а також інші заінтересовані особи (зокрема, члени її сім'ї, родичі), якщо така інформація прямо чи опосередковано порушує їхні особисті немайнові права.

У разі поширення недостовірної інформації, що порушує особисті немайнові права юридичної особи або її структурного підрозділу, позов вправі пред'явити орган цієї юридичної особи.

У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ч. 2 ст. 3, ст. 45 ЦПК) (*п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»*).

У справах *про захист авторського права і (або) суміжних прав позивачами* є:

— автори творів, їх спадкоємці та особи, які набули права на твори відповідно до договору чи закону (суб'єкти авторського права);

— виконавці творів, їх спадкоємці та особи, які набули суміжні права відповідно до договору чи закону щодо виконань;

— виробники фонограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм;

— виробники відеограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо відеограм;

— організації мовлення та їх правонаступники (суб'єкти суміжних прав);

— інші заінтересовані особи мають право в разі смерті автора та за відсутності уповноваженої ним особи звернутися до суду з позовом про охорону недоторканності твору (ч. 2 ст. 439 ЦК) (*п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»*).

Відповідно до ст. 165 СК з позовом *про позбавлення батьківських прав* можуть звернутися: 1) один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина; 2) заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому вона перебуває; 3) орган опіки та піклування; 4) прокурор; 5) сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Позивачем у справах *про відшкодування моральної шкоди* може виступати та фізична чи юридична особа, права якої були безпосередньо порушені протиправними діями (бездіяльністю) інших осіб (*п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»*).

Відповідач — особа, що залучається судом до відповіді щодо вимоги, заявленої позивачем. За твердженням позивача, відповідач — особа, яка порушила або оспорує його суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес.

Належним **відповідачем** у справі *про захист авторського права і (або) суміжних прав* є особа, яка своїми діями порушила особисті немайнові чи майнові права суб'єктів авторського права і (або)

суміжних прав (*п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»*).

Відповідачами у справі про захист гідності, честі чи ділової репутації є фізична або юридична особа, яка поширила недостовірну інформацію, а також автор цієї інформації.

Якщо позов пред'явлено про спростування інформації, опублікованої в засобах масової інформації, то належними відповідачами є автор і редакція відповідного засобу масової інформації чи інша установа, що виконує її функції, оскільки згідно зі ст. 21 Закону про пресу редакція або інша установа, яка виконує її функції, здійснює підготовку та випуск у світ друкованого засобу масової інформації.

У разі, коли редакція друкованого засобу масової інформації не має статусу юридичної особи, належним відповідачем є юридична особа, структурним підрозділом якої є редакція. Якщо редакція не є структурним підрозділом юридичної особи, то належним відповідачем виступає засновник друкованого засобу масової інформації.

У випадку, коли інформація була поширена у засобі масової інформації з посиланням на особу, яка є джерелом такої інформації, ця особа також є належним відповідачем.

При опублікуванні чи іншому поширенні оспоруваної інформації без зазначення автора (наприклад, у редакційній статті) відповідачем у справі має бути орган, що здійснив випуск засобу масової інформації (*п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»*).

Відповідачем у випадку поширення інформації, яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, зокрема при підписанні характеристики тощо, є юридична особа, в якій вона працює. Враховуючи, що розгляд справи може вплинути на права та обов'язки цієї особи, остання може бути залучена до участі у справі в порядку, передбаченому статтею 36 ЦПК (*п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»*).

Належним **відповідачем** у разі поширення оспоруваної інформації в мережі Інтернет є автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайта, особи яких позивач повинен установити та зазначити в позовній заяві (п. 2 ч. 2 ст. 119 ЦПК) (*п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»*).

Належним **відповідачем** у справі за позовом про оплату праці є та юридична особа (підприємство, установа, організація), з якою позивачем укладено трудовий договір. Проте, в разі недостатності у державної установи (організації) коштів відповідальність за її зобов'язаннями несе власник (*п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України № 13 від 24.12.1999 р. «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці»*).

За моральну (немайнову) шкоду, заподіяну працівником під час виконання трудових обов'язків, відповідальність несе організація, з якою цей працівник перебуває у трудових відносинах, а останній відповідає перед нею в порядку регресу, якщо спеціальною нормою закону не встановлено іншого

(наприклад, ст. 47 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») (п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»).

Відповідно до ч. 2 ст. 26 ЦПК у справах наказного та окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники.

Так, із заявою про встановлення факту батьківства до суду мають право звернутися матір, опікун (піклувальник) дитини, особа, яка її утримує та виховує, а також сама дитина, котра досягла повноліття, а факту материнства — батько й інші перелічені особи. Усі вони беруть участь у справі як заявники, а органи опіки та піклування й інші особи (залежно від обставин справи) — як заінтересовані особи (п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»).

У справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ч. 3 ст. 26 ЦПК). До вказаних осіб слід віднести Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, які звернулися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або держави чи суспільних інтересів (ч. 1 ст. 45 ЦПК).

Згідно з положенням СК України органи опіки та піклування мають право на звернення до суду з позовом: 1) про визнання шлюбу недійсним, якщо він був зареєстрований у випадках, передбачених СК (ст. 42 СК); 2) про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК); 3) про позбавлення батьків або одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав (ч. 2 ст. 170 СК); 4) про скасування усиновлення або визнання його недійсним (ст. 240 СК).

ЦПК України надає органам опіки та піклування право подавати заяви до суду у таких справах: 1) про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (ч. 1 ст. 237 ЦПК); 2) про обмеження права неповнолітнього самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами або позбавлення його цього права (ч. 2 ст. 237 ЦПК); 3) про визнання фізичної особи недієздатною (ч. 3 ст. 237 ЦПК).

Заява про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади за умов, визначених ЦК України, подається до суду за місцезнаходженням цієї речі органом, уповноваженим управляти майном відповідної територіальної громади (ст. 269 ЦПК).

Заява про визнання спадщини відумерлою у випадках, встановлених ЦК України, подається до суду органом місцевого самоврядування (ст. 274 ЦПК).

За умов, визначених Законом України «Про психіатричну допомогу», лікар-психіатр має право подати заяву до суду про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку (ст. 279 ЦПК).

Сімейний кодекс України надає право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав особі, у родині якої проживає дитина (ст. 165 СК).

Об'єднання споживачів мають право звертатися з позовом до суду про визнання дій продавця, виготовлювача (підприємств, які виконують їх функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій (ст. 26 Закону України «Про захист прав споживачів»).

Згідно зі ст. 237 ЦПК *наркологічний або психіатричний заклад* може подати заяву до суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або про визнання фізичної особи недієздатною.

Протитуберкульозний заклад має право подати до суду заяву про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу хворого на заразну форму туберкульозу, який ухиляється від лікування (ст. 283 ЦПК).

Установа охорони здоров'я або навчальний заклад має право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК).

Крім того, з метою представництва інтересів громадянина або держави в суді **прокурор** у межах повноважень, визначених законом, звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступати за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом інших осіб, на будь-якій стадії її розгляду, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення Верховним Судом України, про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами. При цьому прокурор повинен надати суду документи, які підтверджують неможливість громадянина самотійно здійснювати представництво своїх інтересів (ч. 2 ст. 45 ЦПК).

3.3. Доказування та докази

Правильне вирішення справи по суті, захист прав і охоронюваних законом інтересів громадян і юридичних осіб можливі тільки за умови, що суд вірно визначить коло фактів, які повинні бути доказані у процесі судового розгляду. Факти, які повинні бути встановлені в справі, утворюють предмет доказування.

Згідно з ч. 1 ст. 179 ЦПК **предметом доказування** під час судового розгляду є факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи (причини пропуску строку позовної давності тощо) і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Предмет доказування необхідний, насамперед, для суду, який у своїй пізнавальній діяльності прямує від припущення про існування фактів до достовірного знання про них. Доти, поки суд не має достовірного знання про які-небудь події або дії, вони трактуються як обставини, тобто припущення про існування фактів. Якщо ж суд про яку-небудь обставину має уявлення як про факт (наприклад, у силу його загальновідомості), то до предмета доказування воно взагалі не включається.

Обсяг юридичних фактів, що входять до предмета доказування, для кожної цивільної справи різний. Суд визначає його, виходячи зі змісту заявлених вимог і заперечень сторін, керуючись при цьому нормами матеріального права, які повинні бути застосовані в цьому випадку.

При визначенні предмета доказування суд не зв'язаний юридичними фактами, зазначеними сторонами. Тому якщо сторони для обґрунтування своїх вимог або заперечень посилаються на факти,

які не мають юридичного значення для справи, що розглядається, суд не включає їх до предмета доказування.

У процесі розгляду спору предмет доказування може змінюватися. Позивач має право доповнити або змінити підставу позову, відповідач — надати до обґрунтування своїх заперечень додаткові юридично значимі факти. За згодою позивача суд має право змінити підставу позову. Суд також має право вказати позивачеві на необхідність встановлення факту, що має матеріально-правове значення, на який позивач не посилався в позовній заяві, і потребу надання необхідних доказів.

Предметом доказування у *справах про оспорування батьківства* є відсутність кровного споріднення між особою, записаною батьком, і дитиною. У разі доведеності цієї обставини суд постановляє рішення про виключення оспорених відомостей з актового запису про народження дитини (*п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»*).

Предметом доказування у *справах про оспорування материнства* є відповідно відсутність кровної спорідненості між дитиною і жінкою, записаною як матір в актовому записі про народження дитини, та наявність такої спорідненості між дитиною й жінкою, яка вважає себе її матір'ю (*п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»*).

У предмет доказування у *справах про стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації*, слід віднести такі факти:

- наявність прямої дійсної шкоди та її розмір;
- якими неправомірними діями її заподіяно і чи входили до функцій працівника обов'язки, неналежне виконання яких призвело до шкоди;
- в чому полягала його вина;
- в якій конкретно обстановці заподіяно шкоду; чи були створені умови, які забезпечували б схоронність матеріальних цінностей і нормальну роботу з ними;
- який майновий стан працівника (*п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29.12.1992 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками»*).

Обов'язковому з'ясуванню при вирішенні спору *про відшкодування моральної (немайнової) шкоди* підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору (*п. 5 постанови*

Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»).

Під **показаннями свідків** розуміються повідомлення про відомі свідкові обставини, що мають значення для справи (ст. 63 ЦПК).

Судова практика надає нам приклади використання показань свідків як доказів у таких справах:

— необхідно звернути увагу судів, що зі змісту абзацу другого ч. 1 ст. 218 ЦК не може доводитися *свідченням свідків* не лише заперечення факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин, а й факт його вчинення, а також виконання зобов'язань, що виникли з правочину. Випадки, коли *свідчення свідків* допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, у ЦК визначені прямо (ч. 2 ст. 937, ч. 3 ст. 949 ЦК) (*п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»*);

— факт ухилення батька (матері) від виховання та утримання дітей може бути підтверджений письмовими доказами (актами, листами тощо), а також показаннями свідків (*п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30.03.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»*);

— нетверезий стан працівника може бути підтверджено як медичним висновком, так і іншими видами доказів (актами та іншими документами, поясненням сторін і третіх осіб, показаннями свідків), які мають бути відповідно оцінені судом (*п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29.12.1992 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками»*).

Закон встановлює обов'язкову усну форму показань свідків. Це забезпечує безпосередність їхнього сприйняття, дає можливість суду шляхом запитань одержати від свідка найбільш повні відомості, правильно оцінити, наскільки показання свідка правдиві та достовірні.

Цивільне процесуальне законодавство встановлює обмеження, що перешкоджають виклику і допиту певних осіб як свідків. Дане обмеження використання показань свідків зветься імунітетом свідків. Імунітет свідка — це надане законом право свідка відмовитися від дачі показань в силу родинних відносин або службових обов'язків (ст. ст. 51, 52 ЦПК).

Письмові докази — це будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи (ч. 1 ст. 64 ЦПК).

Письмові докази звичайно визначаються як предмети, на яких за допомогою знаків виражені думки, що містять відомості про факти, які мають значення для вирішення справи.

Можна виділити такі характерні ознаки письмових доказів: 1) для формування письмового доказу необхідно, щоб людина могла свої думки викладати у письмовій формі; 2) відомості про факти закріплюються в об'єктивній формі, на тих або інших матеріальних предметах. Предмет, що може бути використаний для закріплення думок, повинен бути придатний для письма, щоб нанесені знаки могли зберегтися протягом певного часу (папір, предмети з дерева, металу тощо); 3) закріплення людиною на предметі своїх думок певними знаками (букви, цифри, ієрогліфи, знаки телеграфні, стенографічні,

топографічні); 4) у письмових доказах повинні виражатися думки, що містять відомості про юридичні або доказові факти; 5) письмовий доказ повинен містити загальнозрозумілу інформацію, розшифровку закодованих даних.

Перерахувати всі документи, які закон відносить до письмових доказів, неможливо. Законодавство дає приблизний перелік видів письмових доказів, які використовуються у цивільному процесі (будь-які документи, акти, довідки, переписка службового або особистого характеру або витяги з них). До того кожній категорії цивільних справ можна виділити спеціальні, характерні тільки для даної категорії письмові докази.

Так, у справах *про відшкодування шкоди* сторонам необхідно надати такі письмові докази:

— акти чи інші докази, що підтверджують заподіяння шкоди майну, реальний розмір останньої та не одержаних у зв'язку з її заподіянням доходів;

— оспорювану постанову Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;

— акт про нещасний випадок на виробництві або спеціальне розслідування професійного захворювання (отруєння) чи нещасного випадку невиробничого характеру;

— копії протоколу та постанови про адміністративне правопорушення або вироку суду, що стосуються нещасного випадку;

— висновок МСЕК (у відповідних випадках — судово-медичної експертизи) про втрату працездатності, її ступінь і строк, про необхідність у сторонньому догляді, інших видах допомоги, що зумовлюють додаткові витрати, про причинний зв'язок смерті потерпілого з каліцтвом (професійним захворюванням), за яке провадилося відшкодування;

— висновок обласного (Автономної Республіки Крим, міст Києва, Севастополя) спеціаліста з профпатології й відповідного лікувально-профілактичного закладу (перелік яких визначено Міністерством охорони здоров'я) щодо діагнозу захворювання потерпілого та зв'язку цього захворювання з умовами праці;

— довідку про середню заробітну плату (доход) потерпілого перед ушкодженням здоров'я, а у визначених законодавством випадках — про його тарифну ставку (посадовий оклад), середній зарібок або тарифну ставку (посадовий оклад) відповідного працівника на підприємстві (у цеху, на дільниці), де працював потерпілий; про підвищення розміру мінімальної заробітної плати, зростання в попередньому календарному році середньої заробітної плати в галузі національної економіки; про розмір призначеної й фактично одержуваної пенсії або тієї, що могла бути призначена по інвалідності у зв'язку з цим нещасним випадком (невиробничого характеру) і про рівень зростання цін на споживчі товари й послуги за час затримки виплати відшкодування; про склад сім'ї та утриманців потерпілого;

— інші необхідні докази (*(п. 25 постанови Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»*).

До заяви *про захист прав споживачів* повинні бути додані необхідні документи — залежно від заявлених вимог (наприклад, договір, квитанція-замовлення, квитанція-зобов'язання, транспортна чи

інша накладна, чек, касовий ордер) (п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів»).

При розгляді судами цивільних справ, пов'язаних з діяльністю гаражно-будівельних кооперативів (ГБК), необхідно подати такі письмові документи: статут ГБК, інші внутрішньокооперативні нормативні положення або витяги з них, рішення органів управління кооперативу щодо питань, що стосуються предмета спору, правовстановлюючі документи на спірне гаражне приміщення, документи про те, хто і коли вступив до ГБК, докази про розмір паю і час його внесення, про наявність вкладень за рахунок роздільної власності подружжя, придбання гаража (паю) внаслідок сумісної праці членів сім'ї, про їх угоду щодо цього (п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 28.06.1991 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ, пов'язаних з діяльністю гаражно-будівельних кооперативів»).

Сторони земельних спорів зобов'язані подати до суду такі письмові докази:

1) у справах про встановлення порядку користування земельною ділянкою співвласників житлового будинку:

— документи про надання її для будівництва та обслуговування житлового будинку й господарських будівель та споруд;

— план земельної ділянки, відведеної в натурі (на місцевості);

— план цієї ділянки із зазначенням її частин, що перебувають у фактичному користуванні кожного із співвласників житлового будинку, а також розташованих на ній будівель, плодоягідних насаджень;

— правовстановлюючі документи на будинок із зазначенням розміру часток кожного із співвласників;

— угоду чи рішення суду про поділ будинку в натурі або визначення порядку користування ним і угоду про порядок користування земельною ділянкою, якщо вона мала місце;

2) у справах про надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства:

— документи конкурсної комісії про розгляд заяви та проходження конкурсного відбору, а також проект відведення земельної ділянки, розроблений організацією, яка має на це відповідний дозвіл (ліцензію), погоджений згідно з ч. 9 ст. 118 ЗК;

3) у справах про відшкодування збитків або шкоди:

— акт відповідної комісії, створеної Київською, Севастопольською міськими, районною державною адміністрацією чи виконавчим комітетом міської (міст обласного значення) ради для визначення розміру збитків, заподіяних власникам землі та землекористувачам, затверджений органом, що створив цю комісію;

— проект заходів для приведення у стан, придатний для використання за цільовим призначенням, земельних ділянок, наданих у тимчасове користування, та кошторис витрат на це;

— документи про вартість робіт з приведення в попередній стан зіпсованих або пошкоджених земель і довідку належної служби районної державної адміністрації про середню врожайність відповідних культур та довідку про ринкову ціну цих культур (п. 25 постанови Пленуму Верховного Суду України

№ 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»).

У справах про захист гідності, честі та ділової репутації письмовими доказами можуть виступати примірники випусків засобів масової інформації; характеристики, заяви, листи, адресовані іншим особам; плакати, гасла, інші твори, листівки, що за своїм змістом або формою порочать гідність, честь фізичної особи або ділову репутацію фізичної та юридичної осіб (п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»).

У справах про стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, витребуються:

— дані бухгалтерського обліку й інших документів про наявність і розмір прямої дійсної шкоди — матеріалів інвентаризації, актів ревізії та облікових документів, актів й інших документів про недостачу, зіпсування, втрату, знищення майна, висновку бюро товарних експертиз, довідок й інших документів про вартість майна, розмір зайвих грошових виплат, а також сум, витрачених на придбання, відновлення майна, задоволення претензій третіх осіб тощо;

— договір про повну індивідуальну чи колективну (бригадну) матеріальну відповідальність, довіреність чи інший разовий документ на одержання працівником під звіт матеріальних цінностей, дані про заподіяння працівником шкоди у нетверезому стані, розрахунки розподілу шкоди між членами бригади, довідки про тарифну ставку працівника при бригадній матеріальній відповідальності або його заробіток за два календарні місяці, які передували заявленню вимог про відшкодування шкоди, в інших випадках — про склад його сім'ї, наявність у працівника цінного майна (будинку, автомобіля тощо), підсобного господарства, інших доходів; дані про умови праці і зберігання матеріальних цінностей, доповідні записки працівника з цих питань (п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29.12.1992 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками»).

Суд визнає іноземні офіційні документи письмовими доказами без їхньої легалізації у випадках, передбачених міжнародними договорами України. Зокрема, вони не вимагаються у відносинах між державами-учасницями Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаага, 5 жовтня 1961 р.), до якої Україна приєдналася згідно із Законом України від 10 січня 2002 р. «Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів». Замість дипломатичної чи консульської легалізації офіційних документів у цих державах для посвідчення автентичності підпису, якості, в якій виступала особа, що підписала документ, та у відповідному випадку автентичності відбитку печатки або штампу, якими він скріплений, компетентний орган держави, в якій було видано документ, проставляє на ньому апостиль (ст. 3, 5 названої Конвенції) (п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30.03.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»).

Речові докази — це предмети матеріального світу, що містять інформацію про обставини, які мають значення для справи (ч. 1 ст. 65 ЦПК).

У цивільному процесі речові докази характеризуються такими ознаками: 1) як джерело відомостей про факти тут виступає матеріальний об'єкт. Ним можуть бути найрізноманітніші предмети неорганічного та органічного походження: ушкоджені меблі, зіпсований костюм, підроблений документ, транспортний засіб, продукти харчування тощо; 2) у речових доказах фактичною інформацією служать ознаки матеріального об'єкта, які сприймаються наочно. Суд та інші учасники процесу сприймають цю інформацію, як правило, візуальним шляхом; 3) речові докази повинні бути отримані судом з дотриманням встановленого законом порядку, тобто процесуальним шляхом.

Предмет, що фігурує у цивільній справі як речовий доказ, одночасно може бути і доказом, і об'єктом спору.

На відміну від письмового доказу, зміст якого свідчить про наявність або відсутність фактів у справі, речовий доказ свідчить про факти зовнішнім виглядом, певними властивостями, якостями. Крім того, речові докази незамінні внаслідок індивідуальних особливостей, а письмовий доказ може бути замінено іншими засобами доказування.

Речові докази володіють доказовою цінністю у таких випадках: а) якщо служать доказами як об'єкти безпосереднього судового пізнання (наприклад, під час розгляду справи суд оглядає надані сторонами речі і переконується в їх недоброякісності); б) якщо вони мають значення доказового факту (наприклад, знаходження певної речі у відповідача підтверджує факт правопорушення); в) якщо вони є об'єктами експертного дослідження.

Так, наприклад, у *справах, що виникають з авторських прав*, речовими доказами можуть виступати твори і виконання, зафіксовані у фонограмах, відеограмах, їх примірниках, а також аудіовізуальні твори та їх примірники, у тому числі комп'ютерні програми і бази даних.

Висновок експерта — це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті їх висновки та обґрунтовані відповіді на запитання, задані судом (ст. 66 ЦПК).

При вирішенні питання про призначення судової експертизи суди повинні керуватися статтями 143—150 ЦПК, Законом України від 25.02.1994 р. «Про судову експертизу», Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, та враховувати роз'яснення, викладені в постанові Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», з урахуванням особливостей правового регулювання захисту.

Проведення експертизи в суді повинно здійснюватися з дотриманням правил, передбачених ЦПК. При цьому суд виконує такі дії:

- з'ясовує обставини, що мають значення для надання експертного висновку;
- пропонує учасникам судового розгляду письмово подати запитання, які вони бажають порушити перед експертами;
- оголошує ці запитання, а також запитання, запропоновані судом;
- заслуховує думки учасників судового розгляду з приводу поданих запитань;

— у нарадчій кімнаті обмірковує всі питання, виключає ті з них, що виходять за межі компетенції експерта або не стосуються предмета доказування, формулює запитання, які він порушує перед експертом з власної ініціативи, остаточно визначає коло питань, що виносяться на вирішення експертизи, і виносить ухвалу (постанову) про її призначення;

— оголошує в судовому засіданні ухвалу (постанову) про призначення експертизи і вручає її експертові;

— після проведення експертом досліджень, складання й оголошення експертного висновку приєднує його до справи;

— допитує експерта з метою роз'яснення й доповнення ним висновку.

Судам слід мати на увазі, що визначення способу проведення експертизи є компетенцією експерта (п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах»).

При перевірці й оцінці експертного висновку суд повинен з'ясувати:

— чи було додержано вимоги законодавства при призначенні та проведенні експертизи;

— чи не було обставин, які виключали участь експерта у справі;

— компетентність експерта і чи не вийшов він за межі своїх повноважень;

— достатність поданих експертові об'єктів дослідження;

— повноту відповідей на порушені питання та їх відповідність іншим фактичним даним;

— узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи;

— обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи (п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах»).

Як показує аналіз судової практики, найбільш розповсюдженими видами експертиз у цивільному судочинстві є судово-психіатрична, судово-медична, судово-генетична (судово-біологічна), судово-бухгалтерська, судово-товарознавча, будівельно-технічна, автотехнічна та ін.

Судово-психіатрична експертиза призначається, коли вирішення цивільної справи залежить від визначення психічного стану особи на час вчинення нею певного діяння (бездіяльності) чи укладення угоди за наявності сумнівів щодо її спроможності усвідомлювати значення своєї поведінки внаслідок психічної хвороби або тимчасового розладу душевної діяльності.

Ознаками такої поведінки можуть бути невмотивовані, неадекватні чи неконтрольовані дії особи в момент вчинення протиправного діяння або в процесі провадження у справі, а також при укладенні цивільно-правової угоди.

Судово-психіатрична експертиза обов'язково призначається:

— для визначення психічного стану особи в справах про визнання громадян недієздатними (ст. 239 ЦПК);

— у справах про поновлення громадянина в дієздатності (п. 4 ст. 241 ЦПК).

Судово-психіатрична експертиза в судовому засіданні може мати характер амбулаторного обстеження, якщо питання про її проведення виникло під час судового слідства.

Коли під час дослідження в судовому засіданні висновку судово-психіатричної експертизи з'ясується, що для визначення психічного стану підсудного є необхідним тривале спостереження за ним в умовах стаціонару, суд за мотивованою пропозицією експерта може вирішити питання про поміщення підсудного у відповідний медичний заклад.

За наявності сумнівів у здатності потерпілого, свідка, цивільного позивача чи відповідача в кримінальних справах, позивача, відповідача чи свідка в цивільних справах правильно сприймати події, адекватно на них реагувати та вірно відтворювати їх у своїх показаннях суд може викликати в судові засідання експерта-психіатра для участі в допиті цієї особи. Призначення судово-психіатричної експертизи щодо таких осіб з поміщенням до медичного стаціонару допускається лише за їх згодою (п. 14 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах»).

Судово-психіатрична експертиза може бути застосована у справах про визнання правочинів недійсними. Так, для визначення наявності такого стану особи, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо) на момент укладення правочину, суд відповідно до ст. 145 ЦПК зобов'язаний призначити *судово-психіатричну експертизу* за клопотанням хоча б однієї зі сторін. Справи про визнання правочину недійсним із цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів відповідно до ст. 212 ЦПК.

При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі ст. 225, ч. 2 ст. 1257 ЦК суд відповідно до ст. 145 ЦПК за клопотанням хоча б однієї зі сторін зобов'язаний призначити *посмертну судово-психіатричну експертизу*. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину (п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Для вирішення питань, пов'язаних з психічними властивостями і особливостями особи, або питань, що стосуються впливу на психіку різноманітних умов і пов'язаних з цим станів людини в момент розглядуваної події, або питань, пов'язаних з особливостями протікання психічних процесів у даної особи, може бути призначена *судово-психологічна експертиза*.

Вказана експертиза має місце у справах про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки (наприклад, ДТП), і має за мету виявлення психологічних особливостей особи, втягнутої в сферу управління технікою. Тут бажано проведення судово-психологічної експертизи для вирішення таких питань:

1. Якою є реакція даної особи на перешкоду, що раптово виникає?
2. Як відбилися ті чи інші об'єктивні умови на ступені уваги досліджуваного, на швидкості і точності його реакції?
3. Який вплив могли справити індивідуально-психологічні особливості даної особи на її дії у незвичній обстановці, що склалася?
4. Як могла вплинути втома на поведінку особи в обстановці, що склалася?

5. Яким є можливий вплив тих або інших негативних емоцій (душевних переживань), що виникли у досліджуваної особи до події, на характер її дій?

Судово-медична експертиза призначається у випадках, коли для вирішення питань, що виникли у справі, необхідні спеціальні знання в галузі медицини.

Так, встановлення групи інвалідності потерпілих, причини і часу її виникнення провадиться в усіх випадках медико-соціальними експертними комісіями — МСЕК. Ступінь втрати професійної працездатності (у процентах), потребу в додаткових видах допомоги визначають: МСЕК — якщо шкода була заподіяна у зв'язку з виконанням працівником трудових обов'язків (у тому числі на шляху до роботи і з роботи); судово-медичною експертизою — в решті випадків (*п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»*).

Судово-генетична (судово-біологічна) експертиза може бути призначена у справах про визнання батьківства, материнства.

Суд визнає материнство, якщо походження дитини від певної жінки підтверджено відповідними доказами, у тому числі висновками експертизи (*п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»*).

Висновки експертизи, у тому числі судово-генетичної, необхідно оцінювати з урахуванням положень ст. 212 ЦПК, згідно з якою жоден доказ не має для суду наперед установленого значення, він оцінює докази в їх сукупності, а результати оцінки відображає в рішенні з наведенням мотивів їх прийняття чи відхилення (*п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»*).

Головними завданнями **судово-бухгалтерської експертизи** є встановлення: 1) документальної обґрунтованості нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду і місця їх утворення, а також розміру завданої матеріальної шкоди; 2) правильності документального оформлення операцій щодо приймання, зберігання, реалізації товарно-матеріальних цінностей і руху грошових коштів; 3) відповідності відображення в бухгалтерському обліку фінансово-господарських операцій вимогам чинних нормативних актів з бухгалтерського обліку і звітності; 4) кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечити дотримання вимог нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку і контролю; 5) документальної обґрунтованості списання сировини, матеріалів, готової продукції і товарів; 6) правильності визначення оподаткованого прибутку (доходу) підприємств різних форм власності та нарахування розмірів податків; 7) недоліків в організації бухгалтерського обліку та контролю, які сприяли або могли сприяти завданню матеріальної шкоди або перешкоджали її своєчасному виявленню²⁵.

²⁵ Раздобудька О. О., Говтюк С. В. Проблеми законодавства щодо організації та проведення судово-бухгалтерської експертизи //Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Науковий потенціал» [Електрон. ресурс] —

Якщо для з'ясування питання про розмір шкоди, обставин її заподіяння є потреба провести бухгалтерську чи іншу експертизу — призначати її з урахуванням думки осіб, які беруть участь у справі (п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29.12.1992 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками»).

За допомогою **судово-товарознавчої експертизи** досліджуються товарні (споживчі) властивості виробів з метою визначення їх фактичного стану або (та) їх вартості (початкової, залишкової).

При необхідності для визначення вартості неповерненого (втраченого, пошкодженого) майна призначається експертиза, проведення якої може бути доручено працівникам відповідних експертних установ або іншим спеціалістам (п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів»).

У кожному конкретному випадку обсяг досліджень залежить від специфіки справи та тих конкретних питань, які ставляться перед товарознавчою експертизою, а саме:

1. Які найменування, призначення, артикул товару (продукції, сировини, допоміжних матеріалів)? До якого виду, роду, групи, партії, марки він належить?
2. Чи відповідають маркувальні дані дійсним товарним характеристикам товару?
3. Як може бути розшифроване маркування представленого товару?
4. Чи відповідає якість виробу вимогам стандартів, технічних умов, наданим зразкам? Які порушення допущені?
5. Вимогам якого стандарту або яких технічних умов має відповідати даний товар?
6. Які дефекти є у конкретному товарі? Чи можлива його реалізація (експлуатація) за наявності виявлених дефектів?
7. Які споживчі властивості досліджуваного товару? Чи придатний він до реалізації споживачу або підлягає промисловій переробці?
8. Якими даними характеризується сировина та матеріали, що використовуються для виготовлення досліджуваної продукції і товарів?
9. Які якість і сорт товару? Чи відповідає встановлений при розбракуванні сорт товару вимогам нормативно-технічної документації або зразкам?
10. Під впливом яких чинників змінилась якість товару та виникли різного роду дефекти? Чи мають останні виробничий характер або виникли у результаті механічних або інших пошкоджень при транспортуванні, зберіганні, носінні? Який процент втрати якості товару через ознаки зносу або наявність дефектів?
11. Які кількісні дані товару (розмір, об'єм, вага тощо) та його комплектність? Чи відповідає вона вимогам технічно-нормативної документації?
12. Яка відпускна, оптова, роздрібна ціна товару (напівфабрикату, деталей, комплектів, вузлів тощо)?

13. Які умови приймання, зберігання та відпуску товару? Чи відповідають вони вимогам державного стандарту, технічних умов тощо? Який ступінь зниження якості, розміри псування або природної втрати товару?

14. Чи правильно виконані маркування, тарування та пакування товару? Чи відповідають вони нормативно-технічній документації або зразкам? Чи забезпечують пакувальні засоби збереження якості товарів?

15. Чи виготовлений товар в умовах промислового виробництва, чи кустарним способом? Яким конкретним підприємством і коли виготовлено товар? Вітчизняного чи іноземного він виробництва?

16. Які причини сприяли виникненню на товарі дефектів при його виробництві, зберіганні або транспортуванні?

17. Яка вартість товарної продукції з урахуванням втрати якості у зв'язку як з експлуатаційним зношенням, так і з пошкодженням від впливу зовнішніх факторів?

18. Якому коду відповідає товар згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності?

19. Чи обґрунтовано здійснено переоцінку товару, який не користується попитом?

20. Якою є норма втрат під час зберігання даних товарів? Чи перевищена ця норма; якщо так — то наскільки?

21. Яким підприємством виготовлено даний товар? Чи виготовлено його на підприємстві, зразки продукції якого представлені?

22. З якого виду матеріалу виготовлено даний виріб?²⁶

Різновидом товарознавчої експертизи виступає *автотоварознавча експертиза*, за допомогою якої визначається ринкова вартість дорожніх транспортних засобів (ДТЗ), їх складових, а також розмір вартості матеріальних збитків, заподіяних власнику або володільцю ДТЗ унаслідок пошкодження останнього.

Перед автотоварознавчою експертизою можуть ставитись також питання про складові основного завдання або споріднені з ним, якщо такі питання мають значення для цивільно-правових і адміністративно-правових відносин, пов'язаних з придбанням і експлуатацією дорожньо-транспортних засобів.

Серед основних питань, що вирішує автотоварознавча експертиза є:

- 1) ринкова вартість ДТЗ на дату оцінки;
- 2) ліквідаційна вартість ДТЗ на дату оцінки;
- 3) вартість матеріального збитку (шкоди), завдана власнику ДТЗ внаслідок... (зазначається подія, що призвела до матеріальної шкоди) на дату оцінки;
- 4) яка дата виготовлення даного ДТЗ;
- 5) чи можна провести ремонтно-відновлювальні роботи пошкодженого ДТЗ? Якщо можливо, то який обсяг, характер і вартість цих робіт на дату оцінки;

²⁶ Експертизи у судовій практиці / За заг. ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 244—245.

б) чи відповідає якість виконаних ремонтно-відновлюваних робіт нормативним вимогам та ін.

Судова будівельно-технічна експертиза призначається при розгляді таких цивільних справ: про визнання заповіту недійсним; визнання договору купівлі-продажу недійсним; визнання договору дарування недійсним; відшкодування матеріальної та моральної шкоди; поділ жилого будинку чи визнання права власності на частину будинку; визначення порядку користування земельною ділянкою; визнання недійсним державного акта на право приватної власності на землю; усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою.

Так, розмір земельної ділянки, необхідної для обслуговування житлового будинку, будівлі або споруди, визначається шляхом проведення за клопотанням сторін експертизи з врахуванням чинних нормативних документів у галузі будівництва, санітарних норм та правил тощо (*ч. 2 п. 18-1 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»*)

Головними завданнями судової будівельно-технічної експертизи є:

- визначення дійсної, відновної та залишкової вартості будівель та споруд на різні періоди часу;
- визначення кошторисної вартості будівництва (нового будівництва, реконструкції, розширення, ремонту) з використанням систем ціноутворення у будівництві, що діяли у 1984 році, 1993 році, 1997 році та в теперішній час;
- визначення технічного стану як окремих частин будівельних конструкцій та споруд, так і цілих будівель, інженерного обладнання та устаткування;
- визначення причин аварій інженерних комунікацій і конструктивних елементів будівель та споруд техногенного характеру;
- визначення причин аварій (деформацій) інженерних комунікацій чи конструктивних елементів будівель та споруд внаслідок природних хімічних і фізичних процесів та явищ;
- перевірка відповідності складених кошторисів та проектно-кошторисної документації вимогам нормативних документів, що діяли на території України у певний час;
- перевірка даних про види, обсяги виконаних будівельних робіт та їх відповідності даним проектно-кошторисної документації на основі результатів інструментальних обстежень, актів виконаних робіт та актів на приховані роботи, складених у відповідності з чинним законодавством;
- перевірка відповідності якості виконаних будівельних робіт вимогам чинних нормативів;
- визначення відповідності технічної експлуатації інженерного забезпечення та елементів будівельних конструкцій будинків і споруд вимогам нормативних документів;
- визначення дотримання вимог техніки безпеки та відповідності технології будівельного виробництва нормативним документам;
- визначення причинного зв'язку між відхиленнями від вимог чинних технічних норм, проектів, технології виконання будівельних робіт, незадовільним (аварійним) технічним станом будівельних конструкцій (обладнання) і наслідками, що наступили;

— проведення поділу житлових будинків та надвірних споруд відповідно до ідеальних часток кожного співвласника з визначенням грошової компенсації власнику, частка якого в натурі після поділу стала меншою за ідеальну;

- поділ незакінчених будівництвом житлових будинків;
- поділ житлових будинків, що мають значний фізичний знос;
- визначення порядку користування будинками, квартирами;
- визначення порядку користування земельною ділянкою²⁷.

Автотехнічна експертиза — це дослідження дорожньо-транспортної пригоди (далі — ДТП), яке проводиться експертом-автотехніком з метою з'ясування питань, що мають значення для вирішення цивільної справи, пов'язаної з цією пригодою, якщо для відповіді на поставлені питання необхідні знання в галузі судової автотехніки.

Основними завданнями дослідження обставин ДТП є:

- встановлення того, як повинен був діяти водій з точки зору вимог безпеки руху — Правил дорожнього руху (ПДР);
- оцінка дій водія з точки зору відповідності їх технічним вимогам нормативних актів та вимогам правил безпеки руху (ПДР);
- встановлення місця розташування транспортного засобу (далі — ТЗ) в задані моменти часу;
- визначення швидкості руху ТЗ в задані моменти часу;
- визначення зупиночного та гальмівного шляху, відстаней, які долаються ТЗ у задані проміжки часу, а також технічної можливості попередження ДТП;
- визначення часу подолання ТЗ заданої ділянки шляху тощо.

Експертиза об'єктів інтелектуальної власності вирішує питання щодо властивостей об'єктів авторського права, зокрема творів науки, літератури та мистецтва, а також щодо суміжних прав виконавців творів, виробників фонограм та організацій мовлення (радіо- та телеорганізацій).

Орієнтовний перелік питань, які вирішуються при дослідженні об'єктів авторського права та суміжних прав:

1. Чи є твір... об'єктом авторського права (суміжних прав); якщо так, до якого виду об'єктів він належить?
2. Чи використаний твір (фрагмент твору/оригінальна назва твору) у творі гр. Н.?
3. Яким способом (відтворення, публічна демонстрація тощо) використано даний твір?
4. Чи є даний компакт-диск, що містить програмні продукти, ліцензійним?
5. Чи є даний твір, створений автором з власної ініціативи, але в службовий час і за допомогою службового обладнання (документів, матеріалів), службовим твором?
6. Чи є стаття (назва), надрукована в газеті (назва), твором? Якщо так, то чи охороняється вона авторським правом?
7. Чи має місце факт використання частини статті (назва) в книзі гр. Н. (назва)?

²⁷ *Експертизи у судовій практиці* / За заг. ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 260—261.

8. Чи є посилання на статтю (назва), на автора статті та джерело запозичення в книзі відповідного автора (назва книги) на сторінках (номери сторінок)? Якщо так, то чи є таке запозичення плагіатом або контрафакцією? та ін.

Пленум Верховного Суду України у своїй постанові № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» зазначає, що при вирішенні питання про призначення судової експертизи суди повинні керуватися статтями 143—150 ЦПК, Законом України від 25 лютого 1994 року «Про судову експертизу», Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5, та враховувати роз'яснення, викладені в постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», з урахуванням особливостей правового регулювання захисту прав на об'єкти авторського права і (або) суміжних прав. При цьому суди не повинні допускати залучення як експертів чи спеціалістів осіб, пов'язаних трудовими чи договірними відносинами із суб'єктами авторського права і (або) суміжних прав, які є сторонами у справі (*п. 13 постанови*).

3.4. Судові витрати

Судові витрати — це витрати держави, що покладаються на державний бюджет України, а також на заінтересованих у справі осіб, з приводу та у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільної справи у суді загальної юрисдикції.

Згідно зі ст. 79 ЦПК судові витрати складаються з *судового збору* та *витрат, пов'язаних з розглядом справи*.

Судовий збір — збір, що справляється на всій території України, за подання заяв, скарг до суду, а також за видачу судами документів і включається до складу судових витрат.

Розмір судового збору, порядок його сплати і звільнення від сплати встановлюються Законом України «Про судовий збір» від 8 липня 2011 року.

Розрізняють два види судового збору: *пропорційний* і *фіксований*.

Фіксований судовий збір обчислюється у твердих ставках — у відповідному розмірі від мінімальної заробітної плати у місячному розмірі, встановленої законом на 1 січня календарного року, в якому відповідна заява або скарга подається до суду. Так, наприклад, за подання до суду позовної заяви немайнового характеру, позовної заяви про розірвання шлюбу, заяви у справах окремого провадження ставка судового збору — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати. За подання заяви про скасування рішення третейського суду — 0,5 розміру мінімальної заробітної плати.

Пропорційний судовий збір обчислюється у відсотковому співвідношенні до ціни позову. Ціна позову — це грошове вираження майнових претензій позивача, що визначається розміром грошової суми, яка стягується, або вартості майна, що відшукується (ст. 80 ЦПК). Так, відповідно до Закону України «Про судовий збір» за подання до суду позовної заяви майнового характеру ставка судового

збору становить 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати.

Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначає, що у справах про визнання правочину недійсним без застосування наслідків недійсності судовий збір сплачується як із немайнового спору. У справах про застосування наслідків недійсного (нікчемного) правочину судовий збір сплачується залежно від вартості відшукуваного майна, щодо якого заявляються вимоги. У справах про визнання правочину недійсним із застосуванням наслідків недійсності судовий збір сплачується відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 80 ЦПК за загальною сумою всіх вимог (*п. 31 постанови*).

Судам необхідно враховувати, що кожна позовна заява — первісна й зустрічна, а також заява третьої особи із самостійними вимогами — оплачується судовим збором залежно від ціни позову, яка визначається виходячи з вартості відшукуваного майна (*п. 29 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»*).

Слід пам'ятати, що ст. 3 Закону України «Про судовий збір» встановлює, що *судовий збір не сплачується* за подання: 1) заяви про розірвання шлюбу з особою, визнаною в установленому законом порядку безвісно відсутньою або недієздатною, або з особою, засудженою до позбавлення волі на строк не менш як на три роки; 2) заяви про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; 3) заяви про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; 4) заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку та інші.

Крім того, *від сплати судового збору звільняються*: 1) позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що впливають із трудових правовідносин; 2) позивачі — за подання позовів про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи; 3) позивачі — за подання позовів про стягнення аліментів; 4) позивачі — громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; 5) органи прокуратури — при здійсненні представництва інтересів громадян або держави в суді та ін. (ст. 5 Закону України «Про судовий збір»).

Судові витрати — це грошові суми, що стягуються з юридично заінтересованих у вирішенні справи осіб з метою покриття витрат на розгляд і вирішення справи в суді. До витрат, пов'язаних з розглядом судової справи, належать: 1) витрати на правову допомогу; 2) витрати сторін та їх представників, що пов'язані з явкою до суду; 3) витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та проведенням судових експертиз; 4) витрати, пов'язані з проведенням огляду доказів за місцем їх знаходження та вчиненням інших дій, необхідних для розгляду справи.

Розділ II

Розгляд справ у порядку позовного провадження

1. Справи, що виникають із договірних правовідносин

1.1. Справи про визнання правочину недійсним

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 202—236 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду: — позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»); — позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— сторона правочину або третя особа, яким завдано збитків та моральної шкоди (ч. 2 ст. 216 ЦК); — батьки (усиновлювачі) малолітньої особи (ст. 221 ЦК); — батьки (усиновлювачі), піклувальники неповнолітньої особи (ст. 222 ЦК); — піклувальники особи, цивільна дієздатність якої обмежена (ст. 223 ЦК); — органи опіки та піклування (ст. 224 ЦК); — правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті — за позовом інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені (ч. 1 ст. 225 ЦК); — у разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун (ч. 2 ст. 225 ЦК)
Відповідач	— винна сторона, яка вчинила недійсний правочин (наприклад, сторона, яка застосувала обман (ч. 2 ст. 230 ЦК); винна сторона (інша особа), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони (ч. 2 ст. 231 ЦК)
Предмет доказування	— додержання вимог, що є необхідними для чинності правочину: 1) зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства; 2) особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; 3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; 4) правочин має вчинятися у формі, встановленій

	<p>законом; 5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; 6) правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК);</p> <p>— чи існують підстави для визнання правочину недійсним;</p> <p>— правочин є нікчемним, недійсність якого прямо встановлена законом (наприклад, правочин, вчинений особою, над якою встановлена опіка, без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК) та ін.);</p> <p>— правочин є оспорюваним, тобто правочин недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна із сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом (наприклад, правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК) та ін.);</p> <p>— наявність збитків та моральної шкоди</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— документи, що підтверджують вчинення правочину (публічна обіцянка винагороди, довіреність, договір купівлі-продажу, міни, оренди тощо);</p> <p>— аудіо-, відеозаписи, які підтверджують факт вчинення правочину або окремої його частини;</p> <p>— рішення суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи;</p> <p>— відсутність схвалення правочину, який вчинено малолітньою особою (неповнолітньою особою; особою, цивільна дієздатність якої обмежена) за межами її цивільної дієздатності, батьками (усиновлювачами, піклувальниками);</p> <p>— довідка про вартість майна, що є предметом правочину</p>

1.2. Справи про визнання договору недійсним

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 626—654 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»
Підсудність	<p>— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК)</p> <p>— позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК);</p> <p>— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)</p>
Розмір ставки судового збору	<p>За подання до суду:</p> <p>— позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»);</p> <p>— позовної заяви немайнового характеру — 0,1</p>

	розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»
Позивач	— сторона договору або треті особи, які вважають, що їх права порушені (яким завдано збитків та моральної шкоди)
Відповідач	— сторона договору, яка порушила істотні умови договору
Предмет доказування	— факт укладення договору; — істотні умови договору. Згідно зі ст. 638 ЦК істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди; — факти істотного порушення договору. Згідно зі ст. 651 ЦК істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору; — факт порушення форми договору; — отримання сторонами договору того або іншого матеріального блага
Приблизний перелік необхідних доказів	— письмовий договір; — докази, що підтверджують порушення істотних умов договору — розписка відповідача в отриманні матеріального блага; — акт (інший документ), що підтверджує отримання відповідачем матеріального блага; — показання свідків щодо отримання відповідачем матеріального блага; — довідки про вартість товару (робіт, послуг); — висновок експерта на предмет вартості товарів (робіт, послуг)

Примітки:

1. Цивільні відносини щодо недійсності правочинів регулюються Цивільним кодексом України (далі — ЦК), Земельним кодексом України, Сімейним кодексом України, Законом України від 12 травня 1991 року № 1023-XII «Про захист прав споживачів», Законом України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV «Про оренду землі» та іншими актами законодавства.

При розгляді справ про визнання правочинів недійсними суди залежно від предмета і підстав позову повинні застосовувати норми матеріального права, якими регулюються відповідні відносини, та на підставі цих норм вирішувати справи.

2. Судам необхідно враховувати, що згідно із статтями 4, 10 та 203 ЦК зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим законам України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства.

Зміст правочину не повинен суперечити також положенням інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України (статті 1, 8 Конституції України).

Відповідність чи невідповідність правочину вимогам законодавства має оцінюватися судом відповідно до законодавства, яке діяло на момент вчинення правочину.

3. При розгляді спору суд може ухвалити рішення про тлумачення змісту правочину лише на вимогу однієї або обох сторін правочину чи їх правонаступників (ст. 213 ЦК, ст. 37 Цивільного процесуального кодексу України, далі — ЦПК) у порядку позовного провадження.

4. Судам відповідно до ст. 215 ЦК необхідно розмежовувати види недійсності правочинів: нікчемні правочини — якщо їх недійсність встановлена законом (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 1 ст. 224 тощо), та оспорювані — якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом (ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 225 ЦК тощо).

Нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду.

5. Відповідно до статей 215 та 216 ЦК суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину.

Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому.

Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним. Наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Якщо позивач посилається на нікчемність правочину для обґрунтування іншої заявленої вимоги, суд не вправі посилатися на відсутність судового рішення про встановлення нікчемності правочину, а повинен дати оцінку таким доводам позивача.

Відповідно до статей 215 та 216 ЦК вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

6. Вимоги про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину розглядаються у позовному провадженні в порядку цивільного судочинства відповідно до вимог ст. 15 ЦПК.

За цими ж правилами розглядаються зазначені вимоги і в разі, якщо стороною правочину є суб'єкт владних повноважень, крім вимог про визнання недійсним адміністративного договору.

7. Правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав, визначених законом, та із застосуванням наслідків недійсності, передбачених законом.

У разі якщо під час розгляду спору про визнання правочину недійсним як оспорюваного та застосування наслідків його недійсності буде встановлено наявність підстав, передбачених законодавством, вважати такий правочин нікчемним, суд, вказуючи на нікчемність такого правочину, одночасно застосовує наслідки недійсності нікчемного правочину.

За змістом ст. 216 ЦК та виходячи із загальних засад цивільного законодавства, суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину. Інші наслідки недійсності оспорюваного правочину (відшкодування збитків, моральної шкоди тощо) суд застосовує відповідно до ст. 11 ЦПК.

Судам необхідно враховувати, що виконання чи невиконання сторонами зобов'язань, які виникли з правочину, має значення лише для визначення наслідків його недійсності, а не для визнання правочину недійсним. У разі якщо правочин ще не виконаний, він є таким, що не створює жодних юридичних наслідків (ч. 1 ст. 216 ЦК).

8. Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 ЦК, саме на момент вчинення правочину. Не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено.

У зв'язку з цим судам необхідно правильно визначати момент вчинення правочину (статті 205—210, 640 ЦК тощо).

Зокрема, не є укладеними правочини (договори), у яких відсутні встановлені законодавством умови, необхідні для їх укладення (відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що направила оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для вчинення правочину потрібна його передача тощо). Згідно із статтями 210 та 640 ЦК не є вчиненим також правочин у разі нездійснення його державної реєстрації, якщо правочин підлягає такій реєстрації.

Встановивши ці обставини, суд відмовляє в задоволенні позову про визнання правочину недійсним. Наслідки недійсності правочину не застосовуються до правочину, який не вчинено.

Рішенням суду не може бути зобов'язано сторони здійснити державну реєстрацію правочину, оскільки це суперечить загальним засадам цивільного законодавства — свободі договору (п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦК). Норма ч. 3 ст. 182 ЦК щодо можливості оскарження до суду відмови у державній реєстрації, ухилення від державної реєстрації, відмови від надання інформації про реєстрацію застосовується лише щодо дій (бездіяльності) органів, які здійснюють таку реєстрацію.

Вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому разі можуть заявлятися лише вимоги, передбачені гл. 83 кн. 5 ЦК.

9. Згідно зі ст. 217 ЦК правочин не може бути визнаний недійсним у цілому, якщо закону не відповідають лише його окремі частини й обставини справи свідчать про те, що він був би вчинений і без включення недійсної частини. У цьому разі відповідно до ст. 217 ЦК суд може визнати недійсною частину правочину, з'ясувавши думку сторін правочину. Якщо у недійсній частині правочин був виконаний однією зі сторін, суд визначає наслідки його недійсності залежно від підстав, з яких він визнаний недійсним.

10. Реституція як спосіб захисту цивільного права (ч. 1 ст. 216 ЦК) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

Норма ч. 1 ст. 216 ЦК не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними таких правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину.

У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача — з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК.

Відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, в тому числі й те, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про витребування у нього майна.

Рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації (статті 19, 27 Закону України від 1 липня 2004 року «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень»).

11. Судам слід враховувати, що в разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлена вартість майна і вона не може бути визначена виходячи з його умов, вартість майна визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (ч. 4 ст. 632 ЦК).

12. Порухення вимог закону щодо укладення правочину в письмовій формі є підставою для визнання його недійсним лише в разі, коли це прямо передбачено законом, зокрема статтями 547, 719, 981, 1055, 1059, 1107, 1118 ЦК тощо.

Необхідно звернути увагу судів, що зі змісту абз. 2 ч. 1 ст. 218 ЦК не може доводитися свідченням свідків не лише заперечення факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин, а й факт його вчинення, а також виконання зобов'язань, що виникли з правочину. Випадки, коли свідчення свідків допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, у ЦК визначені прямо (ч. 2 ст. 937, ч. 3 ст. 949 ЦК).

13. З підстав недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину нікчемними є тільки правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню.

Вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів

відповідно до статей 210 та 640 ЦК пов'язується з державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін.

При розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину.

У зв'язку з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину договір може бути визнано дійсним лише з підстав, встановлених статтями 218 та 220 ЦК. Інші вимоги щодо визнання договорів дійсними, в тому числі заявлені в зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними, не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів. Такі позови не підлягають задоволенню.

14. Судам необхідно враховувати, що не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати ст. 1257 ЦК, оскільки норми гл. 85 ЦК не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.

15. Вимоги про визнання правочину недійсним на підставі статей 221—223 ЦК можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), опікуном чи піклувальником, а також бабою і дідом (ч. 2 ст. 258 Сімейного кодексу України (2947-14)), так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відповідно до ч. 2 ст. 29 ЦПК.

16. Правила ст. 225 ЦК поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо).

Для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину суд відповідно до ст. 145 ЦПК зобов'язаний призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін. Справи про визнання правочину недійсним з цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів відповідно до ст. 212 ЦПК.

При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі ст. 225, ч. 2 ст. 1257 ЦК суд відповідно до ст. 145 ЦПК за клопотанням хоча б однієї зі сторін зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину.

17. Правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), згідно зі ст. 227 ЦК є оспорюваним.

Вимоги про визнання такого правочину недійсним можуть заявлятися як сторонами правочину, так і будь-якою заінтересованою особою в разі, якщо таким правочином порушено її права чи законні інтереси, а також органами державної влади, які відповідно до закону здійснюють контроль за видом діяльності, яка потребує ліцензування.

18. Перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують публічний порядок, визначений ст. 228 ЦК:

- 1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- 2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу — землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

При кваліфікації правочину за ст. 228 ЦК має враховуватися вина, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін. Доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

Наслідки вчинення правочину, що порушує публічний порядок, визначаються загальними правилами (ст. 216 ЦК).

19. Відповідно до статей 229—233 ЦК правочин, вчинений під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною або внаслідок впливу тяжкої обставини, є оспорюваним.

Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину (ст. 229 ЦК), мають існувати саме на момент вчинення правочину. Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно мала місце, а також що вона має істотне значення.

Не є помилкою щодо якості речі неможливість її використання або виникнення труднощів у її використанні, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину.

Помилка внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним.

20. Правочин визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки, ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину.

Наявність умислу в діях відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, яка діяла під впливом обману. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення. Норми ст. 230 ЦК не застосовуються щодо односторонніх правочинів.

21. При вирішенні спорів про визнання недійсним правочину, вчиненого особою під впливом насильства (ст. 231 ЦК), судам необхідно враховувати, що насильство має виражатися в незаконних, однак не обов'язково злочинних діях. Насильницькі дії можуть вчинятись як стороною правочину, так і іншою особою — як щодо іншої сторони правочину, так і щодо членів її сім'ї, родичів тощо або їх майна.

Факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду, постановленим у кримінальній справі.

22. Для визнання правочину недійсним на підставі ст. 232 ЦК необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя. При цьому не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителю.

23. Правочин може бути визнаний судом недійсним на підставі ст. 233 ЦК, якщо його вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, чим друга сторона правочину скористалася. Тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин. Особа (фізична чи юридична) має вчиняти такий правочин добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки.

Особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах.

24. Для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину.

Судам необхідно враховувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний.

25. За удаваним правочином (ст. 235 ЦК) сторони умисно оформляють один правочин, але між ними насправді встановлюються інші правовідносини. На відміну від фіктивного правочину, за удаваним правочином права та обов'язки сторін виникають, але не ті, що випливають зі змісту правочину. Встановивши під час розгляду справи, що правочин вчинено з метою приховати інший правочин, суд на підставі ст. 235 ЦК має визнати, що сторонами вчинено саме цей правочин, та вирішити спір із застосуванням норм, що регулюють цей правочин. Якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним.

До удаваних правочинів наслідки недійсності, передбачені ст. 216 ЦК, можуть застосовуватися тільки у випадку, коли правочин, який сторони насправді вчинили, є нікчемним або суд визнає його недійсним як оспорюваний.

26. Особами, які беруть участь у справі про визнання правочину недійсним, є насамперед сторони правочину.

Нотаріуси, що посвідчували правочини, залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса.

У разі якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної часткової власності, суд на підставі статей 358, 361 та 362 ЦК відповідно до ч. 2 ст. 35 ЦПК залучає до участі у справі про визнання такого правочину недійсним усіх співвласників. Якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної сумісної власності, інші співвласники відповідно до ч. 2 ст. 369 ЦК до участі у справі не залучаються, оскільки правочин щодо розпорядження спільним майном вважається вчиненим за згодою всіх співвласників. За відсутності такої згоди інші співвласники відповідно до ч. 4 ст. 369 ЦК можуть пред'явити позов про визнання такого правочину недійсним.

Недотримання вимог ст. 362 ЦК у разі продажу учасником спільної часткової власності своєї частки іншій особі не є підставою для визнання правочину недійсним. Інші співвласники у цьому випадку вправі вимагати переведення на них прав і обов'язків покупця.

Згідно із статтями 1281 та 1282 ЦК вимоги, пов'язані з визнанням правочинів недійсними, можуть пред'являтися також кредиторами спадкодавця до спадкоємців сторони правочину. У цьому разі спадкоємці зобов'язані задовольнити такі вимоги у межах вартості успадкованого майна за умови дотримання норм про пред'явлення вимог (ст. 1281 ЦК).

27. Позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна та застосування наслідків недійсності пред'являються відповідно до ч. 1 ст. 114 ЦПК за місцезнаходженням майна або основної його частини. Кваліфікація об'єктів як нерухомого майна здійснюється відповідно до статей 181, 190 та 191 ЦК. При цьому за місцезнаходженням нерухомого майна повинні пред'являтися також позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна, яке буде створено в майбутньому (щодо інвестиційних договорів про будівництво нерухомого майна, договорів про участь у фонді фінансування будівництва тощо).

28. До окремих видів вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними, встановлено спеціальну позовну давність (ч.ч. 3, 4 ст. 258 ЦК).

Перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК — від дня, коли особа дізналася або могла дізнатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. ЦК встановлено винятки з цього правила щодо окремих вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними (ч.ч. 2, 3 ст. 261 ЦК).

Відповідно до пункту 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК до позовів про визнання заперечуваного правочину недійсним і про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, право на пред'явлення якого виникло до 1 січня 2004 року, застосовується позовна давність, встановлена для відповідних позовів законодавством, що діяло раніше.

29. Судам необхідно враховувати, що в силу ч. 2 ст. 215 ЦК норми закону щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними. У зв'язку з цим суди повинні відмовляти у визнанні мирових угод у справах щодо визнання нікчемності правочинів та застосування наслідків як таких, що суперечать закону (ч. 5 ст. 175 ЦПК). У справах про визнання недійсними оспорюваних правочинів та застосування наслідків їх недійсності мирові угоди визнаються судом з урахуванням вимог ст. 175 ЦПК.

30. Заяву про поворот виконання рішення суду відповідно до ст. 380 ЦПК в разі скасування рішення суду про визнання правочину недійсним можуть подати лише особи, які беруть участь у справі, а також особи, які набули майно за рішенням суду.

31. У справах про визнання правочину недійсним без застосування наслідків недійсності судовий збір сплачується як із немайнового спору. У справах про застосування наслідків недійсного (нікчемного) правочину судовий збір сплачується залежно від вартості відшукуваного майна, щодо якого заявляються вимоги. У справах про визнання правочину недійсним із застосуванням наслідків недійсності судовий збір сплачується відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 80 ЦПК за загальною сумою всіх вимог (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»*).

1.3. Справи, що впливають із договору найму (оренди) майна

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 759—786 ЦК України; — Закон України «Про оренду державного та комунального майна» від 10.04.1992 р.; — Про Методику розрахунку орендної плати за державне майно та пропорції її розподілу (постанова Кабінету Міністрів України від 04.10.1995 р. № 786)
Судова практика	— роз'яснення Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування Закону України «Про оренду державного та комунального майна»» від 25.05.2000 р. № 02-5/237
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду: — позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»); — позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— особи, які уклали договір найму (оренди) — наймодавець та наймач
Предмет	— укладення договору найму (оренди);

доказування	<p>— незакінчення строку договору найму (оренди) (ст. 763 ЦК);</p> <p>— наявність однієї з обставин, з якими закон пов'язує можливість розірвання договору найму на вимогу наймодавця: 1) наймач користується річчю всупереч договору або призначенню речі; 2) наймач без дозволу наймодавця передав річ у користування іншій особі; 3) наймач своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі; 4) наймач не приступив до проведення капітального ремонту речі, якщо обов'язок проведення капітального ремонту був покладений на наймача (ст. 783 ЦК). Перелік обставин, які надають наймодавцю право вимагати розірвання договору, не є виключним (відповідно до ст. 651 ЦК);</p> <p>— наявність однієї з обставин, з якими закон пов'язує можливість розірвання договору найму на вимогу наймача: 1) наймодавець передав у користування річ, якість якої не відповідає умовам договору та призначенню речі; 2) наймодавець не виконує свого обов'язку щодо проведення капітального ремонту речі (ст. 784 ЦК). Наймач має право вимагати розірвання договору при будь-якому істотному порушенні договору наймодавцем (відповідно до ст. 651 ЦК);</p> <p>— відсутність вини наймача в невиконанні або неналежному виконанні умов договору найму (оренди);</p> <p>— письмові повідомлення сторін договору про порушення умов договору</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— письмовий договір найму (оренди);</p> <p>— акт прийому-передачі (інший документ), що свідчить про передачу майна в користування;</p> <p>— розрахунки заборгованості по найомній платі;</p> <p>— акти техніків та інших спеціалістів, які визначають розмір завданої майну шкоди, кошториси тощо;</p> <p>— акти, висновки спеціалістів, інші докази, які підтверджують користування майном невідповідно до договору або його призначення;</p> <p>— акт огляду технічного стану майна;</p> <p>— акт техніків та інших спеціалістів про необхідність капітального ремонту зданого в найом (оренду) майна;</p> <p>— акти, висновки спеціалістів або інші докази непридатності найнятого майна для обумовленого договором користування із зазначенням причин, за яких майно стало непридатним;</p> <p>— копії листів, повідомлень сторін договору. Докази отримання вказаних листів і повідомлень</p>

1.4. Справи, що впливають із договору позики

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— ст.ст. 1046—1053 ЦК України;</p> <p>— Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р.</p>
Підсудність	<p>— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК);</p> <p>— позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК)</p>

Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— позикодавець
Відповідач	— позичальник
Предмет доказування	— укладення договору позики (ст. 1047 ЦК); — закінчення строку позики (ст. 1049 ЦК). Позичальник зобов'язаний повернути позикодавцеві позику у строк та в порядку, що встановлені договором. Якщо договором не встановлений строк повернення позики або цей строк визначений моментом пред'явлення вимоги, позика має бути повернена позичальником протягом тридцяти днів від дня пред'явлення позикодавцем вимоги про це, якщо інше не встановлено договором; — позичальник своєчасно не повернув суму позики (речі, визначені родовими ознаками); — сплата позичальником відсотків на суму позики повністю або частково; — чи може договір позики вважатися безпроцентним. Згідно з ч. 2 ст. 1048 ЦК договір позики вважається безпроцентним, якщо: 1) він укладений між фізичними особами на суму, яка не перевищує п'ятдесятикратного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян, і не пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності хоча б однієї із сторін; 2) позичальникові передані речі, визначені родовими ознаками; — період прострочення сплати відсотків на суму позики; — договір був укладений під впливом обману, насильства, зловмисної домовленості представника позичальника з позикодавцем або під впливом тяжкої обставини (ст. 1051)
Приблизний перелік необхідних доказів	— письмовий договір позики; — розписка позичальника в отриманні грошей; — лист позичальника, що свідчить про визнання їм позики; — розписка (або інший документ) позикодавця, що свідчить про повернення позичальником суми позики і сплату ним відсотків на суму позики; — розрахунок заборгованості за договором позики з роздільною вказівкою суми основного боргу, прострочених сплатою відсотків на суму позики і (або) неустойки

1.5. Справи, що впливають із кредитного договору

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1054—1057 ЦК України; — Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р.; — Закон України «Про кредитні спілки» від 20.12.2001 р.; — Закон України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» від 19.06.2003 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №5 від 30.03.2012 р. «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні способів, що виникають із кредитних правовідносин»; — роз'яснення Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з укладанням та виконанням кредитних

	договорів» від 06.10.1994 р. № 02-5/706; — оглядовий лист Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з укладанням та виконанням кредитних договорів» від 31.01.2001 р. № 01-8/97
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК); — постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 5 від 30.03.2012 р. «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин»
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Пільги щодо сплати судового збору	Від сплати судового збору звільняються: — позивачі — за подання позовів про відшкодування збитків, завданих внаслідок неповернення у строки, передбачені договорами або установчими документами, грошових та майнових внесків, залучених до акціонерних товариств, банків, кредитних установ, довірчих товариств та інших юридичних осіб, які залучають кошти та майно громадян (ч. 1 п. 17 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— кредитодавець
Відповідач	— позичальник
Предмет доказування	— укладення кредитного договору; — закінчення строку кредиту; — позичальник своєчасно не повернув суму кредиту; — сплата позичальником відсотків на суму кредиту повністю або частково; — період прострочення сплати відсотків на суму кредиту
Приблизний перелік необхідних доказів	— письмовий кредитний договір; — ліцензія на здійснення банківських операцій; — витратний касовий ордер; — інший платіжний документ, що засвідчує отримання позичальником суми кредиту; — прибутковий касовий ордер; — інший платіжний документ, що засвідчує повернення позичальником суми кредиту і сплату ним відсотків на суму кредиту до встановленому кредитним договором або законом строку; — розрахунок заборгованості за кредитним договором з роздільною вказівкою суми основного боргу, прострочених сплатою відсотків на суму кредиту і (або) неустойки

Примітка 1:

1. Відповідно до ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» операції, визначені п.п. 1—3 ч. 1 цієї статті (у тому числі розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах

та на власний ризик), належать до виключно банківських операцій, здійснювати які дозволяється тільки юридичним особам, які мають банківську ліцензію. В силу вищенаведеного треба дійти висновку, що кредитування здійснює саме банк, який отримав відповідну ліцензію, а не його структурні одиниці (відділення, філії). Проте, якщо це передбачено відповідними повноваженнями структурної одиниці (положення, статут, довіреність), остання має право укладати кредитні договори від імені банку. Стороною за договором у таких випадках є банк, а не його структурна одиниця. І саме банк (а не його структурна одиниця) має бути стороною у справі.

2. При вирішенні справ про *визнання кредитного договору недійсним* суди мають враховувати вимоги законодавства, що стосуються їх чинності. Вони встановлені як ЦК України (статті 1048—1052, 1054), так і Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». Зокрема, це:

— досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов договору: мета, сума і строк кредиту; умови і порядок його видачі та погашення; види (способи) забезпечення зобов'язань позичальника; відсоткові ставки; порядок плати за кредит; порядок зміни та припинення дії договору; відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання умов договору;

— кредитний договір має укладатись обов'язково у письмовій формі, причому недодержання письмової форми тягне його нікчемність та не створює ніяких правових наслідків, окрім тих, що пов'язані з його нікчемністю;

— сторони кредитного договору повинні мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

— волевиявлення сторін має бути вільним і відповідати їхній внутрішній волі.

Однією з істотних умов кредитного договору, яка має бути чітко виписана в договорі, та на яку суд повинен звертати увагу, є сплата відсотків на грошову суму, отриману в кредит. Відсотки, сплачувані позичальником за користування кредитом, за своїм характером є встановленою договором платою за користування грошовими коштами, а не неустойкою, яка є не тільки способом забезпечення виконання зобов'язань, а також і однією з форм цивільно-правової відповідальності.

3. Уявляється правильною практика судів щодо розірвання кредитних договорів у тому випадку, коли банком одночасно ставиться питання про розірвання кредитного договору та про стягнення сум заборгованості за вказаним кредитним договором.

Коли ж банком ставиться питання лише про стягнення сум заборгованості за кредитним договором, то правильним є задоволення позову в межах заявлених позовних вимог, відповідно до вимог ст. 11 ЦПК України, лише щодо стягнення сум заборгованості.

4. Застосування Закону України «Про захист прав споживачів» до спорів, які виникають з кредитних правовідносин, можливе в тому разі, якщо предметом і підставою позову є питання надання інформації споживачеві про умови отримання кредиту, типи відсоткової ставки, валютні ризики, процедура виконання договору тощо, які передують укладенню договору. Після укладення договору між сторонами виникають кредитні правовідносини, тому до спорів щодо виконання цього договору цей закон не може застосовуватись, а застосуванню підлягає спеціальне законодавство в системі кредитування.

5. За відсутності нормативних умов для застосування індивідуального ліцензування щодо вказаних операцій, єдиною правовою підставою для здійснення банками кредитування в іноземній валюті згідно з вимогами ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» є наявність у банку генеральної ліцензії на здійснення валютних операцій, отриманої у встановленому порядку. Тому при розгляді спорів про визнання недійсними договорів про надання кредиту в іноземній валюті судам треба враховувати, що у випадку наявності у банку відповідної генеральної ліцензії та письмового дозволу Національного банку України, здійснення кредитних операцій у валюті не суперечить вимогам чинного законодавства України.

6. Оскільки згідно зі ст. 16 ЦПК України не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено законом, суд відкриває провадження у справі в частині вимог, які належать до цивільної юрисдикції (між юридичною особою і фізичною особою), і відмовляє у відкритті провадження у справі щодо вимог, коли їх розгляд проводиться за правилами іншого судочинства (між юридичними особами). Якщо на стадії відкриття провадження у справі допущена помилка, то суд при розгляді справи має закрити провадження в частині вимог, які не підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК України).

7. Якщо предмет позовних вимог зводиться до стягнення заборгованості за кредитом, то суд має застосувати положення про підсудність, визначену статей 109, 110 ЦПК України. Якщо ж предметом позову є звернення стягнення на предмет іпотеки (статей 33, 39 Закону України «Про іпотеку») тощо, то суд застосовує положення про виключну підсудність (*Узагальнення судової практики розгляду цивільних справ, які виникають з кредитних правовідносин (2009—2010 роки) від 07.10.2010 р.*)²⁸

Примітка 2:

1. Розгляд справ за позовами, що виникають при укладенні, забезпеченні, виконанні та припиненні кредитних договорів, а також при визнанні їх недійсними, повинен здійснюватись у точній відповідності із законом та в установлені для цього строки.

При вирішенні таких спорів суди мають виходити з положень статей 41, 42, 99 Конституції України, ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (РИМ, 4.XI.1950), а також враховувати, що кредитні відносини врегульовано, зокрема, главами 52, 53, 71 Цивільного кодексу України (далі — ЦК), законами України: від 7 грудня 2000 року № 2121-III «Про банки і банківську діяльність»; від 2 жовтня 1992 року № 2654-XII «Про заставу»; від 5 червня 2003 року № 898-IV «Про іпотеку»; від 12 травня 1991 року № 1023-XII «Про захист прав споживачів»; від 18 листопада 2003 року № 1255-IV «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень»; від 19 червня 2003 року № 979-IV «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати»; від 1 липня 2004 року № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових

²⁸ Узагальнення підготовлено суддею Верховного Суду України Луспеником Д.Д. та головним консультантом відділу узагальнення судової практики управління вивчення та узагальнення судової практики Мельник З.П. // [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://sudpraktika.in.ua/uzagalnennya>

прав на нерухоме майно та їх обтяжень»; Декретом Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 року № 15-93 «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» (далі — Декрет про валютне регулювання) та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі виданими Національним банком України у межах своїх повноважень, визначених Законом України від 20 травня 1999 року № 679-XIV «Про Національний банк України».

2. Оскільки у спорах, що виникають із кредитних правовідносин, сторонами є як юридичні, так і фізичні особи та з урахуванням вимог статей 15—16, ч. 2 ст. 118 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) при визначенні судової юрисдикції суди мають виходити з того, що такі справи підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства у разі, якщо однією зі сторін є фізична особа, а вимоги взаємопов'язані між собою і окремий їх розгляд неможливий. Зокрема, це можуть бути позови банку (іншої фінансової установи) до фізичної особи — позичальника і до юридичної особи — поручителя чи навпаки, які виникли з одних і тих самих правовідносин — отримання кредиту.

Договір поруки має додатковий (акцесорний) до основного зобов'язання — кредитного договору — характер і укладається саме для забезпечення виконання останнього, а поручитель згідно з ч. 1 ст. 554 ЦК відповідає перед кредитором, за загальним правилом, солідарно із позичальником, якщо договором поруки не встановлено його додаткову (субсидіарну) відповідальність. Неможливість окремого розгляду цих договорів може бути пов'язана, зокрема, із визначенням суми заборгованості, способу виконання зобов'язання та іншими умовами договорів.

Разом із тим, оскільки пред'явлення позову до солідарних боржників є правом, а не обов'язком банку чи іншої фінансової установи (ч. 1 ст. 543 ЦК), у разі пред'явлення позову до кожного з них окремо суди мають враховувати визначену ЦПК компетенцію судів щодо розгляду цивільних справ. Зокрема, позов банку (іншої фінансової установи) до юридичної особи — поручителя із залученням фізичної особи — позичальника як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, підлягає розгляду в порядку господарського судочинства.

3. За наявності у кредитному договорі третейського застереження (окремої третейської угоди) при вирішенні спору суд має враховувати положення п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону України від 11 травня 2004 року № 1701-IV «Про третейські суди» про те, що справи щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки), не підлягають розгляду третейськими судами. Тому за наявності вказаного третейського застереження (окремої третейської угоди) залишення позовної заяви споживача без розгляду на підставі п. 6 ч. 1 ст. 207 ЦПК є неприпустимим. Такі заяви підлягають вирішенню і за наявності з цього приводу рішення третейського суду, прийнятого за межами його компетенції. При цьому відповідно до положень Закону України «Про захист прав споживачів» банк не є споживачем.

Договір сторін про передачу спору на розгляд третейського суду у випадках, передбачених законом (ст. 17 ЦПК), не є відмовою від права на звернення до суду за захистом, а одним зі способів реалізації права на захист своїх прав та інтересів.

4. Позови, що виникають із кредитних правовідносин, пред'являються до суду за загальними правилами підсудності, визначеними гл. 1 розділу III ЦПК.

При цьому суд має враховувати право споживача на пред'явлення позову також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування цієї особи або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 110 ЦПК).

Позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням (ч. 7 ст. 110 ЦПК), проте відповідачем у справі є банк чи інша фінансова установа як юридична особа. Зазначене правило територіальної підсудності поширюється на позови позичальників (споживачів), а не на позови, що пред'являються банками чи іншими фінансовими установами щодо виконання кредитних зобов'язань, оскільки у цьому випадку діють правила ст. 109 ЦПК.

Правила ст. 114 ЦПК про виключну підсудність застосовуються до позовів, що виникають із приводу нерухомого майна (наприклад, звернення стягнення на нерухоме майно, передане в заставу іпотечне майно, передача іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки, визнання договору іпотеки недійсним тощо).

Недотримання правил підсудності тягне за собою повернення заяви позивачеві, про що постановляється ухвала. Повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до належного суду (ч. 5 ст. 121 ЦПК).

5. Позовна заява про вирішення спору, що виникає з кредитних правовідносин, за формою і змістом повинна відповідати загальним правилам, встановленим ст. 119 ЦПК, а залежно від предмета та підстави позову — і вимогам, які містяться у спеціальному законодавстві. Зокрема, у разі пред'явлення позову про звернення стягнення на предмет іпотеки у заяві має бути викладено обставини, необхідні для ухвалення рішення, зокрема відповідно до ст. 39 Закону України «Про іпотеку»; у разі пред'явлення позову про захист прав споживачів відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» у заяві має бути викладено, яке саме право споживача порушено; коли і в чому це виявилось; способи захисту, яких суд може вжити, тощо.

До позовної заяви має бути додано документ, що підтверджує сплату судового збору за ставками, встановленими Законом України від 8 липня 2011 року № 3674-VI «Про судовий збір». При цьому від сплати судового збору (п. 17 ст. 5 цього Закону), наприклад, за подання позовів, апеляційної/касаційної скарги у справах, що виникають із кредитних правовідносин, споживачі звільнені лише в разі, якщо вони виступають у процесуальному статусі позивачів, а не відповідачів, наприклад, за позовом банку про стягнення кредитної заборгованості, що відповідає змісту ч. 3 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів». Це не виключає застосування до сторін спору положення ст. 82 ЦПК щодо відстрочення та розстрочення судових витрат, зменшення їх розміру або звільнення від їх оплати.

6. При пред'явленні позову про визнання виконавчого напису про звернення стягнення на предмет іпотеки/застави таким, що не підлягає виконанню, а також позову про визнання недійсним кредитного договору, договорів іпотеки, застави, поруки без застосування наслідків їх недійсності розмір судового збору обчислюється із ставок, встановлених законом за подання до суду позовної заяви немайнового характеру, оскільки такі вимоги не є майновими та не підлягають грошовій оцінці. При цьому підлягає

застосуванню положення ч. 3 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» при пред'явленні позову споживачем.

Вимога заставодержателя про звернення стягнення на предмет застави оплачується судовим збором як вимога немайнового характеру, якщо така вимога пред'явлена після вирішення вимоги про виконання основного зобов'язання (стягнення заборгованості тощо). Вимога заставодержателя про звернення стягнення на предмет застави, пред'явлена до звернення до суду з вимогою про виконання основного зобов'язання, оплачується судовими збором як вимога майнового характеру. При цьому ціна позову визначається розміром виконання, на яке претендує заставодержатель за рахунок заставленого майна.

7. Заява про забезпечення позову у справах, що виникають із кредитних правовідносин, шляхом заборони виїзду відповідача за межі України не може бути задоволена, оскільки згідно з ч. 1 ст. 151 ЦПК суд вживає лише ті заходи забезпечення позову, які передбачені цим Кодексом. Заборона виїзду відповідача за межі України не може належати і до інших видів забезпечення позову (ч. 2 ст. 152 ЦПК), оскільки відповідно до ст. 33 Конституції України свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України можуть бути обмежені лише законом.

Питання про тимчасове обмеження у праві виїзду за межі України вирішується при виконанні судових рішень, ухвалених зокрема за позовами, що впливають із кредитних правовідносин, у порядку, передбаченому ст. 11 Закону України «Про виконавче провадження» та ст. 377-1 ЦПК, зокрема в разі доведення факту ухилення боржника від виконання зобов'язання.

8. Ураховуючи складність та особливість спорів, що виникають із кредитних правовідносин, проведення попереднього судового засідання є необхідним. При його проведенні суд має вчинити дії для врегулювання спору до судового розгляду, а якщо спір не врегульовано у порядку, визначеному ч. 3 ст. 130 ЦПК, то суд має виконати дії, передбачені частиною шостою цієї статті. Зокрема, суд має визначити, які правовідносини виникли між сторонами та які норми права підлягають застосуванню при вирішенні справи. Оскільки суд визначає, яка правова норма підлягає застосуванню до встановлених обставин (п. 4 ч. 1 ст. 214 ЦПК), то посилання позивача у позовній заяві на норму права, яка не підлягає застосуванню, саме по собі не є підставою для відмови у задоволенні заявлених вимог.

9. Право вибору способу судового захисту, передбаченого законом або договором (дострокове стягнення кредиту, стягнення заборгованості, у тому числі шляхом звернення стягнення на предмет іпотеки/застави, одночасне заявлення відповідних вимог у разі, якщо позичальник є відмінною від особи іпотекодавця (майновий поручитель), одночасне заявлення вимог про стягнення заборгованості з позичальника з вимогами про стягнення заборгованості шляхом звернення стягнення на предмет застави/іпотеки, належні іпотекодавцю, який не є позичальником, розірвання кредитного договору, набуття права власності на предмет іпотеки тощо) належить виключно позивачеві (ч. 1 ст. 20 ЦК, статті 3 і 4 ЦПК).

Задоволення позову кредитора про звернення стягнення на предмет іпотеки/застави не є перешкодою для пред'явлення позову про стягнення заборгованості з поручителя за тим самим договором кредиту у разі, якщо на час розгляду справи заборгованість за кредитом не погашена. Задоволення позову

кредитора про стягнення заборгованості з поручителя не є перешкодою для пред'явлення позову про звернення стягнення на предмет іпотеки/застави з метою погашення заборгованості за тим самим договором кредиту у разі, якщо на час розгляду спору заборгованість за кредитом не погашена.

10. Згідно зі ст. 99 Конституції України грошовою одиницею України є гривня. Вказана стаття визначає правовий статус гривні, але не встановлює сферу її обігу, а ст. 192 ЦК передбачено, що іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом.

Отже, банк як фінансова установа, отримавши у встановленому законом порядку (статті 19, 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність») банківську та генеральну ліцензії на здійснення валютних операцій або письмовий дозвіл на здійснення операцій із валютними цінностями, який до переоформлення Національним банком України відповідних ліцензій на виконання вимог п. 1 розд. II Закону України від 15 лютого 2011 року № 3024-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності банків» є генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій, має право здійснювати операції з надання кредитів у іноземній валюті (п. 2 ст. 5 Декрету про валютне регулювання).

Щодо вимог підп. «в» п. 4 ст. 5 цього Декрету, який передбачає наявність індивідуальної ліцензії Національного банку України на здійснення операцій щодо надання та одержання резидентами кредитів у іноземній валюті, якщо терміни і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі, то, оскільки на цей час законодавством України не встановлено термінів і сум кредитів у іноземній валюті як критеріїв їх віднесення до сфери дії режиму індивідуального ліцензування, ця норма не може застосовуватись судами.

11. У разі виникнення спору щодо отримання сторонами кредитного договору індивідуальної ліцензії на використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або як застави (підп. «г» п. 4 ст. 5 Декрету про валютне регулювання) суд має виходити з того, що Національним банком України на виконання положень ст. 11 цього Декрету, ст. 44 Закону України «Про Національний банк України» в межах своїх повноважень прийнято Положення про порядок видачі Національним банком України індивідуальних ліцензій на використання іноземної валюти на території України як засобу платежу, затверджене постановою Правління Національного банку України від 14 жовтня 2004 року № 483 (zareestrovano у Міністерстві юстиції України 9 листопада 2004 року № 1429/10028). Згідно з п. 1.5 цього Положення використання іноземної валюти як засобу платежу без ліцензії дозволяється, якщо ініціатором або отримувачем за валютною операцією є уповноважений банк (ця норма стосується лише тих операцій уповноваженого банку, на здійснення яких Національний банк видав йому банківську ліцензію та письмовий дозвіл на здійснення операції з валютними цінностями, який до переоформлення Національним банком України відповідних ліцензій на виконання вимог п. 1 розд. II Закону України від 15 лютого 2011 року № 3024-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності банків» генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій, або генеральну ліцензію на здійснення валютних операцій).

У зв'язку з наведеним суди повинні виходити з того, що надання та одержання кредиту в іноземній валюті, сплата процентів за таким кредитом не потребують наявності індивідуальної ліцензії на

використання іноземної валюти на території України як засобу платежу у жодної зі сторін кредитного договору.

12. У разі якщо кредит правомірно наданий в іноземній валюті та кредитордавець (позивач) просить стягнути кошти в іноземній валюті, суд у резолютивній частині рішення зазначає про стягнення таких коштів саме в іноземній валюті, що відповідає вимогам ч. 3 ст. 533 ЦК.

Разом із тим як за пред'явлення позову, так і при його вирішенні судом, ціна якого визначається в іноземній валюті, судовий збір сплачується позивачем або стягується судом у гривнях із урахуванням офіційного курсу гривні до іноземної валюти, встановленого Національним банком України на день сплати.

13. Відповідно до абз. 3 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» надання (отримання) споживчих кредитів у іноземній валюті на території України забороняється. У зв'язку із зазначеним суди повинні виходити з того, що договір, предметом якого є споживчий кредит в іноземній валюті, укладений після набрання чинності Законом України від 22 вересня 2011 року № 3795-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг», за позовом заінтересованої особи може бути визнаний судом недійсним.

14. При вирішенні спорів про визнання кредитного договору недійсним суди мають враховувати вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину, зокрема ЦК (статті 215, 1048—1052, 1054—1055), статті 18—19 Закону України «Про захист прав споживачів».

Зокрема, кредитний договір обов'язково має укладатись у письмовій формі (ст. 1055 ЦК); недодержання письмової форми тягне його нікчемність та не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його нікчемністю. При вирішенні справ про визнання кредитного договору недійсним суди повинні враховувати роз'яснення, наведені у постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними».

Суди повинні розмежовувати кредитний договір, який є недійсним у силу закону (нікчемний), або може бути визнаний таким у судовому порядку (оспорюваний) з підстав, встановлених ч. 1 ст. 215 ЦК, та кредитний договір, який є неукладеним (не відбувся), що не може бути визнаний недійсним, зокрема, у випадку, коли сторони в належній формі не досягли згоди щодо хоча б з однієї його істотної умови або зміст яких неможливо встановити, виходячи з норм чинного законодавства (статті 536, 638, 1056-1 ЦК).

15. При вирішенні спорів щодо розірвання кредитного договору з посиланням, зокрема, на світову фінансову кризу чи інші суттєві обставини суд має враховувати положення ч. 2 ст. 652 ЦК і виходити з того, що закон пов'язує можливість розірвання договору безпосередньо не з наявністю істотної зміни обставин, а з наявністю одночасно чотирьох умов, визначених частиною другою цієї статті, при істотній зміні обставин.

16. Саме по собі зростання/коливання курсу іноземної валюти не є достатньою підставою для розірвання кредитного договору на підставі ст. 652 ЦК, оскільки зазначене стосується обох сторін

договору, й позичальник при належній завбачливості міг виходячи з динаміки зміни курсів валют із моменту введення в обіг національної валюти та її девальвації, передбачити в момент укладення договору можливість зміни курсу гривні України до іноземної валюти, а також можливість отримання кредиту в національній валюті.

При цьому суди повинні з'ясувати виконання банками чи іншими фінансовими установами положення статей 11, 18, 21 Закону України «Про захист прав споживачів», а також п. 3.8 Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затверджених постановою Правління Національного банку України від 10 травня 2007 року № 168, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 25 травня 2007 року № 541/13808 (щодо договорів, укладених після набрання постановою чинності), де передбачено обов'язок банків у разі надання кредиту в іноземній валюті під час укладення кредитного договору попередити споживача, що валютні ризики під час виконання зобов'язань за цим договором несе споживач.

При розгляді таких справ суди повинні враховувати, зокрема, висновки, викладені у Рішенні Конституційного Суду України від 10 листопада 2011 року № 15-рп/2011 (справа про захист прав споживачів кредитних послуг).

17. Зобов'язання припиняється з підстав, передбачених договором або законом (ч. 1 ст. 598 ЦК). Такі підстави, зокрема, зазначені у статтях 599—601, 604—609 ЦК.

Наявність судового рішення про задоволення вимог кредитора, яке не виконано боржником, не припиняє правовідносин сторін кредитного договору, не звільняє останнього від відповідальності за невиконання грошового зобов'язання та не позбавляє кредитора права на отримання сум, передбачених ч. 2 ст. 625 ЦК, оскільки зобов'язання залишається невиконаним належним чином відповідно до вимог статей 526, 599 ЦК.

Наявність виконавчого напису нотаріуса, вчиненого за невиконання кредитного договору, за відсутності реального виконання боржником свого зобов'язання, не свідчить про припинення договірних правовідносин сторін й не звільняє боржника від відповідальності за невиконання ним грошового зобов'язання та не позбавляє кредитора права на отримання процентів за користування кредитом і пені, передбачених договором за несвоєчасну сплату кредиту.

У разі звернення кредитодавця до суду після вчинення виконавчого напису про звернення стягнення на предмет іпотеки з вимогою про стягнення кредитної заборгованості суд має з'ясувати питання про виконання виконавчого напису і з урахуванням цього вирішити спір на підставі чинного законодавства та умов кредитного договору.

18. За змістом ст. 552, ч. 2 ст. 625 ЦК інфляційне нарахування на суму боргу за порушення боржником грошового зобов'язання, вираженого в національній валюті, та три проценти річних від простроченої суми полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації (плати) від боржника за неправомірне користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів, тому суд має виходити з того, що ці кошти нараховуються незалежно від сплати ним неустойки (пені) за невиконання або неналежне виконання зобов'язання.

При цьому слід ураховувати, що проценти на неустойку не нараховуються (ч. 2 ст. 550 ЦК).

19. Законодавство України не передбачає обов'язку банку чи іншої фінансової установи (кредитора) інформувати поручителя перед укладенням договору поруки про фінансовий та/або інший стан позичальника. Оскільки особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд (ч. 1 ст. 12 ЦК), а порукою може забезпечуватися виконання зобов'язання частково або в повному обсязі (право вибору), то незадовільний майновий стан позичальника не є підставою для визнання договору поруки недійсним.

20. З урахуванням статей 553—554 ЦК договір поруки укладається кредитором за зобов'язаннями, які забезпечуються порукою, і поручителем. Оскільки позичальник є не стороною договору поруки, а стороною у зобов'язанні, забезпеченому порукою, чинне законодавство України не передбачає обов'язку кредитора чи поручителя отримувати згоду позичальника на укладення договору поруки. Разом із тим це не означає, що за позовом позичальника такий договір поруки не може бути визнано недійсним, якщо буде доведено, що він звужує його права чи розширює обов'язки, зокрема, передбачає оплату послуг поручителя боржником відповідно до вимог ст. 558 ЦК, чи доведено зловмисну домовленість кредитора з поручителем тощо.

21. Договір про відкриття кредитної лінії є одним із видів кредитного договору, а кредитна лінія — однією із форм її кредитування, в якій у межах встановленого ліміту здійснюється видача і погашення кредиту кількома частинами (траншами). Оскільки в цьому договорі передбачено всі істотні умови, необхідні для кредитного договору, то зобов'язання з надання кредиту є дійсним із моменту укладення кредитного договору — договору про відкриття кредитної лінії. У зв'язку із наведеним суди повинні виходити з того, що в силу положень статей 509, 533, 638, 1054 ЦК відсутні підстави для визнання договору поруки недійсним через укладення після нього додаткових угод про надання чергового траншу.

22. Відповідно до ч. 1 ст. 559 ЦК припинення договору поруки пов'язується зі зміною забезпеченого зобов'язання за відсутності згоди поручителя на таку зміну та за умови збільшення обсягу відповідальності поручителя. При цьому обсяг зобов'язання поручителя визначається як умовами договору поруки, так і умовами основного договору, яким визначено обсяг зобов'язань боржника, забезпечення виконання яких здійснює поручитель. Проте якщо в договорі поруки передбачено, зокрема, можливість зміни розміру процентів за основним зобов'язанням і строків їх виплати тощо без додаткового повідомлення поручителя та укладення окремої угоди, то ця умова договору стала результатом домовленості сторін (банку і поручителя), а, отже, поручитель дав згоду на зміну основного зобов'язання.

Якщо в договорі поруки такі умови сторонами не узгоджені, а з обставин справи не вбачається інформованості поручителя і його згоди на збільшення розміру його відповідальності, то відповідно до положень ч. 1 ст. 559 ЦК порука припиняється у разі зміни основного зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності. У цьому випадку поручитель має право на пред'явлення позову про визнання договору поруки припиненим.

23. При вирішенні спорів за участю майнових поручителів суди мають виходити з того, що відповідно до ст. 11 Закону України «Про заставу», статей 1, 11 Закону України «Про іпотеку»

майновий поручитель є заставодавцем або іпотекодавцем. Відповідно до ст. 546 ЦК застава (іпотека) та порука є різними видами забезпечення, тому норми, що регулюють поруку (статті 553—559 ЦК) не застосовуються до правовідносин кредитора з майновим поручителем, оскільки він відповідає перед заставо/іпотекодержателем за виконання боржником основного зобов'язання винятково в межах вартості предмета застави/іпотеки.

У зв'язку із цим солідарна відповідальність боржника та майнового поручителя нормами ЦК не передбачена.

24. Відповідно до ч. 4 ст. 559 ЦК порука припиняється, якщо кредитор протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання не пред'явить вимоги до поручителя.

При вирішенні таких спорів суд має враховувати, що згідно зі ст. 526 ЦК зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору. Отже, якщо кредитним договором не визначено інші умови виконання основного зобов'язання, то у разі неналежного виконання позичальником своїх зобов'язань за цим договором строк пред'явлення кредитором до поручителя вимоги про повернення отриманих у кредит коштів має обчислюватися з моменту настання строку погашення зобов'язання згідно з такими умовами, тобто з моменту настання строку виконання зобов'язання у повному обсязі або у зв'язку із застосуванням права на повернення кредиту достроково. Таким строком не може бути лише несплата чергового платежу.

Пред'явленням вимоги до поручителя є як направлення/вручення йому вимоги про погашення боргу (залежно від умов договору), так і пред'явлення до нього позову. При цьому в разі пред'явлення вимоги до поручителя кредитор може звернутися до суду протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання.

При цьому сама по собі умова договору про дію поруки до повного виконання позичальником зобов'язання перед кредитором або до повного виконання поручителем взятих на себе зобов'язань не може розглядатися як установлення строку дії поруки, оскільки це не відповідає вимогам ст. 252 ЦК України, згідно з якою строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче статися.

25. При оспоруванні кредитного договору чи договору поруки, застави/іпотеки іншим із подружжя суди мають виходити з такого.

Положення ст. 65 Сімейного кодексу України (далі — СК) щодо порядку розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, регулюють відносини, які стосуються розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності подружжя, і не стосуються права одного із подружжя на отримання кредиту, оскільки кредитний договір є правочином щодо отримання у власність грошових коштів.

Порука є способом забезпечення виконання зобов'язання (ст. 553 ЦК), договір поруки не створює обов'язків для будь-яких інших осіб, крім сторін за договором.

При оспоренні договору застави (іпотеки) суд має враховувати положення ст. 578 ЦК, згідно з якими майно, що є у спільній власності, може бути передане у заставу лише за згодою іншого з подружжя,

який у разі пред'явлення позову про звернення стягнення на таке майно має бути залучений до участі у справі.

26. При вирішенні спорів про зарахування однорідних зустрічних вимог, коли боржник банку одночасно є кредитором банку, під час процедури ліквідації банку суди повинні виходити із вимог статей 601—602 ЦК, статей 92—96 Закону України «Про банки і банківську діяльність» та враховувати, що цим Законом встановлено чіткий порядок задоволення вимог кредиторів, визнаних ліквідатором, який не передбачає можливості індивідуального задоволення вимог конкретного кредитора.

При вирішенні питання щодо правомірності зарахування однорідних вимог згідно зі ст. 601 ЦК у випадках, коли зустрічні вимоги виражені в різних валютах, слід виходити з того, що такі вимоги є однорідними. У цьому разі зарахування може проводитись за курсом, визначеним сторонами у договорі, а якщо така домовленість відсутня — за офіційним валютним курсом, встановленим Національним банком України.

27. Положення ч. 3 ст. 551 ЦК України про зменшення розміру неустойки може бути застосовано судом лише за заявою відповідача до відсотків, які нараховуються як неустойка, і не може бути застосовано до сум, які нараховуються згідно з ч. 2 ст. 625 ЦК, які мають іншу правову природу. При цьому проценти, які підлягають сплаті згідно з положеннями статей 1054, 1056-1 ЦК, у такому порядку не підлягають зменшенню через неспівмірність із розміром основного боргу, оскільки вони є платою за користування грошима і підлягають сплаті боржником за правилами основного грошового боргу.

Істотними обставинами в розумінні ч. 3 ст. 551 ЦК можна вважати, зокрема, ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу (наприклад, відсутність негативних наслідків для позивача через прострочення виконання зобов'язання).

Положення ст. 616 ЦК передбачають право суду за певних умов зменшити розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника. Зазначене стосується цивільно-правової відповідальності боржника, а не сплати ним основного грошового боргу за кредитним договором, що суд на підставі вказаної норми закону змінити не може.

28. При вирішенні спорів щодо правомірності підвищення процентної ставки згідно зі ст. 1056-1 ЦК у зв'язку з прийняттям Закону України від 12 грудня 2008 року № 661-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони банкам змінювати умови договору банківського вкладу та кредитного договору в односторонньому порядку», яким передбачено, що встановлений кредитним договором розмір фіксованої процентної ставки не може бути збільшений банком в односторонньому порядку, а також, що умова договору щодо права банку змінювати розмір фіксованої процентної ставки в односторонньому порядку є нікчемною, суди мають виходити з того, що цей закон набрав чинності з 10 січня 2009 року.

Виходячи із закріпленого Конституцією України *принципу незворотності дії в часі законів* та інших нормативно-правових актів (ч. 1 ст. 58), всі рішення банку в будь-якій формі (постанова, рішення, інформаційний лист) щодо підвищення процентної ставки в односторонньому порядку є

неправомірними лише з 10 січня 2009 року (Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів).

При вирішенні питання щодо правомірності підвищення банком чи іншою фінансовою установою процентної ставки суди також повинні розрізняти умови кредитного договору, які встановлюють односторонню зміну умов договору, від умов договору, що встановлюють погоджену сторонами процедуру зміни договору шляхом прийняття позичальником пропозиції кредитора про зміну умов договору відповідно до вимог статей 641—642 ЦК або в порядку, визначеному ч. 6 ст. 1056-1 ЦК. Наприклад, не є односторонньою зміною умов договору та не суперечить ст. 1056-1 ЦК зміна розміру фіксованої процентної ставки залежно від зміни обставин кредитного ризику (неукладення договору страхування, припинення договору застави/іпотеки тощо), якщо в кредитному договорі визначено обставини, за якими застосовується інша фіксована процентна ставка, та її розмір.

При підвищенні процентної ставки з'ясуванню підлягають визначена договором процедура підвищення процентної ставки (лише повідомлення позичальника чи підписання додаткової угоди тощо); дії позичальника щодо прийняття пропозиції кредитора тощо.

29. При вирішенні спорів про дострокове повернення кредиту суд має враховувати положення статей 1050, 1054 ЦК і виходити з того, що якщо договором встановлено обов'язок позичальника повернути кредит частинами (із розстроченням), то в разі прострочення повернення чергової частини кредитодавець має право вимагати дострокового повернення частини кредиту, що залишилася, та сплати процентів, належних йому від суми кредиту.

Передбачене статтею 1050 ЦК право кредитодавця вимагати від позичальника дострокового повернення частини кредиту, що залишилася, є самостійним. Реалізація такого права жодним чином не залежить від пред'явлення кредитодавцем вимог про розірвання кредитного договору відповідно до положення ст. 651 ЦК.

30. Вимога про дострокове виконання кредитного договору навіть у разі належного його виконання, а якщо вимогу не буде задоволено, — право звернення стягнення на предмет застави/іпотеки може бути заявлено заставодержателем лише в чітко визначених законом або договором випадках, наприклад, при передачі заставодавцем/іпотекодавцем предмета застави/іпотеки іншій особі без згоди заставодержателя, якщо одержання такої згоди було необхідним (ч. 2 ст. 586, п. 2 ч. 2 ст. 592 ЦК); порушення обов'язків, установлених іпотечним договором (ч. 1 ст. 12 Закону України «Про іпотеку»); порушення споживачем умов договору про надання споживчого кредиту (ч. 10 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів»).

31. Враховуючи положення п. 7 ч. 13 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів», суди мають виходити з того, що у спорах щодо споживчого кредитування кредитодавцю забороняється вимагати повернення споживчого кредиту, строк давності якого минув. У зв'язку із цим позовна давність за позовом про повернення споживчого кредиту застосовується незалежно від наявності заяви сторони у спорі.

Оскільки зі впливом строків позовної давності до основної вимоги вважається, що позовна давність впливає і до додаткової вимоги (стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо),

положення п. 7 ч. 13 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» застосовуються й до додаткових вимог банку (іншої фінансової установи).

32. При вирішенні спорів щодо виконання зобов'язань за кредитним договором у випадку смерті боржника/позичальника за наявності поручителя чи спадкоємців суди мають враховувати таке.

З урахуванням положення ст. 1282 ЦК спадкоємці боржника за умови прийняття спадщини є боржниками перед кредитором у межах вартості майна, одержаного у спадщину. При цьому спадкоємці несуть зобов'язання погасити нараховані відсотки і неустойку тільки в тому випадку, якщо вони вчинені позичальникові за життя. Інші нараховані зобов'язання фактично не пов'язані з особою позичальника і не можуть присуджуватися до сплати спадкоємцями.

Поручитель приймає на себе зобов'язання відповідати за виконання кредитного договору за боржника (статті 553—554 ЦК), а також за будь-якого боржника в разі переводу боргу чи смерті боржника, якщо таке зазначено у договорі поруки.

Відповідно до ст. 523 ЦК порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставодавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником, а згідно зі ст. 607 ЦК зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає.

Таким чином на поручителів може бути покладено відповідальність за порушення боржником обов'язку щодо виконання зобов'язання за кредитним договором у випадку смерті позичальника лише за наявності у позичальника правонаступника, який прийняв спадщину, та згоди поручителя відповідати за будь-якого нового боржника, зафіксоване в тому числі у договорі поруки.

33. У разі смерті поручителя (крім випадків майнової поруки), враховуючи положення ст. 607, ч. 1 ст. 608 ЦК, а також сутності поруки як особистого зобов'язання відповідати за належне виконання основного зобов'язання, спадкоємці поручителя не є солідарними боржниками за кредитним договором.

34. У випадку коли для розпорядження предметом застави була необхідною згода заставодержателя (ч. 2 ст. 586 ЦК), правочин заставодавця щодо розпорядження предметом застави, вчинений без згоди заставодержателя після укладення договору застави, не може бути визнаний недійсним за позовом заставодержателя, оскільки в п. 2 ч. 2 ст. 592 ЦК встановлено інший наслідок порушення заставодавцем правил про розпорядження предметом застави, а саме — пред'явлення вимоги про дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, а також тому, що у разі переходу права власності на предмет іпотеки від іпотекодавця до іншої особи іпотека є дійсною для набувача відповідного нерухомого майна (ст. 23 Закону України «Про іпотеку»).

Разом із тим відповідно до прямої вказівки закону (ст. 12 Закону України «Про іпотеку») окремі правочини щодо іпотечного нерухомого майна, вчинені без згоди іпотекодержателя, можуть бути визнані недійсними за позовом іпотекодержателя. Так, правочин щодо відчуження іпотекодавцем переданого в іпотеку майна або його передачі в наступну іпотеку, спільну діяльність, лізинг, оренду чи користування без згоди іпотекодержателя є недійсним.

35. Предметом іпотеки згідно із положенням ч. 2 ст. 5 Закону України «Про іпотеку» може виступати як нерухоме майно, зокрема, якщо його будівництво ще не завершено, але яке стане власністю

іпотекодавця після укладення іпотечного договору, за умови, що іпотекодавець при укладенні договору може документально підтвердити право на набуття ним у власність відповідного нерухомого майна у майбутньому, так і майнові права на нерухоме майно, які можуть бути відчужені іпотекодавцем і на які може бути звернено стягнення.

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про іпотеку» частина об'єкта нерухомого майна може бути предметом іпотеки лише після її виділення в натурі та реєстрації права власності на неї як на окремий об'єкт нерухомості. Це положення повинно застосовуватися судом з урахуванням змісту частини другої статті 6 цього Закону щодо нерухомого майна, яке перебуває у спільній власності. У випадку коли окрема будівля не перебуває у спільній власності та зареєстрована під одним інвентарним номером у складі інших будівель, що належали іпотекодавцю, Закон України «Про іпотеку» не вимагає виділення такої будівлі в натурі для укладення договору іпотеки.

36. У разі переходу права власності на предмет іпотеки від іпотекодавця до третьої особи, у тому числі в порядку спадкування чи правонаступництва, суди мають враховувати, що іпотека є дійсною для набувача відповідного нерухомого майна. Особа, до якої перейшло право власності на предмет іпотеки, набуває статусу іпотекодавця, має всі його права і несе всі його обов'язки за іпотечним договором у тому обсязі й на тих самих умовах, що існували до набуття ним права власності на предмет іпотеки (ст. 23 Закону України «Про іпотеку»).

Проте якщо право власності на предмет іпотеки переходить до спадкоємця фізичної особи — іпотекодавця, який є відмінним від боржника, такий спадкоємець не несе відповідальності перед іпотекодержателем за виконання основного зобов'язання, але в разі його порушення боржником він відповідає за задоволення вимог іпотекодержателя в межах вартості предмета іпотеки. Якщо боржник та іпотекодавець — одна й та сама особа, то після її смерті до спадкоємця переходять не лише права та обов'язки іпотекодавця, а й обов'язки за основним зобов'язанням у межах вартості спадкового майна.

Отже, правила ст. 1281 ЦК щодо строку пред'явлення кредитором спадкодавця вимог до спадкоємців не застосовуються до зобов'язань, забезпечених іпотекою.

37. Невиконання вимог ч. 1 ст. 35 Закону України «Про іпотеку» про надіслання іпотекодавцю та боржнику, якщо він є відмінним від іпотекодавця, письмової вимоги про усунення порушення зобов'язання не є перешкодою для реалізації права іпотекодержателя звернутись у будь-який час за захистом своїх порушених прав до суду (на відміну від інших способів звернення стягнення (ч. 3 ст. 33 цього Закону), оскільки іпотекодавець у судовому засіданні має можливість заперечувати проти вимог іпотекодержателя, що відповідає положенням ст. 124 Конституції України).

38. У випадку якщо іпотекодержатель не реалізував способів позасудового врегулювання звернення стягнення на предмет іпотеки, зокрема, шляхом укладення договору про задоволення вимог іпотекодержателя, який передбачав би передачу іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки у рахунок виконання основного зобов'язання (ст. 37 Закону України «Про іпотеку»), він має право звернутися до суду з позовом про звернення стягнення на предмет іпотеки відповідно до ст. 39 цього Закону, а не з позовом про визнання права власності на нерухоме майно.

Наявність договору про позасудове врегулювання звернення стягнення на предмет іпотеки не позбавляє іпотекодержателя права звернення стягнення на предмет іпотеки в судовому порядку.

39. З урахуванням положень ч. 3 ст. 33, ст. 36, ч. 1 ст. 37 Закону України «Про іпотеку» іпотекодержатель може задовольнити забезпечену іпотекою вимогу шляхом набуття права власності на предмет іпотеки. Правовою підставою для реєстрації права власності іпотекодержателя на нерухоме майно, яке є предметом іпотеки, є договір про задоволення вимог іпотекодержателя або відповідне застереження в іпотечному договорі, яке прирівнюється до такого договору за своїми правовими наслідками та передбачає передачу іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки в рахунок виконання основного зобов'язання.

У зв'язку з наведеним суди мають виходити з того, що з урахуванням цих норм права не виключається можливість звернення стягнення на предмет іпотеки в такий спосіб і набуття іпотекодержателем права власності на нього за рішенням суду, оскільки цими нормами передбачено задоволення вимог іпотекодержателя шляхом набуття права власності на предмет іпотеки, яке ототожнюється зі способом звернення стягнення, якщо його передбачено договором. Тому в разі встановлення такого способу звернення стягнення на предмет іпотеки в договорі іпотекодержатель на підставі ч. 2 ст. 16 ЦК має право вимагати застосування його судом.

Відповідно до частини першої ст. 590, ст. 578 ЦК звернення стягнення на предмет застави/іпотеки здійснюється лише за рішенням суду, якщо для укладення такого договору щодо майна фізичної особи вимагалось отримання згоди чи дозволу іншої особи чи органу.

40. Якщо предметом іпотеки є об'єкт незавершеного будівництва, то по закінченні його будівництва іпотека зберігає силу, і її предметом є будівля (споруда), зведена в результаті завершення будівництва. Якщо будівля (споруда), у тому числі й об'єкт незавершеного будівництва, що передається в іпотеку, розташована на земельній ділянці, яка належить іпотекодавцю на праві власності, такий об'єкт нерухомості передається в іпотеку разом із земельною ділянкою, на якій він розташований (статті 5—6, 16 Закону України «Про іпотеку»). Те саме стосується й земельної ділянки, яка на час укладення договору іпотеки знаходилась у користуванні іпотекодавця, а на момент вирішення спору — в його власності. У зв'язку із цим при зверненні стягнення на будівлю (споруду) чи об'єкт незавершеного будівництва при наведених вище умовах підлягає звернення стягнення й на земельну ділянку, на якій розташовано об'єкт нерухомості.

41. При вирішенні спору про звернення стягнення на предмет іпотеки суд має дати оцінку співмірності суми заборгованості за кредитом та вартості іпотечного майна, якщо допущене боржником або іпотекодавцем, якщо він є відмінним від боржника, порушення основного зобов'язання чи іпотечного договору не завдає збитків іпотекодержателю і не змінює обсяг його прав.

Оскільки вказане положення закону є оціночним, то суд має належним чином його мотивувати, співставити обставини зі змістом цього поняття, визначитись, чи не суперечить його застосування загальному змісту та призначенню права, яким урегульовано конкретні відносини (зокрема про право на першочергове задоволення вимог за рахунок предмета застави), та врахувати загальні засади цивільного законодавства — справедливість, добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК).

42. Резолютивна частина рішення суду в разі задоволення позову про звернення стягнення на предмет іпотеки має відповідати вимогам як ст. 39 Закону України «Про іпотеку», так і положенням п. 4 ч. 1 ст. 215 ЦПК. Зокрема, у ньому в обов'язковому порядку має зазначатись: загальний розмір вимог та всі його складові, що підлягають сплаті іпотекодержателю з вартості предмета іпотеки; спосіб реалізації предмета іпотеки — шляхом проведення прилюдних торгів або застосування процедури продажу шляхом надання права іпотекодержателю на продаж предмета іпотеки; початкова ціна предмета іпотеки для його подальшої реалізації (при цьому суд може зазначити, що початкова ціна встановлюється на рівні, не нижчому за звичайні ціни на цей вид майна, на підставі оцінки, проведеної суб'єктом оціночної діяльності/незалежним експертом на стадії оцінки майна під час проведення виконавчих дій).

При цьому суд не може одночасно звернути стягнення на предмет іпотеки та стягнути суму заборгованості за кредитним договором. У такому випадку суд має зазначити в резолютивній частині рішення лише про звернення стягнення на предмет іпотеки із зазначенням суми заборгованості за кредитним договором, а сам розрахунок суми заборгованості має наводитись у мотивувальній частині рішення. Винятком є ситуація коли особа позичальника є відмінною від особи іпотекодавця з урахуванням положення ст. 11 Закону України «Про іпотеку» (або ст. 589 ЦК щодо заставодавця).

43. При розгляді позову іпотекодержателя про виселення мешканців із житлового будинку чи житлового приміщення в разі задоволення вимог про звернення стягнення на предмет іпотеки суд має враховувати таке.

Згідно з ч. 4 ст. 9, ст. 109 Житлового кодексу України, статей 39—40 Закону України «Про іпотеку» виселення мешканців із житлового будинку чи житлового приміщення, яке є предметом іпотеки, проводиться в порядку, встановленому законом. При цьому суд за заявою іпотекодержателя одночасно з рішенням про звернення стягнення на предмет іпотеки за наявності підстав, передбачених законом, ухвалює рішення про виселення мешканців цього житлового будинку чи житлового приміщення.

При цьому примусове виселення здійснюється на підставі рішення суду тільки за певних умов: якщо мешканці добровільно не звільнили житловий будинок чи житлове приміщення, на яке звернуто стягнення як на предмет іпотеки, протягом одного місяця з дня отримання письмової вимоги іпотекодержателя або нового власника або в інший погоджений сторонами строк.

44. Згідно зі ст. 32 ЦК, ст. 177 СК та ст. 17 Закону України від 26 квітня 2001 року № 2402-III «Про охорону дитинства» батьки не мають права без дозволу органу опіки і піклування укладати договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати розподіл, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання.

У зв'язку із наведеним суди повинні виходити із того, чи мала дитина право власності на предмет іпотеки чи право користування предметом іпотеки на момент укладення договору іпотеки. Будь-які дії, вчинені без згоди іпотекодержателя після укладення договору іпотеки (наприклад, реєстрація неповнолітньої дитини в житловому будинку, народження дитини після укладення договору іпотеки) не є підставою для визнання такого договору недійсним із підстави невиконання вимог закону про отримання згоди органу опіки та піклування.

Положення ст. 12 Закону України від 2 червня 2005 року № 2623-IV «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», яка вимагає попередньої згоди органу опіки і піклування для здійснення будь-яких правочинів стосовно нерухомого майна, право користування якими мають безпритульні діти, діє з 1 січня 2006 року і на договори, укладені до цієї дати, не поширюються (ст. 58 Конституції України).

45. Відстрочка чи розстрочка виконання рішення суду про звернення стягнення на предмет іпотеки може бути надана судом за заявою іпотекодавця безпосередньо при ухваленні самого рішення (ст. 217 ЦПК, ст. 39 Закону України «Про іпотеку»), або після його ухвалення, за правилами, встановленими ст. 373 ЦПК.

У разі якщо за судовим рішенням із відповідача стягнуто кредитну заборгованість, то в порядку ст. 373 ЦПК суд не може змінити спосіб виконання такого рішення на звернення стягнення на предмет іпотеки, оскільки виконання рішення суду про стягнення заборгованості відповідно до Закону України від 21 квітня 1999 року № 606-XIV «Про виконавче провадження» має виконуватись за рахунок усього майна, що належить боржнику (*постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №5 від 30.03.2012 р. «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин»*)

2. Справи, пов'язані з правом власності

2.1. Справи про визнання права власності

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 328—345, 392 ЦК України; — ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 20 від 22.12.1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок»; — п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 14 від 26.12.2003 р. «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність органів і посадових осіб державної виконавчої служби та звернень учасників виконавчого провадження»; — постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 6 від 30.03.2012 р. «Про практику застосування судами ст. 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна

	або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник індивідуально визначеного майна, право якого оспорується або не визнається іншою особою, з якою власник не перебуває у зобов'язальних відносинах, або власник, який втратив документ, що засвідчує його право власності на майно
Відповідач	— особа, яка оспорує право власності на майно; — особа, яка хоч і не оспорує права власності на майно, але і не визнає його; — особа, яка порушує право власності на майно
Предмет доказування	— наявність спірного майна; — підстави набуття права власності; — обставини, що свідчать про володіння позивачем спірним майном як його власним; — підстави того, що відповідач порушує, оспорує або не визнає права власності
Приблизний перелік необхідних доказів	— правопідтверджувальні документи (договір купівлі-продажу, дарування; свідоцтво про спадщину; касовий чек, рахунки, заповіти, розписка, податкова накладна, гарантійний талон, документи про придбання іншого майна в кредит; реєстраційне посвідчення, паспорти та технічні вироби; показання свідків та ін.)

2.2. Справи про виключення майна з-під арешту (опису)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 392 ЦК України; — ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.08.1976 р. «Про судову практику в справах про виключення майна з опису»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 26.12.2003 р. «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність органів і посадових осіб державної виконавчої служби та звернень учасників виконавчого провадження»
Підсудність	— позови про зняття арешту з майна пред'являються за місцезнаходженням цього майна або основної його частини (ч. 2 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особа, яка вважає, що майно, на яке накладено арешт, належить їй, а не боржникові
Відповідач	— боржник, особа, в інтересах якої накладено арешт на майно, і в необхідних випадках — особа, якій передано майно, якщо воно було реалізовано; — у випадках, коли опис проводився для забезпечення конфіскації чи стягнення майна на користь держави, як відповідач притягується відповідна державна податкова інспекція
Предмет доказування	— право власності позивача на майно; — підстави накладення арешту; — факт накладення арешту на майно; — характеристика описаного майна, його вартість і відмітні ознаки
Приблизний	— копія акту про арешт (опис) і оцінку майна;

перелік необхідних доказів	<p>— документи, на підставі яких накладено арешт (копія вироку або рішення суду, копія постанови слідчих органів, ухвала суду про забезпечення позову, виконавчий лист);</p> <p>— докази, що підтверджують право власності позивача на майно, яке (витребується) вимагається (договір купівлі-продажу, дарування; свідоцтво про спадщину; касовий чек, рахунки, заповіти, розписка, податкова накладна, гарантійний талон, документи про придбання іншого майна в кредит; реєстраційне посвідчення, паспорти та технічні вироби; показання свідків та ін.)</p>
---	--

Примітки:

1. За правилами, встановленими для розгляду позовів про виключення майна з опису, розглядаються вимоги громадян і організацій, що ґрунтуються на праві власності на описане майно або на праві володіння ним.

Відповідачами в справі суд притягує боржника, особу, в інтересах якої накладено арешт на майно, і в необхідних випадках — особу, якій передано майно, якщо воно було реалізоване.

У тих випадках, коли опис проводився для забезпечення конфіскації чи стягнення майна на користь держави, як відповідач притягується відповідна державна податкова інспекція.

2. Суд не вправі відмовити у прийнятті позовної заяви про виключення майна з опису, якщо справа, у зв'язку з якою накладено арешт на майно, не вирішена. Визнавши неможливим розглянути такий позов до вирішення іншої справи, суд зупиняє провадження у справі про виключення майна з опису.

3. Приймавши заяву про виключення майна з опису, суддя має зупинити виконання рішення, по якому звернено стягнення на майно. Якщо виконавче провадження знаходиться в іншому суді, необхідно повідомити цей суд про пред'явлення позову для зупинення виконавчого провадження. Пред'явлення позову про виключення майна з опису не перешкоджає зверненню стягнення на заробітну плату і інші види доходів боржника.

4. Слід мати на увазі, що на вимоги про виключення майна з опису поширюється передбачений ЦК трирічний строк позовної давності. Перебіг цього строку починається з дня, коли заінтересована особа дізналась або повинна була дізнатись про опис належного їй майна.

5. При розгляді справи суд зобов'язаний звертати увагу, чи додержані відповідною службовою особою вимоги закону про опис майна, зокрема, чи перелічено в акті опису інше майно, в тому числі те, що знаходиться у власності боржника з іншими особами, яке не описувалось, а також чи не описано те майно, на яке стягнення не може бути звернене за виконавчими документами або може бути звернене лише у передбачених законодавством випадках.

Встановивши, що описане майно, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами або за даними вимогами, суд виключає це майно з опису незалежно від заявлених позивачем вимог.

6. Судам необхідно мати на увазі, що при вирішенні питання про належність описаного майна слід керуватись Законом України «Про власність» і нормами цивільного та сімейного законодавства, що регулюють право власності і його захист.

Вирішуючи позов одного з подружжя про виключення з опису належної йому частки майна у спільній сумісній власності подружжя, суду необхідно враховувати, що майно, нажите подружжям за час шлюбу, є їх спільною сумісною власністю і у випадку поділу його їх частки визнаються рівними. Відхилення від рівності часток подружжя суд може допустити, враховуючи лише інтереси неповнолітніх дітей або інтереси одного з подружжя, що заслуговують на увагу. Майно, нажите кожним з подружжя під час їх роздільного проживання при фактичному припиненні шлюбу, суд може визнати власністю кожного з них. Розмір часток подружжя у спільному майні і яке конкретно майно має бути йому виділено, суд визначає з урахуванням всього нажитого майна, включаючи і те, на яке за законом не може бути звернено стягнення за виконавчими документами і яке не підлягає конфіскації. Разом з цим на частку кожного з подружжя має бути виділено як майно, що підлягало опису, так і майно, що не підлягало опису.

7. Сама по собі вказівка у вироку про звернення стягнення на конкретне майно або про його конфіскацію, незалежно від підстав її застосування, не позбавляє зацікавлених осіб можливості доказування свого права власності на це майно шляхом пред'явлення позову в порядку цивільного судочинства.

Якщо згідно з вироком підлягає конфіскації конкретне майно, що складає спільну сумісну власність подружжя, членів сім'ї чи селянського (фермерського) господарства, позови інших учасників спільної власності про виключення з опису їх частки цього майна можуть бути задоволені, якщо не залишилось іншого сумісного майна, або його залишилось менше, ніж припадає на їх частку.

8. Роз'яснити судам, що в тих випадках, коли предметом позову є частка в спільній сумісній власності на неподільну річ, на яку звертається конфіскація або стягнення на користь організації, питання про виключення цієї речі з опису (при відсутності іншого спільного майна) вирішується відповідно до роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, даних у п. 7 постанови від 22 грудня 1995 р. № 20 «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності». При цьому суд з урахуванням конкретних обставин може виключити річ з акта опису і стягнути з позивача в доход держави чи на користь організації грошову компенсацію за частку, що припадає боржнику, або залишити річ в опису, зобов'язавши відповідну державну податкову інспекцію або організацію виплатити позивачу відповідну частину її вартості.

9. При розгляді позову про виключення майна з опису після виконання вироку про його конфіскацію суд, визнавши позов обґрунтованим, постановляє рішення про виключення майна з опису. Одночасно вирішується питання про повернення майна в натурі в тому випадку, коли воно відповідними державними податковими інспекціями було передано відповідній організації безоплатно. За цих умов обов'язок повернення майна покладається на організацію, яка одержала майно безоплатно, а якщо нею майно реалізоване, питання про повернення набувачем майна в натурі вирішується відповідно до законодавства.

В тому разі, коли майно було реалізовано відповідними державними податковими інспекціями, воно або його вартість повертаються цими органами.

10. Оскільки позивач вправі об'єднати в одній позовній заяві декілька вимог, пов'язаних між собою, в одному провадженні можуть розглядатись вимоги про визнання права власності на майно і виключення його з опису. Позовна заява у таких випадках оплачується державним митом в залежності від вартості майна, яке відшукується.

Позови, предметом яких є частка в спільній сумісній власності подружжя, членів сім'ї чи селянського (фермерського) господарства, оплачуються державним митом за ставками, встановленими для оплати позовних заяв немайнового характеру.

11. При підготовці справи про виключення майна з опису до судового розгляду, зокрема, мають бути витребувані належно завірені копії акта опису, вироку, рішення суду або іншого органу, на виконання яких проводився опис, матеріали, що є в кримінальній справі, щодо належності описаного майна і джерел коштів на його придбання, документи про право власності на будинок, кредитні зобов'язання, реєстраційні посвідчення, паспорти та інші документи, що видаються на дане майно, а також вручені відповідачам копії позовних заяв.

Якщо боржник (засуджений) знаходиться у місцях позбавлення волі, суддя при підготовці справи до судового розгляду повинен разом з повідомленням про день розгляду справи надіслати копію позовної заяви і з'ясувати його думку щодо заявленого позову.

12. Якщо описане майно було розтрачено, відчужено або приховано особами, яким воно передано на зберігання, суд повинен обговорити питання про притягнення цих осіб до встановленої законом відповідальності і роз'яснити організації або громадянину, в інтересах яких провадився опис, право пред'явити позов до винних осіб про відшкодування матеріальної шкоди (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.08.1976 р. «Про судову практику в справах про виключення майна з опису»*).

2.3. Справи про витребування майна із чужого незаконного володіння

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 387—390 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 20 від 22.12.1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4

	Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник майна (фізичні і юридичні особи, а також інші суб'єкти права власності, визначені ст. 2 ЦК); — особа, яка хоч і не є власником майна, але володіє ним на підставах, встановлених законом чи договором (титкульний володілець)
Відповідач	— особа, яка незаконно володіє майном (незалежно від того, чи заволоділа вона майном незаконно сама, чи придбала його у особи, яка не мала права його відчужувати), тобто заволоділа ним без відповідної правової підстави
Предмет доказування	— факт належності позивачу спірного майна; — факт наявності майна у незаконному володінні відповідача; — факт відсутності у відповідача правових підстав для володіння майном (безтиткульний статус його володіння); — розмір доходів, які отримав відповідач за час користування чужим майном; — факт добросовісного (недобросовісного) володіння чужим майном; — наявність підстав на витребування майна від добросовісного набувача (майно було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; майно було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом — ч. 1 ст. 388 ЦК; майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати — ч. 3 ст. 388 ЦК); — наявність проведених відповідачем витрат на утримання, збереження майна; — наявність поліпшення майна, чи можуть вони бути відокремлені від майна, вартість цих поліпшень; — інші обставини
Приблизний перелік необхідних доказів	— правовстановлюючий документ, що підтверджує право позивача на дане майно (договір купівлі-продажу, дарування, міни, свідоцтво про право на спадщину, товарні чеки, квитанції); — докази перебування спірного майна у відповідача (акти, листи, показання свідків); — розрахунок розміру доходів, які отримав (міг отримати) відповідач за час користування чужим майном; — доказ проведених відповідачем витрат на майно або поліпшення майна (товарні чеки та ін.)

Примітки:

1. Судовий захист права приватної власності громадян здійснюється шляхом розгляду справ, зокрема, за позовами:

а) про визнання права власності на майно, про витребування майна з чужого незаконного володіння (а в передбачених законом випадках і від добросовісного набувача) чи відшкодування його вартості, про усунення інших порушень прав власника;

б) про визначення порядку володіння, користування і розпорядження майном, що є спільною власністю;

в) про поділ спільного майна або виділ з нього частки;

г) про визнання недійсними угод про відчуження майна та дійсними, а також про визнання незаконними актів державних органів, органів місцевого самоврядування про неправомірне втручання у здійснення власником правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження своїм майном;

д) про переведення прав і обов'язків покупця за договором купівлі-продажу, укладеним учасником спільної часткової власності щодо своєї частки з порушенням права іншого учасника даної спільної власності на привілеєве право купівлі цієї частки;

е) про передачу в приватну власність майна, яке за законом підлягає відчуженню громадянину (зокрема: відповідно до ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» підлягають передачі сім'ям наймачів квартири (будинку) та належні до них господарські споруди і приміщення; згідно з п. 12 ст. 20, п. 1 ст. 21, п. 10 ст. 22 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» відповідним категоріям цих громадян передаються у власність жилі приміщення тощо);

є) про визнання недійсною угоди про відчуження квартири (будинку) з громадського житлового фонду з порушенням передбаченого законодавством права наймача цього приміщення на придбання його у власність або про переведення на наймача прав і обов'язків набувача за цією угодою;

ж) про відшкодування шкоди, заподіяної майну, або збитків, завданих порушенням права власника (включаючи й неoderжані доходи);

з) про виключення майна з опису.

Судами розглядаються й інші позови, пов'язані з охороною права приватної власності. Відповідні положення щодо захисту права приватної власності поширюються також і на особу, яка хоча не є власником, але володіє майном з підстав, передбачених законом чи договором.

2. Вирішуючи спори про право приватної власності на майно, суди повинні виходити з того, що об'єктами права приватної власності є жилі будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення, набуті з передбачених законом підстав.

3. При розгляді судом позову про витребування власником свого майна слід враховувати, що власник у будь-якому випадку має право вимагати повернення (віндикація) свого майна з чужого незаконного володіння, а також належного йому майна, безоплатно набутого володільцем від особи, яка не мала права його відчужувати.

4. Розглядаючи позови, пов'язані зі спільною власністю громадян, суди повинні виходити з того, що відповідно до чинного законодавства спільною власністю є: майно, нажите подружжям за час шлюбу; майно, придбане внаслідок спільної праці членів сім'ї, чи майно, що є у власності осіб, які ведуть селянське (фермерське) господарство, якщо письмовою угодою відповідно між членами сім'ї чи членами селянського (фермерського) господарства не передбачено інше, або майно, придбане внаслідок спільної праці громадян, що об'єдналися для спільної діяльності, коли укладеною між ними письмовою угодою визначено, що воно є спільною власністю; квартира (будинки), кімнати в квартирах та

одноквартирних будинках, передана при приватизації з державного житлового фонду за письмовою згодою членів сім'ї наймача у їх спільну власність (ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»).

В інших випадках спільна власність громадян є частковою. Якщо розмір часток у такій власності не було визначено і учасники спільної власності при надбанні майна не виходили з рівності їх часток, розмір частки кожного з них визначається ступенем його участі працею й коштами у створенні спільної власності.

Частка учасника спільної власності визначається при поділі майна, виділі частки зі спільного майна, зверненні стягнення на майно учасника спільної власності за його боргами, відкритті після нього спадщини. Оскільки праця є основою створення і примноження власності громадян, розмір частки учасника спільної власності визначається ступенем його трудової участі, якщо інше не впливає із законодавства України. Розмір часток у спільній власності подружжя визначається за нормами Сімейного кодексу. При відсутності доказів про те, що участь когось з учасників спільної власності (крім сумісної власності подружжя) у надбанні майна була більшою або меншою — частки визначаються рівними.

5. Слід враховувати, що громадянин не може бути позбавлений права власності на своє майно, крім випадків, передбачених Законом та іншими законодавчими актами України.

Оскільки за чинним законодавством суд вирішує спори учасників спільної власності щодо розпорядження чи користування майном, то не слід розглядати як неправомірне позбавлення права власності присудження грошової компенсації за частку у спільній власності, якщо її неможливо виділити або поділити майно в натурі чи спільно користуватися ним.

6. Передбачені законодавством положення щодо спільної власності громадян на майно, надбане внаслідок їх спільної праці, поширюються на придбання його як при веденні особистого підсобного господарства, в тому числі членами колишнього колгоспного двору, так і в інших випадках.

Згідно з цими положеннями право на майно може бути визнано не лише за громадянами, які є родичами, а й за іншими особами, коли буде встановлено, що вони входили до складу сім'ї і брали трудову участь у його придбанні.

Відповідно до чинного законодавства власником вкладу, внесеного у кредитну установу (крім нажитого подружжям), є особа, на ім'я якої його внесено, тому інші члени сім'ї не вправі вимагати визнання за ними права на цей вклад з мотивів внесення його за рахунок спільної праці. В цьому разі частка коштів, належна іншим членам сім'ї, може бути стягнена з вкладника за їх позовом.

7. При вирішенні позову про право на майно, що є у власності селянського (фермерського) господарства, необхідно мати на увазі, що таке право мають лише особи, які за Законом «Про селянське (фермерське) господарство» можуть входити до складу цього господарства (подружжя, їхні батьки та діти, які досягли 16-річного віку, а також інші родичі, які об'єдналися для роботи в цьому господарстві) і за їх та інших членів цього господарства згодою занесені в його склад до спеціальних погосподарських книг сільською, селищною, міською Радою народних депутатів. На це майно не мають права особи, в тому числі родичі, які працюють у зазначеному господарстві за трудовим договором (контрактом,

угодою). Коли особа, яка не зареєстрована як член селянського (фермерського) господарства, брала участь у примноженні його власності не за трудовим договором (контрактом, угодою), а з інших підстав (наприклад, у зв'язку з перебуванням у фактичних шлюбних відносинах з членом господарства), вона має право на відшкодування своїх трудових та інших витрат.

У разі виходу зі складу селянського (фермерського) господарства одного або кількох його членів, виділ їх частки в натурі має провадитися з таким розрахунком, щоб не позбавити господарство необхідних для нього будівель, худоби, засобів виробництва, транспортних засобів, іншого майна споживчого і виробничого призначення. При неможливості виділити належну їм частку в натурі, може бути виплачена її грошова компенсація.

Успадкування майна селянського (фермерського) господарства здійснюється за загальними правилами спадкового права.

8. Згідно з діючим законодавством власник відповідає за своїми зобов'язаннями всім майном, на яке може бути звернено стягнення на вимогу кредитора, в тому числі часткою у спільній власності.

На всю спільну власність стягнення може бути звернено лише за спільними зобов'язаннями всіх учасників цієї власності, а також коли таку відповідальність передбачено законом (зокрема, відповідно до ст. 18 Закону «Про селянське (фермерське) господарство» особи, які ведуть це господарство, відповідають усім майном, що є їх спільною власністю, за порушення договірних зобов'язань, кредитно-розрахункової та податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних правил, вимог щодо якості продукції та інших правил здійснення господарської діяльності).

9. При вирішенні спорів про право власності на жилий будинок, на квартиру в житлово-будівельному або житловому кооперативі, на інші будівлі слід виходити з роз'яснень, які дані Пленумом Верховного Суду України у прийнятих ним постановках з цих питань. Крім цього, слід враховувати, що:

а) при вилученні земельної ділянки, на якій знаходиться належний громадянину жилий, дачний (садовий) будинок, гараж, інші будівлі, право приватної власності на них припиняється, якщо вилучення землі проведено відповідно до законодавства і вирішено питання про надання власнику відповідної компенсації та відшкодування завданих цим збитків. Спори щодо виду компенсації суд вирішує з урахуванням інтересів сторін і конкретних обставин справи;

б) при повному внесенні пайових внесків за квартиру, дачу, гараж, іншу будівлю або приміщення, надані члену житлового, житлово-будівельного, дачного, гаражного чи іншого кооперативу або товариства, у особи, яка має право на частку в пайових внесках, виникає право власності на відповідну частку квартири, дачі, гаража чи іншої будівлі.

10. Вирішуючи питання про грошові стягнення у справах за позовами про захист права приватної власності на майно, слід виходити з того, що:

а) вартість спірного майна визначається за погодженням сторін, а за його відсутності — за дійсною вартістю майна на час розгляду спору. Під дійсною вартістю розуміється грошова сума, за яку майно може бути продано в даному населеному пункті чи місцевості. Для її визначення при необхідності призначається експертиза;

б) якщо відповідач мав повернути майно в натурі, але з будь-якої причини ухиляється від цього, він зобов'язаний відшкодувати кредитору завдані ним збитки, зокрема, повернути таку суму грошей, яку потрібно на час розгляду заяви витратити для придбання майна, що належало кредитору і не було повернене боржником у натурі. Коли ж виконання рішення суду буде затримане з вини боржника і за цей час ціни на майно збільшаться, кредитор вправі пред'явити з цих підстав додаткові вимоги про відшкодування збитків;

в) при відмові у позові про визнання договору купівлі-продажу недійсним у зв'язку з тим, що покупець є добросовісним, з особи, яка провела відчуження майна за відсутності права на це, на користь власника стягується дійсна вартість майна на час розгляду справи;

г) при розгляді позову про переведення прав і обов'язків покупця за договором купівлі-продажу, укладеному з порушенням права привілеєвої купівлі частки у спільній частковій власності, слід виходити з дійсної вартості частки на час розгляду справи і з'ясовувати, чи спроможний позивач її сплатити. Доказом цього може бути внесення позивачем на депозитний рахунок суду суми дійсної вартості частки. Невиконання позивачем цієї умови може бути підставою для відмови у позові;

д) якщо в будинку житлово-будівельного кооперативу пайовий внесок внесено повністю і за твердженням сторін вартість квартири перевищує кошторисну, дійсна її вартість може бути визначена за погодженням сторін, а в разі недосягнення згоди — з урахуванням чинних ринкових цін на квартири в даній місцевості. Коли пай сплачено неповністю, фактичне підвищення кошторисної вартості квартири в будинку ЖБК у зв'язку з інфляцією має враховуватися як при вирішенні питання про повернення особі, що вибула з кооперативу, пайового внеску, внесеного до виникнення інфляції або до підвищення її рівня, так і при визначенні його розміру для внесення новоприйнятою особою.

11. Квартира, яка є спільною чи спільною частковою власністю, на вимогу учасника (учасників) цієї власності підлягає поділу в натурі, якщо можливо виділити сторонам ізольовані жилі та інші приміщення з самостійними виходами, які можуть використовуватися як окремі квартири або які можна переобладнати в такі квартири. У протилежному випадку може бути встановлено порядок користування приміщеннями квартири, якщо про це заявлено позов.

У разі незгоди громадянина — власника квартири в будинку державного або громадського житлового фонду, в якому частина жилих приміщень передана у приватну власність, з рішенням, що тягне за собою припинення його права власності (про знесення будинку, переобладнання жилого будинку в нежилый), це рішення відповідно до ст. 172 Житлового кодексу не може бути виконано до вирішення спору судом. При розгляді такого спору вирішуються й питання відшкодування власникові завданих збитків, якщо будуть встановлені законні підстави для прийняття оспорюваного рішення.

12. На пред'явлення позову про витребування належного громадянинові майна, інших вимог про захист приватної власності поширюється встановлений ст. 50 Закону «Про власність» трирічний строк позовної давності, якщо інше не передбачено законом.

У тих випадках, коли правовстановлюючі документи на майно, придбане кількома особами з метою створення спільної власності, оформлені на одного з них і всі вони користувалися цим майном, строк позовної давності для вимог про право на майно учасника спільної власності, не зазначеного у

правовстановлюючому документі, обчислюється з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися, що його право на це майно оспорується, а не з часу оформлення угоди на придбання майна.

Оскільки до розірвання договору про сумісну діяльність грошові та інші майнові внески, а також майно, створене або придбане в результаті такої діяльності, є спільною власністю учасників договору і вони не вправі розпоряджатися своєю часткою у спільному майні без згоди інших учасників, право вимагати повернення цієї частки виникає з дня розірвання договору і з цього ж моменту починається перебіг строку позовної давності (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 20 від 22.12.1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності»*).

13. Судам підвідомчі спори, пов'язані з правом приватної власності на жилий будинок, зокрема:

- а) про визнання права власності на будинок або його частину (частку), витребування цього майна з чужого незаконного володіння, усунення будь-яких порушень зазначеного права, хоча б ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння і відшкодуванням заподіяних цим збитків;
- б) про виділ частки з будинку (поділ будинку), що є спільною власністю (частковою чи сумісною);
- в) про надбудову, прибудову або перебудову будинку і підсобних будівель, якщо є дозвіл виконкому місцевої Ради, але проти цього заперечують інші учасники спільної часткової власності;
- г) про визначення порядку користування жилим будинком;
- д) про зміну розміру часток будинку, що знаходиться в спільній частковій власності;
- є) про право привілеєвої купівлі частки в спільній частковій власності на будинок;
- ж) про визнання недійсними договорів купівлі-продажу, міни, дарування будинку і т. ін.;
- з) про компенсацію, пов'язану із зниженням цінності будинку, викликану діяльністю підприємств, організацій.

14. Не підлягають судовому розгляду вимоги про визнання права власності на самовільно збудовані жилі будинки (прибудови) і господарські та побутові будівлі (споруди) або про їх знесення.

Разом з тим скарги на рішення виконкомів місцевих рад народних депутатів з цих питань можуть бути предметом розгляду суду в порядку, встановленому для оскарження неправомірних дій органів державного управління і службових осіб, що ущемляють права громадян (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок»*).

3. Справи, що виникають із заподіяння шкоди

3.1. Справи про відшкодування моральної шкоди

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 23, 1167, 1168 ЦК України;
	— ст. 237-1 КЗпП України;
	— ст. 24 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р.;
	— ст. 13 Закону України «Про зв'язок» від 04.10.2001 р.;
	— ст. 21 Закону України «Про туризм» від 15.09.1995 р.;
	— ст. 12 Закону України «Про охорону праці» від 14.10.1992 р.;

	— ст. 49 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. та ін.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»; — методичні рекомендації відшкодування моральної шкоди (Лист Міністерства юстиції України № 35-13/797 від 13.05.2004 р.); — аналіз судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку з ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків (Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ) ²⁹
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем завдання шкоди (ч. 3 ст. 110 ЦПК); — позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 4 ст. 110 ЦПК); — позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 110 ЦПК); — позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди (ч. 6 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви про захист честі та гідності фізичної особи, ділової репутації фізичної або юридичної особи, а саме: — позовної заяви немайнового характеру — 0,2 розміру мінімальної заробітної плати; — позовної заяви про відшкодування моральної шкоди — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 6 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Пільги щодо сплати судового збору	Від сплати судового збору звільняються: — позивачі — за подання позовів про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи (п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»); — позивачі — громадяни, віднесені до 1 та 2 категорії постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи (п. 10 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особа має право на відшкодування моральної

²⁹ [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.ht.ml

	шкоди, завданої внаслідок порушення її прав (ч. 1 ст. 23 ЦК)
Відповідач	— заподіювач моральної шкоди
Предмет доказування	— чи мали місце дії (бездіяльність) відповідача, що заподіяли позивачу моральну шкоду, в чому вони полягали і коли були вчинені; — які особисті немайнові права позивача порушені цими діями (бездіяльністю) і на які нематеріальні блага вони посягають; — в чому полягають душевні, фізичні чи інші страждання позивача; — причинний зв'язок між спричиненням шкоди і фізичними, душевними чи іншими стражданнями, що наступили; — ступінь вини заподіювача шкоди (в тому випадку, якщо вона повинна враховуватися); — розмір компенсації (з чого при цьому виходили)
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія виправдовувального вироку суду; — договір купівлі-продажу (якщо він передбачає настання моральної шкоди за порушення умов); — товарний чек; — касовий чек; — свідчення свідків; — висновки експертів; — акт про нещасний випадок на виробництві; — протоколи дорожньо-транспортної події; — копія вироку суду по кримінальній справі; — копія постанови про припинення кримінальної справи; — довідки про склад сім'ї померлого, про осіб, що знаходилися у нього на утриманні; — службові характеристики; — публікації в засобах масової інформації; — письмові звернення позивача з проханням про здійснення будь-якої дії; — письмова відмова відповідача в здійсненні дії; — пояснення сторін і свідчення свідків, якщо відмова була зроблена в усній формі

Примітка 1:

1. Слід звернути увагу на те, що встановлене Конституцією та законами України право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди є важливою гарантією захисту прав і свобод громадян та законних інтересів юридичних осіб. Тому суди повинні забезпечити своєчасне, у повній відповідності із законом, вирішення справ, пов'язаних з відшкодуванням такої шкоди.

Відповідно до ст. 9 Конституції чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Зокрема, до них належить ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини та основних свобод, яка, як і інші міжнародні договори, підлягає застосуванню при розгляді справ судами.

2. Спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються, зокрема: 1) коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції або впливає з її положень; 2) у випадках, передбачених Цивільним кодексом України (далі — ЦК) та іншим законодавством, яке встановлює відповідальність за заподіяння моральної шкоди (наприклад, ст. 49 Закону «Про інформацію», ст. 44 Закону «Про авторське право і суміжні права»; 3) при порушенні зобов'язань, які підпадають під дію Закону «Про захист прав споживачів» чи інших законів, що регулюють такі зобов'язання і передбачають відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

3. Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Відповідно до чинного законодавства моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків.

Під немайною шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності.

4. Відповідно до ст. 119 ЦПК у позовній заяві про відшкодування моральної (немайнової) шкоди має бути зазначено, в чому полягає ця шкода, якими неправомірними діями чи бездіяльністю її заподіяно позивачеві, з яких міркувань він виходив, визначаючи розмір шкоди, та якими доказами це підтверджується.

При недотриманні позивачем зазначених вимог настають наслідки, передбачені ст. 121 ЦПК.

5. Оскільки питання відшкодування моральної шкоди регулюються законодавчими актами, введеними у дію в різні строки, суду необхідно в кожній справі з'ясовувати характер правовідносин сторін і встановлювати якими правовими нормами вони регулюються, чи допускає відповідне законодавство відшкодування моральної шкоди при даному виді правовідносин, коли набрав чинності законодавчий акт, що визначає умови і порядок відшкодування моральної шкоди в цих випадках, та коли були вчинені дії, якими заподіяно цю шкоду.

Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності обов'язковому з'ясуванню при вирішенні спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору.

Особа (фізична чи юридична) звільняється від відповідальності по відшкодуванню моральної шкоди, якщо доведе, що остання заподіяна не з її вини. Відповідальність заподіювача шкоди без вини може мати місце лише у випадках, спеціально передбачених законодавством.

6. При застосуванні норм Кодексу законів про працю України (далі — КЗпП) щодо порядку розгляду трудових спорів у справах про відшкодування моральної шкоди, заподіяної працівникові у зв'язку з

виконанням трудових обов'язків, суди повинні виходити з того, що за змістом ст. 124 Конституції потерпілий має право звернутися з такими вимогами до суду безпосередньо.

Суддя не вправі відмовити особі у прийнятті заяви з такими вимогами лише з тієї підстави, що вона не розглядалася комісією по трудових спорах.

7. За змістом статей 23, 1167, 1168 ЦК та інших норм законодавства, що регулюють ці правовідносини, заподіяна моральна (немайнова) шкода відшкодовується тій фізичній чи юридичній особі, права якої були безпосередньо порушені протиправними діями (бездіяльністю) інших осіб.

8. За моральну (немайнову) шкоду, заподіяну працівником під час виконання трудових обов'язків, відповідальність несе організація, з якою цей працівник перебуває у трудових відносинах, а останній відповідає перед нею в порядку регресу (статті 130, 132—134 КЗпП, якщо спеціальною нормою закону не встановлено іншого (наприклад, ст. 47 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»).

9. Розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану, добровільне — за власною ініціативою чи за зверненням потерпілого — спростування інформації редакцією засобу масової інформації. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості.

У випадках, коли межі відшкодування моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні з мінімальним розміром заробітної плати чи неоподатковуваним мінімумом доходів громадян, суд при вирішенні цього питання має виходити з такого розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що діють на час розгляду справи.

Визначаючи розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, суд повинен наводити в рішенні відповідні мотиви.

10. Слід мати на увазі, що у разі заподіяння особі моральної шкоди неправомірно вчиненими діями кількох осіб, розмір відшкодування визначається з урахуванням ступеня вини кожної з них.

На осіб, які заподіяли моральну шкоду спільно (взаємопов'язаними, сукупними діями або діями з єдиним наміром), покладається солідарна відповідальність по її відшкодуванню.

При заподіянні особі моральної шкоди, обов'язок по її відшкодуванню покладається на винних осіб незалежно від того, чи була заподіяна потерпілому майнова шкода та чи відшкодована вона.

Розмір відшкодування моральної шкоди може бути зменшений судом з урахуванням ступеня вини заподіювача і потерпілого та майнового стану відповідача (громадянина).

11. При розгляді справ за позовами про відшкодування моральної шкоди на підставі ст. 56 Конституції слід мати на увазі, що при встановленні факту заподіяння такої шкоди незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, місцевого самоврядування або їх посадових чи службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень вона підлягає відшкодуванню за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування. Дія цієї норми не поширюється на випадки

заподіяння моральної шкоди рішеннями, діями чи бездіяльністю недержавних органів, їх посадових чи службових осіб. Така шкода за наявності необхідних підстав може бути відшкодована на підставі норм ЦК чи іншого законодавства.

При вирішенні спору про відшкодування моральної шкоди, заподіяної громадянину незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, його посадовими або службовими особами, судам слід виходити з того, що зазначений орган має бути відповідачем у такій справі, якщо це передбачено відповідним законом (наприклад, ст. 9 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність»). Якщо ж відповідним законом чи іншим нормативним актом це не передбачено або в ньому зазначено, що шкода відшкодовується державою (за рахунок держави), то поряд із відповідним державним органом суд має притягнути як відповідача відповідний орган Державного казначейства України.

12. При вирішенні спорів про відшкодування моральної шкоди, заподіяної особі поширенням відомостей, які не відповідають дійсності і порочать її честь, гідність та ділову репутацію, необхідно враховувати роз'яснення, які дав Пленум Верховного Суду України в постанові від 28 вересня 1990 р. № 7 «Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій».

Зокрема, судам слід мати на увазі, що у справах про спростування відомостей, поширених засобами масової інформації (в пресі, по радіо і телебаченню), як відповідачі до участі притягуються автор, орган засобу масової інформації, що їх поширив, а у передбачених законом випадках і відповідна службова особа цього органу, які й несуть обов'язок по відшкодуванню заподіяної моральної шкоди відповідно до ступеня вини кожного з них. Якщо позивач не бажає притягати когось з них до відповідальності, на решту заподіювачів моральної шкоди покладається обов'язок по відшкодуванню тієї її частини, яка відповідає ступеню їх вини. В разі, коли орган масової інформації не називає автора, суд виходить з того, що вину за поширення зазначених відомостей цей орган взяв на себе.

На відповідача може бути покладено обов'язок по відшкодуванню заподіяної моральної шкоди не тільки тоді, коли суд задовольнив вимоги позивача про спростування поширених відомостей, а й тоді, коли відповідач спростував їх добровільно. Відповідно до ст. 42 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» і ст. 48 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» на органи масової інформації, їх працівників і автора не може бути покладено обов'язок по відшкодуванню моральної шкоди за публікацію чи поширення відомостей, які не відповідають дійсності, якщо вони містились в офіційних повідомленнях чи були одержані від інформаційних агентств чи прес-служб державних органів та органів об'єднань громадян або є дослівним відтворенням матеріалів, опублікованих іншим засобом інформації (з посиланням на нього), офіційних виступів посадових осіб державних органів, виступів народних депутатів або містилися у авторських виступах, які передаються в ефір без попереднього запису.

Критична оцінка певних фактів і недоліків, думки та судження, критичні рецензії на твори не можуть бути підставою для задоволення вимог про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Однак якщо при цьому допускаються образа чи порушення інших захищених законом прав особи (розголошення без

її згоди конфіденційної інформації, втручання в приватне життя тощо), то це може тягти за собою відшкодування моральної шкоди.

Слід звернути увагу на те, що ст. 17 Закону «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» передбачено певні особливості їх відповідальності за заподіяну моральну (немайнову) шкоду.

При вирішенні спорів про відшкодування моральної (немайнової) шкоди за позовами органів державної влади, місцевого самоврядування, офіційних осіб (наприклад, зареєстрований кандидат у депутати) чи посадових осіб до засобів масової інформації слід мати на увазі, що за змістом ч. 4 ст. 17 зазначеного Закону з'ясуванню підлягають наявність злого умислу журналіста або засобу масової інформації, а також наслідки використання потерпілим можливостей позасудового (досудового) спростування неправдивих відомостей, відстоювання його честі й гідності та врегулювання конфлікту в цілому.

Під злим умислом журналіста чи засобу масової інформації необхідно розуміти такі їх дії, коли вони перед поширенням інформації усвідомлювали її неправдивість (недостовірність) або неправомірність інших дій (поширення конфіденційної інформації щодо особи без згоди останньої тощо).

Вирішуючи питання про можливість покладення на журналіста і засіб масової інформації солідарної відповідальності та міру вини кожного, суд має виходити із загальних засад ЦК.

13. Звернути увагу судів на те, що положення ст. 24 Закону України «Про захист прав споживачів» щодо одночасного вирішення судом вимог споживача про захист його прав і відшкодування моральної шкоди не виключають можливості пред'явлення окремого позову про відшкодування цієї шкоди (наприклад, коли вимоги були задоволені без судового розгляду, але допущена тяганина).

Згідно з тим же законом ці справи можуть бути підсудні за вибором споживача районному (міському) суду за місцем проживання споживача, за місцем знаходження відповідача, за місцем заподіяння шкоди або за місцем виконання договору.

14. Судам необхідно враховувати, що відповідно до ст. 237-1 КЗпП за наявності порушення прав працівника у сфері трудових відносин (незаконного звільнення або переведення, не виплати належних йому грошових сум, виконання робіт у небезпечних для життя і здоров'я умовах тощо), яке призвело до його моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків, що вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя, обов'язок по відшкодуванню моральної (немайнової) шкоди покладається на власника або уповноважений ним орган незалежно від форми власності, виду діяльності чи галузевої належності.

Умови відшкодування моральної (немайнової) шкоди, передбачені укладеним сторонами контрактом, які погіршують становище працівника порівняно з положеннями ст. 237-1 КЗпП чи іншим законодавством, згідно зі ст. 9 КЗпП є недійсними.

15. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» питання про відшкодування моральної шкоди у зазначених випадках та її розмір вирішується за заявою

громадянина ухвалою суду першої інстанції, який розглядав кримінальну справу або якому вона мала бути підсудна.

Розмір моральної шкоди в цих випадках визначається з урахуванням обставин справи, але за час незаконного перебування громадянина під слідством чи судом він має бути не меншим однієї мінімальної заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством або судом. Відшкодування моральної шкоди в цих випадках провадиться за рахунок коштів державного бюджету, незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду.

16. Судам слід мати на увазі, що на правовідносини, які виникли до набрання чинності відповідним законодавчим актом про відшкодування моральної шкоди, обов'язок по її відшкодуванню не поширюється, в тому числі й на ті випадки, коли позивач після набрання чинності цим актом ще зазнає моральних чи фізичних страждань від раніше вчинених неправомірних дій. Однак моральна шкода підлягає відшкодуванню, якщо неправомірні дії (бездіяльність) відповідача, що завдають позивачеві моральних або фізичних страждань, почалися до набрання законної сили актом законодавства, яким встановлена відповідальність за заподіяння такої шкоди, і продовжуються після набрання цим актом чинності.

17. До вимог про відшкодування моральної шкоди, заподіяної поширенням відомостей, що не відповідають дійсності і порочать честь, гідність чи ділову репутацію фізичної або юридичної особи, застосовується строк позовної давності в один рік. До вимог про відшкодування моральної шкоди у випадках, передбачених трудовим законодавством, — тримісячний строк (ст. 233 КЗпП). До інших вимог про відшкодування моральної шкоди, як вимог, що випливають з порушення особистих немайнових прав, строки позовної давності не застосовуються.

18. Спори про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підвідомчі суду, якщо хоча б однією зі сторін у них є громадянин (фізична особа).

Суду підвідомчі також спори між юридичними особами про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, якщо ці вимоги взаємопов'язані з іншими вимогами, вирішення яких віднесено до відання суду загальної юрисдикції (наприклад, про спростування поширеної інформації та відшкодування у зв'язку з цим заподіяної моральної шкоди).

Підсудність справ даної категорії визначається за правилами ст. 109 ЦПК, тобто за місцем знаходження відповідача, крім випадків, коли позивачеві надано законом право вибору підсудності.

19. З метою забезпечення своєчасного і правильного вирішення справи, суддя повинен провести ретельну підготовку її до розгляду. Зокрема, в строки встановлені законом, вчинити всі необхідні підготовчі дії, залежно від конкретних обставин справи, витребувати від позивача надання доказів про порушення його законних прав і заподіяну моральну шкоду, надіслати відповідачу копії позовної заяви та доданих до неї документів і зажадати від нього письмових пояснень щодо заявленого позову, а за наявності заперечень проти цього — надання доказів, що їх підтверджують.

20. Виходячи з правил статей 28, 49, 50 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК), потерпілий, тобто особа, якій злочином заподіяно моральну шкоду (внаслідок посягання на здоров'я,

честь, гідність, знищення майна, позбавлення годувальника тощо), має право пред'явити позов про її відшкодування у кримінальному процесі або в порядку цивільного судочинства.

У кримінальній справі вимоги про відшкодування моральної шкоди розглядаються і вирішуються судом за умови, що особу, якій її заподіяно, визнано в установленому законом порядку потерпілою та цивільним позивачем і що у справі є письмова заява, яка за змістом відповідає ст. 119 ЦПК. У тих кримінальних справах, які відповідно до ст. 27 КПК порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, вимоги про відшкодування моральної шкоди можуть бути викладені у скарзі про порушення кримінальної справи.

У разі, коли до надходження кримінальної справи до суду особа не була визнана потерпілою і цивільним позивачем, ці питання мають бути вирішені у стадії віддання обвинуваченого до суду або відповідно до вимог ст. 296 КПК у підготовчій частині судового засідання.

21. При розгляді справ про відшкодування моральної шкоди суди мають виявляти і всебічно з'ясовувати причини й умови, що призводять до порушення прав фізичних і юридичних осіб та заподіяння їм моральної шкоди, і реагувати на них окремими ухвалами (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»*).

Примітка 2:

Відшкодування Фондом соцстраху моральної (немайнової) шкоди застрахованим і членам їхніх сімей незалежно від часу настання страхового випадку. Пунктом 27 ст. 77 Закону України від 20 грудня 2005 року «Про державний бюджет України на 2006 рік» та п. 22 ст. 71 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» *зупинено* дію абз. 4 ст. 1, підп. «є» п. 1 ч. 1 ст. 21, ч. 3 ст. 28 та ч. 3 ст. 34 Закону України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, які спричинили втрату працездатності» (далі — Закон № 1105-XIV), якими обов'язок відшкодування моральної шкоди покладено на Фонд соцстраху.

Крім того, Законом України від 23 лютого 2007 року № 717-V «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (далі — Закон № 717-V), що набрав чинності з 30 березня 2007 року, *виключено* ч. 3 ст. 34 Закону № 1105-XIV, яка передбачала право потерпілого на відшкодування моральної шкоди.

Отже, відтепер застраховані громадяни, які потерпіли на виробництві від нещасного випадку або професійного захворювання, позбавлені права на відшкодування моральної шкоди за рахунок Фонду соцстраху, яке вони мали відповідно до положень первинної редакції цього Закону України.

Конституційний Суд України в своєму Рішенні від 8 жовтня 2008 року у справі № 1-32/2008 зазначені зміни до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» визнав такими, що відповідають Конституції України (є конституційними) з огляду на те, що право цих громадян на відшкодування моральної шкоди не порушено, оскільки ст. 1167

Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) та ст. 237-1 Кодексу законів про працю України їм надано право відшкодовувати моральну шкоду за рахунок власника або уповноваженого ним органу (роботодавця).

При вирішенні питання про право потерпілого на відшкодування моральної шкоди суди правильно виходили із вимог статей 21, 28, 34 Закону № 1105-XIV в їх сукупності, якими передбачено, що право на отримання потерпілим страхових виплат у разі настання стійкої втрати працездатності, у тому числі виплати компенсації за моральну шкоду, виникає у особи **з дня встановлення їй стійкої втрати працездатності вперше висновком МСЕК.**

Таким чином, у разі, коли право на відшкодування моральної шкоди виникало у позивача до 1 січня 2006 року, тобто до набрання чинності як Законом України «Про державний бюджет України на 2006 рік», так і Законом України «Про державний бюджет України на 2007 рік», якими було зупинено дію норм, що передбачали право потерпілих на відшкодування моральної шкоди, та Законом України № 717-V потерпілі мали право на відшкодування моральної шкоди з Фонду соцстраху, незалежно від моменту звернення до суду та дати ухвалення судового рішення з наступних підстав.

Така позиція судів узгоджується із судовими рішеннями Верховного Суду України, які є обов'язковими для всіх судів України (ст. 360-7 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України), та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ і відповідає положенню ст. 58 Конституції України. Так, за загальним правилом про дію нормативно-правового акту в часі до кожної події, факту чи відносин застосовується той нормативно-правовий акт, який був чинним на момент, коли вказана подія, факт чи відносини мали місце, **а не на момент пред'явлення позову.**

Також відповідно до частин першої та другої ст. 5 ЦК України акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли з дня набрання ними чинності. Акт цивільного законодавства не має зворотної дії у часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи.

Норми Закону № 1105-XIV передбачали відшкодування моральної шкоди застрахованим особам як страхову виплату, тому покладання на відділення Фонду соцстраху обов'язку зі сплати такої страхової виплати не є цивільною відповідальністю зазначеного органу.

Крім того, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 268 ЦК України на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (тобто і на вимогу про відшкодування моральної шкоди) позовна давність не поширюється. Аналогічні роз'яснення надано у п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» (із відповідними змінами).

Таким чином потерпілі мають право на відшкодування моральної шкоди за рахунок Фонду соцстраху, якщо стійку втрату працездатності у зв'язку з травмою на виробництві або професійним захворюванням вперше встановлено у період із 1 квітня 2001 року по 31 грудня 2005 року, тобто під час дії законодавчих актів, які надавали потерпілим таке право.

Відтак потерпілі не мають права на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання за рахунок Фонду соцстраху, не підлягають

задоволенню їх вимоги про відшкодування моральної шкоди в разі, коли встановлення МСЕК стійкої втрати професійної працездатності потерпілому мало місце після 1 січня 2006 року.

Отже, висновки Фонду соцстраху в надісланому листі про те, що потерпілі не мають права на відшкодування моральної шкоди у зв'язку зі зміною спеціального закону в разі звернення до суду з позовними вимогами після 1 січня 2006 року, незалежно від моменту встановлення стійкої втрати працездатності, не ґрунтуються на законі, оскільки момент виникнення спірних правовідносин, до яких застосовується чинний на цей час закон (ст. 8 ЦПК України), і момент пред'явлення позову не є тотожними поняттями.

Судова практика про визначення та стягнення розміру моральної шкоди. За результатами аналізу матеріалів, що надійшли з апеляційних судів, листа Фонду соцстраху та судової практики Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ встановлено, що є випадки, коли суди при однаковій втраті професійної працездатності та встановленні однакової групи інвалідності визначали різні розміри моральної шкоди потерпілим.

Слід зазначити, що Законом № 1105-XIV не встановлено критерії визначення моральної шкоди в грошовому еквіваленті, не встановлено як мінімального, так і максимального розміру моральної шкоди.

Частиною 3 ст. 34 зазначеного Закону визначався розмір моральної шкоди, заподіяної умовами виробництва, які не спричинили втрати потерпілим професійної працездатності. При цьому сума страхової виплати не могла перевищувати двохсот розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на день виплати.

Виходячи з положення ст. 23 ЦК України, при вирішенні спору про відшкодування моральної шкоди суду необхідно встановити характер завданої моральної шкоди, глибину і тривалість моральних та фізичних страждань потерпілого, настання негативних змін у його житті, можливість відновлення стану, який мав потерпілий до нещасного випадку чи професійного захворювання.

Крім того, відповідно до роз'яснень, що містяться у п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» (із відповідними змінами), розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає в межах заявлених вимог залежно від характеру та обсягу заподіяних позивачеві моральних і фізичних страждань, з урахуванням у кожному конкретному випадку ступеня вини відповідача та інших обставин. Зокрема враховуються характер і тривалість страждань, стан здоров'я потерпілого, тяжкість завданої травми, наслідки тілесних ушкоджень, істотність вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках.

Визначаючи розмір суми, що підлягає стягненню на відшкодування моральної шкоди, суд повинен навести в рішенні відповідні мотиви.

Разом із тим за результатами вивчення наданих апеляційними судами конкретних судових рішень встановлено, що суди не завжди враховували конкретні обставини справи, характер та ступінь моральних страждань позивача, вплив на його душевний стан, неможливість жити повноцінним життям тощо.

Обґрунтовуючи розмір моральної шкоди, що дорівнює 190 мінімальних заробітних плат (на час ухвалення рішення мінімальної заробітної плати становила 630 грн.), суд зазначив, що розмір моральної шкоди має бути не нижчим, ніж у випадку тимчасової втрати працездатності. Проте жодна норма права не визначає такого обмеження.

Отже, проведений аналіз судової практики щодо визначення розміру відшкодування моральної шкоди у зв'язку з ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків свідчить про неоднаковий підхід судів до вирішення цього питання. З урахуванням середньостатистичного розміру моральної шкоди, визначеного судами, найбільші розміри відшкодування шкоди визначаються судами Одеської області, які не повною мірою враховують положення ст. 23 ЦК України, зокрема щодо врахування вимог розумності та справедливості, та роз'яснення, надані у постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» (із відповідними змінами); належним чином не обґрунтовують визначений розмір шкоди.

Крім того, проведений аналіз засвідчив, що суди не завжди звертають увагу на зміст позовної заяви в частині обґрунтування вимог про компенсацію моральної шкоди, яка повинна відповідати вимогам ст. 119 ЦПК України.

Зокрема, у позовних заявах не завжди міститься посилання на те, у чому саме полягає завдання моральної шкоди позивачеві, якими доказами це підтверджується, з яких міркувань виходив позивач, визначаючи розмір моральної шкоди.

Разом із тим висновки Фонду соцстраху в надісланому листі про те, що при визначенні розміру моральної шкоди суди не враховують тих обставин, що відділеннями Фонду застрахованим і членам їхніх сімей здійснюється виплата одноразової допомоги, яка, на думку Фонду, компенсує завдані потеплілому моральні страждання, виплачуються щомісячні страхові платежі тощо, не можуть впливати на визначення розміру моральної шкоди, оскільки положення ч. 4 ст. 23 ЦК України прямо вказує на те, що моральна шкода відшкодовується **незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана із розміром цього відшкодування**.

Інших положень спеціальне законодавство системи загальнообов'язкового державного соціального страхування не містить.

Призначення медико-соціальної експертизи щодо встановлення факту спричинення моральної шкоди та визначення її розміру. Відповідно до ч. 3 ст. 34 Закону № 1105-XIV моральна (немайнова) шкода, заподіяна умовами виробництва, **яка не спричинила втрати потерпілим професійної працездатності**, відшкодовується Фондом соцстраху за заявою потерпілого з викладом характеру заподіяної моральної (немайнової) шкоди та **за поданням відповідного висновку медичних органів**. Відшкодування здійснюється у виді одноразової страхової виплати незалежно від інших видів страхових виплат. Сума страхової виплати за моральну (немайнову) шкоду визначається в судовому порядку. При цьому сума страхової виплати не може перевищувати двохсот розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на день виплати, незалежно від будь-яких інших страхових виплат.

Рішенням Конституційного Суду України від 27 січня 2004 року у справі за конституційним зверненням Управління виконавчої дирекції Фонду соцстраху у Кіровоградській області про офіційне тлумачення положення ч. 3 ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (справа № 1-9/2004) роз'яснено, що положення ч. 3 ст. 34 Закону № 1105-XIV не позбавляє застрахованого працівника, який втратив професійну працездатність, права на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної умовами виробництва, і не виключає обов'язку Фонду соцстраху від нещасних випадків відшкодовувати моральну шкоду, заподіяну умовами виробництва, у випадках тимчасової чи стійкої втрати потерпілим професійної працездатності (статті 1, 5, ч. 5 ст. 6, ч. 2 ст. 13, підп. «е» п. 1 ч. 1 ст. 21, ч. 3 ст. 28 Закону України № 1105-XIV).

Ушкодження здоров'я, заподіяні потерпілому під час виконання трудових обов'язків, незалежно від ступеня втрати професійної працездатності, спричиняють йому моральні та фізичні страждання. У випадку каліцтва потерпілий втрачає працездатність і зазнає значно більшої моральної шкоди, ніж заподіяно працівникові, який не втратив професійної працездатності. Відмова потерпілому у праві на отримання від Фонду соцстраху грошової суми за моральну шкоду залежно від ступеня втрати професійної працездатності має обмежувальний характер.

У зв'язку з наведеним практично всі апеляційні суди вважають, що при визначенні факту спричинення моральної шкоди у зв'язку з ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків, яке встановлено висновками МСЕК, заподіяння моральних страждань потерпілій особі є доведеним.

Разом із тим слід звернути увагу судів на те, що спричинення моральної шкоди у спірних правовідносинах згідно з вимогами законодавства не є матеріально-правовою презумпцією. Тому має доводитись не лише сам факт спричинення моральної шкоди, а й, особливо, її розмір.

Відмовляючи, як правило, у задоволенні клопотання представників відділень Фонду соцстраху про призначення експертизи (МСЕК) щодо встановлення факту спричинення моральної шкоди, суди, зазвичай, зазначали, що висновок МСЕК є обов'язковим лише в разі тимчасової втрати потерпілим професійної працездатності, з чим не можна повністю погодитися.

Так, відповідно до Порядку встановлення медико-соціальними експертними комісіями ступеня втрати професійної працездатності у відсотках працівникам, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням трудових обов'язків, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22 листопада 1995 року № 212 (зі змінами, внесеними наказом Міністерства охорони здоров'я України від 5 серпня 1998 року № 238) на МСЕК покладено, серед іншого, встановлення факту спричинення моральної шкоди.

Крім того, згідно з пунктом 3.8 зазначеного Порядку під моральною шкодою розуміють фізичні та моральні страждання, спричинені потерпілому в результаті трудового каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я. При встановленні факту моральної шкоди МСЕК враховує як характер каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я, так і залишкову працездатність потерпілого.

Різновидом висновку медичних органів як підстави для відшкодування моральної шкоди може бути висновок лікаря-психіатра лікувально-профілактичного закладу або лікарсько-консультаційної чи медико-соціальної експертної комісії про стрес, якого зазнав потерпілий у результаті трудового каліцтва чи професійного захворювання, чи їх наслідків, про депресію чи інші негативні вияви стану потерпілого. Такі висновки слід розглядати в комплексі з іншими документами і наявними відомостями про потерпілого.

Відповідно до аналізу, проведеного апеляційними судами, відмовляючи у призначенні експертиз, суди виходили із того, що згідно із Законом № 1105-XIV та положеннями ЦПК України проведення експертизи щодо встановлення факту спричинення моральної шкоди не є обов'язковим. Згідно з вимогами статей 147, 212 ЦПК України висновок експерта для суду не є обов'язковим, оцінюється судом разом з іншими доказами та не має заздалегідь встановленого значення, тому суди розглядали вказану категорію справ, як правило, без призначення експертиз.

Зокрема, з матеріалів аналізу судової практики, наданих апеляційними судами Запорізької та Донецької областей, можна зробити висновок, що причиною відмови у призначенні експертизи є також неможливість оплати експертизи, тривалість проведення експертизи, які призводять до порушення розумних строків розгляду справи.

Із матеріалів аналізу, проведеного Апеляційним судом Волинської області, вбачається, що клопотань про призначення у таких справах експертизи про встановлення факту спричинення позивачам моральної шкоди у жодній зі справ представники Фонду соцстраху не заявляли.

При вирішенні питання про призначення медико-соціальної експертизи щодо встановлення факту спричинення моральної шкоди та визначення його розміру суди мають виходити з наступного.

Відповідно до вимог статей 10, 60 ЦПК України кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Отже, до юридичних фактів, які має довести позивач у зазначеній категорії справ, зокрема, належить доведення факту завдання моральної шкоди та розміру шкоди.

Доведення цих обставин із боку позивача можливе на підставі доказів, перелічених у ст. 57 ЦПК України. До таких доказів належить і висновок експертизи, проте він не є як єдиним можливим і достатнім доказом спричинення шкоди, так і підставою визначення її розміру, оскільки згідно з ч. 2 ст. 212 ЦПК України жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення.

Відтак, якщо позивач надав докази завдання йому шкоди, довів цими доказами певний її розмір і не просив суд про призначення медико-соціальної експертизи, то в суд не має підстав для відмови в позові чи призначення експертизи з власної ініціативи, оскільки це не передбачено положеннями ЦПК України (зокрема статей 10, 143—145), які мають суто змагальний характер доказування.

У разі якщо відповідач (Фонд соцстраху) не погоджується з доводами позивача про наявність моральної шкоди та її розміром, визначеним позивачем, відповідно до вимог статей 10, 60 ЦПК України відповідач не позбавлений можливості заявити клопотання про призначення такої експертизи.

Згідно з вимогами цивільного процесуального закону суд зобов'язаний мотивувати як призначення, так і відмову в задоволенні клопотання про призначення експертизи; мотивувати відхилення питань осіб, які беруть участь у справі, при вирішенні процесуального питання про призначення експертизи, що суди не завжди виконують (*Аналіз судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку з ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ*).

3.2. Справи про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1166, 1187, 1188, 1193 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем завдання шкоди (ч. 3 ст. 110 ЦПК); — позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди (ч. 6 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Пільги щодо сплати судового збору	Від сплати судового збору звільняються: — позивачі — за подання позовів про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи (п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»); — позивачі — громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи (п. 10 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особа, якій завдана шкода джерелом підвищеної небезпеки
Відповідач	— шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку (ч. 2 ст. 1187 ЦК)
Предмет доказування	— наявність та обсяг шкоди, заподіяної особі (слід зазначити, що діє презумпція заподіювача шкоди, тому позивач доводить лише розмір шкоди — ч. 2 ст. 1166, ч. 5 ст. 1187 ЦК України);

	<ul style="list-style-type: none"> — протиправність поведінки заподіювача шкоди; — наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою заподіювача шкоди і шкодою здоров'ю або майну потерпілого; — ступінь і тривалість втрати працездатності потерпілим; — відсутність непереборної сили або наміру потерпілого на спричинення собі шкоди; — витрати на ліки, медичні послуги, додаткове харчування, сторонній догляд і т. д.; — потреба у санаторно-курортному лікуванні, протезуванні та ін.
Приблизний перелік необхідних доказів	<ul style="list-style-type: none"> — документи, які встановлюють нещасний випадок (матеріали і висновки ДАІ, постанова про відмову у порушенні кримінальної справи, постанова про припинення кримінальної справи, вирок суду тощо); — висновок автотехнічної експертизи; — протокол огляду технічного стану транспорту (складається на місці події); — висновок МСЕК (судово-медичної експертизи) про втрату позивачем працездатності; — довідки лікувальних установ, які засвідчують нетверезий стан позивача (відповідача) в момент ДТП; — витяг з історії хвороби; — документи, що підтверджують проведені і майбутні витрати (товарні чеки, квитанції з діагностичного центру тощо); — докази, які підтверджують підстави звільнення від доказування (ст. 61 ЦПК)

Примітки:

1. Розглядаючи позови про відшкодування шкоди, суди повинні мати на увазі, що шкода, заподіяна особі і майну громадянина або заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її заподіяла, за умови, що дії останньої були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи, а коли це було наслідком дії джерела підвищеної небезпеки, незалежно від наявності вини, крім випадків, передбачених ЦК України.

При заподіянні шкоди джерелом підвищеної небезпеки на його володільця не може бути покладено обов'язок по її відшкодуванню, якщо вона виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого, а у випадках, передбачених спеціальним законом, — тільки умислу потерпілого. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого, коли іншого не встановлено законом, розмір належного з володільця джерела підвищеної небезпеки відшкодування має бути зменшений або у відшкодуванні шкоди має бути відмовлено. Правила ст. 1193 ЦК про зменшення розміру відшкодування або відмову у відшкодуванні шкоди з врахуванням ступеня вини потерпілого застосовуються і в інших випадках заподіяння шкоди майну, а також особі громадянина, однак у кожному разі підставою до цього може бути груба необережність потерпілого (знаходження в нетверезому стані, нехтування правилами безпеки руху і т. п.), а не проста необачність. Правила цієї норми закону про можливість зменшення розміру відшкодування шкоди, заподіяної громадянином, залежно від його майнового стану застосовуються у виняткових випадках, коли стягнення шкоди у повному розмірі неможливе або поставить відповідача в дуже тяжке становище.

2. Шкода, заподіяна кількома особами, відшкодовується кожною з них у частині, заподіяній нею (в порядку часткової відповідальності).

Особи, які спільно заподіяли шкоду, тобто заподіяли неподільну шкоду взаємопов'язаними, сукупними діями, або діями з єдністю наміру, несуть солідарну відповідальність перед потерпілими. У такому ж порядку відповідають володільці джерел підвищеної небезпеки за шкоду, заподіяну при зіткненні джерел підвищеної небезпеки іншим особам. Питання про відповідальність за шкоду, заподіяну при цьому самим джерелам підвищеної небезпеки кожного з їх володільців перед іншим з них, вирішується за правилами ст. 1188 ЦК: шкода, заподіяна одному з володільців з вини іншого — відшкодовується винним; при наявності лише вини володільця, якому заподіяна шкода, вона йому не відшкодовується; при наявності вини обох володільців — розмір відшкодування визначається відповідно до ступеня вини кожного; при відсутності вини володільців у взаємному заподіянні шкоди — жоден з них не має права на відшкодування.

Володільець джерела підвищеної небезпеки не відповідає за шкоду, заподіяну цим джерелом, якщо доведе, що воно вибуло з його володіння внаслідок протиправних дій інших осіб, а не з його вини. Особи, які вчинили ці протиправні дії, відшкодовують шкоду за правилами відповідальності володільців джерел підвищеної небезпеки, а коли цьому сприяла винна поведінка володільця (не була забезпечена належна охорона і т. п.), відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, може бути покладено на особу, що протиправно заволоділа цим джерелом, і на його володільця відповідно до ступеня вини кожного з них.

Особи, винними діями яких заподіяна шкода джерелу підвищеної небезпеки і які самі не є потерпілими внаслідок шкоди, заподіяної цим джерелом підвищеної небезпеки, відповідають за заподіяну шкоду на підставі ст. 1166 ЦК.

У тих випадках, коли разом із заподіянням джерелом підвищеної небезпеки шкоди (не при зіткненні джерел підвищеної небезпеки) заподіяно також шкоду джерелу підвищеної небезпеки і цьому сприяла груба необережність потерпілого, згідно з ч. 2 ст. 1193 ЦК може бути зменшено розмір відшкодування шкоди потерпілому. Покладення на нього з цих підстав відповідальності за шкоду, заподіяну при цьому джерелу підвищеної небезпеки, ст. 1187 ЦК не передбачено.

3. Джерелом підвищеної небезпеки належить визнавати будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену імовірність заподіяння шкоди через неможливість контролю за нею людини, а також діяльність по використанню, транспортуванню, зберіганню предметів, речовин та інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі ж властивості. Майнова відповідальність за шкоду, заподіяну діями таких джерел, має наставати як при цілеспрямованому їх використанні, так і при мимовільному прояву їх шкідливих властивостей (наприклад, у випадку заподіяння шкоди внаслідок мимовільного руху автомобіля). Під володільцем джерела підвищеної небезпеки розуміється юридична особа або громадянин, що здійснюють експлуатацію джерела підвищеної небезпеки внаслідок права власності, повного господарського відання, оперативного управління або з інших підстав (договору оренди, довіреності тощо).

Не вважається володільцем джерела підвищеної небезпеки і не несе відповідальності за шкоду перед потерпілим особою, яка управляє джерелом підвищеної небезпеки внаслідок трудових відносин з володільцем цього джерела (шофер, машиніст, оператор і т. ін.) (постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»).

3.3. Справи про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 1176 ЦК України; — Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р.; — положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» (Наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України № 6/5/3/41 від 04.03.1996 р.)
Судова практика	— рішення Конституційного Суду України «У справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» та статті 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» (справа про відшкодування шкоди державою)» від 03.10.2001 р. № 12-рп/2001; — інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо деяких спірних питань судової практики № 6-182/0/4-12 від 13.02.2012 р.
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Повози до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 4 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не сплачується за подання позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадовою або службовою особою, а так само незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду (п. 13 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особа, яка постраждала внаслідок: 1) незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку,

	<p>виймки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян;</p> <p>2) незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу;</p> <p>3) незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства;</p> <p>— у разі смерті громадянина право на відшкодування шкоди у випадках, передбачених Законом України від 01.12.1994 р., у встановленому законодавством порядку переходить до його спадкоємців</p>
Відповідач	— держава Україна в особі відповідних фінансових органів
Предмет доказування	<p>— факти незаконного засудження, незаконного притягнення позивача до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт;</p> <p>— постановлення судом виправдувального вироку, скасування незаконного вироку суду, закриття кримінальної справи органом попереднього (досудового) слідства, а також у разі закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення;</p> <p>— закриття кримінальної справи на підставі закону про амністію або акта про помилування;</p> <p>— факти перешкоджання позивачем з'ясуванню істини шляхом самообмови;</p> <p>— постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі (в разі встановлення в діях судді (суддів), які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили);</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— докази, що встановлюють незаконне засудження або незаконне притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності (копія виправдувального вироку, копія постанови органів дізнання, слідчого, прокурора або ухвала суду про припинення кримінальної справи за відсутністю події злочину, за відсутністю в діянні складу злочину або за недоведеною участю громадянина в здійсненні злочину);</p> <p>— докладний розрахунок втраченого громадянином заробітку (доходу) з посиланням на документи, на підставі яких проведений розрахунок (розмір середньомісячного заробітку, період, протягом якого громадянин був усунений з попередньої посади, знаходився під вартою як запобіжним засобом, відбував покарання або адміністративне стягнення; сума податків, що підлягає утриманню за цей період часу, підсумкова сума, що підлягає виплаті в рахунок втраченого заробітку); розмір штрафів, судових витрат та інших сум, що виплатили (стягнутих по виконавчому листу) у зв'язку з незаконними діями; розмір сум, що виплатили (стягнутих по виконавчому листу) на користь установи (адвоката), які надали юридичну допомогу;</p> <p>— документи, що підтверджують факт звільнення з колишньої роботи (посади) позивача (копія наказу, розпорядження адміністрації про розірвання трудового договору, про усунення від роботи);</p>

	<p>— докази, що свідчать про відмову адміністрації про надання позивачу колишньої роботи (посади) або іншої рівноцінної роботи (письмова відповідь керівника про залишення вимог позивача без задоволення, наказ або розпорядження про надання роботи (посади), з якою позивач не згоден); докази, підтверджуючі факт ліквідації підприємства, установи, організації, скорочення посади, а також наявність інших передбачених законом підстав, які перешкоджають відновленню на роботі (посади);</p> <p>— докази, що свідчать про відмову виконкому або відомства повернути позивачу раніше займане їм житлове приміщення (письмова відповідь посадовця з даного питання, ордер про надання вказаної житлової площі іншому громадянину);</p> <p>— протоколи повторних (додаткових) допитів підсудного, потерпілого, свідків, експертів та інших процесуальних дій;</p> <p>— довідки форми «А», що свідчать про дійсність факту перебування потерпілого в слідчому ізоляторі (в'язниці) в конкретний період часу. Довідки форми «А» видаються з таких підстав: припинення кримінальних справ слідчими або судовими органами; постанова судом виправдувального вироку; засудження до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; зміна або відміна раніше вибраних запобіжних засобів; постанова судом ухвали про звільнення від кримінальної відповідальності з направленням на примусове лікування в психіатричну лікарню загального або спеціального типу;</p> <p>— облікова картка, яка складається на кожну затриману особу органом, що здійснив затримання. В картці містяться: анкетні дані, особливі дані (кличка, судимість), підстави затримання, результати затримання, дата і підстави звільнення</p>
--	--

Примітки:

Розглянувши лист голови апеляційного суду Львівської області щодо деяких спірних питань судової практики, судова палата у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначає таке.

1. Чи підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства вимоги фізичної чи юридичної особи до Держави Україна в особі Державного казначейства України про відшкодування шкоди, завданої судами (суддями) при здійсненні правосуддя? Які особливості застосування ч. 6 ст. 1176 ЦК України?

Відповідь: У пункті 10 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13 червня 2007 р. «Про незалежність судової влади» зазначено, що виключне право перевірки законності та обґрунтованості судових рішень має відповідний суд згідно з процесуальним законодавством. Оскарження у *будь-який спосіб* судових рішень, діяльності судів і суддів щодо розгляду та вирішення справи поза передбаченим процесуальним законом порядком у справі не допускається, і суди повинні відмовляти у прийнятті позовів та заяв із таким предметом.

У постанові Пленуму Верховного Суду України № 6 від 12 червня 2009 р. «Про деякі питання, що виникають у судовій практиці при прийнятті до провадження адміністративних судів та розгляді ними адміністративних позовів до судів і суддів» судам роз'яснено, що у розумінні положень ч. 1 ст. 2, пунктів 1, 7 і 9 ст. 3, ст. 17, ч. 3 ст. 50 Кодексу адміністративного судочинства України суди та *судді при*

розгляді ними цивільних, господарських, кримінальних, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення не є суб'єктами владних повноважень, які здійснюють владні управлінські функції, і не можуть бути відповідачами у справах про оскарження їх рішень, дій чи бездіяльності, вчинених у зв'язку з розглядом судових справ.

Зазначені роз'яснення є відтворенням положень статей 62, 126 і 129 Конституції України, відповідно до яких матеріальна та моральна шкода, заподіяна при здійсненні правосуддя, відшкодовується державою лише безпідставно засудженій особі в разі скасування вироку як неправосудного; судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону, вплив на них у будь-який спосіб забороняється, а однією з основних засад судочинства є забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом.

Отже, зазначеними положеннями Конституції України визначено, що рішення суду і відповідно до цього дії або бездіяльність судів у питаннях здійснення правосуддя, пов'язаних з підготовкою, розглядом справ у судових інстанціях тощо, можуть оскаржуватись у порядку, передбаченому процесуальними законами, а не шляхом оскарження їх дій (чи відшкодовування моральної шкоди одночасно з оскарженням таких дій) до іншого суду, оскільки це порушуватиме принцип незалежності судів і заборону втручання у вирішення справи належним судом.

У зв'язку з викладеним розгляд судом позовних вимог, незалежно від їх викладення та змісту, предметом яких є, по суті, оскарження процесуальних дій судді (суду), пов'язаних з розглядом справи (від стадії відкриття провадження у справі до розгляду по суті, перегляду судових рішень у передбачених процесуальним законом порядках і їх виконання), нормами ЦПК України чи іншими законами України не передбачено. Таким чином, у відкритті провадження у такій справі слід відмовити на підставі п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК України, а у разі відкриття провадження у справі його слід закрити на підставі п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК України.

Що стосується застосування судами положення ч. 6 ст. 1176 ЦК України, яка передбачає, що шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, відшкодовується на загальних підставах, то роз'яснюємо таке.

Застосування цього законодавчого положення можливе у випадку, коли предметом позову є *інші дії чи бездіяльність*, зокрема суду, які не пов'язані зі здійсненням правосуддя, відправленням судочинства, яке має на меті прийняття акта органом судової влади.

Тобто це інші дії суддів (суду) при здійсненні правосуддя, коли спір не вирішується по суті, у разі їх незаконних дій або бездіяльності і якщо вина судді встановлена не лише вироком суду, а й іншим відповідним рішенням суду.

Таке законодавче врегулювання відповідає вимогам статей 6, 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (*інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо деяких спірних питань судової практики № 6-182/0/4-12 від 13.02.2012 р.*)

3.4. Справи про відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1209—1211 ЦК України; — Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р.; — Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19.05.2011 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів»; — узагальнення практики розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів (Апеляційний суд м.Києва) ³⁰
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються споживачі — за позовами, що пов'язані з порушенням їхніх прав (п. 7 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— сам споживач; — представник споживача; — Державний комітет України у справах захисту прав споживачів, його органи в АРК, областях, містах Києві і Севастополі; — органи місцевого самоврядування; — громадські організації споживачів (об'єднання споживачів)
Відповідач	— продавець або виготівник товару
Предмет доказування	— факт придбання товару у відповідному торговому місці; — факт неналежної якості придбаного товару, якщо при продажу її не було обумовлено продавцем; — факт відмови провести обмін товару; — наявність гарантійного строку (строку придатності) для цього товару; — дата повідомлення споживачем продавця про недолік товару; — наявність понесених споживачем збитків унаслідок придбання товару неналежної якості; — інші обставини в конкретному випадку
Приблизний перелік необхідних доказів	— документ, що підтверджує покупку товару у відповідному торговому місці; — висновок експертизи. Проведення експертизи не покладається на споживача, але споживач за бажанням може її провести; — висновок майстерні гарантійного обслуговування про встановлені несправності; — претензія споживача відповідачу з вказаними вимогами; — відповідь на претензію; — докази, що підтверджують збитки споживача від використання товару неналежної якості

3.5. Справи про відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків робіт (послуг)

³⁰ [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://soc-in.com/index.php?option=com>

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1209—1211 ЦК України; — Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів»; — узагальнення практики розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів (Апеляційний суд м.Києва) ³¹
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються споживачі: — за позовами, що пов'язані з порушенням їхніх прав (п. 7 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— сам споживач; — представник споживача; — Державний комітет України у справах захисту прав споживачів, його органи в АРК, областях, містах Києві і Севастополі; — органи місцевого самоврядування; — громадські організації споживачів (об'єднання споживачів)
Відповідач	— виконавець робіт (послуг)
Предмет доказування	— факт виконання послуг відповідною організацією або особою; — факт порушення строків виконання послуг або неналежної якості виконаної роботи; — факт звернення до виконавця із застереженням про можливе порушення строків виконання робіт, якщо стає очевидним, що вона не буде виконана в строк; — факт звернення до виконавця з проханням про усунення наслідків порушення виконавцем строків виконання робіт; — гарантійний строк виконаної роботи; — причини недотримання виконавцем строку виконання роботи, чи відбулося недотримання строків унаслідок непереборної сили або вини споживача; — причини недоліків виконаної роботи (послуги), чи відбулося це після приймання роботи споживачем унаслідок порушення ним правил використання результату роботи (послуги), дій третіх осіб або непереборної сили; — дати початку і закінчення виконання роботи, дата повідомлення споживачем виконавця про порушення строку або виявлення недоліків виконаної роботи; — наявність понесених споживачем збитків унаслідок порушення строку виконання роботи або недоліку виконаної роботи; — інші обставини в конкретному випадку
Приблизний перелік необхідних доказів	— документ, що підтверджує виконання вказаної роботи (послуги) виконавцем (договір про надання послуг, виконання роботи, квитанція, транспортна накладна);

³¹ [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://soc-in.com/index.php?option=com>

	— висновок експертизи про недоліки виконаної роботи; — претензія до виконавця роботи з вказаними вимогами (при порушенні строку або виявленні недоліків виконаної роботи); — відповідь на претензію виконавця; — докази, що підтверджують збитки споживача внаслідок порушення строку виконання роботи або недоліку виконаної роботи
--	---

Примітки:

1. Споживачем, права якого захищаються на підставі Закону «Про захист прав споживачів» (далі — Закон), є лише громадянин (фізична особа), котрий придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (роботи, послуги) для власних побутових потреб. Закон регулює відносини споживача з підприємством, установою, організацією чи громадянином-підприємцем, які виготовляють та продають товари, виконують роботи і надають послуги незалежно від форм власності та організаційних форм підприємництва.

На відносини по виготовленню та продажу товарів, виконанню робіт і наданню послуг громадянином, який не є підприємцем, а також на випадки придбання товарів, користування послугами громадянином лише для підприємницької діяльності або підприємствами, установами, організаціями дія цього Закону не поширюється.

2. Закон поширюється на зазначені в ньому відносини, які виникли після введення його в дію (з 1 жовтня 1991 р.). До правовідносин, які виникли до введення Закону в дію, він застосовується лише щодо тих прав і обов'язків, які виникли вже після введення його в дію.

Оскільки Закон не визначає певних меж своєї дії, слід мати на увазі, що до відносин, які ним регулюються, належать, зокрема, ті, що виникають із договорів купівлі-продажу, майнового найму (в тому числі найму (оренди) жилого приміщення — в частині відносин між наймачем (орендарем) і наймодавцем (орендодавцем), який одночасно є виконавцем комунальних послуг і послуг по ремонту житлового фонду та інженерного обладнання), побутового прокату, безоплатного користування майном, підряду (в тому числі побутового замовлення чи абонементного обслуговування), доручення, перевезення громадян та їх вантажу, комісії, схову, страхування, із договорів про надання фінансово-кредитних послуг для задоволення власних побутових потреб громадян (у тому числі про надання кредитів, відкриття й ведення рахунків, проведення розрахункових операцій, приймання і зберігання цінних паперів, надання консультаційних послуг). Відносини щодо захисту прав споживачів можуть виникати також з актів законодавства або з інших угод, які не суперечать Закону.

3. Вирішуючи питання про характер правовідносин між споживачем та продавцем (виготівником, виконавцем), про наявність підстав і умов їх виникнення, про права і обов'язки сторін, суд має виходити як із норм Закону і прийнятих згідно з ним актів законодавства, так і з відповідних норм Цивільного кодексу України (далі — ЦК) та іншого законодавства, що регулюють ті ж питання і не суперечать Закону.

Якщо положення нормативних документів суперечать чинному законодавству, суд застосовує норми цього законодавства.

Якщо передбачені Законом відносини врегульовано міжнародним договором України інакше, застосовуються правила міжнародного договору.

4. Судам слід мати на увазі, що вимоги споживачів про захист їх прав розглядаються у позовному провадженні. В такому ж порядку можуть звертатися до суду Державний комітет України у справах захисту прав споживачів і його органи, а також громадські організації (об'єднання) споживачів, які відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 5 та ст. 26 Закону мають право представляти й захищати в суді інтереси споживачів.

5. Відповідно до ст. 24 Закону споживачі за власним вибором звертаються до суду за місцем свого проживання, або за місцем знаходження відповідача, або за місцем заподіяння шкоди, або за місцем виконання договору. Жоден із цих судів не вправі відмовити у прийнятті позовної заяви або переслати її до іншого суду з мотивів непідсудності.

6. Заява про захист прав споживача має повністю відповідати вимогам ст. 119 ЦПК щодо форми й змісту позовної заяви, зокрема, містити відомості: про те, яке право споживача порушено; коли і в чому це виявилось; про способи захисту, які належить вжити суду; про розмір сум, щодо яких заявлено вимоги, з відповідними розрахунками і обґрунтуванням; про докази, що підтверджують позов. До заяви повинні бути додані необхідні документи — залежно від заявлених вимог (наприклад, договір, квитанція-замовлення, квитанція-зобов'язання, транспортна чи інша накладна, чек, касовий ордер).

7. Вирішуючи справи про захист прав споживачів, суди мають виходити з того, що відповідно до ст. 4 Закону держава: забезпечує громадянам захист їх інтересів як споживачів; надає можливість вільного вибору товарів (робіт, послуг) та набуття знань і кваліфікації, необхідних для прийняття самостійних рішень під час вибору й використання товарів (робіт, послуг) відповідно до їх потреб; гарантує придбання або одержання іншими законними способами товарів (робіт, послуг) в обсягах, що забезпечують рівень споживання, достатній для підтримання здоров'я та життєдіяльності.

Встановлений Законом перелік прав, якими користуються споживачі, не є вичерпним. Законодавчими актами і договорами, які не суперечать Закону, можуть бути передбачені й інші права споживачів та зобов'язання продавців, виготівників, виконавців.

Умови договору, що обмежують права споживача порівняно з положеннями, передбаченими законодавством, визнаються недійсними. Якщо внаслідок застосування умов такого договору споживачеві завдано збитків, вони мають бути відшкодовані винною особою в повному обсязі.

8. Оскільки за змістом ст. 13 Закону виготівник (виконавець) зобов'язаний забезпечити протягом гарантійного строку нормальну роботу товару, в тому числі комплектуючих виробів, то необхідні спеціальна установка (підключення чи складання), технічне обслуговування (налагодження тощо), ремонт у цей період мають провадитися без додаткової плати.

При вирішенні спорів, що виникають із договорів про абонентне обслуговування або договорів підряду, укладених споживачем з майстернями по ремонту і обслуговуванню телевізорів, побутової техніки тощо, котрі в процесі ремонту провадять заміну різних деталей, вузлів, на які встановлено гарантійні строки (наприклад, кінескопів, моторів), застосовуються правила ст. 15 Закону.

9. Вирішуючи справи про захист прав споживачів у зв'язку з придбанням товарів неналежної якості, суди повинні мати на увазі, що відповідно до статей 12, 14 Закону:

1) такі вимоги можуть заявляти споживачі, котрі мають на товари квитанції, товарні чи касові чеки або інші письмові документи, а щодо товарів, на які встановлено гарантійні строки, — технічні паспорти чи документи, що їх замінюють.

Оскільки в системі роздрібної торгівлі договір купівлі-продажу, як правило, збігається з його виконанням, на нього не поширюються вимоги щодо обов'язкової письмової форми. Тому втрата зазначених документів, неодержання їх при придбанні товару чи неможливість їх відновлення не позбавляє споживача права доводити факт купівлі-продажу за допомогою свідків;

2) товаром неналежної якості слід вважати такий, що не відповідає вимогам нормативних документів, умовам договору або вимогам, які до нього пред'являються, наданій щодо нього виготівником чи продавцем інформації, а також проданий після закінчення строку його придатності чи фальсифікований.

При поверненні речі неналежної якості її амортизація в період гарантійного строку до уваги не береться;

3) вирішуючи питання про заміну товару (в тому числі виготовленого за межами України), суд за відсутності аналогічного товару на час розгляду справи може (залежно від вимог споживача) зобов'язати продавця надати такий же товар після його надходження або — за згодою споживача — інший товар з наявного асортименту з відповідним перерахунком вартості. При неможливості виконати рішення, яким продавця зобов'язано замінити товар на інший, суд може змінити спосіб виконання;

4) зазначені у п. 1 ст. 14 Закону вимоги споживача про застосування заходів захисту не можуть бути задоволені, якщо продавець, виготівник (підприємство, яке виконує їх функції) доведуть, що недоліки товару виникли внаслідок порушення споживачем правил користування ним або його зберігання.

10. Споживачеві, який звернувся із заявою про безоплатне усунення недоліків товару, на його вимогу надається (з доставкою) на час ремонту аналогічний товар (але без урахування моделі). Перелік таких товарів наведено в додатку № 2 до постанови Кабінету Міністрів України № 172 від 19 березня 1994 р. За кожний день затримки виконання вимоги про надання в користування на час ремонту зазначеного у згаданому переліку товару та за кожний день затримки усунення недоліків понад чотирнадцятиденний або встановлений за домовленістю сторін строк споживачеві сплачується неустойка в розмірі одного відсотка вартості товару на час пред'явлення вимоги, а в разі зниження ціни — виходячи з вартості товару на час купівлі.

11. Згідно з п. 9 ст. 15 Закону виконавець зобов'язаний відшкодувати збитки, що виникли у зв'язку із втратою, псуванням чи пошкодженням речі, прийнятої ним від споживача для виконання робіт або надання послуг, не пізніше як у місячний строк.

Під збитками слід розуміти витрати, зроблені кредитором (споживачем), втрати або пошкодження його майна, а також не одержані ним доходи, які він одержав би, якби зобов'язання було виконане боржником (продавцем, виконавцем, виготівником).

Виконавець не може бути звільнений від відповідальності з тих підстав, що рівень його наукових знань не дав йому змоги виявити особливі властивості речі, прийнятої ним від споживача для виконання роботи або надання послуг. Разом з тим якщо споживач, незважаючи на своєчасне і обґрунтоване попередження з боку виконавця про особливі властивості речі (матеріалу), що можуть призвести до її втрати чи пошкодження, не змінив своїх вимог щодо способу виконання роботи (послуги) або не усунув обставин, що загрожували якості її виконання, суд може звільнити виконавця від відповідальності за повну чи часткову втрату (пошкодження) прийнятої від споживача речі (матеріалу).

За змістом п. 6 ст. 15 Закону під відповідальністю виконавця за недоліки виконаних робіт або наданих послуг слід розуміти його обов'язок усунути (виправити) ті з них, які виникли не з вини самого споживача.

12. У справах за позовами про захист прав споживачів, порушених внаслідок недостовірної або неповної інформації про товар (роботу, послугу) чи недобросовісної його реклами, суд має виходити з припущення, що споживач не має спеціальних знань про властивості та характеристики товарів (робіт, послуг).

Відповідно до ст. 18 Закону продавець, виготівник, виконавець зобов'язані своєчасно надавати споживачеві необхідну достовірну інформацію про товар (роботи, послуги) у доступній наочній формі, яка б забезпечувала можливість компетентного вибору. Надання інформації у технічній документації, на етикетці тощо іноземною мовою без перекладу в зазначеному вище обсязі слід розцінювати як відсутність необхідної інформації.

13. Розглядаючи позови, пред'явлені у зв'язку з відмовою підприємства, установи, організації чи громадянина-підприємця укласти договір купівлі-продажу чи договір про виконання робіт або надання послуг, суду належить враховувати як передбачене ст. 19 Закону право громадян на задоволення їх потреб у сфері торговельного та інших видів обслуговування, так і наявність у підприємця реальної можливості задовольнити вимоги споживача. Зокрема, суд не може визнати безпідставною відмову в укладенні договору, якщо відповідач доведе, що виконання роботи (надання послуги) виходить за межі його статутної діяльності або перевищує його виробничі (технологічні) можливості. При цьому такими, що виходять за межі статутної діяльності підприємця, можна вважати роботи (послуги), виконання яких не передбачене установчими документами і не оголошене ним (у тому числі не зазначене у правилах побутового чи інших видів обслуговування, правилах виконання окремих видів робіт або надання окремих видів послуг). Проте відсутність у статутних документах положень про виконання певних робіт (послуг) ще не свідчить про правомірність відмови укласти договір, якщо така діяльність відповідає загальним завданням, передбаченим цими документами.

14. Відповідно до статей 15, 16, 17, 18 Закону шкода, заподіяна життю, здоров'ю або майну споживача: товарами (роботами, послугами), які містять конструктивні, виробничі, рецептурні чи інші недоліки; у зв'язку з використанням виконавцем речей, матеріалів, обладнання, приладів, інструментів, пристосувань, інших засобів, необхідних для виконання даних робіт чи надання послуг, незалежно від знання ним їх властивостей; внаслідок реалізації товарів (робіт, послуг) без дотримання встановлених вимог щодо забезпечення безпеки життя, здоров'я споживачів та їх майна; у зв'язку з придбанням

споживачем товарів (робіт, послуг) через ненадання йому необхідної, доступної та достовірної інформації, яка б забезпечила можливість компетентного вибору, — підлягає відшкодуванню у повному обсязі, якщо нормою законодавства не передбачено більш високої міри відповідальності, а за наявності такої норми — у встановленому нею обсязі. Право вимагати відшкодування зазначеної шкоди належить кожному потерпілому споживачеві, незалежно від того, чи перебував він у договірних відносинах з виготівником (виконавцем, продавцем), і зберігається протягом встановленого строку служби (терміну придатності), а якщо його не встановлено, — протягом десяти років з часу виготовлення товару (прийняття роботи, послуги). Проте шкода, завдана споживачеві будь-якими діями третіх осіб, підлягає відшкодуванню на загальних підставах, а не на підставі Закону.

Якщо на порушення Закону виготівник (виконавець, продавець) не попередив споживача про наявність строку служби (придатності) товару або його частини (результатів роботи), про обов'язкові умови користування ним та можливі наслідки їх невиконання, а також про необхідні дії після закінчення цього строку, шкода підлягає відшкодуванню і в тому випадку, коли вона була заподіяна після закінчення зазначеного строку.

Виготівник (виконавець, продавець) несе відповідальність за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, майну споживача за наявності його вини, крім випадків, передбачених законом або договором.

Якщо Законом, іншими законодавчими актами або договором передбачено, що продавець, виготівник, виконавець може бути звільнений від відповідальності лише в тому разі, коли доведе, що недоліки товару, роботи, послуги виникли з вини споживача або шкода життю, здоров'ю, майну споживача завдана внаслідок умислу останнього чи непереборної сили, загальні правила ЦК про звільнення відповідача від відповідальності за умови доведення ним відсутності його вини не застосовуються.

15. Видача й одержання квитанції (квитанції-замовлення, квитанції-зобов'язання) чи іншого документа на підтвердження укладення договору про побутове обслуговування свідчить про згоду сторін з усіма його умовами. Отже, ці умови є обов'язковими для сторін і суд повинен виходити з них при вирішенні спору, коли не буде встановлено, що вони не відповідають фактичним даним або суперечать чинному законодавству.

16. При визначенні розміру збитків, заподіяних неповерненням (втратою, пошкодженням) майна, суди мають виходити з його роздрібної ціни у торговельних організаціях даної місцевості (з урахуванням зносу) або з оцінки, зробленої самим споживачем чи погодженої сторонами при укладенні договору. Проте якщо вартість майна, визначена в такому порядку, на час вирішення спору не відповідає дійсній або її взагалі не було визначено, сторони не позбавлені можливості доводити в суді дійсну вартість неповернутого, втраченого чи пошкодженого майна.

У випадках, передбачених договором або відповідним нормативним актом, розмір збитків визначається у кратному обчисленні. Відсоток зносу втраченого або приведенного у непридатність предмета договору встановлюється, виходячи з періоду, на який розрахована його нормальна експлуатація, часу, протягом якого він фактично використовувався, та інших доказів щодо його якості.

При необхідності для визначення вартості неповерненого (втраченого, пошкодженого) майна призначається експертиза, проведення якої може бути доручено працівникам відповідних експертних установ або іншим спеціалістам.

17. При укладенні підприємством договору про побутове обслуговування з громадянином, який пред'явив чужий паспорт або документ, що його замінює, особа, притягнута згідно з цими документами як відповідач, не несе відповідальності за невиконання договору, коли доведе, що документ вибув з володіння поза її волею. У цьому разі відповідальність покладається на особу, яка фактично уклала договір.

18. Договір побутового замовлення є різновидом договору підряду, тому до нього застосовуються і загальні правила про договір підряду.

Умови договору побутового замовлення, визначені Законом і прийнятими відповідно до нього нормативними актами, не можуть бути змінені за погодженням сторін на шкоду інтересам споживача (наприклад, зменшено гарантійний строк).

Підприємства (господарські товариства, підприємці-громадяни) виконують роботи, надають послуги за цінами й тарифами, що встановлюються ними за домовленістю із споживачами або самостійно виходячи з попиту і пропозиції, за винятком товарів, робіт і послуг, щодо яких передбачено державне регулювання цін і тарифів.

19. Угода, укладена громадянином всупереч установленим правилам безпосередньо з неуповноваженим працівником підприємства побутового обслуговування про особисте виконання ним роботи без відповідного оформлення, не породжує прав і обов'язків між громадянином та цим підприємством і не може бути підставою для покладення на останнє відповідальності за невиконання такої угоди, втрату або пошкодження майна.

20. При вирішенні питання про відповідальність та про наявність і розмір збитків, заподіяних споживачеві у зв'язку з недоліками товару (робіт, послуг), суду належить виходити як із загальних положень Закону, так і зі спеціальних норм законодавства, а також з умов укладеного сторонами договору.

Слід мати на увазі, що неустойка (штраф, пеня) стягується лише тоді, коли це передбачено укладеним сторонами договором чи відповідним нормативним актом. Пеня за порушення договору нараховується і стягується у відсотковому відношенні до суми заборгованості за кожний день прострочки, в тому числі за святкові, неробочі й вихідні дні. Неустойка, передбачена п. 7 ст. 14 Закону, застосовується в разі пред'явлення споживачем протягом гарантійного строку вимог про безоплатне усунення недоліків товару, а на випадки затримки задоволення вимог споживача про вжиття інших заходів захисту дія цієї норми не поширюється. Разом з тим якщо споживач у зв'язку з невиконанням виготівником (виконавцем, продавцем) свої вимоги про усунення недоліків товару змінює цей захід захисту на інший, він не втрачає права на одержання зазначеної неустойки за період, що передував такій зміні. Якщо товар, про усунення недоліків якого заявлено вимогу, належить до групи товарів, що входять до передбаченого Кабінетом Міністрів України обмінного фонду, і споживач вимагає надання

йому на час ремонту аналогічного товару, зазначена неустойка виплачується і за час ненадання такого товару і за час затримки ремонту.

Суд за клопотанням відповідача вправі зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), що підлягає стягненню, враховуючи при цьому, зокрема, занадто високий її розмір порівняно зі збитками споживача, ступінь виконання зобов'язання, майновий стан сторін, їх майнові та інші інтереси, що заслуговують на увагу.

Сплата неустойки (штрафу, пені), як і відшкодування збитків, коли при цьому не порушується питання про розірвання договору, не звільняє виготівника (виконавця, продавця) від виконання зобов'язання в натурі.

21. При вирішенні вимог про майнові стягнення, повернення майна, покладення майнової відповідальності судам слід перевіряти додержання строків позовної давності. Наприклад, для пред'явлення позовів про стягнення неустойки (штрафу, пені) встановлено шестимісячний строк давності.

У тому разі коли на момент звернення з позовом виконання зобов'язань було прострочено понад шість місяців, стягнення неустойки (штрафу, пені) за минулий час обмежується останніми шістьма місяцями перед зверненням до суду, якщо не будуть визнані поважними причини пропуску.

22. При вирішенні спорів про право споживача на обмін товару належної якості необхідно враховувати, що правила ст. 20 Закону щодо такого обміну поширюються на непродовольчі товари, які не включено до переліку товарів, що містяться у додатку № 3 до постанови Кабінету Міністрів України № 172 від 19 березня 1994 р.

Вимоги споживача про заміну товару належної якості підлягають задоволенню, якщо їх заявлено протягом 14 днів з дня його придбання (не враховуючи дня купівлі), товар не може бути використаний споживачем за призначенням тому, що він не підійшов за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин, і при цьому споживачем збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також товарний чи касовий чек. Зазначений строк може бути відновлено судом, якщо споживач з об'єктивних причин був позбавлений можливості заявити вимоги продавцю протягом цього строку.

23. При вирішенні вимог споживачів про відшкодування на підставі ст. 24 Закону моральної шкоди суди повинні виходити з роз'яснень, які Пленум Верховного Суду України дав у постанові № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди».

Зокрема, під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру, яких споживач зазнав унаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, що настали через незаконні винні дії продавця, виготівника, виконавця або через їх бездіяльність. Розмір відшкодування моральної шкоди встановлюється судом і визначення його не ставиться в залежність від наявності матеріальної шкоди, вартості товару (робіт, послуг), суми неустойки, а має ґрунтуватися на характері й обсязі моральних і фізичних страждань, заподіяних споживачеві у кожному конкретному випадку.

Якщо вимоги про відшкодування моральної шкоди не вирішувались разом з вимогами про застосування інших заходів захисту прав споживача, пред'явлення їх у подальшому окремо не суперечить правилам ст. 24 Закону.

24. Оскільки згідно із Законом повноважними органами щодо захисту прав споживачів є Державний комітет України у справах захисту прав споживачів, Державний комітет по стандартизації, метрології та сертифікації, їх територіальні органи, органи й установи державного санітарного нагляду України, Ради народних депутатів, їх виконавчі та розпорядчі органи, місцева державна адміністрація, інші відповідні органи державної виконавчої влади, їх представники можуть у необхідних випадках залучатися до участі у справі для надання висновку з питань, віднесених до відання цих органів.

25. При постановленні рішення, яким суд зобов'язує продавця, виготівника, виконавця вчинити певні дії на захист прав споживачів (наприклад, провести ремонт, здійснити обмін, заміну, купівлю-продаж), у резолютивній частині необхідно вказувати строк, протягом якого після набрання рішенням законної сили відповідач зобов'язаний це зробити.

Коли є підстави вважати, що виконання рішення згодом може стати неможливим чи утрудненим або від затримки виконання може настати значна шкода для споживача, на користь якого воно постановлене, суд вправі допустити негайне виконання рішення.

Рішення суду, яке набрало законної сили, про протиправність дій продавця, виготівника, виконавця (підприємств, що виконують їх функції) щодо невизначеного кола споживачів і про припинення цих дій є обов'язковим для суду, що розглядає позов конкретного споживача про цивільно-правові наслідки зазначених дій, у питаннях, чи мали місце ці дії та чи вчинено їх даними особами (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів»*).

3.5. Справи про захист гідності, честі та ділової репутації

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 94, 297—299 ЦК України; — Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р.; — Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р.; — Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви про захист честі та гідності фізичної особи, ділової репутації фізичної або юридичної особи, а саме: — позовної заяви немайнового характеру — 0,2 розміру мінімальної заробітної плати; — позовної заяви про відшкодування моральної шкоди — визначається з урахуванням ціни позову,

	тобто 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 6 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— позов про спростування відомостей, що порочать честь і гідність, може бути пред'явлено особою, про яку поширені такі відомості, а так само близькими родичами цієї особи, коли відомості прямо чи посередньо їх порочать
Відповідач	— фізична або юридична особа, яка поширила відомості, що порочать позивача та не відповідають дійсності
Предмет доказування	— факт розповсюдження відомостей; — характер поширених відомостей, що порочать; — факт невідповідності (відповідності) відомостей дійсності; — факт розповсюдження відомостей іншою особою; — факт смерті особи, відносно якої поширені відомості, що порочать; — факт нейтрального характеру поширених відомостей; — характер зацікавленості особи, що пред'явила позов
Приблизний перелік необхідних доказів	— номер періодичного видання з відповідною публікацією; — виписки з протоколів зборів, засідань, з наведенням у них виступів відповідача, письмові заяви в організації, листи та ін.; — аудіозапис трансляції по радіо; — відеозапис трансляції в телепрограмі, демонстрації в кінохронікальній програмі; — аудіо- або відеозапис публічного виступу або заяви; — доповідна з місця роботи або навчання; — характеристика з місця роботи або навчання; — свідчення осіб, присутніх при розповсюдженні відомостей про потерпілого, та інші докази

Примітки:

1. Конституцією України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34). Разом з тим відповідно до ст. 68 Конституції України кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань відповідає обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію.

У зв'язку з цим ст. 32 Конституції України передбачено судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Беручи до уваги зазначені конституційні положення, суди при вирішенні справ про захист гідності, честі та ділової репутації повинні забезпечувати баланс між конституційним правом на свободу думки і слова, правом на вільне вираження своїх поглядів та переконань, з одного боку, та правом на повагу до

людської гідності, конституційними гарантіями невтручання в особисте і сімейне життя, судовим захистом права на спростування недостовірної інформації про особу, з іншого боку.

2. При розгляді справ про захист гідності, честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи суди повинні точно і неухильно застосовувати положення Конституції України, Цивільного кодексу України (далі — ЦК), законів України від 16 листопада 1992 року «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (далі — Закон про пресу), від 2 жовтня 1992 року «Про інформацію», від 21 грудня 1993 року «Про телебачення і радіомовлення», від 23 вересня 1997 року «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» та інших нормативно-правових актів, що регулюють вказані суспільні відносини.

Крім того, враховуючи положення ст. 9 Конституції України та беручи до уваги ратифікацію Законом України від 17 липня 1997 року Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7, 11 до Конвенції та прийняття Закону України від 23 лютого 2006 року «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди також повинні застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 року; далі — Конвенція) та рішення Європейського суду з прав людини як джерело права, а також враховувати роз'яснення постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя».

3. Вибір способу захисту особистого немайнового права, зокрема права на повагу до гідності та честі, права на недоторканність ділової репутації, належить позивачеві. Разом з тим особа, право якої порушено, може обрати як загальний, так і спеціальний способи захисту свого права, визначені законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини. У зв'язку з цим суди повинні брати до уваги, що відповідно до ст. 275 ЦК захист особистого немайнового права здійснюється у спосіб, встановлений гл. 3 ЦК, а також іншими способами відповідно до змісту цього права, способу його поширення та наслідків, що їх спричинило це порушення. До таких спеціальних способів захисту відносяться, наприклад, спростування недостовірної інформації та/або право на відповідь (ст. 277 ЦК), заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК) тощо.

4. Чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту.

Зокрема, під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб — підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин.

Виняток становить подане в ст. 2 Закону України від 7 грудня 2000 року «Про банки і банківську діяльність» поняття ділової репутації, яка визначається як сукупність підтвердженої інформації про особу, що дає можливість зробити висновок про професійні та управлінські здібності такої особи, її порядність та відповідність її діяльності вимогам закону. Зазначене поняття застосовується до правовідносин, на які поширюється цей Закон.

5. Відповідно до статей 94, 277 ЦК фізична чи юридична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. При цьому суди повинні враховувати такі відмінності: а) при спростуванні поширена інформація визнається недостовірною, а при реалізації права на відповідь — особа має право на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права без визнання її недостовірною; б) спростовує недостовірну інформацію особа, яка її поширила, а відповідь дає особа, стосовно якої поширено інформацію.

6. Позови про захист гідності, честі чи ділової репутації вправі пред'явити фізична особа у разі поширення про неї недостовірної інформації, яка порушує її особисті немайнові права, а також інші заінтересовані особи (зокрема, члени її сім'ї, родичі), якщо така інформація прямо чи опосередковано порушує їхні особисті немайнові права.

Відповідно до положень ст. 39 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) при поширенні такої недостовірної інформації стосовно малолітніх, неповнолітніх чи недієздатних осіб з відповідним позовом до суду вправі звернутися їх законні представники. Якщо поширено недостовірну інформацію про особу, яка померла, з відповідним позовом вправі звернутися члени її сім'ї, близькі родичі та інші заінтересовані особи, навівши у заяві такі обставини: характер свого зв'язку з особою, щодо якої поширено недостовірну інформацію; у який спосіб це порушило особисті немайнові права особи, яка звертається до суду.

У разі поширення недостовірної інформації, що порушує особисті немайнові права юридичної особи або її структурного підрозділу, позов вправі пред'явити орган цієї юридичної особи.

У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ч. 2 ст. 3, ст. 45 ЦПК).

7. Відкриваючи провадження у справі, суд має з'ясувати, за правилами якого судочинства підлягає розгляду заява. При цьому слід виходити з компетенції суду щодо розгляду цивільних справ, зазначеної в ст. 15 ЦПК, та враховувати положення статей 1, 12 Господарського процесуального кодексу України (далі — ГПК). Оскільки характер спірних правовідносин є цивільно-правовим (незалежно від суб'єктного складу), то всі справи зазначеної категорії підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства, за винятком справ про захист ділової репутації між юридичними особами та іншими суб'єктами підприємницької діяльності у сфері господарювання та іншої підприємницької діяльності, що розглядаються в порядку господарського судочинства.

Справи зазначеної категорії не можуть розглядатися за правилами Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАС), оскільки такі спори не мають публічно-правового характеру, навіть якщо стороною в ньому виступає суб'єкт владних повноважень.

8. Згідно з ч. 2 ст. 124 Конституції України право на звернення до суду в разі поширення засобами масової інформації недостовірної інформації, яка порушує особисті немайнові права фізичної чи юридичної особи, є безумовним і невикористання передбаченого ст. 37 Закону про пресу права вимагати від редакції друкованого засобу масової інформації опублікування ним спростування такої інформації з подальшим правом на оскарження відмови в публікації спростування або порушення порядку його публікації не є підставою для відмови у відкритті провадження у справі.

9. Відповідачами у справі про захист гідності, честі чи ділової репутації є фізична або юридична особа, яка поширила недостовірну інформацію, а також автор цієї інформації.

Якщо позов пред'явлено про спростування інформації, опублікованої в засобах масової інформації, то належними відповідачами є автор і редакція відповідного засобу масової інформації чи інша установа, що виконує її функції, оскільки згідно зі ст. 21 Закону про пресу редакція або інша установа, яка виконує її функції, здійснює підготовку та випуск у світ друкованого засобу масової інформації.

У разі, коли редакція друкованого засобу масової інформації не має статусу юридичної особи, належним відповідачем є юридична особа, структурним підрозділом якої є редакція. Якщо редакція не є структурним підрозділом юридичної особи, то належним відповідачем виступає засновник друкованого засобу масової інформації.

У випадку, коли інформація була поширена у засобі масової інформації з посиланням на особу, яка є джерелом цієї інформації, ця особа також є належним відповідачем.

При опублікуванні чи іншому поширенні оспорюваної інформації без зазначення автора (наприклад, у редакційній статті) відповідачем у справі має бути орган, що здійснив випуск засобу масової інформації.

10. Якщо позивач заявляє вимоги до одного з належних відповідачів, які спільно поширили недостовірну інформацію, суд вправі залучити до участі у справі іншого співвідповідача лише у разі неможливості розгляду справи без його участі (статті 32, 33 ЦПК).

11. Відповідачем у випадку поширення інформації, яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, зокрема при підписанні характеристики тощо, є юридична особа, в якій вона працює. Враховуючи, що розгляд справи може вплинути на права та обов'язки цієї особи, остання може бути залучена до участі у справі в порядку, передбаченому ст. 36 ЦПК.

У разі поширення такої інформації посадовою чи службовою особою для визначення належного відповідача судам необхідно з'ясовувати, від імені кого ця особа виступає. Якщо посадова чи службова особа виступає не від імені юридичної особи і не при виконанні посадових (службових) обов'язків, то належним відповідачем є саме вона.

12. Належним відповідачем у разі поширення оспорюваної інформації в мережі Інтернет є автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайта, особи яких позивач повинен установити та зазначити в позовній заяві (п. 2 ч. 2 ст. 119 ЦПК).

Якщо автор поширеної інформації невідомий або його особу та/чи місце проживання (місцезнаходження) неможливо встановити, а також коли інформація є анонімною і доступ до сайту —

вільним, належним відповідачем є власник веб-сайта, на якому розміщено зазначений інформаційний матеріал, оскільки саме він створив технологічну можливість та умови для поширення недостовірної інформації.

Дані про власника веб-сайта можуть бути витребувані відповідно до положень ЦПК в адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адреси українського сегмента мережі Інтернет.

Якщо недостовірна інформація, що порочить гідність, честь чи ділову репутацію, розміщена в мережі Інтернет на інформаційному ресурсі, зареєстрованому в установленому законом порядку як засіб масової інформації, то при розгляді відповідних позовів судам слід керуватися нормами, що регулюють діяльність засобів масової інформації.

13. Відповідно до абз. 3 ч. 4 ст. 277 ЦК судовий захист гідності, честі та ділової репутації внаслідок поширення про особу недостовірної інформації не виключається і в разі, якщо особа, яка поширила таку інформацію, невідома (наприклад, при направленні анонімних або псевдонімних листів чи звернень, смерті фізичної особи чи ліквідації юридичної особи, поширення інформації в мережі Інтернет особою, яку неможливо ідентифікувати тощо). У такому випадку суд вправі за заявою заінтересованої особи встановити факт неправдивості цієї інформації та спростувати її в порядку окремого провадження. Така заява розглядається за правилами, визначеними розділом IV ЦПК.

У разі доведеності обставин, на які посиляється заявник, суд лише констатує факт, що поширена інформація є неправдивою, та спростовує її. При цьому тягар доказування недостовірності поширеної інформації покладається на заявника, який несе витрати, пов'язані з її спростуванням. Встановлення такого факту можливо лише у тому разі, коли особа, яка поширила недостовірну інформацію, невідома.

Якщо під час розгляду справи в порядку окремого провадження особа, яка поширила інформацію, щодо якої виник спір, стане відома, то відповідно до положень ч. 6 ст. 235 ЦПК суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

14. При вирішенні питання про відкриття провадження у справі судам слід звертати увагу на відповідність позовної заяви (заяви) вимогам ст. 119 ЦПК. Така заява має містити, зокрема, відомості про те, в який спосіб була поширена інформація, що порушує особисті немайнові права позивача (заявника), яка саме інформація поширена відповідачем (відповідачами), із зазначенням часу, способу й осіб, яким така інформація повідомлена, інші обставини, які мають юридичне значення, посилання на докази, що підтверджують кожну з таких обставин, а також зазначення способу захисту, в який позивач бажає захистити своє порушене право.

Позовна заява (заява в порядку окремого провадження) оплачується судовим збором за ставками, встановленими законодавством про судовий збір.

Невиконання зазначених вимог зумовлює наслідки, передбачені ст. 121 ЦПК.

15. При розгляді справ зазначеної категорії суди повинні мати на увазі, що юридичним складом правопорушення, наявність якого може бути підставою для задоволення позову, є сукупність таких обставин: а) поширення інформації, тобто доведення її до відома хоча б однієї особи у будь-який спосіб; б) поширена інформація стосується певної фізичної чи юридичної особи, тобто позивача; в) поширення

недостовірної інформації, тобто такої, яка не відповідає дійсності; г) поширення інформації, що порушує особисті немайнові права, тобто або завдає шкоди відповідним особистим немайновим благам, або перешкоджає особі повно і своєчасно здійснювати своє особисте немайнове право. Під поширенням інформації слід розуміти: опублікування її у пресі, передання по радіо, телебаченню чи з використанням інших засобів масової інформації; поширення в мережі Інтернет чи з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку; викладення в характеристиках, заявах, листах, адресованих іншим особам; повідомлення в публічних виступах, в електронних мережах, а також в іншій формі хоча б одній особі. Поширенням інформації також є вивішування (демонстрація) в громадських місцях плакатів, гасел, інших творів, а також розповсюдження серед людей листівок, що за своїм змістом або формою порочать гідність, честь фізичної особи або ділової репутації фізичної та юридичної особи.

Проте судам необхідно враховувати, що повідомлення оспорованої інформації лише особі, якої вона стосується, не може визнаватись її поширенням, якщо особа, яка повідомила таку інформацію, вжила достатніх заходів конфіденційності для того, щоб ця інформація не стала доступною третім особам.

Недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені).

Згідно з ч. 3 ст. 277 ЦК негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного (презумпція добропорядності). Негативною слід вважати інформацію, в якій стверджується про порушення особою, зокрема, норм чинного законодавства, вчинення будь-яких інших дій (наприклад, порушення принципів моралі, загальновизнаних правил співжиття, неетична поведінка в особистому, суспільному чи політичному житті тощо) і яка, на думку позивача, порушує його право на повагу до гідності, честі чи ділової репутації.

Спростування поширеної недостовірної інформації повинно здійснюватись незалежно від вини особи, яка її поширила.

16. Відповідно до ст. 40 Конституції України усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Суди повинні мати на увазі, що у випадку, коли особа звертається до зазначених органів із заявою, в якій міститься та чи інша інформація, і в разі, якщо цей орган компетентний перевірити таку інформацію та надати відповідь, проте в ході перевірки інформація не знайшла свого підтвердження, вказана обставина не може сама по собі бути підставою для задоволення позову, оскільки у такому випадку мала місце реалізація особою конституційного права, передбаченого ст. 40 Конституції, а не поширення недостовірної інформації.

У випадку звернення особи із заявою до правоохоронних органів судам слід враховувати висновки, викладені у Рішенні Конституційного Суду України від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003 (справа про поширення відомостей).

Водночас наявність у такому зверненні свідомо неправдивих відомостей, а також у разі встановлення, що для звернення особи до вказаних органів не було жодних підстав і було викликано не наміром виконати свій громадський обов'язок або захистити свої права, свободи чи законні інтереси, тягне відповідальність, передбачену законодавством України.

17. У порядку цивільного чи господарського судочинства не можуть розглядатися позови про спростування інформації, яка міститься, зокрема, у вироків та інших судових рішеннях, а також у постановках органів досудового слідства, висновках судових експертиз, рішеннях органів влади, місцевого самоврядування та інших відповідних органів, атестаційних комісій, рішеннях про накладення на особу дисциплінарного стягнення, для яких законом встановлено інший порядок оскарження. У такому ж порядку не можуть розглядатися наукові спори, тобто вимоги про спростування інформації наукового характеру.

Разом з тим вимога про спростування інформації, яка, на думку позивача, є недостовірною і порушує його особисті немайнові права, поширена в наданих атестаційній комісії матеріалах (характеристиках, протоколах чи інших документах), може розглядатись судом у порядку, передбаченому ст. 277 ЦК.

Інформація, зазначена у позовній заяві чи іншій заяві, адресованій суду, а також в процесуальних документах (запереченнях на позов, апеляційних чи інших скаргах тощо), може бути підставою для захисту гідності, честі чи ділової репутації, за винятком випадків, коли ця інформація була визначена підставою пред'явленого позову і стосувалася його предмета, була доказом у справі, а також предметом апеляційного чи іншого перегляду в порядку, встановленому процесуальним законом.

Не підлягають розгляду судами позови про захист гідності, честі чи ділової репутації, приниження яких відбулося внаслідок давання показань свідками, а так само іншими особами, які брали участь у справі, відносно осіб, які брали участь у тій справі, якщо наведена в них інформація була доказом у справі та оцінювалась судом при ухваленні судового рішення, оскільки нормами процесуальних кодексів встановлено спеціальний порядок дослідження та оцінки таких доказів. Вказана вимога по суті означала б вимогу повторної судової оцінки наданих суду доказів у раніше розглянутій справі.

Якщо ж недостовірну інформацію було поширено в ході розгляду іншої справи зазначеними вище учасниками процесу відносно інших осіб, які не були учасниками процесу, то ці особи, якщо вони вважають, що така інформація порушує їх особисті немайнові права, вправі звернутися до суду за захистом своїх прав у порядку, передбаченому процесуальними кодексами.

18. Згідно з положеннями ст. 277 ЦК і ст. 10 ЦПК обов'язок довести, що поширена інформація є достовірною, покладається на відповідача, проте позивач має право подати докази недостовірності поширеної інформації. Позивач повинен довести факт поширення інформації відповідачем, а також те, що внаслідок цього було порушено його особисті немайнові права.

19. Вирішуючи питання про визнання поширеної інформації недостовірною, суди повинні визначати характер такої інформації та з'ясувати, чи є вона фактичним твердженням, чи оціночним судженням.

Відповідно до ч. 2 ст. 471 Закону України «Про інформацію» оціночними судженнями, за винятком образи чи клевети, є висловлювання, які не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на

характер використання мовних засобів, зокрема гіпербол, алегорій, сатири. Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості. Таким чином, відповідно до ст. 277 ЦК не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній судовій практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень ст. 10 Конвенції.

Якщо особа вважає, що оціночні судження або думки, поширені в засобі масової інформації, принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй ч. 1 ст. 277 ЦК та відповідним законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи (ст. 37 Закону про пресу, ст. 65 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») у тому ж засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку.

Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на відповідача може бути покладено обов'язок відшкодувати моральну шкоду.

20. З огляду на положення ст. 32 Конституції України судам належить розрізняти справи про захист гідності, честі чи ділової репутації шляхом спростування недостовірної інформації (права на відповідь) від справ про захист інших особистих немайнових прав, зокрема перелічених у ст. 270 ЦК, порушених у зв'язку з поширенням про особу інформації, недоторканність якої спеціально охороняється Конституцією та законами України і поширення якої може завдати моральної шкоди навіть у випадку, якщо ця інформація відповідає дійсності і не порочить гідності, честі чи ділової репутації. Тобто, якщо інформація, яка порушує особисті немайнові права особи, є достовірною, вимоги про її спростування не можуть бути задоволені.

Встановивши при вирішенні таких спорів факт поширення інформації про приватне життя позивача, що відповідає дійсності та не порочить його гідність, честь чи ділову репутацію, а також факт відсутності згоди позивача на поширення цієї інформації, суд повинен захистити його право на таємницю приватного життя та може зобов'язати відповідача відшкодувати моральну шкоду.

Судам слід урахувувати положення ч. 11 ст. 30 Закону України «Про інформацію», в якій зазначено, що інформацію з обмеженим доступом може бути поширено без згоди її власника, якщо ця інформація є суспільно значимою, тобто якщо вона є предметом громадського інтересу і якщо право громадськості знати цю інформацію переважає право її власника на її захист, що відповідає практиці застосування Європейським судом з прав людини ст. 8 Конвенції.

21. При поширенні недостовірної інформації стосовно приватного життя публічних осіб вирішення справ про захист їх гідності, честі чи ділової репутації має свої особливості. Суди повинні враховувати положення Декларації про свободу політичних дебатів у засобах масової інформації (далі — Декларація), схваленої 12 лютого 2004 р. на 872-му засіданні Комітету Міністрів Ради Європи, а також

рекомендації, що містяться у Резолюції 1165 (1998) Парламентської Асамблеї Ради Європи про право на недоторканність приватного життя.

Зокрема, у названій Резолюції зазначається, що публічними фігурами є особи, які обіймають державні посади і (або) користуються державними ресурсами, а також усі ті, хто відіграє певну роль у суспільному житті (у галузі політики, економіки, мистецтва, соціальній сфері, спорті чи в будь-якій іншій галузі).

У статтях 3, 4, 6 Декларації вказується, що оскільки політичні діячі та посадові особи, які обіймають публічні посади або здійснюють публічну владу на місцевому, регіональному, національному чи міжнародному рівнях, вирішили апелювати до довіри громадськості та погодилися «виставити» себе на публічне політичне обговорення, то вони підлягають ретельному громадському контролю і потенційно можуть зазнати гострої та сильної громадської критики у засобах масової інформації з приводу того, як вони виконували або виконують свої функції. При цьому зазначені діячі та особи не повинні мати більшого захисту своєї репутації та інших прав порівняно з іншими особами.

У зв'язку з цим межа допустимої критики щодо політичного діяча чи іншої публічної особи є значно ширшою, ніж окремої пересічної особи. Публічні особи неминуче відкриваються для прискіпливого висвітлення їх слів та вчинків і повинні це усвідомлювати.

22. Наведені у ст. 42 Закону про пресу підстави звільнення від відповідальності за публікацію недостовірної інформації, яка порушує особисті немайнові права або являє собою зловживання свободою діяльності друкованих засобів масової інформації та правами журналіста, є вичерпними, а тому розширеному тлумаченню чи вільному редагуванню не підлягають.

При цьому в зазначених випадках засоби масової інформації звільняються лише від обов'язку щодо відшкодування збитків та моральної шкоди. Оскільки спростування поширеної недостовірної інформації не є способом цивільно-правової відповідальності, бо не має компенсаційного та майнового характеру, то на засоби масової інформації може бути покладено обов'язок опублікувати спростування.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 302 ЦК фізична особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел (інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо), не зобов'язана перевіряти її достовірність та не несе відповідальності в разі її спростування. При цьому фізична особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел, зобов'язана робити посилання на таке джерело.

23. Вимоги про захист гідності, честі чи ділової репутації впливають із порушення особистих немайнових прав, тому згідно з п. 1 ч. 1 ст. 268 ЦК позовна давність на них не поширюється, крім випадків, встановлених законом, зокрема п. 2 ч. 2 ст. 258 ЦК і ст. 37 Закону про пресу.

Для таких випадків застосовуються загальні положення про початок перебігу та наслідки спливу позовної давності. Сплив без поважних причин позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі до винесення судом рішення, є підставою для відмови в позові.

24. Задовольняючи позов, суд повинен у резолютивній частині рішення зазначити, чи було порушено особисте немайнове право особи, яка саме інформація визнана недостовірною та порочить гідність,

честь чи ділову репутацію позивача, а також вказати на спосіб захисту порушеного особистого немайнового права.

Якщо суд ухвалює рішення про право на відповідь або про спростування поширеної недостовірної інформації, то у судовому рішенні за необхідності суд може викласти текст спростування інформації або зазначити, що спростування має здійснюватися шляхом повідомлення про ухвалене у справі судове рішення, включаючи публікацію його тексту. За загальним правилом, інформація, що порочить особу, має бути спростована у спосіб, найбільш подібний до способу її поширення (шляхом публікації у пресі, повідомлення по радіо, телебаченню, оголошення на зібранні громадян, зборах трудового колективу, відкликання документа тощо).

У судовому рішенні також має бути зазначено строк, у межах якого відповідь чи спростування повинно бути оприлюднено.

25. Спростування має здійснюватися у такий самий спосіб, у який поширювалася недостовірна інформація. У разі, якщо спростування недостовірної інформації неможливо чи недоцільно здійснити у такий же спосіб, у який вона була поширена, то воно повинно проводитись у спосіб, наближений (адекватний) до способу поширення, з урахуванням максимальної ефективності спростування та за умови, що таке спростування охопить максимальну кількість осіб, що сприйняли попередньо поширену інформацію.

Крім того, визначаючи спосіб спростування відомостей, суд відповідно до вимог ст. 37 Закону про пресу та положень іншого відповідного законодавства може зобов'язати редакцію (видавництво) опублікувати спростування в спеціальній рубриці або на тій самій шпальті й тим самим шрифтом, що й спростовуване повідомлення: у газеті — не пізніше місяця з дня набрання рішенням законної сили, в інших періодичних виданнях — у запланованому найближчому випуску.

При спростуванні відомостей по радіо чи телебаченню суд може вказати органу масової інформації, щоб резолютивна частина судового рішення була зачитана диктором у тій самій передачі або циклі передач і в той самий час — не пізніше місяця з дня набрання судовим рішенням законної сили. Редагування органом масової інформації тексту судового рішення або коментар до нього не допускаються.

У такому ж порядку здійснюється оприлюднення відповіді особи, права якої порушено.

Якщо відповідь та спростування у тому ж засобі масової інформації є неможливими у зв'язку з припиненням його випуску, то така відповідь та спростування можуть бути оприлюднені в іншому засобі масової інформації за рахунок особи, яка поширила недостовірну інформацію.

Звернути увагу судів, що спеціальний порядок спростування недостовірної інформації передбачений для випадків, коли ця інформація набула поширення через документ, який прийняла (видала) юридична особа (ч. 5 ст. 277 ЦК). У такому випадку документ, який містить недостовірну інформацію, що порочить особисті немайнові права фізичних осіб, має бути відкликаний.

26. Відповідно до ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. У

свою чергу, ч. 1 ст. 34 Конституції України кожному гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Суд не вправі зобов'язувати відповідача вибачатися перед позивачем у тій чи іншій формі, оскільки примусове вибачення як спосіб судового захисту гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації не передбачено у статтях 16, 277 ЦК.

Разом з тим не суперечить закону визнання судом мирової угоди, за умовами якої сторони як спосіб захисту гідності, честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи передбачають вибачення перед потерпілим.

27. Способами захисту гідності, честі чи ділової репутації від поширення недостовірної інформації можуть бути, крім права на відповідь та спростування недостовірної інформації, також і вимоги про відшкодування збитків та моральної шкоди, заподіяної такими порушеннями як фізичній, так і юридичній особі. Зазначені вимоги розглядаються у відповідності до загальних підстав щодо відповідальності за заподіяння шкоди.

Вирішуючи питання про відшкодування моральної шкоди, судам необхідно враховувати роз'яснення, що містяться в постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31 березня 1995 року «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди».

Крім того, при визначенні розміру моральної шкоди судам слід виходити із засад справедливості, добросовісності та розумності. При цьому визначений розмір грошового відшкодування має бути співмірний із заподіяною шкодою і не призводити до припинення діяльності засобів масової інформації чи іншого обмеження свободи їх діяльності.

Відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 23 ЦК моральна шкода полягає у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи, тому вимога про відшкодування моральної шкоди може бути заявлена самостійно, якщо, наприклад, редакція засобу масової інформації добровільно опублікувала спростування, яке задовольняє позивача. Ця обставина повинна враховуватися судом при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди.

Визначаючи розмір судового збору за вимогу про відшкодування моральної шкоди, судам слід враховувати, що вона оплачується окремо від інших заявлених вимог, а розмір судового збору визначено відповідним законодавством і обмеження його максимального розміру не встановлено.

Позовна давність на вимоги про відшкодування моральної шкоди у даному випадку обчислюється так само, як за вимогами про захист гідності, честі чи ділової репутації.

Процесуальне правонаступництво за вимогою про відшкодування моральної шкоди не допускається.

Разом з тим відповідно до ч. 3 ст. 1230 ЦК до спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя.

28. Розглядаючи справи за позовами органів державної влади та місцевого самоврядування, суди мають враховувати положення ч. 2 ст. 49 Закону України «Про інформацію», згідно з якою органи державної влади, органи місцевого самоврядування як позивачі у справах про захист честі, гідності та ділової репутації вправі вимагати по суду лише спростування недостовірної інформації та не мають права вимагати відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Проте це не позбавляє посадову особу

органу державної влади чи органу місцевого самоврядування права на захист честі, гідності та ділової репутації у суді.

29. У разі, якщо з вимогою про захист гідності, честі чи ділової репутації заявлено також вимогу про відшкодування збитків, завданих внаслідок поширення недостовірної інформації, суд вирішує цю вимогу відповідно до ст. 22 ЦК. При цьому судовий збір сплачується згідно з чинним законодавством за ставками, визначеними для вимог майнового характеру.

30. Суди мають використовувати широкі можливості, що надає розгляд справ про захист гідності, честі чи ділової репутації, для підвищення культури спілкування, з'ясовувати обставини поширення недостовірної інформації і відповідно до ст. 211 ЦПК реагувати окремими ухвалами при встановленні фактів порушення закону (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»*).

3.6. Справи про відшкодування шкоди, завданої органом державної влади

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1173—1175 ЦК України; — Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 21.05.1997 р.; — Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.06.2001 р.; — Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.1997 р. «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина»
Підсудність	— позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ч. 2 ст. 109 ЦПК); — позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди (ч. 6 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не справляється за подання позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадовою або службовою особою (п. 13 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особа, якій заподіяна шкода діями (бездіяльністю) органу державної влади
Відповідач	— держава Україна в особі відповідних фінансових органів
Предмет доказування	— підстава виникнення відповідальності у вигляді відшкодування збитків. При встановленні даної підстави необхідно враховувати, що відшкодування збитків від дій (бездіяльності) державних органів, органів місцевого самоврядування або посадовців цих органів можливо тільки в тому випадку, якщо вказаною дією (бездіяльністю) порушуються права і законні інтереси безпосередньо заявника. Таким чином, необхідним доказом по даній категорії справ завжди виступатиме факт порушення прав і законних інтересів особи, яка несе збитки і подає позовну заяву, в результаті дій (бездіяльності) вищезгаданих органів і

	<p>посадовців;</p> <p>— причинний зв'язок між фактом, що є підставою для настання відповідальності у вигляді відшкодування збитків, і заподіяними збитками. Невстановлення судом факту причинного зв'язку веде до відмови в задоволенні вимог позивача про відшкодування збитків навіть при доведеності всієї решти фактів, що входять у предмет доведення;</p> <p>— розмір збитків (реальних і упущеної вигоди). Розмір збитків визначається не з характеру порушеного права, характеру дії, що порушує законні права і інтереси потерпілої особи, а тільки з характеру наслідків протиправного діяння;</p> <p>— правомочність органу (посадовця), що ухвалив оспорюване рішення (нормативно-правовий акт), на його ухвалення;</p> <p>— відповідність оспорюваного рішення (нормативно-правового акту) або його частини Конституції і законам України;</p> <p>— порушення і (або) можливість порушення в майбутньому нормами оспорюваного рішення (нормативно-правового акту) (його частини) прав і інтересів особи, що звернулася до суду;</p> <p>— факт спричинення позивачу душевних і фізичних страждань</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— копія оспорюваного акту (рішення, розпорядження, постанови, вказівки, наказу);</p> <p>— докази, що свідчать про дійсне прийняття (здійснення) оспорюваного рішення або дії (час, джерело публікації акту);</p> <p>— докази, що підтверджують правомочність органу (посадовця), що ухвалив оспорюване рішення;</p> <p>— докази, що підтверджують порушення і (або) можливість порушення прав і свобод позивача;</p> <p>— інші документи, що підтверджують підставу виникнення відповідальності у вигляді відшкодування збитків;</p> <p>— обґрунтований розрахунок розміру збитків (довідка про вартість втраченого майна або довідка про вартість аналога втраченого майна; висновок експерта про вартість зіпсованого майна і т. п.)</p>

3.7. Справи про відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1177, 1200, 1207 ЦК України
Судова практика	<p>— постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»;</p> <p>— постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»</p>
Підсудність	— позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем завдання шкоди (ч. 3 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про відшкодування матеріальних збитків, завданих внаслідок вчинення злочину (п. 6 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник речі;

	<p>— особа, що володіє річчю на законних підставах;</p> <p>— потерпілі, які через здійснення відносно них суспільно небезпечного діяння втратили працездатність, заробіток, понесли витрати на своє додаткове харчування, протезування, санаторно-курортне лікування і т. п.;</p> <p>— особи, що мають право на відшкодування збитку у зв'язку з втратою годувальника. Так, згідно зі ст. 1200 ЦК у разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті. Шкода відшкодовується: 1) дитині — до досягнення нею вісімнадцяти років (учню, студенту — до закінчення навчання, але не більш ніж до досягнення ним двадцяти трьох років); 2) чоловікові, дружині, батькам (усиновлювачам), які досягли пенсійного віку, встановленого законом, — довічно; 3) інвалідам — на строк їх інвалідності; 4) одному з батьків (усиновлювачів) або другому з подружжя чи іншому членові сім'ї незалежно від віку і працездатності, якщо вони не працюють і здійснюють догляд за дітьми, братами, сестрами, внуками померлого, — до досягнення ними чотирнадцяти років; 5) іншим непрацездатним особам, які були на утриманні потерпілого, — протягом п'яти років після його смерті;</p> <p>— прокурор</p>
Відповідач	— держава, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (ч. 1 ст. 1177 ЦК України)
Предмет доказування	<p>— факт здійснення злочину;</p> <p>— причинний зв'язок між фактом, що є підставою для настання відповідальності у вигляді відшкодування збитків, і заподіяними збитками;</p> <p>— розмір збитків;</p> <p>— не встановлена особа, яка вчинила злочин;</p> <p>— потерпілою є фізична особа;</p> <p>— заходи по запобіганню або зниженню розміру збитків</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— акт відповідного державного органу, що підтверджує протиправність поведінки заподіювача шкоди (постанова про порушення кримінальної справи, вирок суду);</p> <p>— обґрунтований розрахунок розміру збитків (довідка про вартість втраченого майна, висновок експерта про вартість майна і т. п.)</p>

Примітки:

Вирішуючи цивільний позов у кримінальній справі про відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, заподіяної внаслідок смерті, каліцтва або іншого ушкодження здоров'я потерпілого (витрат на лікування, посилене харчування, протезування, сторонній догляд, поховання тощо), суди повинні керуватися відповідним цивільним законодавством і виходити з роз'яснень із цих питань, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» та № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» з наступними змінами (п. 29 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

3.8. Справи про відшкодування шкоди, завданої робітнику каліцтвом, професійним захворюванням або іншим пошкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням їм трудових обов'язків

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— ст.ст. 1166, 1196, 1197, 1200 ЦК України;</p> <p>— Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23.09.1999 р.;</p> <p>— Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» від 18.01.2001 р.;</p> <p>— Закон України «Про охорону праці» від 14.10.1992 р.;</p> <p>— постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1112 «Деякі питання розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві»;</p> <p>— постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. № 1317 «Положення про медико-соціальну експертизу»</p>
Судова практика	<p>— постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»;</p> <p>— аналіз судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку з ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків (Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ)³²</p>
Підсудність	<p>— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК);</p> <p>— позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем завдання шкоди (ч. 3 ст. 110 ЦПК)</p>
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи (п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особи — працівники, у тому числі іноземці та особи без громадянства, які відповідно до законодавства уклали з роботодавцем трудовий договір (контракт) або фактично були допущені до роботи в інтересах підприємства (працівники)
Відповідач	— власник підприємства або уповноважений ним орган (роботодавець)
Предмет доказування	<p>— факт укладення трудового (цивільно-правового) договору;</p> <p>— факт спричинення збитку;</p> <p>— причинний зв'язок між фактом, що є підставою для настання відповідальності у вигляді відшкодування збитків, і заподіяними збитками;</p>

³² [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.ht.ml

	<p>— ступінь і тривалість втрати працездатності;</p> <p>— розмір понесених витрат або обґрунтування потреби в медичній і соціальній допомозі, у тому числі на додаткове харчування, придбання ліків, спеціальний медичний, постійний сторонній догляд, побутове обслуговування, протезування, санаторно-курортне лікування, придбання спеціальних засобів пересування і т. п.;</p> <p>— відмова страхувальника або роботодавця відшкодувати шкоду, заподіяну працівнику у результаті травмування або професійного захворювання;</p> <p>— наявність моральної шкоди і обґрунтування її розміру</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— примірник акта форми Н-5;</p> <p>— примірник акта форми Н-1 (або форми НПВ) стосовно кожного потерпілого, примірник карти форми П-5 стосовно кожного потерпілого у разі виявлення гострого професійного захворювання (отруєння), пов'язаного з виробництвом;</p> <p>— протокол огляду місця, де стався нещасний випадок;</p> <p>— ескіз місця, де стався нещасний випадок, необхідні плани, схеми, фотознімки такого місця, пошкоджених об'єктів, машин, механізмів, устаткування, інструменту тощо;</p> <p>— висновок експертної комісії, якщо вона утворювалася, та висновок експертизи (науково-технічної, медичної тощо), якщо вона проводилася;</p> <p>— медичний висновок про причини смерті або характер і ступінь тяжкості травми потерпілого, а також про стан алкогольного, токсичного чи наркотичного сп'яніння;</p> <p>— висновок лікувально-профілактичного закладу про розслідування випадків виявлення гострих професійних захворювань (отруєнь), результати санітарно-гігієнічних досліджень факторів виробничого середовища і трудового процесу, проведених установами, організаціями, лабораторіями, яким надано право проводити такі дослідження (у разі їх проведення);</p> <p>— протоколи рішень спеціальної комісії про розподіл функцій між членами цієї комісії та про призначення експертної комісії;</p> <p>— протоколи опитування та пояснювальні записки потерпілих, свідків та інших осіб, причетних до нещасного випадку;</p> <p>— копії документів про проходження потерпілим навчання та інструктажів з охорони праці;</p> <p>— витяги із законів та інших нормативно-правових актів з охорони праці, вимоги яких були порушені;</p> <p>— копії приписів, протоколів про адміністративні правопорушення, що стосуються нещасного випадку, виданих роботодавцеві посадовими особами органів державного нагляду за охороною праці до настання нещасного випадку і під час його розслідування;</p> <p>— довідка про матеріальну шкоду, заподіяну внаслідок настання нещасного випадку, та надання потерпілому чи членам його сім'ї матеріальної допомоги</p>

Примітки:

1. Медико-соціальна експертиза проводиться особам, що звертаються для встановлення інвалідності, за направленням лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я після проведення

діагностичних, лікувальних і реабілітаційних заходів за наявності відомостей, що підтверджують стійке порушення функцій організму, обумовлених захворюваннями, наслідками травм чи вродженими вадами, які спричиняють обмеження життєдіяльності.

Медико-соціальна експертиза потерпілим від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання проводиться після подання акта про нещасний випадок на виробництві, акта розслідування професійного захворювання за встановленими формами, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1112, висновку спеціалізованого медичного закладу (науково-дослідного інституту професійної патології чи його відділення) про професійний характер захворювання, направлення лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я або роботодавця чи профспілкового органу підприємства, на якому потерпілий одержав травму чи професійне захворювання, або робочого органу виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків, суду чи прокуратури.

2. Медико-соціальну експертизу проводять медико-соціальні експертні комісії (далі — комісії), з яких утворюються в установленому порядку центри (бюро), що належать до закладів охорони здоров'я при Міністерстві охорони здоров'я Автономної Республіки Крим, управліннях охорони здоров'я обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій.

3. Комісії у своїй роботі керуються Конституцією і законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами відповідних державних замовників, інших центральних органів виконавчої влади, що регулюють відносини державних замовників, інших центральних органів виконавчої влади, що регулюють відносини у зазначеній сфері, та цим Положенням, іншими нормативно-правовими актами з питань медико-соціальної експертизи.

4. Комісія проводить засідання у повному складі і колегіально приймає рішення. Відомості щодо результатів експертного огляду і прийнятих рішень вносяться до акта огляду та протоколу засідання комісії, що підписуються головою комісії та її членами і засвідчуються печаткою.

5. Комісія під час встановлення інвалідності керується Інструкцією про встановлення груп інвалідності, затвердженою МОЗ за погодженням з Мінпраці та Радою Федерації незалежних профспілок України.

6. Комісія видає особі, яку визнано інвалідом або стосовно якої встановлено факт втрати професійної працездатності, довідку та індивідуальну програму реабілітації і надсилає у триденний строк *виписку з акта огляду комісії* органів, в якому інвалід перебуває на обліку як отримувач пенсії чи державної соціальної допомоги (щомісячного довічного грошового утримання), що призначається замість пенсії, та разом з індивідуальною програмою реабілітації — органів, що здійснює загальнообов'язкове державне соціальне страхування, *виписку з акта огляду* комісії про результати визначення ступеня втрати професійної працездатності у відсотках та потреби у наданні додаткових видів допомоги (*постанова Кабінету Міністрів України № 1317 від 03.12.2009 р. «Положення про медико-соціальну експертизу»*).

7. До матеріалів спеціального розслідування належать:

— копія рішення Кабінету Міністрів України про утворення спеціальної комісії з розслідування групового нещасного випадку (аварії з наявністю потерпілих), якщо таке рішення приймалося;

— копія наказу органу Держгірпромнагляду або Держатомрегулювання про утворення спеціальної комісії;

— примірник акта за формою Н-5;

— примірник акта за формою Н-1 (у разі, коли нещасний випадок визнано таким, що пов'язаний з виробництвом), примірник картки за формою П-5 (у разі виявлення гострого професійного захворювання (отруєння) стосовно кожного потерпілого;

— протокол огляду місця, де стався нещасний випадок;

— ескіз місця, де стався нещасний випадок, необхідні плани, схеми, фотознімки такого місця, пошкоджених об'єктів, устаткування, інструментів тощо;

— висновок експертної комісії у разі її утворення та висновок експертизи (науково-технічної, медичної тощо), якщо вона проводилася;

— медичний висновок про причини смерті або характер і ступінь тяжкості травми потерпілого відповідно до Класифікатора розподілу травм за ступенем тяжкості, затвердженого МОЗ, а також про стан алкогольного, токсичного чи наркотичного сп'яніння потерпілого;

— інформація про проходження потерпілим первинного та періодичного медичного огляду;

— висновок лікувально-профілактичного закладу про встановлення гострого професійного захворювання (отруєння);

— результати додаткових санітарно-гігієнічних досліджень факторів виробничого середовища і трудового процесу, проведених установами, організаціями, лабораторіями, яким надано право проводити такі дослідження (у разі їх проведення);

— протоколи рішень спеціальної комісії про розподіл функцій між членами комісії та про утворення експертної комісії;

— протоколи опитування та пояснювальні записки потерпілих, свідків нещасного випадку та інших осіб, причетних до нещасного випадку;

— копії документів про проходження потерпілим навчання та інструктажів з питань охорони праці;

— витяги із законів та інших нормативно-правових актів з питань охорони праці, вимоги яких порушені;

— копії приписів, розпоряджень, протоколів про адміністративні правопорушення, що стосуються нещасного випадку, виданих роботодавцеві посадовими особами органів державного нагляду за охороною праці до настання нещасного випадку і під час його розслідування;

— протокол зустрічі членів спеціальної комісії з членами сім'ї потерпілого чи уповноваженою особою, яка представляє їх інтереси;

— довідка про матеріальну шкоду, заподіяну внаслідок настання нещасного випадку, та надання потерпілому чи членам його сім'ї матеріальної допомоги.

8. У разі проведення спеціального розслідування випадку смерті працівника під час виконання ним трудових (посадових) обов'язків матеріали розслідування повинні містити:

— копію наказу органу Держгірпромнагляду або Держатомрегулювання про утворення спеціальної комісії;

— примірник акта за формою Н-5;

— примірник акта за формою Н-1 (у разі, коли нещасний випадок визнано таким, що пов'язаний з виробництвом);

— примірник картки за формою П-5 (у разі виявлення гострого професійного захворювання (отруєння));

— медичний висновок про причини смерті, а також стан алкогольного, токсичного чи наркотичного сп'яніння;

— протокол огляду місця, де стався нещасний випадок, за встановленою формою;

— протокол зустрічі членів спеціальної комісії з членами сім'ї потерпілого чи уповноваженою особою, яка представляє їх інтереси;

— інші документи залежно від обставин і причин настання нещасного випадку.

(пункти 50, 51 постанови Кабінету Міністрів України № 1232 від 30.11.2011 р. «Порядок проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві»).

4. Справи по спорах про успадкування

4.1. Справи про право на спадкове майно і розподіл його в натурі

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1216—1285 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особи, які вважають, що мають право на спадкове майно і його розподіл
Відповідач	— спадкоємці; — органи місцевого самоврядування, якщо інших спадкоємців немає
Предмет доказування	— факт відкриття спадщини; — круг спадкоємців; — спадкова маса (яке майно успадковується, його

	<p>вартість);</p> <p>— належність майна спадкодавцю;</p> <p>— наявність або відсутність заповіту;</p> <p>— чи відносяться особи, що претендують на отримання спадщини, до спадкоємців (до якої черги спадкоємців);</p> <p>— чи є спадкоємці тієї ж самої черги;</p> <p>— чи призивається ця черга спадкоємців до спадкоємства;</p> <p>— чи є серед спадкоємців особи, що володіють правом на обов'язкову частку в спадщині;</p> <p>— факт фактичного вступу до володіння;</p> <p>— чи не було відмови від спадщини з боку кого-небудь із спадкоємців;</p> <p>— чи немає підстав для усунення особи від права на спадкування (ст. 1224 ЦК)</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— копія свідоцтва про смерть спадкодавця;</p> <p>— свідоцтво про право на спадщину, якщо воно було видано;</p> <p>— докази того, що сторони є спадкоємцями (копії свідоцтва про народження, про шлюб, про усиновлення, довідки про знаходження на утриманні тощо);</p> <p>— акт опису і оцінки майна. Для визначення художньої, історичної або іншої цінності конкретних речей може бути призначена і проведена експертиза;</p> <p>— документи, які підтверджують, що майно належало померлому (договори купівлі-продажу, приватизації тощо);</p> <p>— заповіт, якщо він є в даній конкретній справі;</p> <p>— докази фактичного вступу у володіння (квитанції про сплату податків, внесків страховок, інших платежів тощо);</p> <p>— докази відмови від спадщини з боку кого-небудь із спадкоємців;</p> <p>— докази усунення особи від права на спадкування (ст. 1224 ЦК)</p>

4.2. Справи про визнання заповіту недійсним

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1216—1257 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»
Підсудність	<p>— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК);</p> <p>— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)</p>
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— спадкоємець за законом; — особа, яка вважає, що має право на спадщину
Відповідач	— спадкоємець за заповітом
Предмет	— наявність заповіту, складеного відповідно до вимог

доказування	закону; — смерть спадкодавця; — недійсність заповіту (волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі)
Приблизний перелік необхідних доказів	— заповіт; — свідоцтво про смерть спадкодавця; — докази того, що спадкодавець не розумів значення своїх дій або не міг ними керувати при складанні заповіту (рішення суду про визнання особи недієздатною, висновок експерта про психічний стан, для чого може бути призначено проведення посмертної психіатричної експертизи)

4.3. Справи про визначення додаткового строку для прийняття спадщини

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1216—1232, 1268—1285 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— спадкоємець, який пропустив строк
Відповідач	— спадкоємці, які прийняли спадщину
Предмет доказування	— смерть спадкодавця; — пропуск шестимісячного строку для прийняття спадщини; — наявність у спадкоємця поважних причин пропуску строку для прийняття спадщини (знаходження в тривалому відрядженні, тривала хвороба тощо); — обставини, які підтверджують, що особа дійсно є спадкоємцем померлого (наявність родинних відносин, факт знаходження в шлюбі з померлим, факт знаходження на утриманні; наявність заповіту); — приналежність спадкового майна спадкодавцю
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво про смерть спадкодавця; — докази поважної причини пропуску строку для прийняття спадщини (медичні довідки, довідки про знаходження у відрядженні, про знаходження за рубежом); — докази того, що особа є спадкоємцем (копія свідоцтва про шлюб, копія свідоцтва про народження, документ, підтверджуючий знаходження особи на утриманні померлого); — акт опису і оцінки майна; — документи, що підтверджують права на майно спадкодавця (довідка БТІ про право власності на будівлю, договори тощо)

4.4. Справи про вимоги за боргами спадкодавця

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1216—1232, 1268—1285 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»
Підсудність	— позови кредиторів спадкодавця, що подаються до прийняття спадщини спадкоємцями, пред'являються за місцезнаходженням спадкового майна або основної його частини (ч. 3 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— кредитори спадкодавця
Відповідач	— спадкоємці, які прийняли спадщину
Предмет доказування	— смерть спадкодавця; — наявність боргових зобов'язань спадкодавця; — круг кредиторів; — круг спадкоємців; — факт позбавлення права вимоги кредитора спадкодавця. Так, кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, у строки, встановлені ч. 2 (шість місяців) і ч. 3 (один рік) ст. 1281 ЦК, позбавляється права вимоги
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво про смерть спадкодавця; — акт опису і оцінки спадкового майна; — документи, які підтверджують борги спадкодавця (розписки, рішення суду тощо)

Примітки:

1. Спадкові відносини регулюються Цивільним кодексом України (далі — ЦК), законами України: від 2 вересня 1993 року «Про нотаріат», від 23 червня 2005 року «Про міжнародне приватне право», іншими законами, а також прийнятими відповідно до них підзаконними нормативно-правовими актами.

Відносини спадкування регулюються правилами ЦК, якщо спадщина відкрилася не раніше 1 січня 2004 року.

У разі відкриття спадщини до зазначеної дати застосовується чинне на той час законодавство, зокрема, відповідні правила Цивільного кодексу Української РСР (далі — ЦК УРСР), у тому числі щодо прийняття спадщини, кола спадкоємців за законом. У разі якщо спадщина, яка відкрилася до набрання чинності ЦК і строк на її прийняття не закінчився до 1 січня 2004 року, спадкові відносини регулюються цим Кодексом.

2. Справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права й обов'язки інших осіб та (або) за наявності інших спадкоємців і спору між ними.

Якщо виникнення права на спадкування залежить від доведення певних фактів, особа може звернутися до суду із заявою про встановлення цих фактів, яка, у разі відсутності спору, розглядається за правилами окремого провадження. Зокрема, у такому порядку суди повинні розглядати заяви про

встановлення родинних відносин із спадкодавцем, проживання з ним однією сім'єю, постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, прийняття спадщини, яка відкрилася до 1 січня 2004 року тощо.

Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження з'ясується, що має місце спір про право, суд на підставі ч. 6 ст. 235 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) залишає заяву без розгляду та роз'яснює заявникові, що він має право звернутися до суду з позовом на загальних підставах.

3. Згідно з правилами ст. 1220 ЦК та ст. 249 ЦПК часом відкриття спадщини слід вважати день смерті особи, зазначений у свідоцтві про смерть, виданим відповідним державним органом реєстрації актів цивільного стану.

Часом відкриття спадщини посмертно реабілітованих осіб є день прийняття рішення районною комісією з питань поновлення прав реабілітованих про повернення майна реабілітованого або відшкодування його вартості спадкоємцям першої черги. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення. Визнання особи безвісно відсутньою не відкриває спадщини.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, яке визначається за правилами ст. 29, ч. 2 ст. 1221 ЦК. Якщо спадкодавець мав кілька місць проживання, місцем відкриття спадщини вважається останнє місце реєстрації спадкодавця.

4. При вирішенні спору щодо спадкування прав на майно, яке знаходиться за кордоном, або за участю іноземця, необхідно з'ясовувати чи існує договір про правову допомогу з цією країною, і чи в цьому договорі не передбачені інші правила щодо спадкування, ніж в українському законодавстві.

У разі розбіжностей застосовуються норми міжнародного договору. Право на успадкування нерухомого майна згідно зі ст. 71 Закону України «Про міжнародне приватне право» регулюється законодавством країни, на території якої знаходиться це майно.

5. За наявності заповіту на все майно правило ч. 2 ст. 1223 ЦК застосовується у разі неприйняття спадщини або відмови від спадщини усіма спадкоємцями за заповітом.

У разі неприйняття спадщини чи відмови від неї одним із спадкоємців за заповітом застосовується норма ч. 1 ст. 1275 ЦК, відповідно до якої частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними порівну.

У разі недійсності нового заповіту чинність попереднього відновлюється лише у випадках, передбачених статтями 225, 231 ЦК.

6. Правило абз. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК стосується особи, яка зобов'язана була утримувати спадкодавця згідно з нормами Сімейного кодексу України (далі — СК). Факт ухилення особи від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця встановлюється судом за заявою заінтересованої особи (інших спадкоємців або територіальної громади). При цьому слід враховувати поведінку особи, розуміння нею свого обов'язку щодо надання допомоги, її необхідність для існування спадкодавця, наявність можливості для цього та свідомого невиконання такою особою встановленого законом обов'язку. Непред'явлення спадкодавцем, який мав право на утримання, позову про стягнення аліментів до особи,

яка претендує на спадщину, не є достатньою підставою для відмови в позові про усунення від права на спадкування.

Правило ч. 5 ст. 1224 ЦК стосується всіх спадкоємців за законом, зокрема й тих, які відповідно до СК не були зобов'язані утримувати спадкодавця.

Спадкоємцям слід розуміти стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самостійно забезпечити умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Вимога про усунення спадкоємця від права на спадкування може бути пред'явлена особою, для якої таке усунення породжує пов'язані зі спадкуванням права та обов'язки, одночасно з її позовом про одержання права на спадкування з підстав, визначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК.

7. Якщо спадкодавцем було здійснене самочинне будівництво (ч. 1 ст. 376 ЦК), до спадкоємців переходить право власності на будівельні матеріали, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва.

Якщо право власності на самочинно зведену будівлю визнано судом за власником (користувачем) земельної ділянки, на якій вона розміщена, то до складу спадщини входить право на відшкодування витрат на будівництво (ч. 6 ст. 376 ЦК).

До спадкоємців, які прийняли спадщину, у разі знесення самочинної будови переходить обов'язок відшкодувати вартість витрат на її знесення і приведення земельної ділянки до попереднього стану (ч.ч. 4, 7 ст. 376 ЦК).

8. Якщо будівництво здійснювалося згідно із законом, то у разі смерті забудовника до завершення будівництва його права та обов'язки як забудовника входять до складу спадщини.

У разі смерті члена житлово-будівельного, дачно-будівельного, гаражно-будівельного кооперативу, члена садового товариства, яким до дня смерті не були внесені повністю пайові внески, до складу спадщини входять частина внесеного паю та суми, які підлягають поверненню, а не квартира, дача, гараж, садовий будинок. Частка пайового внеску, що належала померлому, входить до складу спадщини на загальних підставах. Якщо спадкодавець повністю вніс пайовий внесок, то до складу спадщини включається відповідно квартира, дача, гараж, садовий будинок, інші будівлі та споруди.

9. Вирішуючи спір про спадкування частки учасника підприємницького товариства, необхідно враховувати, що це допускається статтями 130, 147, 166 ЦК, статтями 55, 69 Закону України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII «Про господарські товариства» і не підпадає під заборону п. 2 ч. 1 ст. 1219 ЦК. При цьому спадкується не право на участь, а право на частку в статутному (складеному) капіталі.

В акціонерних товариствах до спадкоємців переходить право власності спадкодавців на акції. Зі складу спадщини не можуть бути виключені права на акції закритих акціонерних товариств. За відсутності в законі обмежень щодо спадкування права на акції такого товариства суди не повинні відмовляти у визнанні права власності спадкоємців на акції.

10. Відповідно до ст. 1225 ЦК право власності на земельну ділянку переходить до спадкоємців за загальними правилами спадкування (зі збереженням її цільового призначення) при підтвердженні цього

права спадкодавця державним актом на право власності на землю або іншим правовстановлюючим документом. У порядку спадкування можуть передаватися також право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій), право користування чужим майном (сервітут).

Правило ст. 1225 ЦК про те, що при переході до спадкоємців права власності на житловий будинок, інші будівлі та споруди, до них переходить право власності або право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені, і у розмірі, який необхідний для їх обслуговування, якщо інший її розмір не визначений заповітом, необхідно розуміти так, що така ділянка переходить у власність або користування спадкоємців, якщо її було надано в установленому порядку, в межах, визначених при наданні, за умови, що спадкодавець не складав заповіту щодо розпорядження земельною ділянкою, належною йому на праві власності.

Спадкодавець може передавати за заповітом частину належної йому земельної ділянки, тоді інша частина цієї ділянки спадкується за законом. У разі якщо спадкодавець заповів усю земельну ділянку або її частину іншим особам, які не успадковували нерухоме майно, то спадкоємці мають право на земельну ділянку, на якій розміщено нерухоме майно та на частину ділянки, яка є необхідною для його обслуговування, незалежно від змісту заповіту.

За такими правилами здійснюється й перехід права на землю при спадкуванні права на частину нерухомого майна, а якщо був установлений порядок користування ним — то з урахуванням цього порядку.

11. При вирішенні спору про спадкування права на земельну частку (пай) основним документом, що посвідчує таке право, є сертифікат про право на земельну частку (пай).

Якщо спадкодавець мав право на земельну частку (пай), але за життя не одержав сертифіката на право власності на земельну частку (пай) або помилково не був включений (безпідставно виключений) до списку, доданого до державного акта про колективну власність на землю відповідного сільськогосподарського підприємства, товариства тощо, при вирішенні спору про право спадкування на земельну частку (пай) суд застосовує положення чинного на час існування відповідних правовідносин Земельного кодексу України 1990 року, Указу Президента України № 720/95 від 8 серпня 1995 року «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» та відповідні норми ЦК УРСР. У цьому разі слід ураховувати, що згідно з п. 17 Перехідних положень Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 року сертифікати на право на земельну частку (пай) є дійсними до виділення власникам таких часток (паїв) у натурі (на місцевості) земельних ділянок та видачі їм державних актів на право власності на землю.

12. За загальними правилами ч. 2 ст. 372 ЦК при поділі майна, що є у спільній власності, за рішенням суду частка співвласника може бути збільшена або зменшена з урахуванням обставин, які мають істотне значення.

У разі смерті співвласника приватизованого будинку (квартири) частки кожного із співвласників у праві спільної власності є рівними, якщо інше не було встановлено договором між ними (ч. 2 ст. 370,

ч. 2 ст. 372 ЦК). Частка померлого співвласника не може бути змінена за рішенням суду. Для оформлення права на спадщину закон не вимагає рішення суду про визначення частки спадкодавця.

Розглядаючи спори, пов'язані зі спадкуванням частки в праві спільної власності, необхідно звертати увагу на те, що згідно зі ст. 368 ЦК спільною власністю є не лише майно, набуте подружжям за час шлюбу, якщо інше не встановлено договором або законом, а й майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі.

13. У разі смерті особи, якій були заподіяні збитки в результаті невиконання договору, до складу спадщини входить право на відшкодування як реальних збитків, так і упущеної вигоди (ст. 22 ЦК). До спадкоємців переходить і право вибору способу відшкодування.

14. До складу спадщини входять майнові права інтелектуальної власності, чинні на час відкриття спадщини (право на отримання винагороди за використання твору, право на відтворення, опублікування і розповсюдження авторських творів, право на оформлення винаходу, корисної моделі тощо).

15. На вимоги про відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (ст. 1232 ЦК), а також витрат на охорону спадкового майна (ст. 1283 ЦК) не поширюються правила ст. 1281 цього Кодексу про порядок і строки пред'явлення вимог кредитором спадкодавця, оскільки вони не впливають із зобов'язань спадкодавця. Тому на такі вимоги поширюється загальна позовна давність (ст. 257 ЦК). Вимоги про відшкодування зазначених витрат можуть бути пред'явлені й до територіальної громади, яка стала власником спадщини, визнаної судом відумерлою.

16. При вирішенні спорів у зв'язку зі спадкуванням за заповітом суд повинен застосовувати правила гл. 85 ЦК та враховувати, що заповідач, зокрема, має право:

1) призначити своїми спадкоємцями фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин (ч. 1 ст. 1235 ЦК);

2) без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом, крім тих, які мають право на обов'язкову частку у спадщині; у разі смерті особи, яка була позбавлена права на спадкування до смерті заповідача, позбавлення її права на спадкування втрачає чинність (ч.ч. 2, 3, 4 ст. 1235 ЦК);

3) охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складання заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати в майбутньому. Якщо він розподілив між спадкоємцями лише свої права, до спадкоємців, яких він призначив, переходить та частина його обов'язків, що є пропорційною до одержаних ними прав (ч.ч. 1, 3 ст. 1236 ЦК);

4) зробити у заповіті заповідальний відказ, відказоодержувачами у якому можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом (ст. 1237 ЦК);

5) зобов'язати спадкоємців до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ст. 1240 ЦК);

6) обумовити виникнення права спадкування наявністю певної умови (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо), тобто скласти заповіт з

умовою. Умова, визначена у заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства (ч.ч. 2, 3 ст. 1242 ЦК);

7) установити сервітути щодо земельних ділянок, без зміни їх цільового призначення, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб (ст. 1246 ЦК);

Заповіт є правочином, тому на нього поширюються загальні положення про правочини, якщо у книзі шостій ЦК немає відповідного правила.

Частина спадщини, що не охоплена заповітом, спадкується на загальних підставах спадкоємцями за законом, до їх числа входять і ті спадкоємці відповідної черги за законом, яким інша частина спадщини була передана за заповітом.

17. Право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача.

Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, зокрема недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, згідно з ч. 1 ст. 1257 ЦК є нікчемним, тому на підставі ст. 215 ЦК визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається.

До відказоодержувачів, яким відповідно до заповіту передаються у власність або за іншим речовим правом майнові права або речі, не переходить пропорційна частина обов'язків спадкодавця. За правилом ч. 4 ст. 1238 ЦК відказоодержувач має право вимоги до спадкоємця з часу відкриття спадщини, однак право пред'явити до спадкоємця позов з вимогою виконання зобов'язання, що виникає внаслідок заповідального відказу, відказоодержувач набуває лише після того, як спадкоємець прийме спадщину. До цього часу право відказоодержувача не може вважатися порушеним і право на позов не виникає. У разі смерті відказоодержувача до відкриття спадщини заповідальний відказ втрачає чинність у зв'язку з тим, що право відказоодержувача має особистий характер.

18. Заповіт, складений особою до визнання її недієздатною, не може бути змінено чи скасовано її опікуном.

За позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо він був складений особою під впливом фізичного або психічного насильства, або особою, яка через стійкий розлад здоров'я не усвідомлювала значення своїх дій та(або) не могла керувати ними. Для встановлення психічного стану заповідача в момент складання заповіту, який давав би підставу припустити, що особа не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними на момент складання заповіту, суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу (ст. 145 ЦПК).

Недійсність окремого розпорядження, що міститься в заповіті, може бути підставою для визнання недійсним заповіту лише в цій частині.

У справах про спадкування нотаріуси не є заінтересованими особами і не повинні залучатися до участі у справі.

Спадкодавець може позбавити особу з числа спадкоємців права на спадкування (ч. 2 ст. 1235 ЦК) лише шляхом зазначення про це в заповіті.

Розірвання шлюбу припиняє статус подружжя, а недійсність шлюбу (визнання шлюбу недійсним) анулює статус подружжя, у зв'язку з цим розірвання шлюбу чи визнання шлюбу недійсним після складення заповіту подружжя (ст. 1243 ЦК) позбавляє цей заповіт юридичного значення без пред'явлення відповідного позову. У цьому разі спадкування відбувається на загальних підставах.

19. Перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку, що визначений ст. 1241 ЦК, є вичерпним і розширеного тлумачення не потребує.

При визначенні розміру обов'язкової частки в спадщині враховуються всі спадкоємці за законом першої черги, увесь склад спадщини, зокрема, право на вклади в банку (фінансовій установі), щодо яких вкладником було зроблено розпорядження на випадок своєї смерті, вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу.

За згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини.

Той зі спадкоємців, який має право на обов'язкову частку у спадщині та проживав разом із спадкодавцем на день його смерті, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо у визначеному законом порядку не відмовився від неї. Якщо той зі спадкоємців, хто має право на обов'язкову частку, не проживав зі спадкодавцем на день його смерті, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її.

У разі порушення права спадкоємців на обов'язкову частку у спадщині суд може вирішувати питання про недійсність свідоцтва про право на спадщину лише в тій частині, яка становить обов'язкову частку.

Суд може зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині з урахуванням відносин між спадкоємцем та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення, зокрема майнового стану спадкоємця.

Позбавлення особи права на обов'язкову частку судом ЦК не передбачає, хоча особа, яка має право на обов'язкову частку, може бути усунена від права на спадкування відповідно до ст. 1224 ЦК.

20. Справи про спадкування за законом мають вирішуватись на основі правил гл. 86 ЦК.

Спадкування за законом здійснюється по чергово.

За відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття всіма спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують спадкоємці відповідної черги. Зокрема, у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки. У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері. У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця. У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно.

У п'яту чергу право на спадкування за законом також одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманнями слід вважати неповнолітню або непрацездатну особу (жінку, чоловіка

при досягненні відповідно 55 і 60 років, інвалідів I, II і III груп), яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

21. При вирішенні спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати правила ч. 2 ст. 3 СК про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності цим Кодексом.

До спадкоємців четвертої черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки, зокрема вітчим, мачуха, пасинки, падчерки, інші особи, які взяли до себе дитину як члена сім'ї тощо.

Правила ст. 1264 ЦК не стосуються дітей, влаштованих у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

До числа спадкоємців четвертої черги не входить особа, яка хоча і проживала спільно зі спадкодавцем, але перебувала у зареєстрованому шлюбі з іншою особою. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом у першу чергу на підставі ст. 1261 ЦК.

22. Якщо спадкоємці за усною угодою змінили розмір часток у спадщині, то у разі спору між ними для доказування змісту договору застосовується правило п. 3 ч. 1 ст. 208 ЦК.

23. Якщо постійне проживання особи зі спадкодавцем на час відкриття спадщини не підтверджено відповідними документами, у зв'язку з чим нотаріус відмовив особі в оформленні спадщини, спадкоємець має право звернутися до суду із заявою про встановлення факту постійного проживання зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а не про встановлення факту прийняття спадщини.

Свідоцтво про право на спадщину видається за письмовою заявою спадкоємців, які прийняли спадщину в порядку, встановленому цивільним законодавством. За наявності умов для одержання в нотаріальній конторі свідоцтва про право на спадщину вимоги про визнання права на спадщину судовому розглядові не підлягають.

У разі відмови нотаріуса в оформленні права на спадщину особа може звернутися до суду за правилами позовного провадження.

Набуття (надання) повної цивільної дієздатності неповнолітньою особою не є підставою для того, щоб вважати її повнолітньою. У зв'язку з цим вона має вважатися такою, що прийняла спадщину відповідно до ч. 4 ст. 1268 ЦК.

Подання заяви про прийняття спадщини особами, вказаними у ч.ч. 3, 4 ст. 1269 ЦК, слід вважати їхнім правом, здійснення якого не суперечить нормі ч. 4 ст. 1268 цього Кодексу.

24. Особа, яка не прийняла спадщину в установлений законом строк, може звернутися до суду з позовною заявою про визначення додаткового строку для прийняття спадщини відповідно до ч. 3

ст. 1272 ЦК. Зазначене положення застосовується до спадкоємців, в яких право на спадкування виникло з набранням чинності зазначеним Кодексом.

Суди відкривають провадження в такій справі у разі відсутності письмової згоди спадкоємців, які прийняли спадщину (ч. 2 ст. 1272 ЦК), а також за відсутності інших спадкоємців, які могли б дати письмову згоду на подання заяви до нотаріальної контори про прийняття спадщини. Відповідачами у такій справі є спадкоємці, які прийняли спадщину. При відсутності інших спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття відповідачами є територіальні громади в особі відповідних органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

При розгляді цих справ слід перевіряти наявність або відсутність спадкової справи стосовно спадкодавця у державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини, наявність у матеріалах справи обґрунтованої постанови про відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії, зокрема відмови у видачі свідоцтва про право на спадщину. За наявності у спадковій справі заяви спадкоємця про відмову від права на спадщину його вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини задоволенню не підлягають.

Визначаючи спадкоємцеві додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини, суд не повинен вирішувати питання про визнання за ним права на спадщину. Спадкоємець після визначення йому додаткового строку для прийняття спадщини має право прийняти спадщину в порядку, встановленому ст. 1269 ЦК, звернувшись у нотаріальну контору, після чого вважається таким, що прийняв спадщину.

Повторне визначення судом додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини одним і тим же спадкоємцем законодавством не передбачено.

Вирішуючи питання про визначення особі додаткового строку, суд досліджує поважність причини пропуску строку для прийняття спадщини. При цьому необхідно виходити з того, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій.

У резолютивній частині рішення суд повинен вказати відповідно певний період часу з моменту набрання судовим рішенням законної сили, протягом якого спадкоємець може подати заяву про прийняття спадщини, а не конкретну календарну дату, до якої спадкоємець може подати заяву про прийняття спадщини. Додатковий строк, достатній для подання заяви про прийняття спадщини, не може перевищувати шестимісячного строку, встановленого ст. 1270 ЦК для прийняття спадщини.

Спадкоємець, який прийняв спадщину в наданий судом додатковий строк, має право звернутися до суду з вимогами про внесення змін до свідоцтва про право на спадщину, якщо спадкоємці, які прийняли спадщину, не дають згоду на внесення нотаріусом за місцем відкриття спадщини цих змін. На підставі рішення суду нотаріус видає спадкоємцям нові свідоцтва про право на спадщину.

Якщо після спливу строку для прийняття спадщини та розподілу її між спадкоємцями спадщину прийняли інші спадкоємці (ст. 1272 ЦК), такі спадкоємці мають право вимагати передання їм частки в натурі шляхом перерозподілу майна, яке збереглося, або сплати грошової компенсації. При переході за

цих обставин спадкового майна як відумерлої спадщини до територіальної громади такий спадкоємець має право вимагати його передання в натурі, а у разі його продажу здобуває право на грошову компенсацію на підставі ст. 1280 ЦК.

25. Відмова від прийняття спадщини на користь інших спадкоємців допускається лише протягом строку для прийняття спадщини. Після закінчення цього строку частка у спадщині не може бути збільшена з тих підстав, що хто-небудь зі спадкоємців відмовляється від спадщини на користь інших спадкоємців. У таких випадках особа, яка прийняла спадщину, має право розпорядитись усім або частиною майна, отриманого в порядку спадкування, шляхом відчуження її іншому спадкодавцеві за договором купівлі-продажу, дарування, міни тощо.

У разі відкликання спадкоємцем своєї відмови від прийняття спадщини протягом строку, встановленого для її прийняття, він відновлює своє право на спадкування.

Відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом.

Коло осіб, на користь яких спадкоємець може відмовитися від прийняття спадщини, є вичерпним і за його волевиявленням змінюватись або доповнюватись не може. У разі коли спадкоємець відмовився від прийняття спадщини на користь особи, вказаної в ст. 1266 ЦК, правила про спадкування за правом представлення не застосовуються.

Відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав, передбачених статтями 225, 229—231, 233 ЦК.

26. При поділі спадщини між спадкоємцями необхідно враховувати правило ч. 1 ст. 1278 ЦК про те, що коли спадкодавець у заповіті сам не розподілив спадщину між спадкоємцями, частки кожного спадкоємця у спадщині є рівними. При розподілі такої спадщини необхідно застосовувати норми, що регулюють відповідні правовідносини спільної часткової власності.

При виникненні спору між спадкоємцями щодо виділу їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку (ч. 1 ст. 1279 ЦК) суд повинен враховувати використання цього майна одним із спадкоємців, тривалість такого користування, призначення цих предметів, інші обставини, які мають істотне значення.

27. Отримання спадкоємцем, який прийняв спадщину, свідоцтва про право на спадщину відповідно до ст. 1296 ЦК є правом, а не обов'язком спадкоємця. Відсутність у спадкоємця свідоцтва про право на спадщину не може бути підставою для відмови у відкритті провадження у справі.

Якщо спадкоємець прийняв спадщину стосовно нерухомого майна, але зволікає з виконанням обов'язку, передбаченого ст. 1297 ЦК, зокрема з метою ухилення від погашення боргів спадкодавця, кредитор має право звернутися до нього з вимогою про погашення заборгованості спадкодавця, розмір якої може бути визначений за правилами ст. 625 цього Кодексу.

Відповідно до ст. 1301 ЦК свідоцтво про право на спадщину може бути визнано недійсним не лише тоді, коли особа, якій воно видане, не мала права на спадкування, але й за інших підстав, установлених законом. Іншими підставами можуть бути: визнання заповіту недійсним, визнання відмови від

спадщини недійсною, визнання шлюбу недійсним, порушення у зв'язку з видачею свідоцтва про право на спадщину прав інших осіб тощо.

28. Перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування, в тому числі право на обов'язкову частку.

Відчужувачем та набувачем за спадковим договором може бути як повністю дієздатна особа, так і особи, зазначені у статтях 32, 36 ЦК. Набувач за спадковим договором не відповідає за зобов'язаннями відчужувача.

Спадковий договір може бути визнано недійсним з підстав, визначених нормами гл. 16 ЦК.

Вимогу про визнання недійсним спадкового договору може бути заявлено як відчужувачем та набувачем, так і іншою заінтересованою особою. У разі пред'явлення позову особою, яка не є стороною спадкового договору, необхідно перевіряти, які права та охоронювані законом інтереси цієї особи порушено (ст. 3 ЦПК).

Згідно зі ст. 1308 ЦК спадковий договір може бути розірвано на вимогу відчужувача або набувача. За змістом цього правила інші особи, у тому числі спадкоємці відчужувача, не можуть пред'являти вимоги про розірвання спадкового договору.

На відміну від спадкоємця, який прийняв спадщину, та відповідно до ст. 1282 ЦК зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора, на набувача за спадковим договором такий обов'язок не покладається.

У разі смерті набувача спадковий договір вважається припиненим. У цьому випадку спадкоємці набувача мають право вимагати від відчужувача відшкодування витрат, яких вони зазнали при виконанні спадкового договору в тій частині зобов'язань, які були виконані набувачем до його смерті.

Якщо відповідно до спадкового договору набувач зобов'язаний був вчинити певні дії після смерті відчужувача, то у разі смерті набувача обов'язок вчинити ці дії переходить до його спадкоємців (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»*).

5. Справи, що виникають із шлюбно-сімейних відносин

5.1. Справи про розірвання шлюбу

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 104—120 СК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21.12.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ст. 109 ЦПК);

	— позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-якого з них (ч. 2 ст. 110 ГПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви: — про розірвання шлюбу — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати; — про поділ майна при розірванні шлюбу — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Пільги щодо сплати судового збору	Судовий збір не справляється за подання заяви про розірвання шлюбу з особою, визнаною в установленому законом порядку безвісно відсутньою або недієздатною, або з особою, засудженою до позбавлення волі на строк не менш як три роки (п. 6 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— право на розірвання шлюбу може бути пред'явлене одним із подружжя (ч. 1 ст. 110 СК); — опікун має право пред'явити позов про розірвання шлюбу, якщо цього вимагають інтереси того з подружжя, хто визнаний недієздатним (ч. 5 ст. 110 СК)
Відповідач	— один із подружжя
Предмет доказування	— факт укладання шлюбу; — фактичні взаємини подружжя; — факт наявності взаємної згоди подружжя на розірвання шлюбу; — факт відсутності згоди одного з подружжя на розірвання шлюбу; — факт відсутності (наявність) спільних неповнолітніх дітей, дитини-інваліда; — факт ухилення одного з подружжя від розірвання шлюбу в органі РАЦСу; — факти, які свідчать, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення (факт наявності захворювання хронічним алкоголізмом; факт відсутності між подружжям близьких відносин; факт роздільного проживання подружжя протягом тривалого періоду часу; факт невідомості місця проживання чоловіка; факт подружньої невірності; факт фактичних шлюбних відносин з іншою особою; факт жорстокого поводження з чоловіком або неповнолітніми дітьми); — факт наявності або відсутності угоди про утримання і виховання дітей
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво про реєстрацію шлюбу; — свідоцтво про народження спільних неповнолітніх дітей; — довідка з місця роботи відповідача про розмір його заробітної плати; — довідка з місця роботи позивача про розмір його заробітної плати; — довідка з медичної установи про знаходження дружини на обліку по вагітності; — письмова згода на розірвання шлюбу дружини, що знаходиться в стані вагітності або має дитину у віці до одного року; — докази факту роздільного проживання подружжя; — докази, що підтверджують факти подружньої

	<p>невірності (наприклад, виписка з книги органів РАЦСу про добровільне визнання чоловіком батьківства відносно дитини, народженої іншою жінкою; особисте листування подружжя або одного з них);</p> <p>— довідка з медичної установи про звернення одного з подружжя з приводу заподіяних побоїв;</p> <p>— довідка з медичної установи про постановку одного з подружжя на облік унаслідок хронічного алкоголізму;</p> <p>— довідка з медичної установи про наявність захворювання, що перешкоджає народженню дітей</p>
--	--

5.2. Справи про визнання шлюбу недійсним

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 38—48 СК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21.12.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним мають дружина або чоловік, інші особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, особи, яка визнана недієздатною, або особи, дієздатність якої обмежена (ст. 42 СК)
Відповідач	— один із подружжя
Предмет доказування	<p>— факт укладання шлюбу;</p> <p>— факт взяття шлюбу осіб або одного з них до досягнення ними шлюбного віку;</p> <p>— факт наявності у подружжя або одного з них на момент взяття шлюбу іншого нерозірваного шлюбу;</p> <p>— факт реєстрації шлюбу без вільної згоди жінки або чоловіка;</p> <p>— факт фіктивності шлюбу;</p> <p>— факт реєстрації шлюбу між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною;</p> <p>— факт реєстрації шлюбу між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;</p> <p>— факт реєстрації шлюбу з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;</p> <p>— факт реєстрації шлюбу з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було дано право на шлюб</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— виписка з книги запису РАЦСу про реєстрацію шлюбу;</p> <p>— свідоцтво про народження неповнолітнього чоловіка (дружини);</p> <p>— копія свідоцтва про шлюб відповідача або позивача з іншою особою;</p> <p>— копія рішення суду про визнання одного з</p>

	подружжя недієздатним; — документи, що підтверджують наявність близького родинного зв'язку; — копія свідоцтва про усиновлення; — акти й інші документи, які засвідчують фіктивність шлюбу; — медичні документи, що підтверджують наявність венеричного захворювання або ВІЛ-інфекції та інші докази
--	---

5.3. Справи про визначення правового режиму майна подружжя та його розподіл

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 57—74 СК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21.12.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви про поділ майна при розірванні шлюбу — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної власності, незалежно від розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 69 СК);
Предмет доказування	— вступ сторін до зареєстрованого шлюбу; — розірвання шлюбу між подружжям; — склад і вартість майна, придбаного подружжям у період шлюбу, а також підстави його придбання; — наявність шлюбного договору або іншої угоди про розподіл майна подружжя (сторони можуть домовитися про можливий порядок поділу майна, у тому числі і в разі розірвання шлюбу — ч. 3 ст. 97 СК); — інші обставини, що мають значення для визначення правового режиму майна подружжя, їх часток у цьому майні і вирішення питання про передачу певного майна тому або іншому подружжю. Так, суд може визнати за другим з подружжя право на частку премії, нагороди, які вона (він) одержала за особисті заслуги, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню (ч. 3 ст. 57 СК). Суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин (ч. 6 ст. 57 СК). При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користування ним (ч. 2 ст. 59 СК)
Приблизний перелік необхідних	— свідоцтво (копія) про шлюб чи припинення шлюбу; — правовстановлюючі документи: договори купівлі-продажу, міни, дарування, передачі житлового

доказів	приміщення у власність громадянина в порядку приватизації, свідоцтво про право власності, свідоцтво про право на спадок тощо; — довідки органів державної реєстрації прав на нерухоме майно і операції з ним, про приналежність окремих об'єктів нерухомості; — бухгалтерські і платіжні документи: довідки про внесення пайових внесків, квитанції про сплату податків і зборів, про внесені страхові і комунальні платежі; — документи органів державної технічної реєстрації: акти про прийом об'єктів нерухомості в експлуатацію, паспорти технічних засобів; — акт опису майна із зазначенням його вартості й часу придбання; — показання свідків щодо складу майна, що знаходилося у володінні, користуванні і розпорядженні подружжя; — висновок експертизи щодо дійсної (ринкової) вартості майна, що підлягає розподілу; — шлюбний договір, укладений у письмовій формі і нотаріально посвідчений
----------------	---

Примітка 1:

1. При розгляді справ, які виникають у зв'язку з укладенням, припиненням шлюбу, а також з інших сімейних відносин, необхідно виходити з положень Конституції України, норм СК, Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК), Закону України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV «Про міжнародне приватне право» та інших нормативно-правових актів, що регулюють сімейні відносини.

Згідно зі ст. 11 СК при вирішенні спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства.

2. Заява про надання особі, яка досягла чотирнадцяти років, права на шлюб (ст. 23 СК) повинна розглядатися судом в окремому провадженні (ч. 3 ст. 234 ЦПК). При цьому до участі в справі залучаються один або обоє батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи, піклувальник, особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу, а також інші заінтересовані особи.

Заперечення батьків (піклувальників) щодо надання права на шлюб не є підставою для відмови в задоволенні заяви, оскільки головним критерієм для задоволення заяви про надання права на шлюб є встановлення судом факту про відповідність такого права інтересам заявника.

Резолютивна частина рішення повинна відповідати вимогам ч. 2 ст. 23 СК, згідно з якою суд надає право на шлюб (а не знижує шлюбний вік), а також містити прізвище, ім'я та по батькові особи, право на шлюб з якою надається судом.

3. Відповідно до ст. 104 СК шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя чи оголошення його померлим, а також шляхом його розірвання за заявою подружжя або одного з них судом чи органом реєстрації актів цивільного стану (далі — РАЦС).

Вирішуючи питання щодо відкриття провадження у справі за заявою про розірвання шлюбу, суди мають враховувати, що воно проводиться органами РАЦС лише у випадках, передбачених статтями

106, 107 СК. При цьому питання про розірвання шлюбу вирішується незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

Розірвання шлюбу судом відбувається: за наявності в подружжя спільних неповнолітніх дітей; за відсутності згоди одного з подружжя на розірвання шлюбу, крім випадків, передбачених ст. 107 СК; за спільною заявою подружжя, яке має дітей, відповідно до ст. 109 СК; за позовом одного з подружжя відповідно до ст. 110 СК.

4. Оскільки розгляд справи провадиться в межах заявлених вимог і на підставі поданих доказів, суди згідно зі ст. 119 ЦПК повинні вимагати від осіб, що подали заяву, повного викладення обставин, якими обґрунтовуються дані вимоги, й посилення на засоби їх доказування. Наприклад, у заяві про розірвання шлюбу має бути зазначено дату й місце реєстрації шлюбу, мотиви його розірвання, чи є від шлюбу неповнолітні діти, при кому з батьків вони перебувають, пропозиції щодо участі подружжя в утриманні та вихованні дітей після розірвання шлюбу, чи заявляються інші вимоги, які може бути вирішено одночасно з позовом про розірвання шлюбу. До заяви додаються: свідоцтво про реєстрацію шлюбу, копії свідоцтв про народження дітей, довідки щодо розміру заробітку та інших доходів, а також усі необхідні документи відповідно до заявлених вимог. Якщо заява не відповідає вимогам закону, слід застосовувати правила ст. 121 ЦПК.

5. Позов про розірвання шлюбу з особою, яка не має в Україні місця проживання або місце проживання якої невідоме, може пред'являтися за місцем знаходження майна відповідача або за останнім відомим місцем його проживання чи перебування (ч. 10 ст. 110 ЦПК), а у випадку, коли з позивачем проживають його малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача — за місцем проживання позивача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за місцем проживання будь-кого з них (ч. 2 ст. 110 ЦПК).

Відповідно до ст. 111 ЦПК Верховний Суд України визначає підсудність справи про розірвання шлюбу тільки в разі, якщо ніхто з подружжя не проживає в Україні.

У разі розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, один з яких проживає в Україні, питання підсудності визначається за загальними правилами, встановленими ст. 110 ЦПК.

6. З огляду на те, що відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 107 СК розірвання шлюбу з особами, що визнані безвісно відсутніми, незалежно від наявності у подружжя неповнолітніх дітей, здійснюється державним органом РАЦС за заявою одного з подружжя, при зверненні з таким позовом до особи, стосовно якої протягом року в місці її проживання немає відомостей про місце її перебування, суддя роз'яснює позивачу підстави та порядок визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 Цивільного кодексу України (далі — ЦК), статті 246—249 ЦПК).

Однак якщо один із подружжя не бажає звертатися до суду із заявою про визнання другого з подружжя безвісно відсутнім, суддя не може відмовити у відкритті провадження у справі за заявою про розірвання шлюбу. У таких випадках суд повинен розглянути позов на загальних підставах.

7. Передбачений п. 2 ч. 1 ст. 107 СК порядок розірвання шлюбу державним органом РАЦС за заявою одного з подружжя, якщо другий з подружжя визнаний недієздатним, не поширюється на випадки розірвання шлюбу з особами, цивільну дієздатність яких обмежено судом відповідно до ст. 36 ЦК. Розірвання шлюбу за позовами, пред'явленими до зазначених осіб або цими особами, здійснюється в загальному порядку.

8. Розірвання шлюбу судом за спільною заявою подружжя, яке має дітей (ст. 109 СК), провадиться в окремому провадженні у випадку, якщо існує взаємна згода подружжя щодо розірвання шлюбу. При розгляді справи суд встановлює, чи відповідає заява про розірвання шлюбу дійсній волі дружини та чоловіка та чи не будуть після розірвання шлюбу порушені їх особисті та майнові права, а також права їх дітей.

Для захисту інтересів неповнолітніх дітей суд має перевірити зміст письмових договорів, які подружжя подає під час розгляду справи про розірвання шлюбу. Відповідно до ст. 109 СК подружжя має право подати письмовий договір, в якому передбачити:

- з ким з них будуть проживати діти;
- яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той із батьків, хто буде проживати окремо;
- умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Крім того, подружжя подає до суду договір про розмір аліментів на дитину (дітей). Судам слід перевіряти дотримання нотаріального посвідчення такого договору. У ньому сторони передбачають способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину тим з них, хто проживає окремо від дитини. Сторони передбачають у договорі також порядок, умови та форми (грошова і (або) натуральна) надання утримання одним з батьків.

При розірванні шлюбу за спільною заявою подружжя, яке має дітей, суд ухвалює рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подачі заяви, якщо її не відкликано хоча б одним із подружжя.

9. Згідно з ч. 2 ст. 110 СК позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлено протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини. Вказане обмеження стосується як чоловіка, так і дружини, включаючи випадки, коли дитина народилася мертвою або померла до досягнення нею одного року.

Встановивши зазначені обставини, суддя відмовляє у відкритті провадження у справі за заявою про розірвання шлюбу, а якщо воно було відкрито, — припиняє провадження у справі. Ухвали такого роду не є перешкодою для повторного звернення до суду з тих самих підстав у зв'язку зі зміною обставин, згаданих у вказаній нормі.

Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлено протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнано іншою особою, а також до досягнення дитиною одного року за умови, якщо батьківство щодо неї визнано іншою особою або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено із актового запису про народження дитини (частини 3, 4 ст. 110 СК).

10. Проголошена Конституцією України охорона сім'ї державою полягає, зокрема, в тому, що шлюб може бути розірвано в судовому порядку лише за умови, якщо встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечитиме інтересам одного з них чи інтересам їх дітей. Із цією метою суди повинні уникати формалізму при вирішенні позовів про розірвання шлюбу, повно та всебічно з'ясовувати фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, враховувати наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя, забезпечувати участь у судовому засіданні, як правило, обох сторін, вживати заходів до примирення подружжя.

Передбачене ч. 1 ст. 111 СК вжиття судом заходів щодо примирення подружжя застосовується у випадку відсутності згоди одного з них на розірвання шлюбу за ініціативою однієї зі сторін або суду у формі відкладення розгляду справи слуханням та надання сторонам строку на примирення (ч. 5 ст. 191 ЦПК). Судам слід використовувати надану законом можливість відкласти розгляд справи для примирення подружжя, особливо за наявності неповнолітніх дітей.

При визначенні строку на примирення суд заслуховує думку сторін та враховує конкретні обставини справи.

Ухвала суду про відкладення розгляду справи слуханням та надання сторонам строку на примирення не підлягає оскарженню в апеляційному та касаційному порядку (статті 293, 324 ЦПК).

Якщо після закінчення призначеного судом строку примирення подружжя не відбулося і хоча б один з них наполягає на припиненні шлюбу, суд вирішує справу по суті.

11. Рішення суду у справі про розірвання шлюбу повинно відповідати вимогам ст. 215 ЦПК. У ньому, зокрема, має бути зазначено дату й місце реєстрації шлюбу, час та причини фактичного його припинення, мотиви, з яких суд визнав збереження сім'ї можливим чи неможливим, обґрунтовані висновки з приводу інших заявлених вимог. У резолютивній частині рішення слід навести відомості, необхідні для реєстрації розірвання шлюбу в органах РАЦС.

Скасування рішення суду про розірвання шлюбу в разі, коли його було зареєстровано в органах РАЦС і подружжя (або один із них) взяло новий шлюб, можливе тільки у випадку, коли при його постановленні були допущені істотні порушення норм матеріального або процесуального права. Розглядаючи справу після скасування попереднього рішення про розірвання шлюбу, суд повинен з'ясувати, чи не було його зареєстровано в органах РАЦС, і вирішити питання про анулювання цього запису.

12. При застосуванні положень статей 119, 120 СК судам необхідно враховувати, що інститути окремого проживання та розірвання шлюбу мають самостійний характер.

Рішення про розірвання шлюбу суд приймає, якщо його подальше збереження є неможливим, суперечить інтересам одного з подружжя чи їхніх дітей, у той час як підставою для встановлення режиму окремого проживання подружжя є неможливість чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. За відсутності взаємної згоди подружжя на встановлення сепарації волевиявлення одного з них має бути обґрунтованим.

Режим окремого проживання може встановлюватися судом не тільки за позовом одного з подружжя, а й за заявою подружжя, яке досягло спільної згоди.

Вирішуючи заяву в порядку ст. 119 СК, суд повинен встановити фактичні взаємини сторін і переконатися в доцільності сепарації для того, щоб узаконений спосіб окремого проживання не був формальним засобом вирішення спірних майнових питань.

13. Згідно з СК шлюб може бути визнано недійсним за рішенням суду або за заявою заінтересованої особи до органу РАЦС.

Позасудовий порядок визнання шлюбу недійсним настає при вчиненні сторонами при укладенні шлюбу таких істотних порушень умов вступу в шлюб, в силу яких він вважається недійсним і без рішення суду (ст. 39 СК), зокрема у разі реєстрації шлюбу з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою; особою, яка до того була визнана недієздатною. У вказаних випадках за заявою заінтересованої сторони орган РАЦС анулює актовий запис про шлюб.

При розгляді судом справ про визнання шлюбу недійсним слід мати на увазі, що за наявності одних підстав суд зобов'язаний, а за наявності інших суд може визнати шлюб недійсним.

За рішенням суду шлюб обов'язково визнається недійсним, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка, а також у разі його фіктивності (ст. 40 СК). Шлюб не може бути визнано недійсним, якщо на момент розгляду справи відпали обставини, які засвідчують відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

У випадках, передбачених ст. 41 СК, шлюб за рішенням суду може бути визнаний недійсним. У даному разі вирішення цього питання залежить від встановлених судом обставин. СК вказує на підстави, за яких шлюб може бути визнано недійсним, зокрема коли шлюб було укладено між усиновлювачем і усиновленою дитиною; двоюрідними братом і сестрою чи іншими родичами; з особою, яка не досягла шлюбного віку, тощо. Разом з тим наявності одного із вказаних фактів недостатньо для визнання шлюбу недійсним. Таким чином, вирішуючи справу, судам слід брати до уваги те, наскільки цим шлюбом порушено права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення.

Наявність рішення суду про розірвання шлюбу є перешкодою для визнання цього шлюбу недійсним.

14. Якщо коли при розірванні шлюбу в судовому порядку встановлено, що подружжя не досягло згоди про те, з ким із них будуть проживати неповнолітні діти, про порядок та розмір виплати коштів на утримання дітей, дружини (чоловіка), а також про поділ спільного майна подружжя, або буде встановлено, що такої згоди досягнуто, але вона порушує інтереси дітей чи одного з подружжя, суд вирішує зазначені питання по суті одночасно з вимогою про розірвання шлюбу з дотриманням закону, який регулює ці правовідносини.

У справах позовного провадження одночасно з розглядом позовної заяви про розірвання шлюбу може бути розглянуто й вимогу про визнання шлюбного договору недійсним повністю або частково з підстав, установлених ЦК, оскільки такі вимоги є взаємопов'язаними.

15. Звернути увагу судів на те, що хоча розірвання шлюбу, здійснене на підставі рішення суду, потребує подальшої реєстрації у державному органі РАЦС, моментом припинення шлюбу є день набрання чинності рішенням суду про його розірвання (ч. 2 ст. 114 СК). Це правило не поширюється на випадки, коли шлюб було розірвано у судовому порядку до 1 січня 2004 р., тобто до дня набрання чинності СК.

Відповідно до ч. 1 ст. 115 СК розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі РАЦС за заявою колишньої дружини або чоловіка. Сімейне законодавство не передбачає можливості розірвання шлюбу представником одного з подружжя або їх обох за довіреністю останніх, а правила ЦК про представництво, довіреність і доручення на ці правовідносини не поширюються.

Початок позовної давності для вимоги про поділ спільного майна подружжя, шлюб якого розірвано, обчислюється не з дати прийняття постанови державного органу РАЦС (статті 106, 107 СК) чи з дати набрання рішенням суду законної сили (статті 109, 110 СК), а від дня, коли один із співвласників дізнався або міг дізнатися про порушення свого права власності (ч. 2 ст. 72 СК).

16. У рішенні суду про розірвання шлюбу має бути зазначено, в якому розмірі та з кого (з одного чи з обох з подружжя) стягується судовий збір (державне мито). Оскільки згідно із законодавством при подачі позовної заяви про розірвання шлюбу судовий збір (державне мито) оплачує позивач (спільної заяви подружжя — обоє з подружжя), а визначена судом сума, що сплачується в дохід держави при реєстрації розірвання шлюбу, підлягає стягненню з одного з подружжя або з них обох, то сплачена позивачем при поданні позовної заяви (подружжям при поданні спільної заяви) сума судового збору (державного мита) не повинна включатися до складу витрат, що сплачуються в дохід держави при реєстрації розірвання шлюбу.

17. Відповідно до ч. 1 ст. 76 СК розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу.

Право на утримання відповідно до вказаної норми мають також жінка та чоловік, які не перебували у шлюбі між собою і під час спільного проживання стали непрацездатними за умови тривалого часу проживання однією сім'єю (ч. 1 ст. 91 СК).

Таке право припиняється у зв'язку зі зміною інших обставин, які були передумовою його виникнення, зокрема у разі поновлення працездатності такої особи, укладення нового шлюбу.

18. При вирішенні спору про місце проживання дитини належить звертати особливу увагу на її вік та з'ясовувати, з ким із батьків вона бажає проживати.

Судам слід враховувати також положення ст. 160 СК, якою передбачено, що місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків, яка досягла десяти років, — за спільною згодою батьків та самої дитини, а місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою.

19. Вирішуючи спори про поділ майна подружжя, суди повинні враховувати, що само по собі розірвання шлюбу не припиняє права спільної власності подружжя на майно, набуте за час шлюбу. Проте розпорядження таким майном після розірвання шлюбу здійснюється колишнім подружжям

виключно за взаємною згодою відповідно до положень ЦК, оскільки в таких випадках презумпція згоди одного з подружжя на укладення другим договорів з розпорядження майном, що є у спільній власності подружжя, вже не діє.

20. При застосуванні ст. 74 СК, що регулює поділ майна осіб, які проживають у фактичних шлюбних відносинах, судам необхідно враховувати, що правило зазначеної норми поширюється на випадки, коли чоловік та жінка не перебувають у будь-якому іншому шлюбі і між ними склалися усталені відносини, що притаманні подружжю.

21. При вирішенні питання щодо можливості розгляду у процесі про розірвання шлюбу вимоги про поділ спільного майна подружжя судам слід мати на увазі, що у випадках, коли такий поділ зачіпає інтереси третіх осіб (наприклад, коли майно є власністю селянського (фермерського) господарства, іншого суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи, до складу співзасновників яких, крім подружжя та їхніх неповнолітніх дітей, входять і інші особи, або власністю житлово-будівельного чи іншого кооперативу, член якого ще не повністю вніс свій пайовий внесок, у зв'язку з чим не набув права власності на відповідне майно, виділене йому кооперативом у користування), суду належить обговорити питання про виділення цієї вимоги у самостійне провадження в порядку ст. 126 ЦПК.

Зазначений підхід не застосовується у випадках поділу грошових сум (вкладів), внесених у банківські (фінансові) установи за договорами банківського вкладу (депозиту) за рахунок заробітної плати, пенсії, стипендії, інших доходів подружжя, оскільки при поділі таких коштів права зазначених установ не зачіпаються. Ці вклади, незалежно від їх виду та від того, на чие ім'я з подружжя вони внесені, відповідно до ст. 61 СК є об'єктом права спільної власності подружжя.

22. Поділ спільного майна подружжя здійснюється за правилами, встановленими статтями 69—72 СК та ст. 372 ЦК. Вартість майна, що підлягає поділу, визначається за погодженням між подружжям, а при недосягненні згоди — виходячи з дійсної його вартості на час розгляду справи.

Якщо шлюбним договором змінено передбачений законом режим спільної власності, то при розгляді спору про поділ майна подружжя суду необхідно виходити з умов такого договору. При цьому слід мати на увазі, що в силу ч. 4 ст. 93, ч. 1 ст. 103 СК положення шлюбного договору, що ставлять одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище, порушують його права та інтереси, на вимогу такої сторони за рішенням суду можуть бути визнані недійсними з підстав, установлених ЦК.

23. Вирішуючи спори між подружжям про майно, необхідно встановлювати обсяг спільно нажитого майна, наявного на час припинення спільного ведення господарства, з'ясовувати джерело і час його придбання. Спільною власністю подружжя, що підлягає поділу (статті 60, 69 СК, ч. 3 ст. 368 ЦК), відповідно до частин 2, 3 ст. 325 ЦК можуть бути будь-які види майна, за винятком тих, які згідно із законом не можуть їм належати (виключені з цивільного обороту), незалежно від того, на ім'я кого з подружжя вони були придбані чи внесені грошовими коштами, якщо інше не встановлено шлюбним договором чи законом.

Спільною власністю подружжя, зокрема, можуть бути: квартири, жилі й садові будинки; земельні ділянки та насадження на них, продуктивна і робоча худоба, засоби виробництва, транспортні засоби; грошові кошти, акції та інші цінні папери, паснакопичення в житлово-будівельному, дачно-

будівельному, гаражно-будівельному кооперативі; грошові суми та майно, належні подружжю за іншими зобов'язальними правовідносинами, тощо.

Майно, яке належало одному з подружжя, може бути віднесено до спільної власності укладеною при реєстрації шлюбу угодою (шлюбним договором) або визнано такою власністю судом з тих підстав, що за час шлюбу його цінність істотно збільшилася внаслідок трудових або грошових затрат другого з подружжя чи їх обох.

24. До складу майна, що підлягає поділу, включається загальне майно подружжя, наявне у нього на час розгляду справи, та те, що знаходиться у третіх осіб. При поділі майна враховуються також борги подружжя та правовідносини за зобов'язаннями, що виникли в інтересах сім'ї (ч. 4 ст. 65 СК).

Не належить до спільної власності майно одного з подружжя, набуто особою до шлюбу; набуто за час шлюбу на підставі договору дарування або в порядку спадкування; набуто за час шлюбу, але за кошти, які належали одному з подружжя особисто; речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя; кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, що належала особі, а також як відшкодування завданої їй моральної шкоди; страхові суми, одержані за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою власністю кожного з них. Що стосується премії, нагороди, одержаних за особисті заслуги, суд може визнати за другим з подружжя право на їх частку, якщо буде встановлено, що він своїми діями сприяв її одержанню.

25. Вирішуючи питання про поділ майна, що є об'єктом права спільної власності подружжя, зокрема неподільної речі, суди мають застосовувати положення частин 4, 5 ст. 71 СК щодо обов'язкової згоди одного з подружжя на отримання грошової компенсації та попереднього внесення другим із подружжя відповідної грошової суми на депозитний рахунок суду.

За відсутності такої згоди присудження грошової компенсації може мати місце з підстав, передбачених ст. 365 ЦК, за умови звернення подружжя (одного з них) до суду з таким позовом (ст. 11 ЦК) та попереднього внесення на депозитний рахунок суду відповідної грошової суми.

У разі коли жоден із подружжя не вчинив таких дій, а неподільні речі не можуть бути реально поділені між ними відповідно до їх часток, суд визнає ідеальні частки подружжя в цьому майні без його реального поділу і залишає майно у їх спільній частковій власності.

26. При вирішенні питання про поділ майна у вигляді акцій, частки (паю, долі) у фондах корпоративних господарських організацій судам слід виходити з того, що питання їх поділу вирішується залежно від виду юридичної особи, організаційно-правової форми її діяльності, характеру правовідносин подружжя з цим суб'єктом.

27. Відповідно до ст. 177 ЦК об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери. Згідно зі ст. 6 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV «Про цінні папери та фондовий ринок» акція є іменним цінним папером, який посвідчує майнові права його власника (акціонера) щодо акціонерного товариства, а також немайнові права, передбачені законодавчими актами, що регулюють питання створення, діяльності та припинення акціонерних товариств.

Акції можуть бути об'єктом права спільної власності і предметом поділу між подружжям, якщо вони були придбані за їх спільні кошти.

28. Статтею 12 Закону України № 1576-XII від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства» встановлено, що власником майна, переданого йому засновниками і учасниками, є саме товариство. Вклад до статутного фонду господарського товариства не є об'єктом права спільної власності подружжя.

Виходячи зі змісту частин 2, 3 ст. 61 СК, якщо вклад до статутного фонду господарського товариства зроблено за рахунок спільного майна подружжя, в інтересах сім'ї, той із подружжя, хто не є учасником товариства, має право на поділ одержаних доходів.

У разі використання одним із подружжя спільних коштів у супереччя ст. 65 СК інший із подружжя має право на компенсацію вартості його частки.

29. Відповідно до положень статей 57, 61 СК, ст. 52 ЦК майно приватного підприємства чи фізичної особи — підприємця — не є об'єктом спільної власності подружжя.

Інший із подружжя має право тільки на частку одержаних доходів від цієї діяльності.

30. Рівність прав кожного із подружжя на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної власності (якщо інше не встановлено домовленістю між ними), та необхідність взаємної згоди подружжя на розпорядження майном, що є об'єктом права його спільної сумісної власності, передбачено ч. 1 ст. 63, ч. 1 ст. 65 СК.

У випадку коли при розгляді вимоги про поділ спільного майна подружжя буде встановлено, що один із них здійснив його відчуження чи використав на свій розсуд проти волі іншого з подружжя і не в інтересах сім'ї чи не на її потреби або приховав його, таке майно або його вартість враховується при поділі.

Якщо за час окремого проживання подружжя після фактичного припинення шлюбних відносин спільне майно його членами не придбавалося, суд відповідно до ч. 6 ст. 57 СК може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте кожним з них за цей період та за вказаних обставин, і провести поділ тільки того майна, що було їхньою спільною власністю до настання таких обставин.

При вирішенні спору про поділ майна, що є об'єктом права спільної власності подружжя, суд згідно з частинами 2, 3 ст. 70 СК в окремих випадках може відступити від засад рівності часток подружжя, враховуючи обставини, що мають істотне значення для справи, а також інтереси неповнолітніх дітей, непрацездатних повнолітніх дітей (за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування). Під обставинами, що мають істотне значення для справи, потрібно розуміти не тільки випадки, коли один із подружжя не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї, але і випадки, коли один із подружжя не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку чи доходу (ч. 1 ст. 60 СК).

Рішення суду повинно містити мотиви та обґрунтування відступу від засад рівності часток подружжя у їхньому спільному майні.

Інтереси неповнолітніх дітей, непрацездатних повнолітніх дочки, сина або другого з подружжя, що заслуговують на увагу, можуть враховуватися судом при визначенні способу поділу спільного майна в натурі й у тому разі, коли суд не відступив від засад рівності часток (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21.12.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя»*).

Примітка 2:

Окрема думка фахівця про фальсифікацію доказів у справах про розподіл спільного майна подружжя. Існує думка, що при вирішенні спорів про поділ спільного майна подружжя складнощів немає, потрібно лише встановити факт придбання конкретного майна подружжям в період шлюбу і точну вартість майна на момент розподілу. Однак на практиці при розподілі спільного майна подружжя часто доводиться стикатися з проблемою фальсифікації доказів.

Особа, яка фальсифікує докази при розділі майна подружжя, найчастіше переслідує дві мети:

— виключити спірне майно з розподілу шляхом доказування, що майно ніколи не існувало, або воно було відчужено до розподілу одним з подружжя в інтересах сім'ї, викрадено, або іншим чином втрачено, або не є спільно нажитим і належить одному з подружжя (набуте до шлюбу, за безоплатних угод, придбано під час шлюбу, але в період роздільного проживання) або третім особам;

— зменшити реальну частку чоловіка в спільному майні шляхом доведення, що у подружжя є спільні борги, що погашаються одним з подружжя, що майно, яке належить одному з подружжя, є загальним, а також шляхом заниження вартості майна, на яку претендує зацікавлений чоловік, і завищення вартості решти спірного майна.

Заперечення факту існування спільного майна подружжя відбувається, як правило, в тих випадках, коли у супротивної сторони немає документів, що підтверджують факт придбання майна (товарні та касові чеки, гарантійні талони та технічні паспорти тощо), а також коли зацікавлена сторона до судового розгляду приховує це майно. Фальсифікація доказів тут зазвичай пов'язана з показаннями лжесвідків про те, що спірного майна у подружжя ніколи не було і воно заявлено в позові для розподілу з метою помсти одного з подружжя іншому, через неприємні відносини, що склалися між ними.

Слід також зазначити, що шлюбно-сімейне законодавство не забороняє одному з подружжя здійснити операцію без письмової та нотаріально посвідченої згоди другого з подружжя щодо транспортних засобів, оскільки операції з транспортними засобами реєстрації не підлягають, а реєструються самі транспортні засоби і саме цей вид майна часто приховують від розподілу. Фальсифікація доказів у такому випадку може бути пов'язана із складанням у простій письмовій формі фіктивних договорів купівлі-продажу, договорів дарування, розписок і т. п., причому нерідко іншою стороною в угоді виступають родичі одного з подружжя, які розпоряджаються майном. Це може відбуватися як перед пред'явленням позову про розподіл майна, коли сторони формально перебувають

у шлюбі, але фактично припинили сімейні відносини, так і в ході судового розгляду, коли документи складаються «заднім числом».

Фальсифікація доказів може бути пов'язана з твердженням, що спірне майно належить одному з подружжя або третім особам, до яких, як правило, відносяться родичі одного з подружжя. Вона часто пов'язана із ситуацією, коли подружжя в період сімейного життя проживало в квартирі батьків одного з подружжя. При заяві позову про розподіл майна одним з подружжя батьки другого з подружжя пред'являють позов до обох з подружжя про виключення цього майна з опису на тій підставі, що майно — власність батьків і перебуває в їхній квартирі. Фальсифікація доказів може бути у формі показань лжесвідків, які нібито брали участь у придбанні батьками спірного майна або виступали стороною в угоді, у формі надання фіктивних документів або внесення змін в існуючі документи на майно (наприклад, в технічні паспорти, гарантійні талони, товарні чеки та ін.).

З метою зменшення частки одного з подружжя в спільному майні інший з подружжя часто заявляє в суді про існування загальних боргів, які в силу закону розподіляються між подружжям пропорційно присуджених їм часткам. Для цього в суд надають фіктивні розписки, вчинені в простій письмовій формі, і викликають лжесвідків, які показують, що передавали гроші в борг або були присутні при цьому.

Перешкодити фальсифікації доказів у справах про поділ майна подружжя і попередити її наслідки можна. У першу чергу необхідно забезпечити позов, наклавши арешт на спірне майно. На практиці суди не завжди вживають заходів щодо забезпечення позову, незважаючи на заяву позивача.

До накладання арешту на майно слід зібрати всі можливі докази, що підтверджують факт придбання майна подружжям (документи, фотографії та відеозаписи домашньої обстановки та ін.) До найпоширеніших доказів відносяться показання свідків про час і місце спільного проживання подружжя та перелік майна, придбаного в період спільного життя. У разі самовільного вивозу одним з подружжя майна з квартири доцільно звернутися із заявою в міліцію, матеріали перевірки заяви будуть доказом того, що вивезене майно насправді існувало.

При необхідності в ході судового розгляду слід проводити судово-товарознавчу експертизу для встановлення дійсної вартості спірного майна, судово-технічну експертизу документів і почеркознавчу експертизу для встановлення давності складання розписок та інших документів, внесення в них змін.

Для встановлення факту фальсифікації доказів у разі надання стороною фіктивних платіжних документів доцільно направляти запити в податкові органи для з'ясування факту існування організацій та осіб, які видали платіжні документи, їх місця знаходження та сфери діяльності. Слід мати на увазі, що деякі організації, що реалізують побутову техніку та інше дороге майно, ведуть облік покупців, яким, наприклад, надана дисконтна карта або які скористалися доставкою товару додому. Ці дані також можна витребувати і дати їм оцінку поряд з іншими доказами у справі (Чурилов Ю. Ю. *Фальсифікация доказательств по делам о разделе общего имущества супругов // Законность*. — 2006. — № 2. — С. 39—40).

5.4. Справи про стягнення аліментів

5.4.1. Справи про стягнення аліментів на неповнолітніх дітей

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— статті 180—197 СК України;</p> <p>— Закон України «Про приєднання України до Конвенції про стягнення аліментів за кордоном» від 20.07.2006 р.;</p> <p>— постанова Кабінету Міністрів України № 146 від 26.02.1993 р. «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб»;</p> <p>— постанова Кабінету Міністрів України № 1203 від 19.08.2002 р. «Про затвердження порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договір про подання правової допомоги»;</p> <p>— постанова Кабінету Міністрів України № 189 від 22.02.2006 р. «Про затвердження порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме»;</p>
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»
Підсудність	<p>— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК);</p> <p>— позови про стягнення аліментів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)</p>
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються: позивачі — за подання позовів про стягнення аліментів (п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про стягнення аліментів протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Позивач	<p>— особа, на утриманні якої знаходиться неповнолітня дитина;</p> <p>— неповнолітня дитина до досягнення нею повноліття</p>
Відповідач	— особа, до якої пред'являється вимога про стягнення аліментів
Предмет доказування	<p>— наявність батьківських правовідносин між неповнолітньою дитиною і особою (особами), до якої пред'являється вимога про стягнення аліментів;</p> <p>— знаходження неповнолітньої дитини на утриманні особи, що пред'явила позов про стягнення аліментів на її утримання;</p> <p>— наявність або відсутність між батьками угоди про сплату аліментів;</p> <p>— ненадання утримання неповнолітній дитині або невідповідність утримання, що надається, розміру, встановленому законом;</p> <p>— наявність або відсутність постійного місця роботи, наявність регулярного заробітку або іншого доходу (при визначенні розміру аліментів у частці від заробітку (доходу));</p>

	<ul style="list-style-type: none"> — платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу одержує в натурі; — стан здоров'я та матеріальне становище дитини; — стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; — наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; — інші обставини, що мають істотне значення
Приблизний перелік необхідних доказів	<ul style="list-style-type: none"> — свідоцтва (копії) про народження дітей; — довідка з місця проживання про знаходження дитини на утриманні позивача; — довідка про середньомісячний заробіток відповідача; — копії свідоцтв про народження інших неповнолітніх дітей платника аліментів; — довідка з місця роботи відповідача про те, чи не утримуються з нього аліменти згідно з іншими виконавчими листами; — висновок медичної експертизи, довідка медичної установи й інші документи, про те, що дитина має тяжке захворювання, каліцтво і ці виняткові обставини викликали додаткові витрати; — квитанції про вартість регулярно використовуваних ліків, про вартість стаціонарного, санаторно-курортного лікування; — довідка про сімейний та майновий стан батьків; — довідка ЛТЕК про те, що платник аліментів інвалід I або II групи; — довідка про розмір пенсії по інвалідності платника аліментів

Примітки:

1. Утримання аліментів з працівників провадиться з усіх видів заробітку і додаткової винагороди як за основною роботою, так і за роботою за сумісництвом, у тому числі з: 1) основної заробітної плати за посадовим окладом, тарифною ставкою, відрядними розцінками тощо; 2) усіх видів доплат і надбавок до заробітної плати; 3) грошових і натуральних премій; 4) оплати за надурочну роботу, за роботу в святкові, неробочі та вихідні дні; 5) заробітної плати, що зберігається під час відпустки, а також з одержуваної при звільненні компенсації за невикористану протягом кількох років відпустку; 6) заробітної плати, що зберігається під час виконання державних і громадських обов'язків, та в інших випадках збереження середньої заробітної плати; 7) винагороди за загальні річні підсумки роботи підприємств та організацій; 8) винагороди, що виплачується штатним літературним працівникам газет, журналів, агентств друку, радіо, телебачення із фонду літературного гонорару, а також нештатним літературним працівникам, що підлягають державному соціальному страхуванню; 9) одноразової винагороди (відсоткових надбавок) за вислугу років; 10) допомоги по державному соціальному страхуванню, а також з допомоги по тимчасовій непрацездатності, що встановлені в колективних сільськогосподарських підприємствах; 11) доплат до допомоги по державному соціальному страхуванню, виплачуваних за рахунок підприємств, установ, організацій; 12) сум, виплачуваних для відшкодування збитків у зв'язку з втратою працездатності внаслідок каліцтва або іншого пошкодження здоров'я, за винятком сум для відшкодування витрат на догляд за ними, на додаткове харчування, санаторно-курортне лікування (включаючи оплату проїзду) і протезування потерпілих; 13) допомоги по

безробіттю; 14) одержуваної пенсії, за винятком надбавок до пенсії, що виплачуються інвалідам першої групи на догляд за ними; 14-1) державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства, призначеної відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»; 15) стипендій, виплачуваних студентам у період навчання у вищих навчальних закладах, учням професійних навчально-виховних закладів та слухачам навчальних закладів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів; 16) доходів від підприємницької діяльності, селянських (фермерських) господарств, кооперативів, об'єднань громадян, а також доходів, що припадають на частку платника аліментів від присадибної ділянки або підсобного господарства; 17) усіх видів заробітку, одержуваного адвокатами за роботу в юридичних консультаціях; 18) плати, отриманої за передачу в оренду земельної ділянки або земельної частки (паю); 19) інших видів заробітку.

2. Утримання аліментів не провадиться з: 1) вихідної допомоги при звільненні і сум неоподаткованого розміру матеріальної допомоги; 2) компенсації працівникові за невикористану відпустку, крім випадків, коли особа при звільненні одержує компенсацію за відпустку, не використану протягом кількох років; 3) допомоги на лікування; 4) допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами; 5) компенсаційних виплат при відрядженнях і переведенні на роботу в іншу місцевість; 6) польового забезпечення, надбавок до заробітної плати й інших сум, які виплачуються замість добових і квартирних; 7) компенсаційних сум, які виплачуються за амортизацію інструментів і зношеність одягу; 8) матеріальної допомоги осіб, які втратили право на допомогу по безробіттю; 9) вартості безкоштовного надання квартир та комунальних послуг; 10) одноразової допомоги при народженні дитини; 11) державної допомоги на поховання; 12) допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; 13) допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням; 14) допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми; 15) соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям; 16) державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів, а також надбавки на догляд за інвалідом з дитинства та дитиною-інвалідом, що передбачені Законом України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»; 17) допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю по догляду за хворою дитиною віком до 14 років; 18) тимчасової державної допомоги, якщо місце проживання батьків невідоме, або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину; 19) субсидій готівкою для відшкодування витрат на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива; 20) щомісячної грошової допомоги у зв'язку з обмеженням споживання продуктів харчування місцевого виробництва та особистого підсобного господарства громадян, які проживають на територіях радіоактивного забруднення; 21) вартості речового, продовольчого забезпечення або його грошової компенсації; 22) дотацій на обіди, вартість путівок до санаторіїв і будинків відпочинку, що надаються за рахунок коштів підприємств та організацій (*постанова Кабінету Міністрів України № 146 від 26.02.1993 р. «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб»*)

5.4.2. Справи про стягнення аліментів на повнолітніх дітей

що підлягають застосуванню при вирішенні справ	
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про стягнення аліментів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються: позивачі — за подання позовів про стягнення аліментів (п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про стягнення аліментів протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Позивач	— право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів має той з батьків, з ким проживає дочка, син, а також самі дочка, син, які продовжують навчання (ч. 3 ст. 199 СК)
Відповідач	— особа, до якої пред'являється вимога про стягнення аліментів
Предмет доказування	— наявність батьківських правовідносин між повнолітніми дітьми і відповідачем; — непрацездатність повнолітньої дитини у зв'язку з навчанням; — потреба в матеріальній допомозі; — рівень забезпеченості кожного з батьків і дітей, що претендують на отримання аліментів; — наявність у батьків або дітей майна, що приносить постійний дохід; — наявність у дітей інших осіб, які зобов'язані надавати їм утримання (наприклад чоловік)
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво (копія) про народження дитини; — довідка з місця навчання дитини; — довідка з місця проживання про склад сім'ї одного батька (у тому числі про наявність на його утриманні утриманців); — копія свідоцтва про шлюб повнолітньої дитини; — довідки про розмір заробітної платні, пенсії, допомоги; — копія пенсійного посвідчення відповідача по інвалідності

5.4.3. Справи про стягнення аліментів на непрацездатних батьків

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 202—206 СК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих

	норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про стягнення аліментів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються: позивачі — за подання позовів про стягнення аліментів (п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про стягнення аліментів протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Позивач	— батьки, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги
Відповідач	— повнолітні дочка, син
Предмет доказування	— наявність батьківських правовідносин між сторонами; — непрацездатність батьків (досягнення пенсійного віку, наявність інвалідності); — потреба батьків у матеріальній допомозі (недостатність заробітку, пенсії, допомоги або іншого доходу для власного забезпечення); — рівень забезпеченості батьків, які претендують на отримання аліментів, і їх дітей; — наявність у батьків або дітей майна, що приносить постійний дохід; — потреба батьків у додаткових витратах, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю; — відсутність згоди між дітьми і батьками про сплату аліментів; — повноліття дітей; — працездатність дітей; — наявність у сторін інших осіб, яким згідно із законом вони зобов'язані надавати утримання (у тому числі що знаходяться на їх утриманні); — факти ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків (як підстава для звільнення від утримання); — позбавлення батьків батьківських прав
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво про народження дитини; — копії свідоцтв про народження інших дітей даних батьків; — копія пенсійного посвідчення батьків (одного з батьків) або його паспорт; — копія свідоцтва про шлюб батьків; — висновок ЛТЕК про інвалідність позивача (позивачів); — довідки про матеріальний і сімейний стан позивача і відповідача (довідки про заробітну плату, пенсію, інші прибутки, перебування на утриманні тощо); — докази, які засвідчують чи спростовують те, що батьки ухилялися від виконання батьківських обов'язків (копія вироку суду, копії слідчих органів та громадських організацій, інші матеріали)

5.4.4. Справи про стягнення аліментів одному з подружжя

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 75—91 СК України
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про стягнення аліментів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються: позивачі — за подання позовів про стягнення аліментів (п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про стягнення аліментів протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Позивач	— той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу (ч. 2 ст. 75 СК); — після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу (ч. 2 ст. 76 СК)
Відповідач	— чоловік, дружина; — колишній чоловік, колишня дружина
Предмет доказування	— відсутність угоди про сплату аліментів між подружжям (колишнім подружжям); — володіння чоловіком (колишнім чоловіком), до якого заявлена вимога про сплату аліментів, необхідними для цього засобами (у тому числі майном, що приносить регулярний дохід); — знаходження дружини (колишньої дружини) в стані вагітності; — непрацездатність чоловіка (колишньої дружини), що потребує допомоги, незалежно від того, чи виникла вона до шлюбу або в шлюбі; — настання непрацездатності чоловіка (колишнього чоловіка), що потребує допомоги, у зв'язку з протиправною поведінкою другого з подружжя
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво (копія) про шлюб сторін; — свідоцтво (копія) про розірвання шлюбу; — довідка про доходи відповідача; — медичні документи про знаходження дружини (колишньої дружини) у стані вагітності; — висновок ЛТЕК про втрату працездатності чоловіка (дружини); — довідки про розмір доходів позивача; — копія пенсійного посвідчення чоловіка; — докази, які підтверджують або спростовують негідну, аморальну поведінку одного з подружжя (копії постанов судових й інших органів, характеристики тощо)

Примітки:

1. Відповідно до ст. 180 СК батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття, а у випадках, передбачених статтями 198, 199 цього Кодексу, — і своїх повнолітніх дочку, сина.

При вирішенні спору про стягнення аліментів на неповнолітню дитину судам необхідно враховувати, що укладення нею шлюбу не припиняє передбаченого законом обов'язку утримувати її до досягнення повноліття, а утримання дитини, на яку стягуються аліменти, у державному чи комунальному закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі — стягнення аліментів на користь того з батьків, з яким до цього проживала дитина, якщо він витрачає їх за цільовим призначенням.

Якщо дитина постійно проживає в такому закладі, а батьки не беруть участі в її утриманні, адміністрація цього закладу має право пред'явити до них позов в інтересах дитини, оскільки виконує функції опікуна та піклувальника згідно зі ст. 245 СК.

Стягнення аліментів на дочку, сина, які досягли повноліття, з підстав, передбачених статтями 198, 199 СК, здійснюється у судовому порядку за новою позовною заявою.

2. Згідно з ч. 1 ст. 181 СК способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними.

Частиною 1 ст. 189 цього Кодексу батькам надано право укласти договір про сплату аліментів на дитину, умови якого (про розмір аліментів, строки їх виплати тощо) не повинні порушувати її права. При цьому розмір аліментів сторони визначають за домовленістю між собою, але за жодних обставин він не може бути меншим від передбаченого у ч. 2 ст. 182 СК. Якщо розмір аліментів визначено у твердій грошовій сумі, до договору треба включати умови про індексацію, як вимагає ч. 2 ст. 184 того ж Кодексу.

Договір має бути укладений письмово та підлягає нотаріальному посвідченню. У разі невиконання батьком (матір'ю) свого обов'язку за договором стягнення аліментів здійснюється не за судовим рішенням, а на підставі виконавчого напису нотаріуса органом державної виконавчої служби.

3. За відсутності домовленості між батьками про сплату аліментів на дитину той із них, з ким вона проживає, вправі звернутися до суду з відповідним позовом. Згідно з ч. 3 ст. 181 СК аліменти на дитину присуджуються в частці від заробітку (доходу) її матері, батька (ст. 183 цього Кодексу) або в твердій грошовій сумі (ст. 184 СК) і виплачуються щомісячно.

У разі виїзду одного з батьків на постійне проживання в державу, з якою Україна не має договору про правову допомогу, аліменти стягуються відповідно до вимог частин 5—7 ст. 181 СК.

Вирішуючи питання щодо розміру аліментів, суд повинен урахувати: стан здоров'я, матеріальне становище дитини і платника аліментів; наявність в останнього інших неповнолітніх дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, повнолітніх дочки, сина; інші обставини, що мають істотне значення.

Розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж зазначений у ч. 2 ст. 182 СК. При цьому необхідно мати на увазі, що зміна законодавства в частині визначення мінімального розміру аліментів на одну дитину не є підставою для перегляду постановлених раніше судових рішень про їх стягнення.

Що ж до максимального розміру аліментів, які стягуються з боржника, то відповідно до ч. 3 ст. 70 Закону України від 21 квітня 1999 р. «Про виконавче провадження» він не повинен перевищувати 50 відсотків заробітної плати цієї особи.

Порядок стягнення аліментів визначено у ст. 74 Закону «Про виконавче провадження», а також у статтях 194—197, 274 СК.

4. Слід звернути увагу на те, що до передбаченої ст. 185 СК участі в додаткових витратах на утримання дитини, викликаних особливими обставинами (розвитком її здібностей, хворобою, каліцтвом тощо), можна притягати лише батьків. У цих випадках йдеться про фактично зазначені або передбачувані витрати, тому їх необхідно визначати у твердій грошовій сумі. При одночасному розгляді вимог про стягнення аліментів і додаткових витрат їх має бути визначено у рішенні окремо.

5. За рішенням суду батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо її дохід набагато перевищує дохід кожного з них і повністю забезпечує її потреби (ст. 188 СК).

Батьки мають право з дозволу органу опіки та піклування укласти між собою договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо), який підлягає нотаріальному посвідченню й державній реєстрації (ст. 190 СК). Укладення такого договору не звільняє того з батьків, хто проживає окремо від дитини, від обов'язку брати участь у додаткових витратах на неї, викликаних особливими обставинами (ст. 185 СК).

Згідно з ч. 6 ст. 190 СК договір про припинення права на аліменти суд визнає недійсним на вимогу відчужувача майна в разі виключення відомостей про нього як батька з актового запису про народження дитини.

Договір також може бути розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі його істотного порушення другою стороною (ч. 2 ст. 651 ЦК).

6. Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися після досягнення повноліття (незалежно від форми навчання), виникає за обов'язкової сукупності таких юридичних фактів: досягнення дочкою, сином віку, який перевищує 18, але є меншим 23 років; продовження ними навчання; потреба у зв'язку з цим у матеріальній допомозі; наявність у батьків можливості надавати таку допомогу.

Відповідно до ч. 3 ст. 199 СК право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів мають самі дочка, син, які продовжують навчатися, а також той із батьків, з яким вони проживають.

У разі заявлення позову одним із батьків суд може залучити до участі у справі (якщо залежно від її обставин визнає необхідним) повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися і на користь яких у зв'язку з цим стягуються аліменти.

7. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги (ст. 202 СК), не є абсолютним. У зв'язку з цим суд на вимогу дочки, сина, до яких пред'явлено позов про стягнення аліментів, зобов'язаний перевірити їхні докази про ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо них (ст. 204 СК).

Згідно з ч. 2 ст. 205 СК при визначенні розміру аліментів на непрацездатних батьків необхідно враховувати можливість отримання ними матеріальної допомоги від інших дітей, до яких не пред'явлено позову про стягнення аліментів, а також від дружини, чоловіка та своїх батьків.

8. Передбачена ст. 196 СК відповідальність платника аліментів за прострочення їх сплати у вигляді неустойки (пені) настає лише за наявності вини цієї особи. На платника аліментів не можна покласти таку відповідальність, якщо заборгованість утворилася з незалежних від нього причин, зокрема у зв'язку з несвоєчасною виплатою заробітної плати, затримкою або неправильним перерахуванням аліментів банками. В інших випадках стягується неустойка за весь час прострочення сплати аліментів.

Суд може зменшити розмір неустойки з урахуванням матеріального та сімейного стану платника аліментів, а за передбачених ст. 197 СК умов — повністю або частково звільнити його від сплати заборгованості.

При розгляді справ про стягнення аліментів суд відповідно до ч. 4 ст. 10 ЦПК повинен роз'яснювати сторонам їх відповідальність за прострочення сплати.

Якщо аліменти сплачуються не за рішенням суду, а згідно з укладеним між батьками договором, передбачена ст. 196 СК санкція застосовується за наявності прямої вказівки про це в договорі.

9. Відповідно до ст. 192 СК розмір аліментів, визначений судовим рішенням або за домовленістю між батьками, суд може змінити за позовом платника або одержувача аліментів у зв'язку зі зміною матеріального чи сімейного стану, погіршення чи поліпшення здоров'я когось із них.

У разі пред'явлення до особи, яка вже сплачує аліменти, позову про стягнення їх на дитину (дітей) від іншої матері або утримання на інших осіб суд має вчинити передбачені ч. 3 ст. 36 ЦПК дії щодо залучення одержувача аліментів до участі у справі.

Якщо дитина перебуває на утриманні держави, територіальної громади або юридичної особи, розмір аліментів може бути зменшено за заявою батьків, уповноваженого цієї громади чи особи і за згодою органу опіки та піклування. У новому розмірі аліменти сплачуються з дня набрання рішенням законної сили (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»*).

5.5. Справи про встановлення батьківства (материнства)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 128—132 СК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30.03.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за

	<p>zareєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за zareєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК);</p> <p>— позови про визнання батьківства відповідача можуть пред'являтися також за zareєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)</p>
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	<p>— позов про визнання батьківства може бути пред'явлений матір'ю, опікуном, піклувальником дитини, особою, яка утримує та виховує дитину, а також самою дитиною, яка досягла повноліття;</p> <p>— позов про визнання батьківства може бути пред'явлений особою, яка вважає себе батьком дитини (ч. 4 ст. 128 СК);</p> <p>— особа, яка вважає себе матір'ю дитини, може подати до суду заяву про визнання свого материнства (ч. 1 ст. 131 СК)</p>
Відповідач	— особа, яка вважається батьком (матір'ю) дитини
Предмет доказування	<p>— походження дитини від певної особи (батька або матері);</p> <p>— факти, що підтверджують спільне проживання і ведення сумісного господарства відповідачем з матір'ю дитини до його народження: проживання в одному житловому приміщенні, сумісне харчування, взаємну турбота один про одного, придбання майна для сумісного користування і т. д.;</p> <p>— факти участі фактичного батька дитини в його вихованні або утриманні (наприклад, зустрічає при поверненні з школи, бере до себе на канікули, на вихідні дні, надає систематичну допомогу в утриманні дитини);</p> <p>— дитина народжена матір'ю, яка не перебуває у шлюбі, немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду і запис про батька дитини в Книзі реєстрації народжень учинено за прізвищем матері, а ім'я та по батькові дитини записано за вказівкою матері (ч. 1 ст. 135 СК);</p> <p>— у разі смерті матері, а також за неможливості встановити місце її проживання запис про неї та про батька дитини вчинено за заявою родичів, інших осіб або уповноваженого представника закладу охорони здоров'я, в якому народилася дитина (ч. 1 ст. 135 СК);</p> <p>— батьки дитини невідомі і запис про них у Книзі реєстрації народжень учинено за рішенням органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 135 СК)</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— копія актового запису про народження дитини;</p> <p>— копія свідоцтва про народження дитини;</p> <p>— довідка про місце проживання дитини, знаходження її на утриманні особи, що звернулася до суду, знаходження під опікою, піклуванням;</p> <p>— копія свідоцтва про смерть матері дитини, довідка органів внутрішніх справ про розшук матері, копія рішення суду про визнання матері недієздатною або про позбавлення її батьківських прав, постанова органу опіки і піклування про відмову в наданні згоди особі, що бажає zareєструвати своє батьківство в органі РАГС;</p> <p>— докази, що підтверджують походження дитини від конкретної особи: 1) висновок судово-біологічної експертизи крові матері, дитини і передбачуваного батька для встановлення їх групової приналежності; 2) висновок комісійної експертизи медичних документів для встановлення часу зачаття дитини;</p>

	3) висновок експертизи для перевірки доказів передбачуваного батька про неможливість його батьківства; 4) висновок молекулярно-генетичної експертизи; 5) висновок судово-почеркознавчої експертизи (при необхідності доведення батьківства на підставі письмових доказів, що підтверджують визнання відповідачем батьківства, у разі заперечення автентичності документа)
--	---

5.6. Справи про оспорування батьківства (материнства)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 136—140 СК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30.03.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК); — позови про визнання батьківства відповідача можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— особа, яка записана батьком дитини, має право оспорити своє батьківство, пред'явивши позов про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини (ч. 1 ст. 136 СК); — якщо той, хто записаний батьком дитини, помер до народження дитини, оспорити його батьківство мають право його спадкоємці за умови подання ним за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства (ч. 1 ст. 137 СК); — якщо той, хто записаний батьком дитини, помер після пред'явлення ним позову про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини, позовну заяву можуть підтримати в суді його спадкоємці (ч. 2 ст. 137 СК); — якщо через поважні причини особа не знала про те, що записана батьком дитини, і померла, оспорити батьківство можуть її спадкоємці: дружина, батьки та діти (ч. 3 ст. 137 СК); — жінка, яка народила дитину у шлюбі, має право оспорити батьківство свого чоловіка, пред'явивши позов про виключення запису про нього як батька дитини з актового запису про народження дитини (ч. 1 ст. 138 СК); — жінка, яка записана матір'ю дитини, може оспорити своє материнство (ч. 1 ст. 139 СК); — жінка, яка вважає себе матір'ю дитини, має право пред'явити позов до жінки, яка записана матір'ю дитини, про визнання свого материнства (ч. 2 ст. 139 СК)
Відповідач	— особа, яка записана батьком (матір'ю) дитини;

	— державний орган реєстрації актів цивільного стану
Предмет доказування	— факт відсутності кровного споріднення між особою, записаною батьком, і дитиною; — у момент реєстрації себе батьком дитини особа знала, що не є батьком; — особа дала згоду на штучне запліднення своєї дружини; — не закінчився строк позовної давності в один рік (до вимоги матері про внесення змін в актовий запис про народження дитини — від дня реєстрації народження дитини; до вимог про визнання материнства — від дня, коли особа дізналася або могло дізнатися, що є матір'ю дитини)
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія свідоцтва про народження дитини; — докази по суті заявленої вимоги (медичні документи, що підтверджують неможливість особи мати дітей, висновок експертизи про батьківство (материнстві) конкретної особи, наявність (відсутність) згоди сурогатної матері та ін.); — докази відсутності волевиявлення при записі чоловіка батьком дитини

Примітки:

1. Слід звернути увагу, що за загальним правилом дії законів та інших нормативно-правових актів у часі (ч. 1 ст. 58 Конституції України) норми Сімейного кодексу України (далі — СК) застосовуються до сімейних відносин, які виникли після набрання ним чинності, тобто не раніше 1 січня 2004 р. До сімейних відносин, які вже існували на зазначену дату, норми СК застосовуються в частині лише тих прав і обов'язків, що виникли після набрання ним чинності. Ці права й обов'язки визначаються на підставах, передбачених СК.

2. При розгляді справ названих категорій суди мають ураховувати, що відповідно до п. 2 розд. VII «Прикінцеві положення» СК норми законодавства, які регулювали шлюбно-сімейні правовідносини, втратили чинність з 1 січня 2004 р., за винятком норм розд. V «Акти громадянського стану» Кодексу про шлюб та сім'ю України (далі — КпШС), які зберігають чинність у частині, що не суперечить СК, до прийняття спеціального закону.

3. Оскільки підстави для визнання батьківства за рішенням суду, зазначені у ст. 128 СК, істотно відрізняються від підстав його встановлення, передбачених у ст. 53 КпШС, суди, вирішуючи питання про те, якою нормою слід керуватися при розгляді справ цієї категорії, повинні виходити з дати народження дитини. Так, при розгляді справ про встановлення батьківства щодо дитини, яка народилася до 1 січня 2004 р., необхідно застосовувати відповідні норми КпШС, беручи до уваги всі докази, що достовірно підтверджують визнання відповідачем батьківства в їх сукупності, зокрема, спільне проживання й ведення спільного господарства відповідачем та матір'ю дитини до її народження, спільне виховання або утримання ними дитини. Справи про визнання батьківства щодо дитини, яка народилася не раніше 1 січня 2004 р., суд має вирішувати відповідно до норм СК, зокрема ч. 2 ст. 128, на підставі будь-яких доказів, що засвідчують походження дитини від певної особи й зібрані з дотриманням норм цивільного процесуального законодавства.

4. Справи про визнання батьківства суд розглядає у позовному провадженні. У таких справах позови осіб, зазначених у ч. 3 ст. 128 СК, приймаються до судового розгляду, якщо: 1) дитина народжена

матір'ю, яка не перебуває у шлюбі, немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду і запис про батька дитини в Книзі реєстрації народжень учинено за прізвищем матері, а ім'я та по батькові дитини записано за вказівкою матері (ч. 1 ст. 135 СК); 2) у разі смерті матері, а також за неможливості встановити місце її проживання запис про неї та про батька дитини вчинено за заявою родичів, інших осіб або уповноваженого представника закладу охорони здоров'я, в якому народилася дитина (ч. 1 ст. 135 СК); 3) батьки дитини невідомі і запис про них у Книзі реєстрації народжень учинено за рішенням органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 135 СК).

Із позовом про визнання батьківства чи материнства можуть звертатися до суду лише особи, зазначені у СК. У разі пред'явлення такого позову іншими особами суддя відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 121 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) відмовляє у відкритті провадження у справі, оскільки в таких випадках позивач не має права представляти інтереси дитини.

Поняттям «родичі», яке вживається в СК, охоплюються такі особи: баба, дід, прабаба, прадід, повнорідні брат і сестра. «Членами сім'ї» є мачуха, вітчим, які проживають однією сім'єю з малолітніми або неповнолітніми пасинком, падчеркою. «Інші особи» — це особи, в сім'ї яких виховується дитина. Ними можуть бути тітка, дядько, двоюрідні сестра, брат, а також сусіди чи інші сторонні особи.

5. Спір про походження дитини від осіб, які не перебувають у шлюбі між собою і не подали в державні органи реєстрації актів цивільного стану (далі — органи РАЦС) спільної заяви про реєстрацію їх як батьків, суд може вирішувати за заявою про визнання батьківства, поданою: одним із батьків; особою, котра вважає себе батьком; опікуном (піклувальником) дитини; іншою особою, на утриманні якої вона перебуває; самою дитиною, яка досягла повноліття.

При зверненні до суду особи, на утриманні якої перебуває дитина і яка не є опікуном (піклувальником), або чоловіка, котрий не перебував у шлюбі з матір'ю дитини, яка (матір) померла чи оголошена померлою, визнана недієздатною, безвісно відсутньою, позбавлена батьківських прав або не проживає з дитиною не менше шести місяців і не виявляє про неї материнської турботи й піклування, для захисту інтересів дитини до участі у справі необхідно залучити орган опіки та піклування.

6. Особа, котра вважає себе батьком дитини, народженої жінкою, яка в момент зачаття або народження дитини перебувала в шлюбі з іншим чоловіком, має право пред'явити до останнього, якщо того записано батьком, позов про визнання свого батьківства. Згідно зі ст. 129 СК зазначена особа може звернутися з такими вимогами у межах строку позовної давності (один рік), перебіг якого починається з дня, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про своє батьківство.

У тих випадках, коли батьком дитини записано конкретну особу, вимоги про визнання батьківства мають розглядатись одночасно з вимогами про виключення відомостей про цю особу як батька з актового запису про народження дитини.

7. За умов, зазначених у п. 4 цієї постанови, заяву до суду про визнання материнства відповідно до ст. 131 СК може подати особа, яка вважає себе матір'ю дитини. Суд визнає материнство, якщо походження дитини від певної жінки, підтверджено відповідними доказами, у тому числі висновками експертизи.

У разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини, або смерті жінки, котра вважалась матір'ю останньої, факт їхнього батьківства (материнства) може бути встановлено за рішенням суду в окремому провадженні. Заяви про встановлення факту як батьківства, так і материнства суд приймає до розгляду, якщо запис про батька (матір) дитини в Книзі реєстрації народжень учинено згідно зі ст. 135 СК.

Із заявою про встановлення факту батьківства до суду мають право звернутися матір, опікун (піклувальник) дитини, особа, яка її утримує та виховує, а також сама дитина, котра досягла повноліття, а факту материнства — батько й інші перелічені особи. Усі вони беруть участь у справі як заявники, а органи опіки та піклування й інші особи (залежно від обставин справи) — як заінтересовані особи.

8. Умови та порядок визнання батьківства визначено законом, тому в справах названої категорії суд не може визнавати мирові угоди.

Якщо відповідач виявить бажання добровільно подати заяву до органу РАЦС про реєстрацію свого батьківства, суд має відкласти розгляд справи або оголосити перерву на строк, необхідний для вирішення питання в такому порядку, а в разі надання нового свідоцтва про народження дитини — закрити провадження у справі за відсутністю підстав для її судового розгляду (п. 1 ст. 205 ЦПК).

9. Відповідно до статей 213, 215 ЦПК рішення щодо визнання батьківства (материнства) має ґрунтуватися на всебічно перевірених судом даних, що підтверджують або спростовують заявлені вимоги чи заперечення проти них, а його резолютивна частина — містити всі відомості, необхідні для реєстрації батьківства (материнства) в органах РАЦС (прізвище, ім'я та по батькові матері й батька, число, місяць і рік їх народження, громадянство, а також номер актового запису про народження дитини, коли та яким органом його вчинено).

Питання щодо походження дитини суд вирішує на підставі будь-яких доказів про це. Висновки експертизи, у тому числі судово-генетичної, необхідно оцінювати з урахуванням положень ст. 212 ЦПК, згідно з якою жоден доказ не має для суду наперед установленого значення, він оцінює докази в їх сукупності, а результати оцінки відображає в рішенні з наведенням мотивів їх прийняття чи відхилення.

У разі коли ухилення сторони у справі зазначеної категорії від участі в експертизі або від подання необхідних матеріалів, документів тощо унеможлиблює її проведення, суд відповідно до ст. 146 ЦПК може визнати факт, для з'ясування якого її було призначено, або відмовити в його визнанні (залежно від того, хто зі сторін ухиляється, а також яке значення має для них ця експертиза). Якщо відповідач у такій справі ухиляється від участі у проведенні судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи, суд вправі постановити ухвалу про його примусовий привід.

10. У судовому порядку батьківство може бути оскаржено як у випадках, коли в Книзі реєстрації народжень батьками дитини записано осіб, які перебували у шлюбі між собою (статті 122, 124 СК), так і тоді, коли при реєстрації народження дитини її батьком на підставі спільної заяви батьків або заяви чоловіка, котрий визнавав себе батьком, записано особу, яка не перебувала у шлюбі з матір'ю дитини (статті 126, 127 СК).

11. Слід ураховувати, що відповідно до ст. 136 СК оспорування батьківства можливе тільки після реєстрації народження дитини і до досягнення нею повноліття, а в разі її смерті не допускається.

Оспорити батьківство мають право особа, яка записана батьком дитини в Книзі реєстрації народжень (ст. 136 СК), — шляхом пред'явлення позову про виключення відомостей про неї як батька з актового запису про народження дитини, а також жінка, котра народила дитину в шлюбі (ст. 138 СК), — звернувшись із позовом про виключення із цього запису відомостей про її чоловіка як батька дитини.

Предметом доказування в таких справах є відсутність кровного споріднення між особою, записаною батьком, і дитиною. У разі доведеності цієї обставини суд постановляє рішення про виключення оскаржених відомостей з актового запису про народження дитини.

При цьому відповідні вимоги жінки суд може задовольнити лише за умови подання іншою особою заяви про своє батьківство. Особа, яка в момент реєстрації її батьком дитини знала, що не є таким, а також особа, котра дала згоду на штучне запліднення своєї дружини, не мають права оспорювати батьківство.

Для вимог чоловіка про виключення відомостей про нього як батька з актового запису про народження дитини позовної давності не встановлено, а для вимог жінки про виключення з цього запису відомостей про її чоловіка як батька позовна давність становить один рік і її перебіг починається з дня реєстрації дитини.

12. Статтею 137 СК передбачено можливість оспорювання батьківства й після смерті особи, записаної батьком дитини. Якщо така особа померла до народження дитини, оспорити батьківство мають право спадкоємці цієї особи за умови подання нею за життя заяви нотаріусу про невизнання свого батьківства. У разі настання смерті особи після оспорення нею свого батьківства в суді її спадкоємці можуть підтримати позовну заяву відповідно до положень ст. 37 ЦПК про процесуальне правонаступництво в цивільних справах. Коли ж померла особа не знала про те, що її записано батьком дитини, оспорити батьківство вправі її спадкоємці першої черги за законом, названі у ст. 1261 Цивільного кодексу України (далі — ЦК): дружина, батьки й діти.

У зазначених випадках батьківство оспорується шляхом пред'явлення позову про виключення відомостей про померлу особу як батька з актового запису про народження дитини. Для цих вимог позовну давність не встановлено.

13. Згідно зі ст. 139 СК суд вирішує спори про материнство або за позовом жінки, яка в Книзі реєстрації народжень записана матір'ю дитини, — про виключення відомостей про неї як матір з актового запису про народження дитини, або за позовом жінки, яка вважає себе матір'ю дитини, — про визнання її материнства і внесення змін до актового запису про народження дитини, в якому записано матір'ю іншу жінку. У разі народження дитини в результаті імплантації зародка, зачатого подружжям, в організм іншої жінки або зародка, зачатого чоловіком, який перебуває у шлюбі, та іншою жінкою, — в організм його дружини (ч.ч. 2, 3 ст. 123 СК), материнство оспорено бути не може.

Предметом доказування у цих справах є відповідно відсутність кровної спорідненості між дитиною і жінкою, записаною як матір в актовому записі про народження дитини, та наявність такої спорідненості між дитиною й жінкою, яка вважає себе її матір'ю.

Для вимог про оспорування материнства жінкою, котра записана як матір дитини, позовної давності не встановлено, а для вимог жінки про визнання її материнства позовна давність становить один рік і її перебіг починається із дня, коли жінка дізналася або могла дізнатися, що є матір'ю дитини.

14. Слід звернути увагу на те, що відповідно до ст. 140 СК стягнення за рішенням суду з особи, записаної батьком або матір'ю, аліментів на дитину не є перешкодою для звернення до суду з позовом про виключення відомостей про них як батька або матері з актового запису про народження цієї дитини. Задоволення судом зазначених вимог може бути підставою для перегляду рішення про стягнення аліментів у зв'язку з нововиявленими обставинами (п. 1 ч. 2 ст. 361 ЦПК) (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»*).

5.7. Справи, пов'язані з вихованням дітей

5.7.1. Справи про передачу дітей на виховання від одного з батьків до іншого

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 141—172 СК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— батьки; дитина, якщо вона досягла 14 років (ч. 4 ст. 152 СК); усиновлювачі; опікуни (піклувальники)
Предмет доказування	— той із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та її вихованні; — факти порушення одним з батьків обов'язків щодо виховання та розвитку дитини (ухилення від виконання батьківських обов'язків, фізичні покарання дитини, будь-які види експлуатації дитини); — факти використання одним з батьків форм та методів виховання, які суперечать закону, моральним засадам суспільства; — факти звернення матері, батька дитини або самої дитини за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій; — факти здійснення батьківських прав всупереч інтересам дитини
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво (копія) про шлюб; — свідоцтво (копія) про народження дитини; — довідка з місця проживання про знаходження дитини на утриманні; — угода батьків про порядок участі у вихованні

	<p>дитини окремо проживаючого батька;</p> <p>— постановва органу опіки і піклування про призначення опікуна (піклувальника), направлення дитини до дитячої установи та ін.;</p> <p>— акти обстеження матеріальних і житлово-побутових умов кожного з батьків (осіб, що претендують на виховання дитини);</p> <p>— висновок органів опіки і піклування;</p> <p>— довідки і характеристики з місця роботи і місця проживання, інші документи, що характеризують батьків і їх відношення до дітей, поведінка за місцем роботи і за місцем проживання;</p> <p>— довідки і характеристики дитини і батьків з освітніх установ;</p> <p>— висновок психолого-педагогічної або комплексної медико-психолого-педагогічної експертизи</p>
--	---

5.7.2. Справи про позбавлення батьківських прав

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— ст.ст. 164—170 СК України;</p> <p>— Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.;</p> <p>— Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24.01.1995 р.;</p> <p>— Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р.;</p> <p>— Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р.</p>
Судова практика	<p>— постановва Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30.03.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»;</p> <p>— узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009 р. (Київський апеляційний суд)³³</p>
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	1) один із батьків; 2) опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина; 3) заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому вона перебуває; 4) орган опіки і піклування; 5) прокурор; 6) сама дитина, яка досягла 14 років (ст. 165 СК)
Відповідач	— мати, батько дитини (дітей)
Предмет доказування	— наявність підстав позбавлення батьківських прав. Згідно з ч. 1 ст. 164 СК, мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він: 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; 3) жорстоко поводяться з дитиною; 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами; 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини;

³³ Судова апеляція. – 2009. - №1 // [Електрон. ресурс] – Режим доступу: zakon.nau.ua

	— винна поведінка батьків
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтва (копії) про народження дітей; — акти обстежень умов життя дітей; — висновки органів опіки і піклування; — захисні приписи служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах неповнолітніх щодо попередження насильства в сім'ї; — протоколи міліції, копії вироків суду, постанови слідчих органів; — характеристики на батьків; — довідки медичних закладів про те, що батьки страждають хронічним алкоголізмом або наркоманією

Примітки:

1. Позбавлення батьківських прав (тобто прав на виховання дитини, захист її інтересів, на відібрання дитини в інших осіб, які незаконно її утримують, та ін.), що надані батькам до досягнення дитиною повноліття і ґрунтуються на факті спорідненості з нею, є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, а тому питання про його застосування слід вирішувати лише після повного, всебічного, об'єктивного з'ясування обставин справи, зокрема ставлення батьків до дітей.

2. Особи можуть бути позбавлені батьківських прав лише щодо дитини, яка не досягла вісімнадцяти років, і тільки з підстав, передбачених ст. 164 СК.

Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками.

Жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо.

Хронічний алкоголізм батьків і захворювання їх на наркоманію мають бути підтверджені відповідними медичними висновками.

Як експлуатацію дитини слід розглядати залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примушування до жебракування.

Якщо позов про позбавлення батьківських прав заявлений із декількох підстав, суди повинні перевіряти та обґрунтовувати в рішенні кожен з них.

Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або з власної ініціативи вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

3. З підстав, передбачених п. 2, 4, 5 ч. 1 ст. 164 СК, особи можуть бути позбавлені батьківських прав тільки в разі досягнення ними повноліття.

Позбавлення батьківських прав неповнолітніх батька, матері можливе лише у випадках, визначених п. 1, 3 ч. 1 ст. 164 СК, а саме якщо вони не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважних причин і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування або якщо вони жорстоко поведуться з дитиною.

Не можна позбавити батьківських прав особу, яка не виконує своїх батьківських обов'язків унаслідок душевної хвороби, недоумства чи іншого тяжкого захворювання (крім хронічного алкоголізму чи наркоманії) або з інших не залежних від неї причин.

4. Відповідно до ст. 165 СК з позовом про позбавлення батьківських прав можуть звернутися: один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина; заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому вона перебуває; орган опіки та піклування; прокурор; сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Зважаючи на те, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, суд може у виняткових випадках при доведеності винної поведінки когось із батьків або їх обох з урахуванням її характеру, особи батька і матері, а також інших конкретних обставин справи відмовити в задоволенні позову про позбавлення цих прав, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини (дітей) і поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням ним батьківських обов'язків. Ухвалюючи таке рішення, суд має право вирішити питання про відібрання дитини у відповідача і передачу органам опіки та піклування (якщо цього потребують її інтереси), але не повинен визначати при цьому конкретний заклад.

5. Статтею 169 СК особам, позбавленим батьківських прав, надано право звернутися до суду з позовом про їх поновлення.

Розглядаючи такі справи, суди зобов'язані перевіряти, наскільки змінилися поведінка особи та обставини, що були підставою для позбавлення її батьківських прав.

При вирішенні питання про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги думку другого з них та інших осіб, із якими проживає дитина, враховує її інтереси, а також думку дитини, якщо вона її може висловити.

Поновлення батьківських прав неможливе, якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття або була усиновлена й усиновлення не скасоване чи не визнане недійсним.

У разі відмови в задоволенні позову про поновлення батьківських прав повторно звернутися до суду з таким позовом можна лише через один рік із часу набрання відповідним рішенням суду законної сили (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30 березня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»*).

6. Органи опіки та піклування беруть участь у справі не з метою захисту свого суб'єктивного інтересу, а на підставі закону (ст. 19 СК) з метою здійснення покладених на них обов'язків для захисту інтересів громадян та держави.

З огляду на викладене орган опіки та піклування не може брати участі у справі як третя особа, а його процесуальне становище визначається на підставі статей 26, 45 ЦПК як особи, яка бере участь у

справі — органу, якому законом надано права захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Судді помилково визначають процесуальне становище органу опіки та піклування у справах про позбавлення батьківських прав як третіх осіб.

7. Проблемні питання, які виникають при розгляді справ про позбавлення батьківських прав:

— проблемним є застосування ст. 19 СК щодо обов'язкової участі конкретного органу опіки та піклування у справах цієї категорії: за місцем проживання дитини, за місцем проживання позивача чи за місцем проживання відповідача;

— невизначеним залишається процесуальний статус дитини та особливості її участі у розгляді справи для висловлення її думки при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав;

— проблемним на практиці є визначення процесуального статусу органу опіки та піклування у справах про позбавлення батьківських прав. Ці органи беруть участь у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, що не відповідає теорії цивільного процесуального права та положенням ЦПК;

— при розгляді справ про позбавлення батьківських прав неоднозначною є судова практика щодо участі прокурора у справі та визначення його процесуального статусу, порядку залучення його судом до участі у справі, а також щодо змісту та форми висновку, який він має надати у справі у зв'язку із залученням до справи (*Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009 р. //Судова апеляція. — 2009. — № 1*).

6. Справи, що виникають із трудових правовідносин

6.1. Справи про поновлення на роботі

6.1.1. Справи про поновлення на роботі осіб, що розірвали трудовий договір за власною ініціативою

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 38, 39, 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного

	місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— за яких обставин була написана заява про звільнення за власним бажанням; — чи мав намір працівник насправді припинити трудові відносини за власною ініціативою; — причини звільнення; — чи не було звільнення вимушеним (вчинено під тиском роботодавця); — чи не мало місця порушення трудових прав працівника; — чи не було звільнення обумовлено створенням для працівника несприятливих умов праці
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача з роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — заява працівника про звільнення за власним бажанням

6.1.2. Справи про поновлення на роботі осіб, звільнених по скороченню чисельності або штату працівників (п. 1 ст. 40 КЗпП України)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)

Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— чи було проведено насправді скорочення чисельності або штату працівників; — чи дотримані норми трудового законодавства, що регулюють порядок звільнення працівника; — чи отримана згода виборного органу (профспілкового представника) первинної профспілкової організації, членом якої є працівник (ст. 43 КЗпП); — чи приймалися адміністрацією міри для перевodu працівника з його згоди на іншу роботу, відповідну роду його діяльності; — чи були на момент звільнення фактично зайняті робочі місця і штатні одиниці, чи були вакантні посади, і якщо були, то які; — чи був працівник своєчасно попереджений під розписку про його звільнення з посади у зв'язку зі скороченням чисельності або штату працівників; — чи володіла звільнена особа переважним правом на залишення на роботі (ст. 42 КЗпП)
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача з роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — штатний розклад на момент звільнення і після звільнення позивача; — копія постанови профспілкового комітету про згоду на розірвання з позивачем трудового договору (контракту); — письмове попередження про майбутнє скорочення чисельності або штату; — докази наявності у позивача переважного права на залишення на роботі в порівнянні з іншими, що залишилися на роботі, співробітниками; — довідка про тривалість трудового стажу (копія трудової книжки); — виробнича характеристика позивача; — докази, що підтверджують відмову позивача від перевodu на іншу роботу; — докази відсутності у відповідача можливості перевести позивача на іншу роботу; — довідка про середню заробітну плату позивача
Виконання судових рішень	— суд допускає негайне виконання рішень у справах про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (п. 4 ч. 1 ст. 367 ЦПК)

6.1.3. Справи про поновленні на роботі осіб, звільнених у зв'язку з виявленою невідповідністю працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи (п. 2 ст. 40 КЗпП України)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у

	встановленому законом порядку місцем її перебування. Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що впливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— чи не небезпечно для членів трудового колективу або громадян, що обслуговуються звільненим працівником, виконання ним службових обов'язків за станом його здоров'я та інші обставини; — чи не пов'язана недостатня кваліфікація з відсутністю необхідного виробничого досвіду через нетривалість трудового стажу; — чи відповідає висновок атестаційної комісії про ділові і професійні якості працівника дійсності; — чи є зниження працездатності стійким, що перешкоджає належному виконанню передбачених трудовою угодою службових обов'язків; — чи протипоказано працівнику за станом здоров'я виконання покладених на нього службових обов'язків
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача з роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — відгук на працівника, що підготовлений для атестаційної комісії, докази ознайомлення працівника з матеріалами, що передані атестаційній комісії, інші документи; — висновок атестаційної комісії; — копія постанови виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) про згоду на розірвання з позивачем трудового договору (контракту) (ч. 1 ст. 43 КЗпП); — довідка про тривалість трудового стажу (трудова книжка); — висновок експерта про стан здоров'я працівника; — медичні документи про стан здоров'я працівника та інші докази
Виконання судових рішень	— суд допускає негайне виконання рішень у справах про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (п. 4 ч. 1 ст. 367 ЦПК)

6.1.4. Справи про поновлення на роботі осіб, звільнених у зв'язку з систематичним невиконанням працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку (п. 3 ст. 40 КЗпП України)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— причини невиконання або неналежного виконання позивачем трудових обов'язків, що призвели до звільнення, стали підставою для розірвання трудового договору; — вина працівника в невиконанні або неналежному виконанні трудових обов'язків; — важкість провини, обставини, за яких її вчинено, наслідки провини, накладення на працівника раніше інших стягнень за дану провину; — поведінка працівника до провини, його відношення до праці; — чи не стала провина, що покладена в основу наказу про звільнення, причиною відмови працівника від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці, які викликані зміною в організації виробництва і праці, і працівник не згоден на продовження роботи в нових умовах; — дотримання строків звільнення після накладення стягнення; — систематичність порушення трудової дисципліни; — застосування до позивача раніше заходів дисциплінарного або суспільного стягнення, правильність накладення цих стягнень (строки застосування стягнень, зняття стягнень); — виконання працівником покладених на нього обов'язків (правил внутрішнього трудового розпорядку, трудовий договір (контракт), розпорядження роботодавця); — причини невиконання обов'язку
Приблизний перелік необхідних	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача з роботи

доказів	(виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — копія постанови виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) про згоду на розірвання з позивачем трудового договору (контракту) (ч. 1 ст. 43 КЗпП); — копія трудового договору (контракту), Типові правила внутрішнього трудового розпорядку, які встановлюють обов'язки позивача; — копії наказів про накладання дисциплінарних стягнень, рішення громадських організацій, яким надано право виносити стягнення працівнику; — матеріали, на підставі яких були накладені стягнення (пояснення, доповідні записки, акти тощо); — документи, що спростовують вину працівника за здійснення провини, за яку на нього були накладені стягнення (довідки про стан здоров'я тощо); — довідка про заробітну плату позивача і розмір вихідної допомоги, що було виплачено; — інші докази, що підтверджують і спростовують підстави звільнення
Виконання судових рішень	— суд допускає негайне виконання рішень у справах про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (п. 4 ч. 1 ст. 367 ЦПК)

6.1.5. Справи про поновлення на роботі осіб, звільнених за прогул без поважних причин (п. 4 ст. 40 КЗпП України)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що впливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— факт прогулу як підстава для звільнення; — дійсна відсутність працівника на території об'єкту, де він відповідно до трудових обов'язків повинен

	<p>виконувати доручену роботу;</p> <p>— причини прогулу, поважність причин прогулу;</p> <p>— чи не була провина, що покладена в основу наказу про звільнення, насправді відмовою працівника від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці, викликаних зміною в організації виробництва і праці, і чи був працівник згоден (не згоден) на продовження роботи в нових умовах, чи відмовою працівника приступити до виконання роботи, на яку він був переведений з порушенням закону;</p> <p>— дотримання строку звільнення з указаних підстав;</p> <p>— інші обставини, що підтверджують або спростовують здійснення прогулу</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу);</p> <p>— копія наказу про звільнення позивача з роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи);</p> <p>— копія постанови виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) про згоду на розірвання з позивачем трудового договору (контракту) (ч. 1 ст. 43 КЗпП);</p> <p>— докази прогулу (доповідні, рапорти, виписки з табеля, показання свідків та ін.);</p> <p>— докази, що спростовують прогул (медичні довідки, лікарняний лист, показання свідків);</p> <p>— копія наказу про накладення дисциплінарного стягнення за дану провину</p>
Виконання судових рішень	— суд допускає негайне виконання рішень у справах про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (п. 4 ч. 1 ст. 367 ЦПК)

6.1.6. Справи про поновлення на роботі осіб, звільнених у зв'язку з появою на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння (п. 7 ст. 40 КЗпП України)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	<p>— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК);</p> <p>— позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)</p>
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)

Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— факт нетверезого стану, стану наркотичного або токсичного сп'яніння як підстава для звільнення; — знаходження працівника в такому стані на роботі; — дотримання строку звільнення зі вказаних підстав; — інші обставини, що підтверджують або спростовують знаходження працівника в нетверезому стані на роботі
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача з роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — копія постанови виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) про згоду на розірвання з позивачем трудового договору (контракту) (ч. 1 ст. 43 КЗпП); — докази стану сп'яніння (різні документи медичного обстеження, доповідні, рапорти, показання свідків, письмові пояснення працівника); — копія наказу про накладення дисциплінарного стягнення за дану провину
Виконання судових рішень	— суд допускає негайне виконання рішень у справах про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (п. 4 ч. 1 ст. 367 ЦПК)

6.1.7. Справи про поновлення на роботі осіб, звільнених у зв'язку з втратою довір'я (п. 2 ч. 1 ст. 41 КЗпП України)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що впливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або

	уповноважений ним орган
Предмет доказування	<ul style="list-style-type: none"> — виконання звільненим працівником функцій, пов'язаних з обслуговуванням грошових або товарних цінностей; — здійснення звільненим працівником дії, що призвела до втрати довір'я до нього з боку власника або уповноваженого їм органу; — вина звільненого працівника в здійсненні дій, що призвели до втрати довір'я до нього власника або уповноваженого їм органу; — накладення на звільненого працівника стягнення за цю провину; — зв'язок зроблених працівником правопорушень з його роботою; — інші обставини, що свідчать про втрату довір'я до працівника з боку власника або уповноваженого їм органу
Приблизний перелік необхідних доказів	<ul style="list-style-type: none"> — копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача з роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — копія постанови виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) про згоду на розірвання з позивачем трудового договору (контракту) (ч. 1 ст. 43 КЗпП); — докази того, що працівник безпосередньо обслуговував грошові або товарні цінності (посадові інструкції та ін.); — копія трудового договору (контракту); — копія договору про повну матеріальну відповідальність (в тому випадку, якщо він укладався); — докази провини працівника (акти ревізії, дані про недостачу, акти інспектуючих органів про обман, обважування, доповідні (службові) записки, акти перевірок, постанова про порушення (про відмову в порушенні) кримінальної справи, постанови про припинення кримінальної справи, показання свідків); — докази про стягнення і заохочення (копії наказів про оголошення догани, подяки, преміювання тощо)
Виконання судових рішень	— суд допускає негайне виконання рішень у справах про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (п. 4 ч. 1 ст. 367 ЦПК)

6.1.8. Справи про поновлення на роботі осіб, які виконують виховні функції і звільнених у зв'язку з вчиненням аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи (п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП України)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	<ul style="list-style-type: none"> — позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин,

	можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи про поновлення на роботі протягом розумного строку, але не більше одного місяця з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше ніж на один місяць (ст. 157 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник, звільнений з роботи, якщо він вважає таке звільнення незаконним
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— заняття звільненим працівником виховною діяльністю; — виконання працівником виховної функції; — факт здійснення аморальної провини; — важкість здійсненої провини і неможливість продовження виконання працівником своїх трудових функцій; — час, що минув з моменту здійснення винної дії працівником, його подальша поведінка
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача з роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — копія постанови виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) про згоду на розірвання з позивачем трудового договору (контракту) (ч. 1 ст. 43 КЗпП); — докази того, що звільнений виконував або не виконував виховні функції (трудоий договір, контракт, посадові інструкції); — документи, що підтверджують факт здійснення аморальної провини (протокол засідання педагогічної ради, постанова про притягнення до відповідальності за дрібне хуліганство та ін.); — документи, що підтверджують позовні вимоги (медичні довідки, показання свідків тощо); — відомості про заохочення і стягнення (копії наказів про оголошення догани, подяки та ін.)
Виконання судових рішень	— суд допускає негайне виконання рішень у справах про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (п. 4 ч. 1 ст. 367 ЦПК)

6.2. Справи про стягнення заробітної плати за час вимушеного прогулу

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 232—237 КЗпП України; — Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 24.12.1999 р. «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку

	місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— розмір заробітної платні до звільнення; — факт вимушеного прогулу та інші обставини, в результаті яких у власника або уповноваженого їм органу виникає обов'язок з виплати грошових коштів; — строк вимушеного прогулу; — розмір заробітної платні, що підлягає стягненню за час вимушеного прогулу
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — копія наказу про звільнення позивача, про переведення, про усунення від роботи (виписка з наказу про звільнення позивача з роботи); — довідка про заробітну плату; — докази факту вимушеного прогулу

Примітки:

1. У будь-якому випадку оплата праці при виконанні працівником місячної (годинної) норми праці (обсягу робіт) не може бути нижчою від встановленої законом мінімальної заробітної плати. При визначенні, чи не є заробітна плата нижчою від мінімальної, до неї не включаються доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати.

Мінімальні розміри ставок (окладів) заробітної плати, визначені як мінімальні гарантії оплати праці генеральною, галузевою або регіональною угодами, можуть бути зменшені (але не нижче від державних норм і гарантій) колективними договорами лише тимчасово на період подолання підприємством фінансових труднощів терміном не більше ніж на шість місяців.

2. Судам належить мати на увазі, що відповідно до загальних положень статей 1 і 2 Закону розмір заробітної плати за працю на підставі трудового договору залежить від професійно-ділових якостей працівника, складності й умов виконуваної ним роботи, результатів останньої та господарської діяльності підприємства і що за своєю структурою заробітна плата складається: з основної — винагороди за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норм часу, виробітку, обслуговування, посадових обов'язків); із додаткової — винагороди за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці (доплати, надбавки, гарантійні й компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством, премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій); а також із заохочувальних та компенсаційних виплат — винагороди за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсаційних та інших

грошових і матеріальних виплат, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад установлені цими актами норми.

Заробітна плата, як правило, визначається у грошовому виразі та виплачується у грошових знаках, що мають законний обіг на території України. Як виняток із цього правила колективним договором може бути передбачено часткову виплату заробітної плати натурою (за цінами не нижче собівартості) в тих галузях або за тими професіями, де така виплата, що еквівалентна оплаті праці в грошовому виразі, є звичайною або бажаною для працівників, крім товарів, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Задовольняючи вимоги про оплату праці, суд має навести в рішенні розрахунки, з яких він виходив при визначенні сум, що підлягають стягненню. Оскільки справляння і сплата прибуткового податку з громадян є відповідно обов'язком роботодавця та працівника, суд визначає зазначену суму без утримання цього податку й інших обов'язкових платежів, про що зазначає в резолютивній частині рішення.

3. Якщо буде встановлено, що на порушення ст. 46 КЗпП роботодавець із власної ініціативи без законних підстав відсторонив працівника від роботи із зупиненням виплати заробітної плати, суд має задовольнити позов останнього про стягнення у зв'язку з цим середньої заробітної плати за час вимушеного прогулу (ст. 235 КЗпП) (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 24.12.1999 р. «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці»*).

6.3. Справи про визнання необґрунтованими дисциплінарних стягнень

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 147—152, 232 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— працівник, на якого накладене дисциплінарне стягнення
Відповідач	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— факт здійснення проступку; — ступінь тяжкості проступку і заподіяна їм шкода; — обставини, при яких проступок був скоєний (ч. 3

	ст. 149 КЗпП); — дотримання терміну для застосування дисциплінарного стягнення (ст. 148 КЗпП)
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу (розпорядження, контракту) про прийняття на роботу; — копія наказу про дисциплінарне стягнення; — письмові пояснення порушника дисципліни (або акт про відмову надати такі пояснення); — докази, які підтверджують факт і дату порушення дисципліни, тобто невиконання чи неналежне виконання своїх трудових обов'язків (виписка з табеля, акти, доповідні, рапорти, копії рішень трудового колективу); — копія рішення комісії по трудових спорах

6.4. Справи про стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 130—138, 232 КЗпП України; — п. 4 ч. 1 ст. 232 КЗпП України — ч. 3 ст. 233 КЗпП України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29.12.1992 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди (ч. 6 ст. 110 ЦПК)
Строк розгляду справи	— суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі (ч. 1 ст. 157 ГПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник або уповноважений ним орган
Відповідач	— працівник, що заподіяв шкоду
Предмет доказування	— факт спричинення шкоди; — розмір заподіяної шкоди, наявність прямої дійсної шкоди; — протиправність дії (бездіяльності) працівника; — наявність причинного зв'язку між протиправними діями (бездіяльністю) працівника і заподіяною шкодою; — причина спричинення шкоди; — наявність вини працівника, ступінь його вини; — вина посадовців, через поведінку яких став можливим факт спричинення шкоди; — ким заподіяна шкода і за яких обставин; — наявність повної матеріальної або колективної матеріальної відповідальності; — матеріальне становище працівника
Приблизний перелік необхідних	— копія наказу про прийняття позивача на роботу (виписка з наказу про прийняття позивача на роботу); — довідка про заробітну плату відповідача, інші

доказів	<p>основні і додаткові доходи;</p> <p>— довідка про сімейний стан відповідача (кількості членів сім'ї, наявності утриманців, відрахування за виконавчими документами);</p> <p>— наявність майна, що належить відповідачу, в тих випадках, коли позовні вимоги перевищують розмір тієї частини заробітної плати і прирівняних до неї платежів і виплат, на яку може бути звернено стягнення;</p> <p>— докази неправильного обліку і зберігання матеріальних цінностей, неприйняття заходів до запобігання розкрадань, знищення, псування матеріальних цінностей та ін., якщо обґрунтовується, що шкода виникла не тільки з вини відповідача, але і з вини посадовців;</p> <p>— акти ревізії;</p> <p>— матеріали перевірок, копії наказів про накладення дисциплінарних стягнень;</p> <p>— пояснювальні записки;</p> <p>— вирок суду, якщо працівник осуджений за вироком суду;</p> <p>— договір про повну матеріальну або колективну матеріальну відповідальність і інші докази</p>
----------------	--

Примітка:

1. Судовому розгляду підлягають: 1) заяви власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу до працівника про відшкодування шкоди в розмірі, що перевищує середній місячний заробіток, а також у розмірі, що не перевищує цей заробіток (перевищує, але законом встановлена відповідальність у межах середнього місячного заробітку), якщо відшкодування не може бути проведене за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу шляхом відрахування із заробітної плати (наприклад, у випадку припинення працівником трудових відносин з даним підприємством у зв'язку із закінченням строку на видання розпорядження про відрахування); 2) заяви працівників, не згодних із відрахуваннями, проведеними власником або уповноваженим ним органом, чи з його розміром.

2. У відповідності зі ст. 130 КЗпП відшкодування шкоди провадиться незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності за дії (бездіяльність), якими заподіяна шкода підприємству, установі, організації.

Суд у кожному випадку зобов'язаний вживати передбачених законом заходів до всебічного, повного й об'єктивного з'ясування обставин, від яких згідно зі статтями 130, 135-3, 137 КЗпП залежить вирішення питання про покладення матеріальної відповідальності та про розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню. Зокрема, з'ясовувати: наявність прямої дійсної шкоди та її розмір; якими неправомірними діями її заподіяно і чи входили до функцій працівника обов'язки, неналежне виконання яких призвело до шкоди; в чому полягала його вина; в якій конкретно обстановці заподіяно шкоду; чи були створені умови, які забезпечували б схоронність матеріальних цінностей і нормальну роботу з ними; який майновий стан працівника. Якщо шкоду заподіяно кількома працівниками, в рішенні суду має бути зазначено, які конкретно порушення трудових обов'язків допустив кожен працівник, ступінь його вини та пропорційна їй частка загальної шкоди, за яку до нього може бути застосовано відповідний вид і межі матеріальної відповідальності.

За шкоду, заподіяну внаслідок порушення трудових обов'язків, працівник несе відповідальність перед підприємством (установою, організацією), з яким перебуває в трудових відносинах. За вимогами інших осіб, що ґрунтуються на неналежному виконанні працівником своїх трудових обов'язків (відшкодування шкоди їх майну, здоров'ю, виплаченої пенсії, допомоги по соціальному страхуванню та ін.), відповідає підприємство, перед яким винний працівник несе матеріальну відповідальність у порядку регресу за нормами трудового законодавства.

Встановивши при розгляді справи, що шкода заподіяна не лише з вини працівника, до якого пред'явлено позов, але й з вини службових осіб підприємства, установи, організації, суд має обговорити питання про притягнення їх до участі в справі як співвідповідачів.

3. За правилами ст. 132 КЗпП за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких її заподіяно, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, крім випадків, коли законодавством вона передбачена у більшому, ніж цей заробіток, розмірі. Якщо межі матеріальної відповідальності були визначені в укладеному з працівником контракті, вона покладається на нього відповідно до умов контракту.

Під прямою дійсною шкодою, зокрема, слід розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації провести затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайви, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати. Згідно зі ст. 130 КЗпП (322-08) не одержані або списані в дохід держави прибутки з підстав, пов'язаних з неналежним виконанням працівником трудових обов'язків (так само як і інші не одержані прибутки) не можуть включатися до шкоди, яка підлягає відшкодуванню.

При матеріальній відповідальності в межах середнього місячного заробітку він визначається відповідно до затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 100 від 8 лютого 1995 р. Порядку обчислення середньої заробітної плати, а саме виходячи з виплат за останні два календарні місяці роботи, що передують вирішенню судом справи про відшкодування шкоди, або за фактично відпрацьований час, якщо працівник пропрацював менше двох місяців, а в разі коли працівник останні місяці перед вирішенням справи не працював або справа вирішується після його звільнення — виходячи з виплат за попередні два місяці роботи на даному підприємстві (в установі, організації).

4. Вирішуючи спори про відшкодування шкоди, заподіяної зіпсованістю або знищенням через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), суди повинні мати на увазі, що на підставі п. 1 ст. 133 КЗпП несуть матеріальну відповідальність у межах середнього місячного заробітку працівники, які допустили псування або знищення цих цінностей у ході трудового процесу. На інших працівників з числа службових осіб (наприклад, майстра, технолога), якщо шкода від зіпсування або знищення через недбалість зазначених цінностей заподіяна внаслідок їх неправильних службових дій (бездіяльності), матеріальна відповідальність покладається відповідно до ст. 132 КЗпП також в межах середнього місячного заробітку. Відповідальність у тому ж розмірі за зіпсування або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів покладається

на працівника, якщо названі цінності були видані йому в користування у зв'язку з виконанням трудових обов'язків.

Притягнення до кримінальної відповідальності за випуск на товарний ринок або за іншу реалізацію споживачам недоброякісної продукції осіб, зазначених у ст. 147 КК, не звільняє від матеріальної відповідальності в установлених законом межах працівників, у тому числі посадових осіб, винних у виготовленні такої продукції.

5. Роз'яснити судам, що на підставі п. 2 ст. 133 КЗпП за шкоду, заподіяну зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і псуванню матеріальних чи грошових цінностей, матеріальну відповідальність у межах прямої дійсної шкоди, але не більше середнього місячного заробітку, несуть винні в цьому директори, начальники та інші керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники; керівники та їх заступники будь-яких структурних підрозділів, передбачених статутом підприємства, установи, організації чи іншим відповідним положенням.

До зайвих грошових виплат відносяться, зокрема, суми стягнення штрафів, заробітної плати, виплачені звільненому працівникові у зв'язку із затримкою з вини службової особи видачі трудової книжки, розрахунку, неправильним формулюванням причин звільнення тощо. При виявленні безпосередніх заподіювачів шкоди, викликані виплатою зайвих сум, знищенням чи псуванням матеріальних цінностей, вони зобов'язані відшкодувати шкоду в межах, встановлених законодавством. Зазначені вище службові особи в цих випадках несуть матеріальну відповідальність у межах свого середньомісячного заробітку за ту частину шкоди, що не відшкодована безпосередніми її заподіювачами. При цьому загальна сума, що підлягає стягненню, не повинна перевищувати заподіяну шкоду. На них самих покладається матеріальна відповідальність у зазначених межах, якщо з їх вини не було своєчасно вжито заходів до стягнення шкоди з безпосередніх заподіювачів її й таку можливість підприємство втратило.

6. Працівники, які не є керівниками підприємства (установи, організації) і структурних підрозділів на підприємстві або їх заступниками, за шкоду, заподіяну зайвими грошовими виплатами, викликаними неналежним виконанням ними трудових обов'язків, несуть матеріальну відповідальність за ч. 1 ст. 132 КЗпП, крім випадків, для яких ст. 134 КЗпП передбачена повна матеріальна відповідальність.

У такому ж порядку визначається матеріальна відповідальність працівників, з якими укладено договір про повну матеріальну відповідальність (статті 135-1, 135-2 КЗпП), якщо шкода заподіяна не незабезпеченням цілості прийнятого під звіт майна, а іншими порушеннями трудових обов'язків (неналежним оформленням документів про виявлену при прийнятті матеріальних цінностей недостачу, що спричинило її оплату тощо).

7. Розглядаючи справи про матеріальну відповідальність на підставі письмового договору, укладеного працівником з підприємством, установою, організацією, про взяття на себе повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей (недостача, зіпсування), переданих йому для зберігання або інших цілей (п. 1 ст. 134 КЗпП), суд зобов'язаний

перевірити, чи належить відповідач до категорії працівників, з якими згідно зі ст. 135-1 КЗпП може бути укладено такий договір та чи був він укладений.

При відсутності цих умов на працівника за заподіяну ним шкоду може бути покладена лише обмежена матеріальна відповідальність, якщо згідно з чинним законодавством працівник з інших підстав не несе матеріальної відповідальності у повному розмірі шкоди.

8. Судам слід мати на увазі, що до позовних заяв про матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку (п. 3 ст. 134 КЗпП), повинні додаватись докази, які підтверджують, що вчинення працівником таких діянь встановлено у порядку кримінального судочинства.

Матеріальна відповідальність у повному розмірі шкоди покладається і в тих випадках, коли шкода заподіяна діями працівника, що мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку, але він був звільнений від кримінальної відповідальності у зв'язку зі спливом строку давності для притягнення до кримінальної відповідальності або з інших підстав, передбачених законом (пункти 3, 4, 8 статті 6, 7, 7-1, 7-2, 8, 9, 10 КПК).

Якщо при розгляді такої справи виникнуть питання, пов'язані з обґрунтованістю постанови органів розслідування про те, що в діях працівника є ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку, суд має поставити перед відповідним прокурором питання про перегляд цієї постанови.

Виявивши у діях ознаки злочину, суд повідомляє про це прокурору або сам порушує кримінальну справу. У цих випадках суд зупиняє провадження по цивільній справі.

При винесенні виправдувального вироку (закритті провадження у кримінальній справі) за відсутністю складу злочину, суд, розглядаючи справу в порядку цивільного судочинства, вправі з інших передбачених законом підстав задовольнити позов у межах повного розміру заподіяної працівником шкоди.

9. При розгляді справ за позовами про покладення повної матеріальної відповідальності за п. 4 ст. 134 КЗпП за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації працівником, який знаходився у нетверезому стані, судам необхідно враховувати, що нетверезий стан працівника може бути підтверджено як медичним висновком, так і іншими видами доказів (актами та іншими документами, поясненням сторін і третіх осіб, показаннями свідків), які мають бути відповідно оцінені судом.

Маючи на увазі, що заподіяння шкоди працівником, який був у нетверезому стані, є одним з найгрубіших порушень трудових обов'язків, зменшення розміру відшкодування за цю шкоду, як правило, не допускається.

10. Суди повинні мати на увазі, що відповідно до п. 5 ст. 134 КЗпП працівник несе матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуванням матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування.

На підставі згаданого закону матеріальну відповідальність у повному розмірі несуть також працівники сільськогосподарських підприємств, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, за шкоду, заподіяну нестачею, умисним знищенням, умисним зіпсуванням цієї продукції.

11. Відповідно до п. 6 ст. 134 КЗпП матеріальна відповідальність у повному розмірі покладається на працівника у випадках, передбачених окремими законодавчими актами.

За чинним законодавством така відповідальність може бути покладена, зокрема, за шкоду, заподіяну: перевитратою пального на автомобільному транспорті, розкраданням, знищенням (зіпсуванням), нестачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей; витратами підприємства, установи, організації на навчання у вищому навчальному закладі молодого фахівця в разі його звільнення з ініціативи власника або уповноваженого ним органу за порушення трудової дисципліни чи за власним бажанням без поважних причин протягом трьох років з часу прийняття на роботу за направленням.

12. Застосовуючи матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди на підставі п. 8 ст. 134 КЗпП, суди повинні мати на увазі, що за цим законом покладається обов'язок по відшкодуванню шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації у зв'язку з оплатою незаконно звільненому чи незаконно переведеному працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижчеоплачуваної роботи, на винних службових осіб, за наказом або розпорядженням яких звільнення чи переведення здійснено з порушенням закону або якими затримано виконання рішення суду про поновлення на роботі.

Відповідальність у цих випадках настає незалежно від форми вини.

13. Вирішуючи вимоги, які ґрунтуються на договорі про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність, суди мають виходити з того, що остання є повною матеріальною відповідальністю, яка регулюється ст. 135-2 КЗпП й іншими актами трудового законодавства, що її стосується.

Умови колективної (бригадної) матеріальної відповідальності визначаються письмовим договором, укладеним між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади) на підставі Типового договору про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність.

У випадках, коли в незбереженні матеріальних цінностей, крім членів колективу (бригади), з яким укладено договір, винні службові особи, суд обговорює питання про притягнення їх до участі у справі як співвідповідачів і визначає частину шкоди, яка відповідає ступеню вини кожного з них, і розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню з урахуванням виду і меж матеріальної відповідальності, яка на нього покладається. Решта шкоди розподіляється між членами колективу (бригади) згідно з Типовим договором про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність.

14. Розмір шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, суд визначає відповідно до ст. 135-3 КЗпП, Закону України № 217/95-ВР від 6 червня 1995 р. «Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), нестачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей» і затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 116 від 22 січня 1996 р. Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей.

Визначаючи розмір шкоди, суд має виходити з цін на матеріальні цінності, що діють у даній місцевості на час вирішення справи, і застосовувати встановлені нормативно-правовими актами для даних випадків кратність, коефіцієнти, індекси, податок на додану вартість, акцизний збір тощо.

При вирішенні позовів, у яких об'єднано декілька вимог про відшкодування працівником шкоди, розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню, визначається по кожній з об'єднаних вимог з урахуванням відповідного їй виду і меж матеріальної відповідальності. Визначена в такий спосіб сума відшкодування по кожному випадку заподіяння шкоди включається до загальної суми, яка підлягає стягненню з працівника з урахуванням передбаченого ст. 233 КЗпП річного строку для пред'явлення позову по кожній вимозі і поважності причин його пропуску.

15. Розмір шкоди, заподіяної з вини кількох працівників, визначається для кожного з них з урахуванням ступеня вини, виду і меж матеріальної відповідальності. Солідарна матеріальна відповідальність застосовується лише за умови, якщо судом встановлено, що шкода підприємству, установі, організації заподіяна спільними умисними діями кількох працівників або працівника та інших осіб. У порядку цивільного судочинства суд вправі зобов'язати цих осіб відшкодувати шкоду солідарно, якщо при постановленні обвинувального вироку цивільний позов був залишений без розгляду або коли вирок у частині цивільного позову скасовано і справа в цій частині направлена на новий розгляд в порядку цивільного судочинства.

16. Розглядаючи справи про відшкодування шкоди, заподіяної приписками та іншими викривленнями даних про виконання робіт, належить мати на увазі, що до матеріальної відповідальності за таку шкоду мають притягатись як працівники, що вчинили ці дії, так і службові особи, через винне невжиття якими заходів до їх запобігання вони вчинені.

Залежно від обставин заподіяння шкоди в цих випадках матеріальна відповідальність настає в межах середнього місячного заробітку (ч. 1 ст. 132, п. 2 ст. 133 КЗпП) або в повному розмірі заподіяної шкоди (п. 3 ст. 134 КЗпП).

До прямої дійсної шкоди, заподіяної зазначеними вище діями, можуть бути віднесені: суми незаконно нарахованої заробітної плати і премій, зайві виплати у вигляді штрафу, накладеного відповідними органами, вартість пального і мастил, сировини, напівфабрикатів і інших матеріальних цінностей, безпідставно списаних у зв'язку з викривленням даних про обсяг робіт.

17. Роз'яснити судам, що при визначенні розміру матеріальної шкоди, заподіяної працівниками самовільним використанням в особистих цілях технічних засобів (автомобілів, тракторів, автокранів і т. п.), що належать підприємствам, установам, організаціям, з якими вони перебувають у трудових відносинах, слід виходити з того, що така шкода, як заподіяна не при виконанні трудових (службових) обов'язків, підлягає відшкодуванню із застосуванням норм цивільного законодавства. У цих випадках шкода відшкодовується у повному обсязі, включаючи і не одержані підприємством, установою, організацією прибутки від використання зазначених технічних засобів.

18. Судам слід мати на увазі, що зменшення розміру шкоди, що підлягає відшкодуванню працівником, допустиме лише у виключних випадках при наявності зазначених у ст. 137 КЗпП умов, які

мають бути підтверджені ретельно перевіреними в судовому засіданні доказами з обов'язковим викладенням у рішенні мотивів зниження суми, яка стягується.

До конкретної обстановки, за якої було заподіяно шкоду, слід відносити обставини, що перешкоджали працівникові виконувати належним чином покладені на нього обов'язки, зокрема, відсутність нормальних умов зберігання матеріальних цінностей, неналежна організація праці. Разом з тим необхідно враховувати, чи вживав працівник залежних від нього заходів до запобігання шкоди.

Передбачена ст. 137 КЗпП можливість зменшення розміру шкоди, що підлягає покриттю, з урахуванням ступеня вини, конкретних обставин і майнового стану працівника стосується всіх видів матеріальної відповідальності працівників.

Зниження розміру шкоди, що підлягає покриттю, не допускається, якщо шкоду заподіяно злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою.

19. Судам необхідно перевіряти, чи додержаний власником або уповноваженим ним органом встановлений ст. 233 КЗпП річний строк з дня виявлення заподіяної працівником шкоди для звернення в суд з позовом про її відшкодування. Цей строк застосовується і при зверненні із заявою прокурора.

Днем виявлення шкоди слід вважати день, коли власнику або уповноваженому ним органу стало відомо про наявність шкоди, заподіяної працівником. Днем виявлення шкоди, в результаті інвентаризації матеріальних цінностей, при ревізії або перевірці фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації, слід вважати день підписання відповідного акта або висновку.

Право регресної вимоги до працівника виникає з часу виплати підприємством, організацією, установою сум третій особі і з цього ж часу обчислюється строк на пред'явлення регресного позову.

20. Суд вправі вийти за межі позовних вимог, якщо неправильно визначена сума шкоди, позов заявлено про відшкодування шкоди у повному розмірі, а на працівника може бути покладена лише обмежена відповідальність; якщо працівник повинен бути притягнений до повної матеріальної відповідальності, а позов заявлено про стягнення шкоди в межах обмеженої матеріальної відповідальності.

21. При розгляді спорів про обґрунтованість розпорядження адміністрації щодо відрахування шкоди судам необхідно мати на увазі, що відповідно до ст. 136 КЗпП такий позов може бути заявлено і до реалізації розпорядження про відрахування. Якщо адміністрацією відмовлено працівникові у поверненні суми, зайво виплаченої ним добровільно на відшкодування шкоди (за відсутності підстав і умов для матеріальної відповідальності у більшому розмірі, ніж це передбачено законом), вимоги про її стягнення пред'являються безпосередньо у суді і вирішуються на підставі статей 130, 132—134 КЗпП.

22. Судам слід поліпшити підготовку справ про відшкодування шкоди до судового розгляду і її оперативність. Виконуючи вимоги ст. 130 ЦПК при її проведенні, суддя незалежно від обставин справи має, зокрема, вирішити питання про подання сторонами або про витребування:

— даних бухгалтерського обліку й інших документів про наявність і розмір прямої дійсної шкоди — матеріалів інвентаризації, актів ревізії та облікових документів, актів й інших документів про недостачу, зіпсування, втрату, знищення майна, висновку бюро товарних експертиз, довідок й інших документів про вартість майна, розмір зайвих грошових виплат, а також сум, витрачених для

придбання, відновлення майна, задоволення претензій третіх осіб тощо. Якщо для з'ясування питання про розмір шкоди, обставин її заподіяння є потреба провести бухгалтерську чи іншу експертизу — призначити її з урахуванням думки осіб, які беруть участь у справі;

— доказів про винне порушення працівником обов'язків за трудовим договором і наявність причинного зв'язку між його протиправною поведінкою і шкодою, яка наступила, час її виявлення, пояснень працівника, актів і доповідних записок службових осіб, матеріалів службових перевірок, вироку суду чи постанови органу розслідування, наказу за результатами перевірки даного випадку, висновків компетентних органів або експертизи про допущені порушення і причини шкоди, документів про коло трудових обов'язків працівника;

— інших доказів, які мають значення для визначення виду матеріальної відповідальності і розміру сум, що підлягають стягненню, — договору про повну індивідуальну чи колективну (бригадну) матеріальну відповідальність, довіреності чи іншого разового документа на одержання працівником під звіт матеріальних цінностей, даних про заподіяння працівником шкоди у нетверезому стані, розрахунків розподілу шкоди між членами бригади, довідок про тарифну ставку працівника при бригадній матеріальній відповідальності або його заробіток за два календарні місяці, які передували заявленню вимог про відшкодування шкоди, в інших випадках, про склад його сім'ї, наявність у працівника цінного майна (будинку, автомобіля тощо), підсобного господарства, інших доходів; дані про умови праці і зберігання матеріальних цінностей, доповідні записки працівника з цих питань.

При цьому слід мати на увазі, що з питань, для яких передбачено обов'язкове документальне оформлення (наприклад, укладення договору про повну матеріальну відповідальність), показання свідків не можуть братися до уваги (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29.12.1992 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками»*).

7. Справи, що виникають із земельних відносин

7.1. Спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 78—91, ч. 2 ст. 158 ЗК України; — Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 р.; — ст.ст. 373—378, 401—417 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»; — оглядовий лист Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням земельного законодавства» № 01-8/1228 від 16. 11. 2001 р.
Підсудність	— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки	За подання до суду:

судового збору	— позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»); — позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник або землекористувач земельної ділянки
Відповідач	— особа, яка порушує право власності на земельну ділянку
Предмет доказування	— факт набуття громадянами України права власності на земельні ділянки на підставі: а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності; в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; г) прийняття спадщини; д) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю) (ст. 81 ЗК); — факт набуття юридичними особами у власність земельних ділянок для здійснення підприємницької діяльності у разі: а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду; в) прийняття спадщини; г) виникнення інших підстав, передбачених законом (ст. 82 ЗК); — факт спільної власності на землю; — факт порушення права власності на земельну ділянку; — факти порушення прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; — порушення правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; — факт втручання у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження належною йому земельною ділянкою або встановлення непередбачених законодавчими актами додаткових обов'язків чи обмежень
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія державного акта на право власності на землю, що перебуває у власності фізичних або юридичних осіб; — кадастровий план земельної ділянки з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів; — акти, які підтверджують порушення права власності на земельну ділянку; — показання свідків

7.2. Спори, що пов'язані з орендою землі

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— Земельний кодекс України; — Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 р.; — Закон України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р.; — постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку реєстрації договорів оренди земельної частки (паю)» № 119 від 24.01.2000 р.; — Інструкція про порядок складання, видачі, реєстрації і зберігання державних актів на право власності на земельну ділянку і право постійного користування земельною ділянкою та договорів оренди землі (затверджено Наказом Державного Комітету України по земельних ресурсах 04.05.1999 р.
--	--

	№ 43)
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— орендодавці землі (громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи); — орендарі землі (юридичні або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою)
Предмет доказування	— істотні умови договору оренди: 1) об'єкт оренди (місце розташування та розмір земельної ділянки); 2) термін договору оренди; 3) орендна плата (розмір, індексація, форми платежу, терміни та порядок внесення і перегляду); 4) цільове призначення, умови використання і збереження якості землі; 5) умови повернення земельної ділянки орендодавцеві; 6) існуючі обмеження та обтяження щодо використання земельної ділянки; 7) сторона (орендодавець чи орендар), яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини; 8) відповідальність сторін (ст. 14 Закону України «Про оренду землі»); — додаткові умови договору: 1) якісний стан земельних угідь; 2) порядок виконання зобов'язань сторін; 3) порядок відшкодування витрат на здійснення заходів щодо охорони і поліпшення об'єкта оренди; 4) обставини, що впливають на зміну або припинення договору оренди; — факт використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; — факти несвоєчасного внесення орендної плати; — факти вчинення орендодавцем дій, які перешкоджають орендареві користуватися орендованою земельною ділянкою; — орендар без поважних причин не приступив до використання земельної ділянки в строки, встановлені договором оренди землі; — орендар не виконує встановлені щодо об'єкта оренди обмеження (обтяження) в обсязі, передбаченому законом або договором оренди землі; — розмір фактичних витрат, яких орендар зазнав у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням умов договору орендодавцем, а також витрати, які орендар здійснив або повинен здійснити для відновлення свого порушеного права; — доходи, які орендар міг би реально отримати в разі належного виконання орендодавцем умов договору;

Приблизний перелік необхідних доказів	<ul style="list-style-type: none"> — договір оренди; — сертифікат на право на земельну частку (пай); — план (схема) земельної ділянки, яка надається в оренду; — копія державного акта на право власності на землю, що перебуває у власності фізичних або юридичних осіб; — витяг з Книги записів державної реєстрації договорів оренди землі (або земельних часток (паїв)); — кадастровий план земельної ділянки з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів; — акт приймання-передачі об'єкта оренди; — акт перенесення меж земельної ділянки, яка надається в оренду, на місцевість — у разі невизначення їх в натурі; — проект відведення земельної ділянки — у разі надання її в оренду із зміною цільового призначення
--	--

Примітки:

1. Право власності на землю і право постійного користування землею посвідчується державним актом: 1) на право власності на земельну ділянку; 2) на право постійного користування земельною ділянкою.

2. Форми державного акта на право власності на земельну ділянку та державного акта на право постійного користування земельною ділянкою, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2002 року № 449.

3. Право оренди землі оформляється договором згідно із Законом України «Про оренду землі».

4. Договір оренди землі на земельну ділянку, що перебуває у власності громадянина або юридичної особи, укладається між власником земельної ділянки та особою, яка бажає одержати земельну ділянку в оренду.

5. Договір оренди землі на земельну ділянку, що перебуває у державній або комунальній власності, укладається між відповідною державною адміністрацією, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, Кабінетом Міністрів України у межах їх повноважень або органом місцевого самоврядування: сільською, селищною, міською радами, та особою, яка бажає одержати земельну ділянку в оренду.

6. Якщо земельна ділянка, що передається у власність або надається у постійне користування, розташована на території кількох адміністративно-територіальних одиниць, то державний акт на право власності на земельну ділянку і на право постійного користування земельною ділянкою видається окремо на кожну частину ділянки, розташовану на території відповідної адміністративно-територіальні одиниці.

7. При розташуванні земельної ділянки, що надається в оренду, на території кількох адміністративно-територіальних одиниць договір оренди укладається окремо на кожну частину земельної ділянки, розташовану на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

8. Складання державного акта на право власності на земельну ділянку або право постійного користування земельною ділянкою при передачі або наданні земельних ділянок громадянам, підприємствам, установам, організаціям та об'єднанням громадян всіх видів проводиться після перенесення в натуру (на місцевість) меж земельної ділянки та закріплення її довгостроковими

межевими знаками встановленого зразка за затвердженням в установленому порядку проектом відведення цієї ділянки.

9. Складання державного акта на право власності на земельну ділянку та на право постійного користування земельною ділянкою при передачі земельної ділянки, що була раніше надана громадянам, підприємствам, установам, організаціям і об'єднанням громадян всіх видів, у постійне користування або при переоформленні правовстановлюючих документів на ці земельні ділянки, проводиться після відновлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) та закріплення її довгостроковими межевими знаками встановленого зразка за затвердженою відповідною технічною документацією.

10. Довгострокові межові знаки передаються на зберігання власнику або користувачу земельної ділянки, про що складається відповідний акт. Акт складається у трьох примірниках, підписується власником або користувачем земельної ділянки, виконавцем робіт і представником районного (міського) відділу (управління) земельних ресурсів Держкомзему України. Один примірник додається до технічної документації зі складання відповідного державного акта, другий — передається виконавцю робіт, третій — видається разом з державним актом на землю власнику або користувачу земельної ділянки. Власник або користувач земельної ділянки попереджається про відповідальність за порушення чи знищення вказаних знаків (*Інструкція про порядок складання, видачі, реєстрації і зберігання державних актів на право власності на земельну ділянку і право постійного користування земельною ділянкою та договорів оренди землі (затверджено Наказом Державного Комітету України по земельних ресурсах № 43 04.05.1999 р.)*).

7.3. Спори про відшкодування збитків, завданих власникам землі

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 152—157 ЗК України; — ст. 56 Закону України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р.; — ст. 1166 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди (ч. 6 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник землі та землекористувач; — колишній власник земельної ділянки, яка викуплена для суспільних потреб, має право звернутися до суду з позовом про визнання недійсним чи розірвання договору викупу земельної ділянки та відшкодування збитків, пов'язаних з викупом, якщо

	після викупу земельної ділянки буде встановлено, що земельна ділянка використовується не для суспільних потреб (ч. 3 ст. 153 ЗК)
Відповідач	— органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки; — органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель
Предмет доказування	— факт втручання у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження належною йому земельною ділянкою або встановлення непередбачених законодавчими актами додаткових обов'язків чи обмежень; — факт шкоди, заподіяної неправомірним втручанням у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою; — факти збитків та їх розмір, завдані власникам земельних ділянок внаслідок видання органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування акта, яким порушуються права особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їм земельною ділянкою; — погіршення якості земель внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія державного акта на право власності на землю, що перебуває у власності фізичних або юридичних осіб; — кадастровий план земельної ділянки з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів; — акти, які підтверджують порушення права власності на земельну ділянку; — довідка про розмір (вартість) заподіяних збитків; — показання свідків

7.4. Спори з приводу порушення правил добросусідства при користуванні землею

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 103—109 ЗК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»
Підсудність	— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— власники та землекористувачі сусідніх земельних ділянок
Предмет доказування	— факти завдання незручностей власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок (затіннення, задимлення, неприємні запахи, шумове забруднення тощо) (ч. 1 ст. 103 ЗК); — використання земельної ділянки способами, які не дозволяють власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок використовувати їх за цільовим призначенням (неприпустимий вплив) (ч. 2 ст. 103 ЗК);

	<ul style="list-style-type: none"> — факти попередження шкідливого впливу на сусідню земельну ділянку (ст. 104 ЗК); — факти визнання спільних меж земельних ділянок (ст. 106 ЗК); — факти порушення спільного використання межових споруд (ст. 108 ЗК); — використання дерев, які стоять на межі земельних ділянок (ст. 109 ЗК)
Приблизний перелік необхідних доказів	<ul style="list-style-type: none"> — договір оренди; — сертифікат на право на земельну частку (пай); — план (схема) земельної ділянки, яка надається в оренду; — копія державного акта на право власності на землю, що перебуває у власності фізичних або юридичних осіб; — кадастровий план земельної ділянки з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів; — акти, які підтверджують порушення права власності на земельну ділянку; — показання свідків

7.5. Спори з приводу порушення правил земельного сервітуту

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<ul style="list-style-type: none"> — ст.ст. 98—102 ЗК України; — ст.ст. 401—406 ЦК України; — ст.ст. 35—54, 56 Закону України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»
Підсудність	— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	<ul style="list-style-type: none"> — власники та землекористувачі земельних ділянок; — особа, в інтересах якої встановлений сервітут
Предмет доказування	<ul style="list-style-type: none"> — підстави виникнення земельного сервітуту (домовленість між співвласниками земельних ділянок або рішення суду); — державна реєстрація земельного сервітуту; — сервітут перешкоджає використанню земельної ділянки за її цільовим призначенням; — строк, на який було встановлено сервітут; — припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту; — невикористання сервітуту протягом трьох років підряд; — сервітут позбавляє власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений, права володіння, користування та розпоряджання цим майном; — факти порушення власником сервітуту умов користування сервітутом; — факти завдання збитків власникові (володільцеві) земельної ділянки, особою, яка користується сервітутом; — відчуження сервітуту (земельний сервітут не може бути предметом купівлі-продажу, застави та не може передаватися будь-яким способом особою, в інтересах якої цей сервітут встановлено, іншим фізичним та юридичним особам — ч. 2 ст. 101 ЗК)
Приблизний перелік	— копія державного акта на право власності на землю, що перебуває у власності фізичних або юридичних

необхідних доказів	<p>осіб;</p> <p>— договір про встановлення земельного сервітуту;</p> <p>— кадастровий план земельної ділянки з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів;</p> <p>— акти, які підтверджують порушення права власності на земельну ділянку;</p> <p>— довідка про розмір (вартість) заподіяних збитків;</p> <p>— показання свідків</p>
---------------------------	--

7.6. Спори про визнання права на земельну частку (пай)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— ст.ст. 116—133 ЗК України;</p> <p>— Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 05.06.2003 р.;</p> <p>— Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 08.08.1995 р. № 720/95</p>
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»
Підсудність	— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	<p>За подання до суду:</p> <p>— позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»);</p> <p>— позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)</p>
Позивач	<p>— колишні члени колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, у тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонери з їх числа, які отримали сертифікати на право на земельну частку (пай) у встановленому законодавством порядку;</p> <p>— громадяни — спадкоємці права на земельну частку (пай), посвідченого сертифікатом;</p> <p>— громадяни України, евакуйовані із зони відчуження, відселені із зони безумовного (обов'язкового) або зони гарантованого добровільного відселення, а також громадяни України, що самостійно переселилися з територій, які зазнали радіоактивного забруднення, і які на момент евакуації, відселення або самостійного переселення були членами колективних або інших сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонери з їх числа, які проживають у сільській місцевості</p>
Відповідач	<p>— районні державні адміністрації;</p> <p>— місцеві ради, коли спірна земельна ділянка перебуває у власності чи користуванні відповідної ради;</p> <p>— колективне сільськогосподарське підприємство (КСП)</p>
Предмет доказування	— наявність підстав для визнання права на земельну частку (пай) (наприклад, чи була особа членом КСП на час передання державного акта про право колективної власності на землю та чи була вона

	внесена до списку осіб, що додається до цього державного акта); — дотримання строків звернення спадкоємців до суду з позовами про визнання права на земельну частку (пай); — наявність або відсутність у спадкодавця на день його смерті права власності на земельний пай, який згідно із законом може успадковуватися; — прийняття в члени сільськогосподарського товариства після розпаювання в ньому землі
Приблизний перелік необхідних доказів	— сертифікат на право на земельну частку (пай), виданий районною (міською) державною адміністрацією; — свідоцтво про право на спадщину; — посвідчені у встановленому законом порядку договори купівлі-продажу, дарування, міни, до яких додається сертифікат на право на земельну частку (пай); — трудова книжка члена колективного або іншого сільськогосподарського підприємства чи нотаріально засвідчена виписка з неї

Примітки:

1. За загальним правилом розмежування компетенції судів з розгляду земельних та пов'язаних із земельними відносинами майнових спорів відбувається залежно від суб'єктного складу їх учасників. Ті земельні та пов'язані із земельними відносинами майнові спори, сторонами в яких є юридичні особи, а також громадяни, що здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статус суб'єкта підприємницької діяльності, розглядаються господарськими судами, а всі інші — в порядку цивільного судочинства, крім спорів, зокрема, щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень при реалізації ними управлінських функцій у сфері земельних правовідносин, вирішення яких згідно з п.п. 1, 3 ч. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства віднесено до компетенції адміністративних судів.

Виходячи з положень статей 8, 124 Конституції, статей 26, 30, 87—90, 97, 100, 102, 118, 123, 128, 143—146, 149, 151, 153—158, 161, 210, 212 Земельного кодексу України (далі — ЗК), глав 27, 33, 34 ЦК, ст. 15 ЦПК, ст. 12 ГПК судам підсудні справи за заявами, зокрема:

— з приводу володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян чи юридичних осіб, і визнання недійсними державних актів про право власності та право постійного користування земельними ділянками;

— про право громадян на земельну частку (пай) при приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, використання при цьому земельних ділянок із меліоративними системами;

— про розподіл несільськогосподарських угідь при ліквідації сільськогосподарських підприємств, установ, організацій;

— про визнання недійсною відмови у розгляді заяв громадян про безоплатну передачу у власність (приватизацію) земельних ділянок із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського й особистого селянського господарства, садівництва, будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд, дачного будинку та індивідуального гаража;

— про визнання недійсною відмови в наданні у постійне користування земельних ділянок юридичним особам;

— про визнання незаконною відмови у продажу земельних ділянок із земель державної або комунальної власності громадянам і юридичним особам, які мають право на набуття цих ділянок у власність, а також іноземним державам;

— про вирішення спорів, пов'язаних з орендою землі;

— про встановлення та припинення дії земельних сервітутів;

— про примусове припинення права на земельну ділянку з передбачених ЗК підстав;

— про недійсність відмови у розгляді заяви про погодження місця розташування об'єкта, щодо якого порушується питання про вилучення (викуп) земельної ділянки;

— про вирішення спорів щодо проведення розвідувальних робіт на землях, що перебувають у власності чи користуванні громадян або юридичних осіб;

— про вирішення майнових спорів, пов'язаних із земельними відносинами, в тому числі про відшкодування власникам і землекористувачам збитків, заподіяних вилученням (викупом) визначених угідь, обмеженням їхніх прав або порушенням земельного законодавства;

— про відшкодування витрат сільсько- та лісгосподарського виробництва;

— про визнання недійсними угод купівлі-продажу, дарування, застави, обміну, ренти земельних ділянок, договорів довічного утримання, за якими набувачеві передаються у власність земельні ділянки, укладених з порушенням встановленого законом порядку;

— про повернення самовільно зайнятої земельної ділянки чи про звільнення земельної ділянки особою, що займає її без належних на те підстав;

— про вирішення спорів щодо користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови, сервітутів;

— про вирішення земельного спору, що відповідно до визначеної ЗК компетенції розглядався органом місцевого самоврядування чи органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів, з рішенням якого одна зі сторін у земельному спорі не погоджується.

2. Земельні спори громадян з органами державної влади та органами місцевого самоврядування з питань надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства у випадках, передбачених законодавством, а також спори з майнових питань, пов'язаних із земельними відносинами, за участю громадян, що є членами фермерського господарства, їхніх спадкоємців тощо розглядаються за правилами цивільного судочинства.

Оскільки фермерські господарства є юридичними особами, їхні земельні спори з іншими юридичними особами, у тому числі про надання чи продаж із земель державної або комунальної власності земельної ділянки для розширення господарства, підсудні господарським судам.

3. Згідно зі ст. 158 ЗК суди розглядають справи за спорами про межі земельних ділянок, що перебувають у власності чи користуванні громадян-заявників, які не погоджуються з рішенням органу місцевого самоврядування чи органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів. Зазначені спори підлягають розгляду місцевими судами незалежно від того, розглядалися вони попередньо органом

місцевого самоврядування або органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів чи ні. Рішення цих органів щодо такого спору не може бути підставою для відмови в прийнятті заяви чи для закриття провадження в порушеній справі.

4. У випадках, коли вимоги пов'язуються з визнанням права на земельну ділянку, встановленням порядку користування земельною ділянкою чи усуненням перешкод у цьому, іншими вимогами з приводу земельної ділянки чи розташованої на ній нерухомості, зокрема про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням земельного законодавства, суди обов'язково застосовують правила про виключну підсудність (ст. 114 ЦПК).

5. Спори щодо додержання правил добросусідства — обов'язку власників і землекористувачів обирати такі способи використання земельних ділянок відповідно до їх цільового призначення, при яких власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок завдається найменше незручностей (затінення, задимлення, неприємні запахи, шумове забруднення тощо), — розглядаються судами відповідно до статей 103—109 ЗК і в тому разі, коли вони попередньо не розглядалися відповідним органом місцевого самоврядування чи органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Зазначені спори потрібно відрізняти від спорів щодо земельних сервітутів — права власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне чи безоплатне користування чужою земельною ділянкою (право проходу чи проїзду на велосипеді; проїзду на транспортному засобі по наявному шляху; право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій; право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку; право відведення води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку; право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми; право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми; право прогону худоби по наявному шляху; право встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд тощо), — вирішення яких не віднесено до компетенції органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

6. Судам слід мати на увазі, що спори, пов'язані із земельними відносинами, розглядаються в позовному провадженні.

Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його права, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою.

Захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється згідно з ч. 3 ст. 152 ЗК шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших, передбачених законом, способів захисту (ст. 16 ЦК). Власник земельної ділянки, права якого порушено, може вимагати відшкодування завданої цим моральної шкоди (ч. 3 ст. 386 ЦК).

При розгляді справ за позовами до органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування в разі незгоди з рішеннями з питань, віднесених у галузі земельних відносин до їх компетенції (зокрема, про відмову в передачі земельної ділянки у власність чи користування, продажу земельної ділянки, в наданні дозволу і вимог на розроблення проекту відведення земельної ділянки тощо), суд за наявності підстав для задоволення позову визнає рішення такого органу недійсним і зобов'язує його залежно від характеру спору виконати певні дії, передбачені його компетенцією (або не вчиняти чи припинити їх), на захист порушеного права, як цього вимагає законодавство, або надає право позивачеві вчинити певні дії для усунення порушень його права. Суд вирішує ці питання по суті, якщо це відповідає закону (наприклад, визнає відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України № 899-IV від 5 червня 2003 р. «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» право на земельну частку (пай), якщо районною (міською) державною адміністрацією безпідставно відмовлено у видачі документа, що посвідчує право на земельну частку (пай); вирішує відповідно до ч. 4 ст. 7 Закону України № 973-IV від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» питання про надання земельної ділянки у власність або оренду для створення фермерського господарства, якщо відповідна районна (міська) державна адміністрація чи орган місцевого самоврядування безпідставно відмовили в цьому або, незважаючи на рішення суду, що зобов'язує їх розглянути заяву з цього приводу, не розглядають її за наявності необхідних документів). В інших випадках суд не може вирішувати питання, віднесені до компетенції органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, зокрема про передачу земельних ділянок у постійне користування, оренду, укладення чи поновлення договору оренди земельної ділянки, зміну цільового призначення землі тощо.

7. Вирішуючи спори про припинення права власності на земельну ділянку чи права користування нею, суди повинні враховувати, що орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування має право прийняти рішення про це лише в порядку, з підстав і за умов, передбачених статтями 140—149 ЗК. У випадках, визначених цими нормами, припинення права власності на землю чи права землекористування провадиться за позовом відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування в судовому порядку, недодержання якого є підставою для визнання рішення цього органу та виданих державних актів недійсними. У разі пред'явлення до органу виконавчої влади або місцевого самоврядування позову про незаконність припинення права землекористування через відсутність судового рішення про вилучення земельної ділянки відповідач вправі пред'явити зустрічний позов про таке вилучення, а суд має розглянути його разом із первинним позовом.

При вирішенні в судовому порядку питання про недійсність документів, виданих на підставі переглянутого рішення органу виконавчої влади чи місцевого самоврядування про скасування свого рішення, за яким земельна ділянка була неправомірно одержана у власність чи користування, слід враховувати Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2009 від 16 квітня 2009 р. (справи про скасування актів органів місцевого самоврядування), відповідно до п. 5 мотивувальної частини якого органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних

суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення.

Рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування перерозподілити землю інакше після встановлення меж земельних ділянок у натурі (на місцевості), одержання власником або землекористувачем документів, що посвідчують право на них, та державної реєстрації, не може бути підставою для припинення права власності на земельну ділянку або права користування земельною ділянкою як повністю, так і частково, оскільки визначений статтями 140, 141 ЗК перелік підстав для цього є вичерпним.

Питання про дострокове припинення користування землею на умовах оренди вирішується шляхом пред'явлення позову про розірвання договору. В разі закінчення зазначеного в договорі строку оренди переважне право орендарів на поновлення договору оренди, передбачене ст. 33 Закону № 161-XIV від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі», поширюється на випадки, коли земля знову передається в оренду.

При розгляді спорів про переукладення договорів оренди землі суди повинні враховувати, що згідно з пунктом 2.3 Типового договору оренди земельної частки (паю), затвердженого наказом Державного комітету України по земельних ресурсах від 17 січня 2000 р. № 5, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України за № 101/4322 від 23 лютого 2000 р., після виділення земельної ділянки в натурі (на місцевості) і одержання державного акта на право приватної власності на землю зобов'язання сторін припиняються відповідно до чинного законодавства. З часу отримання особою державного акта на право приватної власності на землю вона набуває статусу власника земельної ділянки, у зв'язку з чим змінився предмет оренди та статус сторін договору оренди, а тому договір оренди земельної частки (паю) припиняється. Враховуючи вимоги статей 203, 215 ЦК про недійсність правочину, переукладення договору оренди земельної частки (паю) після виділення в натурі (на місцевості) земельної ділянки і одержання власником земельної частки (паю) державного акта на право власності на земельну ділянку можливе лише за наявності волевиявлення на те сторін.

8. Вкуп земельних ділянок для суспільних потреб і примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності (статті 146, 147 ЗК) проводиться відповідно до Закону України № 1559-VI від 17 листопада 2009 р. «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» у порядку, передбаченому відповідними процесуальними кодексами.

9. Згідно зі ст. 118 ЗК питання про безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення фермерського господарства в межах норм за заявою громадянина із зазначенням бажаного розміру та мети одержання землі вирішується районною, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями щодо земель державної власності, а стосовно земель комунальної власності — сільською, селищною, міською радою.

У судовому порядку це питання вирішується в разі відмови зазначених органів у передачі земельної ділянки у власність для цієї мети в бажаному розмірі чи місці або в разі нерозгляду ними заяви.

При цьому слід враховувати, що право на створення фермерського господарства має кожний вісімнадцятирічний дієздатний громадянин України, який виявив бажання та пройшов професійний

відбір на право створення фермерського господарства в районній (міській) професійній комісії з питань створення фермерських господарств (статті 5, 6 Закону «Про фермерське господарство»). Порядок проведення професійного відбору регулюється Положенням про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств (затверджений наказом Міністерства аграрної політики України і Міністерством праці та соціальної політики України № 452/335 від 17 грудня 2003 р. та зареєстрований у Міністерстві юстиції України за № 118/8717 28 січня 2004 р.).

Для ведення фермерського господарства земельні ділянки із земель державної або комунальної власності безоплатно передаються в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради за місцем знаходження фермерського господарства. Якщо їх декілька, розмір частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах, а в разі відсутності там таких — як середній по району (ст. 121 ЗК).

10. Розглядаючи позови про захист прав власників земельних ділянок і землекористувачів (про усунення перешкод у користуванні ними тощо), суд має перевіряти законність рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки іншій особі без вилучення (викупу) її в позивача в установленому порядку і за наявності для цього підстав ухвалювати рішення про його недійсність.

11. Вирішуючи позови про відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, суди повинні мати на увазі, що при вилученні (викупі) сільськогосподарських угідь, лісових земель, чагарників для потреб, не пов'язаних із сільсько- чи лісогосподарським виробництвом, їх тимчасовому зайнятті для інших видів використання, встановленні обмежень щодо використання земельних ділянок, погіршенні якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників, приведенні сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у не придатний для використання стан, неодержанні доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки, відшкодування збитків згідно зі статтями 156, 157 ЗК здійснюється органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадянами та юридичними особами, які використовують земельні ділянки і діяльність яких обмежує права власників та землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу (в тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими й іншими відходами та стічними водами).

У випадках самовільного зайняття земельних ділянок, псування, забруднення земель чи вчинення інших порушень земельного законодавства шкода відшкодовується відповідно до статей 211, 212 ЗК, статей 22, 623, 1166, 1172, 1192 ЦК особами, що її заподіяли. При заподіянні шкоди джерелом підвищеної небезпеки її відшкодовує володілець цього джерела згідно зі ст. 1187 ЦК.

12. Роз'яснити судам, що на підставі статей 207—209 ЗК втрати сільсько- і лісогосподарського виробництва, заподіяні вилученням (викупом) сільськогосподарських і лісових угідь для використання їх у цілях, не пов'язаних із веденням сільського й лісового господарства, обмеженням прав власників чи землекористувачів або погіршенням якості земель внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, підприємств, установ і організацій, не належать до збитків, на відшкодування яких

мають право власники земельних ділянок та землекористувачі, і відшкодовуються Уряду Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським, сільським, селищним, міським радам разом із відшкодуванням збитків власникам землі й землекористувачам.

13. Розміри збитків, заподіяних власникам землі та землекористувачам вилученням (викупом) або тимчасовим зайняттям земельних ділянок, у встановленому порядку визначаються комісіями, створеними Київською та Севастопольською міськими, районними державними адміністраціями, виконавчими комітетами міських (міст обласного значення) рад відповідно до Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам (затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 284 від 19 квітня 1993 р.).

У такому ж порядку визначаються збитки, заподіяні обмеженням прав власників землі та землекористувачів, погіршенням якості земель або приведенням їх у не придатний для використання за цільовим призначенням стан унаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю підприємств, установ, організацій та громадян.

При тимчасовому зайнятті земельних ділянок для розвідувальних робіт розмір збитків і порядок їх відшкодування визначаються угодою між власниками землі або землекористувачами та підприємствами, установами, організаціями, що провадять розвідувальні роботи. При недосягненні згоди між ними розмір збитків визначається зазначеними вище комісіями, рішення яких можуть бути переглянуті судом при вирішенні відповідних позовів.

14. При невиконанні підприємствами, установами, організаціями, що тимчасово використовували земельні ділянки для проведення геологознімальних, пошукових, геодезичних та інших розвідувальних робіт, передбаченого ст. 97 ЗК обов'язку привести займану земельну ділянку в попередній стан за свій рахунок в установлений строк вони повинні відповідно до ст. 211 ЗК, статей 22, 623, 1166, 1192 ЦК відшкодувати власникові або землекористувачеві заподіяну шкоду в розмірі вартості робіт, потрібних для приведення земельної ділянки в такий стан. Для визначення розміру цієї шкоди суд у разі необхідності може призначити експертизу.

15. Вирішуючи спори про відшкодування власникам землі й землекористувачам шкоди, заподіяної самовільним зайняттям або забрудненням земельних ділянок та іншими порушеннями земельного законодавства, суди мають виходити з того, що відповідно до ст. 156 ЗК, ст. 1166 ЦК така шкода відшкодовується у повному обсязі.

Розмір шкоди, заподіяної пошкодженням посівів і насаджень при прокладанні шляхів, трубопроводів та проведенні розвідувальних, бурових, будівельних робіт, псуванням і забрудненням сільськогосподарських та інших земель, іншими порушеннями земельного законодавства, визначається з урахуванням витрат на відновлення родючості землі, а також доходів, які власник землі або землекористувач міг би одержати при використанні земельної ділянки і які він не одержав за час до приведення землі у стан, придатний для її використання за цільовим призначенням, або до повернення самовільно зайнятої ділянки.

Зокрема, при пошкодженні посівів, самовільному зайнятті ріллі або сінокосінні на користь землекористувача (власника) стягується вартість неодержаних сільськогосподарської продукції чи сіна,

обчислена за ринковими цінами, з урахуванням середньої врожайності певної культури в господарстві, за винятком витрат виробництва, пов'язаних зі збиранням урожаю, а також витрат на відновлення якості земель відповідно до їхнього призначення. Якщо замість пошкоджених посівів землекористувач провів у тому ж сезоні повторний посів культур, відшкодуванню підлягають витрати на пересівання (вартість насіння, обробітку землі тощо).

Відповідно до статей 90, 95, 212 ЗК самовільно зайняті земельні ділянки повертаються їх власникам або землекористувачам з передачею останнім незібраного врожаю без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними.

16. У справах про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням земельного законодавства, на підставі ст. 1193 ЦК розмір відшкодування шкоди, заподіяної громадянином, зменшується у випадку, коли груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди. Таке зменшення можливе, якщо інше не встановлено законом. Тому суди, розглядаючи такі спори, у кожному випадку мають досліджувати наявність зазначених обставин.

Суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від з'ясування ним матеріального становища цієї особи з обов'язковим наведенням мотивів прийнятого рішення, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину.

При розгляді позовів про відшкодування шкоди, заподіяної псуванням чи забрудненням землі, судам слід з'ясовувати наявність у відповідача можливості провести роботи по відновленню її попередньої якості. Якщо така можливість є, суд може відповідно до ст. 1192 ЦК з урахуванням думки позивача зобов'язати відповідача відшкодувати шкоду в натурі, встановивши для цього відповідний строк.

17. Вирішуючи спори про право власності на земельну ділянку, суди мають виходити з того, що:

а) згідно з ч.ч. 1 статей 81, 82 ЗК право власності на земельну ділянку набувають громадяни України та юридичні особи, створені громадянами або юридичними особами України, а іноземні громадяни та юридичні особи й особи без громадянства та спільні підприємства, засновані за участю іноземних юридичних і фізичних осіб, можуть набувати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення на підставах, передбачених ч.ч. 2, 3 ст. 81, ч.ч. 2, 3 ст. 82 ЗК;

б) згідно з положеннями ст. 119 ЗК передача громадянину у власність або в користування земельної ділянки, якою він добросовісно, відкрито і безперервно користується протягом 15 років за відсутності документів про право на цю земельну ділянку, здійснюється у порядку, встановленому ЗК. Зворотної дії в часі ця норма не має;

в) з 1 січня 2002 р. відповідно до статті 125 ЗК право користування земельною ділянкою виникало після одержання її власником або землекористувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування або укладення договору оренди, їх державної реєстрації та встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), а з 2 травня 2009 р. у відповідності із Законом України № 1066-VI від 5 березня 2009 р. право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав;

г) громадяни та юридичні особи зберігають право на земельні ділянки (п. 7 розд. X «Перехідні положення» ЗК), одержані ними до 1 січня 2002 р. у власність, у тимчасове користування або на умовах оренди в розмірах, що були раніше передбачені чинним законодавством;

д) при переході права власності на будівлі та споруди за цивільно-правовими угодами, укладеними до 1 січня 2002 р., згідно з положеннями чинної до цієї дати ст. 30 ЗК до набувача від відчужувача переходить належне йому право власності або право користування земельною ділянкою, на якій розташовані будівлі та споруди, якщо інше не передбачалось у договорі відчуження. Після 31 грудня 2001 р. в таких випадках право власності на земельну ділянку або її частини могло переходити відповідно до ст. 120 ЗК 2001 року на підставі цивільно-правових угод, а право користування — на підставі договору оренди, укладених відповідно відчужувачем або набувачем. До особи, яка придбала житловий будинок, будівлю або споруду після 31 грудня 2003 р., згідно зі ст. 377 ЦК, а з часу внесення змін до ст. 120 ЗК Законом України № 997-V від 27 квітня 2007 р. і згідно зі ст. 120 ЗК переходило право власності на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення, у розмірах, встановлених договором; а якщо договором це не було визначено, до набувача переходило право власності на ту частину земельної ділянки, яка зайнята житловим будинком, будівлею або спорудою, та на частину земельної ділянки, яка необхідна для її обслуговування. При переході права власності на будинок або його частину за договором довічного утримання до набувача переходило право на земельну ділянку, де вони розташовані, на умовах, на яких ця ділянка належала відчужувачу. В разі переходу права власності на будівлі та споруди до кількох осіб право на земельну ділянку визначалось пропорційно часткам осіб у вартості будівлі та споруди, якщо інше не передбачено в договорі відчуження останніх, а при переході права власності на будівлі та споруди до фізичних або юридичних осіб, які не могли мати у власності земельні ділянки, до них переходило право користування земельною ділянкою. З 1 січня 2010 р. до особи, яка набула право власності на житловий будинок (крім багатоквартирного), будівлю або споруду, переходить право власності, право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення в обсязі та на умовах, встановлених для попереднього землевласника (землекористувача) відповідно до ст. 377 ЦК і ст. 120 ЗК в редакції Закону України № 1702-VI від 5 листопада 2009 р.;

е) при приватизації державного житлового фонду особи, яким передано у власність жилі приміщення в одноквартирних будинках, набувають право власності на земельні ділянки, де розташований будинок, шляхом їх приватизації згідно з положеннями ЗК. У разі приватизації громадянами багатоквартирного жилого будинку відповідна земельна ділянка може передаватися безоплатно у власність або надаватися у користування об'єднанню власників (ст. 42 ЗК);

ж) у випадках, передбачених статтями 86—89 ЗК, володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою, яка перебуває в спільній частковій власності, здійснюються за згодою всіх співвласників згідно з договором, у разі недосягнення згоди — за рішенням суду, а при перебуванні ділянки в спільній сумісній власності (у подружжя, членів фермерського господарства, якщо інше не передбачалось угодою між ними, співвласників жилого будинку) — за договором або законом. Учасник спільної часткової власності має право вимагати виділення належної йому частки зі складу земельної

ділянки (у тому числі й разом з іншими учасниками, які цього вимагають) або виплати рештою учасників грошової компенсації за цю частку при неможливості її виділення та отримання в його володіння, користування частини спільної земельної ділянки, що відповідає розміру його частки. Учаснику спільної власності зазначене право належить за умови попереднього визначення розміру рівних земельних часток, якщо інше не передбачено законом або не встановлено судом. Набута юридичною особою земельна ділянка не є спільною власністю її засновників, учасників або членів і не може розподілятися між ними як співвласниками;

з) не може здійснюватися перехід права власності за судовими рішеннями (через визнання права власності на відчужену земельну ділянку або визнання дійсним договору щодо її відчуження, звернення стягнення на земельну ділянку в рахунок зобов'язань власника земельної ділянки або передачу її у власність кредитору з цих підстав, видачу виконавчого документа за аналогічним рішенням третейського суду тощо) на земельні ділянки, щодо яких встановлена заборона на продаж або іншим способом відчуження, а саме: сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб, відчуження та зміни цільового призначення земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених у натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону (без доплат) і вилучення (викуп) для суспільних потреб (п. 15 розд. X «Перехідні положення» ЗК).

18. При вирішенні вимог про визначення розміру земельної ділянки, необхідної для обслуговування житлового будинку, будівлі або споруди, право власності на які при їх відчуженні перейшло до набувача без визначення в договорі права на земельну ділянку, суд має з'ясовувати, зокрема, чому це питання не було визначено в договорі, можливість укладення між відчужувачем і набувачем додатку до цього договору щодо права набувача на земельну ділянку та чи не свідчить реальна можливість використання всієї земельної ділянки за цільовим призначенням саме про той розмір земельної ділянки для обслуговування житлового будинку, будівлі або споруди, який існував до їх відчуження.

Розмір земельної ділянки, необхідної для обслуговування житлового будинку, будівлі або споруди, визначається шляхом проведення за клопотанням сторін експертизи з урахуванням чинних нормативних документів у галузі будівництва, санітарних норм та правил тощо.

18¹. Відповідно до положень статей 81, 116 ЗК окрема земельна ділянка, одержана громадянином у період шлюбу в приватну власність шляхом приватизації, є його особистою приватною власністю, а не спільною власністю подружжя, оскільки йдеться не про майно, нажите подружжям у шлюбі, а про одержану громадянином частку із земельного фонду.

Якщо на такій земельній ділянці знаходиться будинок, будівля, споруда, що є спільною власністю подружжя, то у разі поділу будинку, будівлі, споруди між подружжям та виділення конкретної частини будинку, будівлі, споруди до особи, яка не мала права власності чи користування земельною ділянкою,

переходить це право у розмірі частки права власності у спільному майні будинку, будівлі, споруди відповідно до статей 120 ЗК, 377 ЦК.

19. У справах за позовом учасників спільної власності на землю про встановлення порядку володіння й користування спільною земельною ділянкою, на якій розташовані належні їм жилий будинок, господарські будівлі та споруди, суд з'ясовує і враховує можливість нормального користування будинком і здійснення догляду за ним, розташування господарських будівель, споруд, необхідність зведення будівель, розташування плодово-ягідних насаджень співвласників, можливість проходу з вулиці на подвір'я тощо. Враховуються також вимоги санітарних правил і правил протипожежної безпеки. В разі неможливості перенесення співвласником господарських будівель і насаджень на надану в його користування частину ділянки суд має обговорити питання про відповідну грошову компенсацію.

При пред'явленні вимог кожним з учасників спільної власності про встановлення порядку користування спільною земельною ділянкою суд може залишити в спільному користуванні лише ділянки, роздільне користування якими встановити неможливо.

Вказане правило стосується також випадків, коли належні особам на праві спільної власності жилий будинок, господарські будівлі та споруди розташовані на земельній ділянці, яка знаходилася в їх користуванні до її приватизації або за договором оренди.

При приватизації громадянами одно- або багатоквартирного будинку державного житлового фонду порядок користування закріпленою за ним прибудинковою територією згідно з п. 5 ст. 10 Закону № 2482-ХІІ від 19 червня 1992 р. «Про приватизацію державного житлового фонду» здійснюється в порядку та на умовах, передбачених ч. 3 ст. 42 ЗК, якою встановлено, що порядок використання земельних ділянок, де розташовані багатоквартирні жилі будинки, а також належні до них будівлі, споруди та прибудинкові території, визначається співвласниками. Якщо в жилому будинку приватизовано частину квартир, питання про користування прибудинковою територією вирішується відповідно до положень ч. 3 ст. 88 ЗК, тобто шляхом отримання в користування її частини, що відповідає частці приватизованих квартир та інших приміщень у вартості будинку і споруд. При цьому розміри та конфігурація земельних ділянок, на яких розташовані багатоквартирні жилі будинки, а також належні до них будівлі, споруди та прибудинкові території, визначаються на підставі проектів розподілу території кварталу, мікрорайону та відповідної землевпорядної документації.

20. У разі, коли громадяни, яким жилий будинок належить на праві спільної власності, крім наданої для будівництва й обслуговування цього будинку та господарських будівель земельної (присадибної) ділянки, з належного дозволу відповідного органу виконавчої влади або місцевої ради тимчасово користуються ще й незайнятою суміжною ділянкою, суд, вирішуючи спір про порядок користування присадибною ділянкою та розпорядження нею, може одночасно визначити за тими ж правилами і порядок тимчасового користування суміжною ділянкою, зазначивши в рішенні, що він встановлюється на період до припинення права користування нею.

21. Виходячи з того, що порядок користування спільною земельною ділянкою, у тому числі тією, на якій розташовані належні співвласникам жилий будинок, господарські будівлі та споруди, визначається

насамперед їхньою угодою залежно від розміру їхніх часток у спільній власності на будинок, суд відповідно до ст. 88 ЗК бере до уваги цю угоду при вирішенні спорів як між ними самими, так і за участю осіб, котрі пізніше придбали відповідну частку в спільній власності на землю або на жилий будинок і для яких зазначена угода також є обов'язковою. Це правило стосується тих випадків, коли жилий будинок було поділено в натурі.

Суд може не визнати угоду про порядок користування земельною ділянкою, якщо дійде висновку, що угода свідомо ущемляє законні права когось зі співвласників, позбавляє його можливості належно користуватися своєю частиною будинку, фактично виключає його з числа користувачів спільної земельної ділянки, суперечить архітектурно-будівельним, санітарним чи протипожежним правилам.

Якщо до вирішення судом спору між співвласниками жилого будинку розмір часток у спільній власності на земельну ділянку, на якій розташовані будинок, господарські будівлі та споруди, не визначався або вона перебувала у користуванні співвласників і ними не було досягнуто угоди про порядок користування нею, суду при визначенні частини спільної ділянки, право на користування якою має позивач (позивачі), слід виходити з розміру його (їх) частки у вартості будинку, господарських будівель та споруд на час перетворення спільної власності на спільну часткову чи на час виникнення останньої.

22. Суд не може відмовити в позові або закрити провадження у справі про встановлення порядку користування земельною ділянкою з тих підстав, що його визначено угодою сторін. Якщо при вирішенні спору суд установить, що співвласники визначили порядок користування й розпорядження земельною ділянкою, для зміни якого підстав немає, він ухвалює рішення про встановлення саме такого порядку.

У резолютивній частині рішення в такій справі суд залежно від її обставин повинен вказати розміри й межі тих ділянок, які має використовувати кожна зі сторін, і тих, які виділено для спільного користування, а також зазначити, як сторони мають проходити до будинку, будівель, споруд та на вулицю.

22¹. Відповідно до статей 1225 ЦК і 131 ЗК право власності на земельну ділянку переходить до спадкоємців на загальних підставах із збереженням її цільового призначення. До спадкоємців житлового будинку, інших будівель та споруд переходить право власності або право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені, а також право власності або право користування земельною ділянкою, яка необхідна для їх обслуговування, якщо інший її розмір не визначений заповітом.

При успадкуванні фермерського господарства (цілісного майнового комплексу або його частини) двома або більше спадкоємцями його земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утворюється хоча б одна ділянка, менша за мінімальний розмір, встановлений для даного регіону. Мінімальний розмір визначається центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики України та Українською академією аграрних наук і затверджується Кабінетом Міністрів України (ст. 23 Закону України «Про фермерське господарство»). При цьому слід враховувати постанову Кабінету Міністрів України № 1908 від 10 грудня 2003 р. «Про затвердження мінімальних розмірів земельних

ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується».

22². Вирішуючи спори про встановлення сервітуту, суд має враховувати, що земельний сервітут встановлюється відносно певного об'єкта і не залежить від власників цих об'єктів, оскільки його дія зберігається у разі переходу прав на земельну ділянку, щодо якої його встановлено, до іншої особи (ч. 1 ст. 401 ЦК, ч. 1 ст. 101 ЗК), а при встановленні особистого сервітуту права закріплюються за певною особою і він припиняється внаслідок її смерті (ч. 2 ст. 401, п. 6 ч. 1 ст. 406 ЦК).

Види земельних сервітутів, які можуть бути встановлені рішенням суду, визначені ст. 99 ЗК; цей перелік не є вичерпним.

Встановлюючи земельний сервітут на певний строк чи без зазначення строку (постійний), суд має враховувати, що метою сервітуту є задоволення потреб власника або землекористувача земельної ділянки для ефективного її використання; умовою встановлення є неможливість задовольнити такі потреби в інший спосіб, і в рішенні суд має чітко визначити обсяг прав особи, що звертається відносно обмеженого користування чужим майном.

Вирішуючи питання про відшкодування збитків, завданих власникові (володільцеві) земельної ділянки або іншого нерухомого майна особою, яка користується сервітutom, суд має виходити з того, що таке відшкодування здійснюється на загальних підставах (ч. 7 ст. 403 ЦК); щодо земельних сервітутів такі підстави регламентуються Порядком визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 284 від 19 квітня 1993 р.

При розгляді спору щодо припинення сервітуту на вимогу власника землі суд має враховувати обставини, які мають істотне значення (наприклад, порушення умов використання земельної ділянки); інші випадки припинення сервітуту визначені в статтях 406 ЦК, 102 ЗК.

22³. При вирішенні спорів щодо права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) або для забудови (суперфіцій) слід виходити з того, що згідно зі ст. 102¹ ЗК право на таке користування виникає на підставі договору між власником земельної ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися нею для сільськогосподарських потреб або для забудови відповідно до ЦК. Підставою для виникнення права користування чужою земельною ділянкою для забудови може також бути заповіт.

З урахуванням вимог ЗК укладення, умови цих договорів, їх строки, права, обов'язки сторін за ними, підстави припинення регулюються главами 33 і 34 ЦК.

Право користування чужою земельною ділянкою як для сільськогосподарських потреб, так і для забудови може відчужуватися та передаватися в порядку спадкування, крім відчуження, внесення до статутного фонду, передачі в заставу права користування земельною ділянкою державної або комунальної власності (за винятком випадків переходу права власності на будівлі та споруди).

Зазначене право припиняється: у разі поєднання в одній особі власника і землекористувача; спливу строку, на який надано право користування; а також щодо використання земельної ділянки для сільськогосподарських потреб — у зв'язку з її викупом через суспільну необхідність; щодо

використання земельної ділянки для забудови — у зв'язку з відмовою землекористувача від використання земельної ділянки або невикористанням її протягом трьох років підряд.

Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови може бути припинено за рішенням суду і в інших випадках, встановлених законом.

22⁴. Вирішуючи спори, що виникають із договору ренти земельної ділянки, суди повинні мати на увазі, що відповідно до положень ст. 131 ЗК і гл. 56 ЦК такий договір укладається у письмовій формі з нотаріальним посвідченням його і державною реєстрацією, сторонами в ньому можуть бути громадяни і юридичні особи. За ним одна сторона (одержувач ренти) передає іншій стороні (платникові ренти) у власність належну їй земельну ділянку (частину її), а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачу ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі. Сторони можуть встановити договором, що рента виплачується безстроково (безстрокова рента) або протягом певного строку, а також що одержувач ренти передає земельну ділянку у власність платника ренти за плату або безоплатно.

Якщо договором ренти встановлено, що земельна ділянка передається за плату (крім рентних платежів, виплачується компенсація вартості земельної ділянки), до відносин сторін щодо її передання у власність застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, у тому числі правила ст. 362 ЦК про переважне право купівлі частки у праві спільної часткової власності, а при безоплатній передачі — положення про договір дарування, якщо це не суперечить суті договору ренти.

За прострочення виплати ренти платник ренти сплачує одержувачу ренти проценти в розмірі, встановленому договором, або на підставі ч. 2 ст. 625 ЦК — три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлено договором або законом.

Платник безстрокової ренти має право відмовитися від договору ренти і в тому разі, коли умови її здійснення не передбачалися договором, а умова договору про недопустимість такої відмови є нікчемною.

Одержувач ренти має право на розірвання договору безстрокової ренти, якщо платник цієї ренти прострочив її виплату більш як на один рік, порушив свої зобов'язання щодо забезпечення виплати ренти або визнаний неплатоспроможним чи виникли обставини, які явно свідчать про його неплатоспроможність, а також в інших випадках, встановлених договором ренти.

Розрахунки між сторонами в разі розірвання договору ренти провадяться відповідно до умов договору, а якщо ці умови не були встановлені ним, — відповідно до положень ст. 741 ЦК.

23. Судам потрібно мати на увазі, що згідно зі ст. 25 ЗК при приватизації земель державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, установ, організацій земельні ділянки передаються їх працівникам, а також пенсіонерам з числа працівників з визначенням кожному з них земельної частки (паю) за рішенням органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування і кожна з цих осіб має гарантоване право одержати безоплатно свою земельну частку (пай), виділену в натурі (на місцевості).

24. Сертифікати на право на земельну частку (пай) є дійсними до виділення земельної ділянки в натурі (на місцевості) та видачі державного акта про право власності на землю (пункт 17 розділу X «Перехідні положення» ЗК).

Член колективного сільськогосподарського підприємства (далі — КСП), включений до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю, набуває права на земельну частку (пай) з дня видачі цього акта, і в разі його смерті успадкування права на земельний пай здійснюється за нормами ЦК, у тому числі й у випадку, коли з різних причин ця особа не отримала сертифікат на право на земельну частку (пай). Невнесення до зазначеного вище списку особи, яка була членом КСП на час передачі у колективну власність землі, не може позбавити її права на земельну частку.

При неможливості надати такій особі земельну частку (пай) з колективної власності через відсутність необхідної для цього землі остання відповідно до п. 7 Указу Президента України від 8 серпня 1995 р. № 720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» має бути надана із земель запасу, створеного місцевою радою під час передачі землі у колективну власність.

Позови громадян, пов'язані з паюванням земель (зокрема, про визнання права на земельну частку (пай), її розмір, незаконність відмови у видачі сертифіката, виділення паю в натурі), можуть бути предметом розгляду судів. Відповідачами в таких справах є КСП, сільськогосподарські кооперативи, районна державна адміністрація, яка затверджувала розмір паю, вирішувала питання про видачу сертифіката, а також виконавчий орган чи орган місцевого самоврядування, що має вирішувати питання про виділення земельної частки (паю) в натурі, тощо.

25. Звернути увагу судів на необхідність неухильного додержання вимог ст. 130 ЦПК щодо повного використання можливостей попереднього судового засідання для врегулювання земельних та пов'язаних із земельними відносинами майнових спорів до судового розгляду забезпечення їх правильного і швидкого вирішення.

Сторони зобов'язані подати свої докази чи повідомити про них суд до або під час попереднього судового засідання, зокрема:

— у справах про встановлення порядку користування земельною ділянкою співвласників житлового будинку: документи про надання її для будівництва та обслуговування житлового будинку й господарських будівель та споруд; план земельної ділянки, відведеної в натурі (на місцевості); план цієї ділянки із зазначенням її частин, що перебувають у фактичному користуванні кожного із співвласників житлового будинку, а також розташованих на ній будівель, плодово-ягідних насаджень; правовстановлюючі документи на будинок із зазначенням розміру часток кожного із співвласників; угоду чи рішення суду про поділ будинку в натурі або визначення порядку користування ним і угоду про порядок користування земельною ділянкою, якщо вона мала місце;

— у справах про надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства (згідно з положеннями ст. 118 ЗК в редакції, чинній до введення в дію Закону України від 5 листопада 2009 р. № 1702-VI): документи конкурсної комісії про розгляд заяви та проходження конкурсного відбору, а також проект відведення земельної ділянки, розроблений організацією, яка має на це відповідний дозвіл (ліцензію), погоджений згідно з ч. 9 ст. 118 ЗК;

— у справах про відшкодування збитків або шкоди: акт відповідної комісії, створеної Київською, Севастопольською міськими, районною державною адміністрацією чи виконавчим комітетом міської (міст обласного значення) ради для визначення розміру збитків, заподіяних власникам землі та землекористувачам, затверджений органом, що створив цю комісію; проект заходів для приведення у стан, придатний для використання за цільовим призначенням, земельних ділянок, наданих у тимчасове користування, та кошторис витрат на це; документи про вартість робіт з приведення в попередній стан зіпсованих або пошкоджених земель і довідку належної служби районної державної адміністрації про середню врожайність відповідних культур та довідку про ринкову ціну цих культур.

Суд сприяє сторонам у виконанні їх обов'язку надати свої докази.

Для з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань, суд відповідно до статей 143, 144 ЦПК призначає експертизу за заявою осіб, які беруть участь у справі.

26. Судам необхідно мати на увазі, що купівля-продаж, рента, дарування, застава, самовільний обмін земельних ділянок землекористувачами, у тому числі орендарями, а також угоди, укладені власниками землі з порушенням встановленого для них порядку придбання або відчуження земельних ділянок відповідно до ст. 210 ЗК повинні визнаватися недійсними — із наслідками, передбаченими відповідними статтями ЦК.

27. Згідно зі ст. 257 ЦК у спорах про захист прав власників земельних ділянок застосовується позовна давність тривалістю у три роки, якщо інше не передбачено законом.

Якщо для певних правовідносин, пов'язаних зі здійсненням права власності на землю чи користування нею, законом встановлено інші строки звернення до суду за вирішенням спору, застосовуються ці строки (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16.04.2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»*).

8. Справи, що виникають із авторських прав

8.1. Спори про авторство (співавторство)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 433—448 ЦК України; — ст.ст. 7—34, 50—53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р.; — Закон України «Про видавничу справу» від 05.06.1997 р.; — Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р.; — Закон України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» від 23.09.2000 р. та ін.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням

	<p>(ст. 109 ЦПК);</p> <p>— позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК);</p> <p>— позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦПК)</p>
Розмір ставки судового збору	<p>За подання до суду:</p> <p>— позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»);</p> <p>— позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)</p>
Позивач	<p>— автор твору (ч. 1 ст. 435 ЦК);</p> <p>— фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору або закону (упорядники, автори похідних творів, суб'єкти права на службові твори, правонаступники, організації колективного управління майнових прав авторів) (ч. 2 ст. 435 ЦК)</p> <p>— установа у сфері охорони авторського права і суміжних прав (ст. 4 Закону України «Про авторське право і суміжні права») — Українське агентство з авторських та суміжних прав (УААСП) (постанова Кабінету Міністрів України № 601 від 04.04.2000 р.)</p>
Відповідач	— фізична або юридична особа, яка порушила права автора, передбачені законодавством
Предмет доказування	<p>— факт створення твору;</p> <p>— факт реєстрації авторського права на твір установою відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України порядку;</p> <p>— факт створення твору у співавторстві;</p> <p>— факт плагіату;</p> <p>— факт вчинення дій, що створюють загрозу порушення авторського права</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— авторський договір на науковий, літературний або мистецький твір;</p> <p>— примірник твору;</p> <p>— якщо спір пов'язаний із співавторством, необхідно витребувати: письмову угоду сторін про спільну роботу, рукописи творів, порівняльні таблиці, облікові дані, креслення, схеми, графіки, плівки тощо;</p> <p>— якщо йдеться про якість твору, необхідно витребувати відгуки, рецензії на твір, протоколи обговорень рукопису;</p> <p>— якщо йдеться про плагіат, необхідно витребувати примірники обох творів і порівняльні таблиці;</p> <p>— різного роду документи, листування особистого і службового характеру, квитки, афіші, оголошення, програми, замітки у пресі, дипломи, грамоти, що містять у собі відомості про обставини з спірних авторських правовідносин, які мають значення для справи;</p> <p>— для встановлення жанру, виду чи характеру твору, розміру творчого внеску автора або співавтора у твір необхідно провести відповідну експертизу</p>

8.2. Спори, що впливають із авторських договорів

Правові норми, що підлягають застосуванню	<p>— ст.ст. 433—448, 1107—1114 ЦК України;</p> <p>— ст.ст. 7—34, 50—53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р.;</p>
--	--

при вирішенні справ	— постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18.01.2003 р. № 72
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК); — позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду: — позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»); — позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— фізична або юридична особа, яка вважає, що зобов'язання за авторським договором не виконані або виконані неналежним чином
Відповідач	— фізична або юридична особа, яка не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання за авторським договором
Предмет доказування	— строк дії договору; — спосіб використання твору; — розмір і порядок виплати авторської винагороди; — інші умови, щодо яких за вимогою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди; — факт вчинення інших дій, що створюють загрозу порушення авторського договору (наприклад, недобросовісне виконання замовленої роботи або виконання її з порушенням договору; відхилення від заявки або проекту теми, зміна жанру, обсягу твору тощо)
Приблизний перелік необхідних доказів	— авторський договір на науковий, літературний або мистецький твір; — авторський договір на замовлення; — копія письмового повідомлення організації (замовника) автору про схвалення переданого їй за договором твору; — письмовий розрахунок про розмір гонорару; — довідка про розмір авансу; — грошові розрахунки по частковій оплаті авторської винагороди (відомості, касові ордери, рахунки й інші документи, які свідчать про сплату сум у рахунок авторського договору); — докази, які встановлюють причини несплати автору авансу (письмові відгуки, висновки, рецензії, протоколи обговорень, порівняльні таблиці, облікові дані, креслення, схеми, акти, в яких підтверджується недоброякісність (доброякісність) роботи);

	— письмові розрахунки про розмір належної винагороди або винагороди, яка підлягає поверненню
--	--

8.3. Спори, що виникають з бездоговірною використання твору

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 433—448 ЦК України; — ст.ст. 7—34, 50—53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р.; — постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» № 72 від 18.01.2003 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 110 ЦПК); — позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду: — позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»); — позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— автор твору (ч. 1 ст. 435 ЦК); — фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору або закону (упорядники, автори похідних творів, суб'єкти права на службові твори, правонаступники, організації колективного управління майнових прав авторів) (ч. 2 ст. 435 ЦК)
Відповідач	— фізична або юридична особа, яка використовує твір без згоди автора
Предмет доказування	— використання твору без згоди автора (піратство; плагіат; вчинення дій, що створюють загрозу порушення авторського права; будь-які дії для свідомого обходу технічних засобів захисту авторського права; підроблення, зміна чи вилучення інформації, зокрема в електронній формі, про управління правами без дозволу суб'єктів авторського права); — факти правомірного використання твору без згоди автора (ст. 444 ЦК)
Приблизний перелік необхідних доказів	— авторський договір на науковий, літературний або мистецький твір; — письмові документи про те, що позивачеві належить авторське право на твір; — докази, які підтверджують факт неправомірного використання твору автора; — письмовий розрахунок про розмір належного гонорару або завданих збитків;

— примірники творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), щодо яких припускається, що вони є контрафактними, а також засоби обходження технічних засобів захисту

Примітки:

1. Розгляд справ за позовами про захист авторського права і (або) суміжних прав повинен здійснюватись у відповідності із законом та в установлені для цього строки.

При вирішенні таких справ суди мають виходити з того, що згідно зі ст. 2 Закону України від 23 грудня 1993 року «Про авторське право і суміжні права» (далі — Закон № 3792-XII) законодавство України про авторське право і суміжні права базується на Конституції України і складається з відповідних норм ЦК, цього Закону, законів України від 13 січня 1998 року «Про кінематографію», від 21 грудня 1993 року «Про телебачення і радіомовлення», від 5 червня 1997 року «Про видавничу справу», від 23 березня 2000 року «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» та інших законів України, що регулюють відносини у сфері правової охорони особистих немайнових прав та майнових прав суб'єктів авторського права і суміжних прав.

2. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Якщо чинним міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України про авторське право і суміжні права, то застосовуються правила міжнародного договору (ст. 5 Закону № 3792-XII).

У зв'язку з тим, що ряд положень, які містяться у міжнародних договорах, не закріплені в законодавстві України, судам необхідно враховувати, що Україна є учасницею низки міжнародних договорів, які регулюють дані правовідносини, зокрема:

Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (Паризького акта від 24 липня 1971 року, зміненого 2 жовтня 1979 року) (дата приєднання України — 31 травня 1995 року, дата набрання чинності для України — 25 жовтня 1995 року);

Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 року (Женева, 6 вересня 1952 року, дата набрання чинності для України — 17 січня 1994 року);

Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятого Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року (дата приєднання України — 20 вересня 2001 року);

Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (Рим, 26 жовтня 1961 року, дата приєднання України — 20 вересня 2001 року, дата, з якої Україна є учасником — 12 червня 2002 року);

Конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29 жовтня 1971 року (дата приєднання України — 15 червня 1999 року, дата набрання чинності для України — 18 лютого 2000 року);

Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятого Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року (дата приєднання України — 20 вересня 2001 року);

Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 року (дата приєднання України — 16 травня 2008 року).

3. При визначенні судової юрисдикції судам слід мати на увазі, що відповідно до ст. 1 Закону № 3792-ХІІ автором вважається фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір.

У зв'язку з цим усі спори щодо визнання авторства на твір належать розгляду в порядку цивільного судочинства, в тому числі в разі набуття юридичною особою права суб'єкта права інтелектуальної власності на твір, який створено у зв'язку з виконанням трудового договору (ч. 2 ст. 429 ЦК) або який створено за замовленням (ч. 2 ст. 430 ЦК).

При визначенні судової юрисдикції інших категорій справ щодо захисту авторського права і (або) суміжних прав судам слід виходити з положень статей 3 та 15 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК), статей 1 та 12 Господарського процесуального кодексу України (далі — ГПК). Зокрема, в порядку цивільного судочинства підлягає вирішенню спір за участю фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності, якщо цей спір виник не у зв'язку зі здійсненням нею господарської діяльності.

4. Згідно зі статтями 177 та 424 ЦК майнові права, результати інтелектуальної, творчої діяльності відносяться до об'єктів цивільних прав, а за ст. 178 ЦК вони є оборотоздатними.

Реєстрація права на об'єкти інтелектуальної власності відповідно до вимог чинного законодавства здійснюється Державним департаментом інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України. Проте необхідно враховувати, що авторське право на твір виникає внаслідок факту створення твору. Тому для виникнення та здійснення авторського права не вимагається реєстрація права на твір чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей. Реєстрація може здійснюватись на вимогу суб'єкта авторського права, але вона не має правовстановлюючого характеру.

У зв'язку з цим у спорах, що виникають у сфері використання об'єктів авторського і суміжних прав, здійснюється захист цивільних прав та інтересів суб'єктів, а не вирішуються питання про порушення в сфері публічно-правових відносин. Тому такі спори не підлягають розгляду адміністративними судами, незалежно від того, що відповідачем у справі може виступати Державний департамент інтелектуальної власності як суб'єкт владних повноважень, оскільки характер спору є цивільним.

5. Позови про захист авторського права і (або) суміжних прав пред'являються до суду за загальними правилами підсудності, визначеними главою 1 розділу III ЦПК.

Недотримання правил підсудності тягне за собою повернення заяви позивачу, про що постановляється ухвала. Повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до належного суду (ч. 5 ст. 121 ЦПК).

6. Позовні вимоги про відшкодування моральної шкоди та виплату майнового відшкодування у зв'язку з порушенням авторського права впливають з авторського права, тому судовий збір за пред'явлення таких позовних вимог не сплачується.

7. У справах про захист авторського права і (або) суміжних прав позивачами є: автори творів, їх спадкоємці та особи, які набули права на твори відповідно до договору чи закону (суб'єкти авторського права); виконавці творів, їх спадкоємці та особи, які набули суміжні права відповідно до договору чи закону щодо виконань; виробники фонограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм; виробники відеогам, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо відеогам; організації мовлення та їх правонаступники (суб'єкти суміжних прав); інші заінтересовані особи мають право в разі смерті автора та за відсутності уповноваженої ним особи звернутися до суду з позовом про охорону недоторканності твору (ч. 2 ст. 439 ЦК).

Відповідно до ст. 45 Закону № 3792-ХІІ суб'єкти авторського права і суміжних прав можуть управляти своїми правами: особисто, через свого повіреного, через організацію колективного управління.

Згідно з підпунктом «г» ч. 1 ст. 49 Закону № 3792-ХІІ організації колективного управління повинні виконувати від імені суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав і на основі одержаних від них повноважень, зокрема, таку функцію: звертатися до суду за захистом прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав відповідно до статутних повноважень та доручення цих суб'єктів. При цьому окреме доручення для представництва в суді не є обов'язковим.

Разом з тим така організація, пред'явивши позов, не є позивачем, оскільки вона звертається до суду в порядку, передбаченому ст. 45 ЦПК, за захистом прав суб'єктів авторського і (або) суміжних прав, а не своїх прав. Позивачем у таких випадках буде суб'єкт авторського права і (або) суміжних прав, на захист інтересів якого звернулася організація.

У випадку, якщо організація колективного управління звертається на захист прав фізичних осіб, такий спір розглядається в порядку цивільного судочинства. Якщо ж вона звертається на захист юридичних осіб, то, залежно від суб'єктного складу, спір розглядається в порядку господарського судочинства. При цьому відповідно до ст. 16 ЦПК не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства.

Документами, які підтверджують право організації на звернення до суду за захистом авторського і (або) суміжних прав, є: свідоцтво про облік організації колективного управління; Статут; договір із суб'єктом авторського права і (або) суміжних прав на управління майновими правами на колективній основі; у певних випадках — договір з аналогічними іноземними організаціями, що управляють такими ж правами, чи довіреність.

8. Відповідно до ст. 6 Закону № 3792-ХІІ, ст. 410 ЦПК іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи та міжнародні організації відповідно до міжнародних договорів мають однакові з фізичними і юридичними особами України права та обов'язки, передбачені цим Законом, за винятком встановлених Конституцією України та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

9. Якщо твір опубліковано анонімно чи під псевдонімом (за винятком, коли псевдонім однозначно ідентифікує автора), видавець твору (його ім'я чи назва мають бути зазначені на творі) вважається

представником автора і має право захищати права останнього. Це положення діє до того часу, поки автор твору не розкриє своє ім'я і не заявить про своє авторство (ч. 4 ст. 11 Закону № 3792-XII).

У зв'язку з цим позов на захист прав такої особи як представник пред'являє видавець. У таких випадках суд не вправі вимагати розкриття імені автора. Якщо автор не розкриває свого імені та не бере участі у справі, а видавець підпадає під визначення суб'єкта, зазначеного в ст. 1 ГПК, то такий спір, залежно від суб'єктного складу, підлягає розгляду в порядку господарського судочинства.

Якщо автор такого твору не розкриє своє ім'я або не заявить про своє авторство до вирішення справи по суті, суд ухвалює рішення про задоволення позову на користь видавця, який у подальшому передає стягнуте за рішенням суду автору або іншій особі, якій належать авторські майнові права на відповідний твір.

10. Згідно зі ст. 14 Закону № 3792-XII особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам, вони охороняються безстроково.

У зв'язку з наведеним судам слід ураховувати, що автор твору є належним позивачем за позовом про заборону дій щодо використання твору, що порушують його особисті немайнові права, незалежно від того, що майнові права передано (відчужено) (ст. 31 Закону № 3792-XII) чи передано право на використання твору іншій особі (ст. 32 Закону № 3792-XII), якщо ця особа не здійснює захист цього права (ст. 52 Закону № 3792-XII).

Разом з тим право на відшкодування збитків (майнової шкоди) або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права, або виплату компенсації залишається за особою, якій у зазначених випадках передані (відчужені) майнові права чи передані виключні права на використання твору. Автор має право вимагати відшкодування моральної шкоди.

11. Належним відповідачем у справі про захист авторського права і (або) суміжних прав є особа, яка своїми діями порушила особисті немайнові чи майнові права суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав.

Види порушень авторського права і (або) суміжних прав, зокрема, наведені в статтях 50 та 52 Закону № 3792-XII.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про видавничу справу» відносини у сфері видавничої справи регулюються, зокрема, Законом № 3792-XII, згідно з яким видавець зобов'язаний дотримуватись норм авторського права (ст. 20 Закону «Про видавничу справу»). Таким чином, здійснюючи видавничу діяльність, видавець, що надав виготовлювачу видавничої продукції оригінал-макет твору для його друку, буде належним відповідачем у разі порушення прав автора твору.

Виготовлювач видавничої продукції (друкарня) здійснює лише технічні функції при виданні твору. Проте виготовлення без дозволу замовника додаткового тиражу видання не допускається (ст. 21 Закону «Про видавничу справу»). У разі, якщо виготовлювач видавничої продукції, наприклад, зі своєї ініціативи збільшив замовлений тираж твору чи виконав замовлення видавця без дозволу правоволодільця, він також має відповідати за порушення авторського права. Таку ж відповідальність виготовлювач несе за інші дії, зазначені в ст. 21 Закону «Про видавничу справу».

Як співвідповідачі можуть залучатися кілька осіб, які, залежно від характеру порушення майнових прав суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, несуть солідарну або часткову відповідальність.

12. Відповідно до ч. 3 ст. 10 ЦПК кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. При цьому порушником авторських і (або) суміжних прав можуть бути будь-які учасники цивільних відносин, що визначені в ст. 2 ЦК, які своїми діями (бездіяльністю) порушують особисті немайнові і (або) майнові права суб'єктів авторських прав і (або) суміжних прав.

У зв'язку з цим суду слід виходити з того, що майнова відповідальність за порушення авторського права і (або) суміжних прав настає за наявності певних, установлених законом, умов: факту протиправної поведінки особи (наприклад, вчинення дій, передбачених статтями 50 та 52 Закону № 3792-XII); шкоди, завданої суб'єкту авторського права і (або) суміжних прав; причинно-наслідкового зв'язку між завданою шкодою та протиправною поведінкою особи; вини особи, яка завдала шкоди.

Позивач повинен довести факт наявності в нього авторського права і (або) суміжних прав, факт порушення його прав відповідачем або загрозу такому порушенню, розмір шкоди (за винятком вимоги виплати компенсації), якщо вона завдана, та причинно-наслідковий зв'язок між завданою шкодою і діями відповідача. При цьому суду слід виходити із наявності матеріально-правової презумпції авторства (ч. 1 ст. 435 ЦК, ст. 11 Закону № 3792-XII). Зокрема, первинним суб'єктом, якому належить авторське право, є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Це положення застосовується також у разі опублікування твору під псевдонімом, який ідентифікує автора.

Відповідач, який заперечує проти позову, зобов'язаний довести виконання вимог Закону № 3792-XII при використанні ним об'єкта авторського права і (або) суміжних прав, а також спростувати передбачену цивільним законодавством презумпцію винного завдання шкоди (статті 614 та 1166 ЦК).

13. При вирішенні питання про призначення судової експертизи суди повинні керуватися статтями 143—150 ЦПК, Законом України № 4038-XII від 25 лютого 1994 року «Про судову експертизу», Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 8 жовтня 1998 року (у редакції наказу Міністерства юстиції України № 144/5 від 30 грудня 2004 року), та враховувати роз'яснення, викладені в постанові Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30 травня 1997 року «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», з урахуванням особливостей правового регулювання захисту прав на об'єкти авторського права і (або) суміжних прав. При цьому суди не повинні допускати залучення як експертів чи спеціалістів осіб, пов'язаних трудовими чи договірними відносинами із суб'єктами авторського права і (або) суміжних прав, які є сторонами у справі.

Крім того, звернути увагу судів на те, що згідно з Угодою про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності процедури, які стосуються захисту прав інтелектуальної власності, не повинні бути безпідставно ускладнені, вартість їх здійснення не повинна бути високою або супроводжуватися значними матеріальними затратами, вони не повинні містити безпідставні часові обмеження або невиправдані затримки (ч. 2 ст. 41). У зв'язку з цим судам важливо дотримуватися норм чинного

законодавства щодо порядку призначення і проведення судових експертиз, які мають призначатися лише після ґрунтовного вивчення обставин справи і доказів сторін щодо дійсної необхідності такого призначення.

14. Судам слід вживати заходів до забезпечення позову у справах про порушення авторського права і (або) суміжних прав, керуючись вимогами статей 151—154 ЦПК, та враховувати роз'яснення, викладені в постанові Пленуму Верховного Суду України № 9 від 22 грудня 2006 року «Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову». Крім того, слід виходити з положень ст. 53 Закону № 3792-XII, що містить спеціальні підстави, способи та порядок вжиття заходів забезпечення позову в даній категорії справ.

Оскільки Законом № 3792-XII передбачено, що при вжитті заходів забезпечення позову суд повинен зазначити достатні підстави для того, щоб вважати, що відповідач є порушником авторського права і (або) суміжних прав, то ухвала суду не повинна містити висновки по суті спору, який виник, а також фактично наперед вирішувати спір по суті.

15. Відповідно до ч. 4 ст. 151 ЦПК та ч. 3 ст. 53 Закону № 3792-XII за заявою заінтересованої особи суд може забезпечити позов до подання позовної заяви з метою запобігання порушенню авторського права і (або) суміжних прав. При цьому до заяви повинні бути додані документи та докази, які підтверджують, що саме заявник є суб'єктом відповідного права і що його права можуть бути порушені у разі невжиття заходів забезпечення позову.

В ухвалі про вжиття заходів забезпечення позову до його пред'явлення має бути зазначено, що в разі неподання заявником відповідної позовної заяви у строк, встановлений ч. 5 ст. 151 ЦПК, заходи забезпечення позову скасовуються судом.

При цьому звернути увагу судів на те, що ст. 53 Закону № 3792-XII встановлено інший строк подання позовної заяви у разі вжиття заходів забезпечення позову до його пред'явлення (15 днів, а не 10 днів згідно зі ст. 151 ЦПК). Проте в даному разі при колізії двох норм з одного й того ж питання діє спеціальна процесуальна норма, тобто ч. 5 ст. 151 ЦПК, яку прийнято пізніше.

16. Право на визнання свого авторства (зазначення імені), право залишатись анонімом, право вибирати псевдонім чи право на недоторканність твору є особистими немайновими правами. Тому відповідно до ст. 268 ЦК на вимоги про захист таких прав позовна давність не поширюється.

На позовні вимоги майнового характеру, наприклад про стягнення винагороди за договором тощо, застосовується загальний строк позовної давності, визначений ЦК.

17. Об'єкти авторського права (твори науки, літератури і мистецтва), що підлягають правовій охороні, визначені ст. 433 ЦК, ст. 8 Закону № 3792-XII. При цьому перелік цих об'єктів не є вичерпним.

За змістом ч. 4 ст. 433 ЦК, ст. 18 Закону № 3792-XII комп'ютерні програми охороняються як об'єкти авторського права, а саме як літературні твори. Така охорона застосовується до комп'ютерних програм незалежно від способу або форми їх вираження.

Виходячи з положень ст. 1 (визначення термінів), ст. 19 Закону № 3792-XII, ч. 1 ст. 433 ЦК на бази даних (компіляції даних), які є результатом інтелектуальної праці за добором або упорядкуванням їх складових частин, можуть поширюватися положення про збірники та складені твори. Але базу даних як

складений твір слід відрізняти від інших об'єктів інтелектуальної власності, використаних як матеріал для бази даних, у тому числі й складених творів (ч. 5 ст. 433 ЦК, ч. 1 ст. 19 Закону № 3792-XII). Вони є окремими об'єктами правової охорони.

18. Авторське право виникає в силу факту створення інтелектуальною творчою працею автора або співавторів твору науки, літератури і мистецтва. Твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми з урахуванням суті твору (зокрема, письмової форми, електронної форми, речової форми). Якщо не доведено іншого, результат інтелектуальної діяльності вважається створеним творчою працею.

Правова охорона поширюється як на оприлюднені, так і на неоприлюднені, як на завершені, так і на незавершені твори, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо).

Відповідно до ст. 9 Закону № 3792-XII частина твору, яка може використовуватися самостійно, у тому числі й оригінальна назва твору, розглядається як твір і охороняється відповідно до цього Закону. Таким чином, назва твору, фрази, словосполучення та інші частини твору, які можуть використовуватися самостійно, підлягають охороні як об'єкт авторського права тільки у тому випадку, коли вони є результатом творчої діяльності автора і є оригінальними.

Передбачена Законом № 3792-XII правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору і не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі, наприклад на шахову партію, методи навчання (ч. 3 ст. 8 Закону № 2627-III).

19. Ст. 434 ЦК, ст. 10 Закону № 3792-XII визначено перелік об'єктів, що не охороняються як об'єкти авторського права.

Разом з тим деякі з цих об'єктів мають свої особливості. Наприклад, розклад телерадіопередач як такий не є об'єктом авторського права, якщо він підпадає під ознаки, визначені п. «е» ч. 1 ст. 10 Закону № 3792-XII. Проте якщо упорядкування розкладу телерадіопередач є результатом творчої праці і такий розклад відповідає критеріям оригінальності, зокрема містить авторські коментарі, анотації, художнє оформлення тощо, то його може бути визнано об'єктом авторського права. У такому випадку правовому захистові підлягає право на твір у цілому та на відповідні його елементи, які містять ознаки твору як об'єкта авторського права, тобто не лише оригінальності, але й творчого характеру, що не перешкоджає використанню за відсутності дозволу автора розкладу телерадіопередач як такого без зазначених елементів.

20. Авторське право на твір і право власності на матеріальний об'єкт, у якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, в якому втілено твір, не означає відчуження авторського права і навпаки.

У зв'язку з цим звернути увагу судів на те, що незалежність авторського права і права власності на матеріальний об'єкт (матеріальний носій) проявляється через зміст особистих немайнових прав та майнових прав суб'єкта авторського права, передбачених статтями 438—441 ЦК, гл. 75 ЦК, і права власності на матеріальний об'єкт, який згідно зі ст. 317 ЦК полягає у володінні, користуванні та

розпорядженні ним. Наприклад, особа, придбавши картину, фотографії тощо, стає їх власником, проте не набуває авторських прав на такі твори.

21. Авторське право становлять:

— особисті немайнові права, передбачені статтями 423 і 438 ЦК та ст. 14 Закону № 3792-XII. Вони не можуть бути передані (відчужені) іншим особам (за винятком встановленим законом — ст. 423 ЦК). Особисті немайнові права автора не залежать від майнових прав. Тому в разі передання виключних майнових прав на твір особисті немайнові права належать авторові твору (крім випадків, встановлених ст. 423 ЦК, крім права на недоторканність твору — ст. 439 ЦК). Особисті немайнові права автора охороняються безстроково;

— майнові права, передбачені ст. 440 ЦК та ст. 15 Закону № 3792-XII. Майнові права на твір можуть належати як автору твору, так і іншим особам, які набули їх відповідно до закону чи договору.

22. Співавторами є особи, спільною творчою працею яких створено твір. Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить усім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле чи складається із частин, кожна з яких має самостійне значення. Якщо твір, створений у співавторстві, утворює одне нерозривне ціле, то жоден із співавторів або спадкоємців будь-якого співавтора не може без достатніх підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору (ст. 13 Закону № 3792-XII).

При розгляді спорів про співавторство на твір, який утворює одне нерозривне ціле, судам слід виходити з факту визнання співавторства на момент оприлюднення твору. Це може бути підтверджено волевиявленням співавторів, вираженим у договорах про передачу прав, публічних заявах, листах тощо. Однак при цьому судам необхідно мати на увазі, що авторське право на твір, у тому числі створений у співавторстві, виникає з моменту створення твору.

Якщо твір, створений у співавторстві, складається з частин, кожна з яких має самостійне значення, то кожен із співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд, якщо інше не передбачено договором між співавторами.

Особи, які надали автору технічну допомогу (друк, коректура тощо), не можуть визнаватися співавторами твору.

23. Співавторством є також авторське право на інтерв'ю (телерадіоінтерв'ю). Співавторами такого інтерв'ю є особа, яка дала інтерв'ю, та особа, яка його взяла. Опублікування (трансляція) запису інтерв'ю допускається лише за згодою особи, яка дала інтерв'ю (ч. 3 ст. 13 Закону № 3792-XII).

24. Якщо твір створено у порядку виконання працівником трудового договору (контракту) і в межах строку його дії, тобто при виконанні службових обов'язків і за службовим завданням роботодавця, то особисті немайнові права автора твору належать працівникові; вони є невідчужуваними.

Майнові права на об'єкт авторського права і (або) суміжних прав, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або в якій він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором (ч. 2 ст. 429 ЦК).

Якщо в трудовому або цивільно-правовому договорі між працівником і роботодавцем (юридичною або фізичною особою, де або в якій він працює) не передбачений інший порядок здійснення майнових

прав на створений вказаний об'єкт, то вони мають спільні права як на отримання свідоцтва про реєстрацію авторського права на твір, так і на використання такого об'єкта. Порядок здійснення майнових прав на такий об'єкт може бути врегульований цивільно-правовим договором.

У разі передання (відчуження) працівником роботодавцю всіх майнових прав на твір, створений ним у порядку виконання трудового договору, працівник втрачає ці права, залишаючись носієм особистих немайнових прав.

25. За створення і використання службового твору автору належить авторська винагорода, розмір та порядок виплати якої встановлюються трудовим договором (контрактом) або цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем. При цьому трудовим договором між ними може передбачатися умова щодо укладання цивільно-правового договору про створення об'єкта авторського права і (або) суміжних прав та обов'язок працівника щодо сповіщення про створення такого об'єкта.

Виплата працівникові заробітної плати не є тотожною виплаті йому авторської винагороди за створений твір у зв'язку з виконанням трудового договору, оскільки заробітна плата — це винагорода за виконану роботу залежно від певних умов, а авторська винагорода — це всі види винагород або компенсацій, що виплачуються авторам за використання їх творів, які охороняються в межах, встановлених авторським правом. У разі, коли між сторонами не досягнуто згоди щодо розміру авторської винагороди, суди при обчисленні такої винагороди мають керуватися положеннями постанови Кабінету Міністрів України № 72 від 18 січня 2003 р. «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав».

26. Об'єктами авторського права, що охороняється законом, також є укладені твори. Такими творами можуть бути збірники творів, збірники обробок фольклору, енциклопедії, антології, збірники звичайних даних, інші укладені твори за умови, що вони є результатом творчої праці за добором або упорядкуванням змісту без порушення авторських прав на твори, що входять до них як складові частини. Включення твору як складової частини укладеного твору можливе лише з дозволу автора та інших осіб, які володіють авторськими правами на цей твір. Винятком з цього правила є використання в газетах, журналах та інших періодичних виданнях творів авторів, які перебувають у трудових (службових) відносинах з видавцем, який володіє майновими правами на службовий твір автора.

Автори творів, включених до укладеного твору, мають право використовувати свої твори незалежно від укладеного твору, якщо інше не передбачено договором щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності з упорядником збірника.

Авторське право упорядника збірника не перешкоджає іншим особам здійснювати самостійний підбір або розташування тих самих творів та (або) інших даних для створення своїх творів.

Виключні права на використання енциклопедій, енциклопедичних словників, періодичних збірників, збірників наукових праць, газет, журналів та інших періодичних видань належать видавцям, проте автори творів, включених до таких видань, зберігають виключні права на використання своїх творів незалежно від видання в цілому, якщо інше не передбачено договором.

27. Праці, створені в результаті перекладу, адаптації, аранжування або іншої переробки існуючих творів, відносяться до похідних творів, якщо при їх створенні була здійснена творча переробка або творчий переклад іншого існуючого твору.

Авторське право перекладачів і (або) авторів інших похідних творів не перешкоджає іншим особам здійснювати свої переклади і переробки тих самих творів.

Автору твору належить виключне право дозволяти як перекладати його твір, так і випускати у світ переклади творів (ч. 1 ст. V Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 року).

Разом з тим до похідних творів не належать аудіовізуальні твори, одержані шляхом дублювання, озвучення, субтитрування українською чи іншими мовами аудіовізуальних творів (ст. 1 Закону № 3792-XII).

Оприлюднення або інше використання похідного твору з порушенням авторських прав автора основного твору чи майнових прав спадкоємців або інших осіб, які на законних підставах набули таких прав від автора (пункти 5 та 6 ч. 3 ст. 15, ч. 1 ст. 20 Закону № 3792-XII), тягне за собою передбачену законодавством України відповідальність.

28. Суміжне право виникає: на виконання — з моменту першого його здійснення; на фонограму чи відеограму — з моменту її вироблення; на передачу (програму) організації мовлення — з моменту її першого здійснення. Для виникнення і здійснення суміжних прав не вимагається будь-яких формальностей. Об'єкти суміжних прав підлягають правовій охороні незалежно від їх призначення, змісту, цінності тощо.

29. Первинними суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограм, виробник відеограм, організація мовлення.

Особисті немайнові права виконавців та права на ім'я (назву) виробників фонограм, відеограм і організацій мовлення є невідчужуваними.

Майнові права на об'єкти суміжних прав можуть передаватися (відчужуватися) повністю або частково відповідно до договору чи закону.

Особи, які здійснювали лише технічні функції в процесі виконання твору, виготовлення фонограм чи відеограм або здійснення передачі організації мовлення (освітлювачі, звукооформлювачі тощо), не набувають прав інтелектуальної власності на об'єкти суміжних прав.

30. Вільне використання об'єктів авторського і (або) суміжних прав без згоди суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав і без виплати їм винагороди допускається лише у випадках, передбачених законом. Зокрема, якщо фонограми, відеограми чи їх примірники введені виробником фонограм (відеограм) чи за його згодою у цивільний оборот шляхом їх першого продажу в Україні, то допускається їх наступне розповсюдження шляхом продажу, дарування тощо без згоди виробника фонограм (відеограм) чи його правонаступника і без виплати йому винагороди. Проте й у цьому випадку право здавання таких примірників фонограм (відеограм) у майновий найм чи комерційний прокат залишається виключно правом виробника фонограм (відеограм).

Судам слід враховувати, що вільне використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав може здійснюватись виключно з дотриманням вимог законодавства.

31. Розміщення творів у мережі Інтернет у вигляді, доступному для публічного використання, є поданням творів до загального відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ до творів з будь-якого місця і у будь-який час за їх власним вибором відповідно до п. 9 ч. 3 ст. 15 Закону № 3792-XII, тобто таке розміщення є правомірним лише з дозволу автора чи іншої особи, яка має авторське право. Згідно зі ст. 1 Закону № 3792-XII відтворенням є виготовлення одного або більше примірників твору, відеограми, фонограми в будь-якій матеріальній формі, а також їх запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (у тому числі цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер.

Якщо у зв'язку з таким розміщенням у мережі Інтернет порушуються майнові права суб'єкта авторського права, визначені ст. 15 Закону № 3792-XII, то це дає підстави для судового захисту авторського права (п. «а» ст. 50 Закону № 3792-XII).

При вирішенні відповідних спорів суд повинен установити, чи перебуває веб-сайт та розміщена на ньому інформація в розпорядженні особи, якій пред'явлено позовні вимоги, а також чим підтверджується факт порушення нею авторського права.

Дані про власника веб-сайта можуть бути витребувані відповідно до положень ЦПК в адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адреси українського сегмента мережі Інтернет.

Неправомірне зберігання копії комп'ютерної програми в пам'яті електронного засобу (комп'ютера тощо) є порушенням майнового авторського права.

32. Допускається без дозволу автора (чи іншої особи, яка має авторське право) і без виплати авторської винагороди відтворювати виключно в особистих цілях або для звичайного кола сім'ї попередньо правомірно оприлюднені твори, крім випадків, перелічених у ч. 1 ст. 25 Закону № 3792-XII.

Твори і виконання, зафіксовані у фонограмах, відеограмах, їх примірниках, а також аудіовізуальні твори та їх примірники допускається відтворювати, тобто виготовляти їх примірники (стаття 1 Закону № 3792-XII), у домашніх умовах виключно в особистих цілях або для кола сім'ї без дозволу автора (авторів), виконавців, виробників фонограм, виробників відеограм, але з виплатою їм винагороди. Особливості виплати винагороди у цьому випадку визначені ст. 42 Закону № 3792-XII.

Вирішуючи питання про те, чи відносяться особи до кола сім'ї, необхідно враховувати конкретні обставини справи (зокрема, не лише родинні відносини цих осіб, але й характер їхніх взаємовідносин, які свідчать про тривалі стосунки й особисте спілкування, та інші важливі обставини, що дозволяють стверджувати про існування спільних інтересів).

Ретрансляція провайдерами телерадіопрограм та передач мовлення є їх повторним публічним сповіщенням, а тому обов'язковим є одержання відповідної згоди суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав на використання твору, виконання, фонограми, відеограми та виплата винагороди відповідним суб'єктам авторського права і (або) суміжних прав (статті 15, 35, 36, 39, 40, 43 Закону № 3792-XII).

33. Автор спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього має право на справедливу винагороду за оприлюднення і кожне публічне виконання, показ, демонстрацію чи сповіщення аудіовізуального твору, його здавання у майновий найм і (або)

комерційний прокат його примірників (ч. 2 ст. 17 Закону № 3792-XII). У випадку невиклати такої винагороди він має право лише на її отримання і не має права вимагати виплат, передбачених ст. 52 Закону № 3792-XII.

34. Суб'єкт авторських і (або) суміжних прав може передати свої майнові права будь-якій іншій особі повністю чи частково.

До договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності в частині, не врегульованій спеціальними нормами, застосовуються загальні положення про правочини (гл. 16 ЦК) та про договори (глави 52 та 53 ЦК).

Правові наслідки недодержання письмової форми договору визначені ЦК. Проте законом можуть бути встановлені випадки, в яких зазначений вище договір може укладатися усно. Зокрема, в усній формі може укладатися договір про використання (опублікування) твору в періодичних виданнях (газетах, журналах тощо) (ч. 1 ст. 33 Закону № 3792-XII).

Предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, які на момент укладення договору не були чинними (ч. 5 ст. 1109 ЦК).

Оскільки інститут ліцензійного договору передбачає надання дозволу на використання об'єктів права інтелектуальної власності, судам слід враховувати, що правоволодільцем можуть надаватись виключні, одиничні, невиключні ліцензії, а також ліцензії іншого виду, що не суперечить закону. При цьому права на використання твору, що надаються за ліцензійним договором, вважаються невиключними, якщо в договорі не передбачено надання виключних прав на використання твору (ч. 6 ст. 32 Закону № 3792-XII, ч. 4 ст. 1109 ЦК).

35. При отриманні кількох спадкоємцями за законом чи за заповітом майнового авторського права і (або) суміжних прав без виділення конкретних спадкових об'єктів авторського права і (або) суміжних прав слід мати на увазі, що в даному випадку у спадкоємців виникає обсяг повноважень відносно спадкових прав на спільне використання всіх творів і (або) об'єктів суміжних прав як при здійсненні права інтелектуальної власності, яке належить кільком особам. Порядок використання таких прав визначається відповідно до ст. 428 ЦК.

Права, що перейшли до спадкоємців, становлять одне ціле, і жоден із спадкоємців не вправі без достатніх для цього підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору.

Винагорода за використання твору розподіляється між спадкоємцями відповідно до часток у спадщині.

36. При обчисленні строків охорони авторського права і (або) суміжних прав необхідно мати на увазі, що ці строки визначаються за законодавством, яке діяло на момент виникнення прав з урахуванням наступних законодавчих змін (пункти 4 і 5 Прикінцевих положень Закону № 3792-XII).

Строк дії майнових прав автора на твір спливає через сімдесят років, що відліковуються з 1 січня року, що настає за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків, передбачених законом. Це положення застосовується до твору в цілому незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле, чи складається із частин, кожна з яких має самостійне

значення (ст. 28 Закону № 3792-XII). У разі, коли весь твір публікується (оприлюднюється) не водночас, а послідовно у часі томами, частинами, випусками, серіями тощо, строк дії авторського права визначається окремо для кожної опублікованої (оприлюдненої) частини твору (ч. 5 ст. 28 Закону № 3792-XII).

Строк дії суміжних майнових прав спливає через п'ятдесят років, що відліковуються з 1 січня року, що настає за роком здійснення першого запису виконання, опублікування фонограми (відеограми), першого здійснення передачі (програми) організації мовлення (з урахуванням особливостей, передбачених ст. 456 ЦК).

Будь-яка особа, яка після закінчення строку охорони авторського права щодо неоприлюдненого твору вперше його оприлюднює, користується захистом, що є рівноцінним захисту майнових прав автора. Строк охорони цих прав становить 25 років від часу, коли твір був вперше оприлюднений.

37. Закінчення строку дії авторського права на твори означає їх перехід у суспільне надбання. Твори, які стали суспільним надбанням, можуть вільно, без виплати авторської винагороди використовуватися будь-якою особою, за умови дотримання особистих немайнових прав автора, передбачених ст. 14 Закону № 3792-XII.

38. Перелічені в ст. 16 ЦК загальні способи захисту цивільних прав та інтересів поширюються на захист авторського права і (або) суміжних прав.

Зазначений перелік не є вичерпним, оскільки в ч. 2 цієї ж статті ЦК зазначається, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. Спеціальні способи захисту передбачені ст. 432 ЦК та ст. 52 Закону № 3792-XII. Це, зокрема, компенсація, відшкодування моральної шкоди при порушенні майнових прав, конфіскація контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм та програм мовлення; вимога публікації в засобах масової інформації даних про допущені порушення авторського права і (або) суміжних прав та судові рішення щодо цих порушень.

39. Вибір способу захисту порушеного права належить позивачу — суб'єкту авторського права і (або) суміжних прав.

Згідно з положеннями ст. 52 Закону № 3792-XII у разі порушення авторського права і (або) суміжних прав можливим є одночасне застосування кількох передбачених зазначеною статтею способів цивільно-правового захисту таких прав, у тому числі й у різних судових провадженнях.

40. Згідно з п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК, п. «в» ч. 1 ст. 52 Закону № 3792-XII суб'єкти авторського права і (або) суміжних прав можуть звернутись до суду з вимогою про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної внаслідок порушення цих прав. Моральна шкода полягає, зокрема: в приниженні гідності, честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї, а її відшкодування здійснюється грошми, іншим майном або в інший спосіб (ст. 23 ЦК).

При розгляді відповідних справ судам необхідно враховувати роз'яснення, викладені в постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди».

41. Згідно з п. «г» ч. 1 ст. 52 Закону № 3792-XII суб'єкт авторського права і (або) суміжних прав вправі подавати позови про відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права і (або) суміжних прав, або виплату компенсацій.

Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК упущеною вигодою є доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене. Таким чином, у визначенні розміру збитків у частині упущеної вигоди судам слід виходити з показників, які звичайно характеризують доходи суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав.

При вирішенні відповідних спорів слід мати на увазі положення абз. 2 ч. 3 ст. 22 ЦК, згідно з яким якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

42. Відповідно до п. «г» ч. 1 ст. 52 Закону № 3792-XII суб'єкт авторського права і (або) суміжних прав має право вимагати виплату компенсації замість відшкодування збитків або стягнення доходу.

При вирішенні відповідних спорів судам слід мати на увазі, що компенсація підлягає виплаті у разі доведення факту порушення майнових прав суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, а не розміру заподіяних збитків. Таким чином, для задоволення вимоги про виплату компенсації достатньо наявності доказів вчинення особою дій, які визнаються порушенням авторського права і (або) суміжних прав. Для визначення суми такої компенсації, яка є адекватною порушенню, суд має дослідити: факт порушення майнових прав та яке саме порушення допущено; об'єктивні критерії, що можуть свідчити про орієнтовний розмір шкоди, завданої неправомірним кожним окремим використанням об'єкта авторського права і (або) суміжних прав; тривалість та обсяг порушень (одноразове чи багаторазове використання спірних об'єктів); розмір доходу, отриманий унаслідок правопорушення; кількість осіб, право яких порушено; наміри відповідача; можливість відновлення попереднього стану та необхідні для цього зусилля тощо.

При цьому слід враховувати загальні засади цивільного законодавства, встановлені ст. 3 ЦК, зокрема справедливість, добросовісність та розумність. Відповідні мотиви визначення розміру компенсації повинні бути наведені в судовому рішенні.

Розмір компенсації визначається судом виходячи з позовних вимог, однак не може бути меншим від 10 і не може перевищувати 50 000 мінімальних заробітних плат (п. «г» ч. 2 ст. 52 Закону № 3792-XII), які встановлені законом на час ухвалення рішення у справі.

43. Під контрафактними примірниками твору, фонограми, відеограми, програм організації мовлення розуміються примірники об'єктів авторського права і (або) суміжних прав, які виготовлені, відтворені, опубліковані і (або) розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав (особистих немайнових і (або) майнових), у тому числі примірники захищених в Україні зазначених об'єктів, що ввозяться на митну територію України без згоди автора чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, зокрема з країн, у яких ці об'єкти ніколи не охоронялися або перестали охоронятися.

До контрафактних примірників відносяться й примірники правомірно обнародованих об'єктів авторського права і (або) суміжних прав, з яких видалена або неправомірно нанесена інформація про суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, а також примірники таких об'єктів, що перевищують кількість примірників (тираж), передбачену договором щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, або розповсюджуються на території, не передбаченій договором, виготовлені на іншому матеріальному носії, ніж передбачено в договорі, а також примірники, отримані шляхом видозміни об'єктів авторського права і (або) суміжних прав.

44. Відповідно до п. «б» ст. 50 Закону № 3792-XII розповсюдження контрафактних примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм і програм організацій мовлення є порушенням авторського права і (або) суміжних прав, що дає підстави для судового захисту.

Особа, яка розповсюджує об'єкти авторського права і (або) суміжних прав без дозволу суб'єкта такого права, несе відповідальність за порушення виключних прав на цей твір і в тому випадку, коли контрафактну продукцію нею отримано за договорами з третіми особами.

45. За змістом ч. 4 ст. 52 Закону № 3792-XII суд може з власної ініціативи, тобто незалежно від заявлених вимог, постановити рішення про вилучення чи конфіскацію всіх контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення, щодо яких установлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту. Проте вилучені контрафактні примірники творів (у тому числі комп'ютерні програми і бази даних), фонограм, відеограм, програм мовлення на вимогу особи, яка є суб'єктом авторського права і (або) суміжних прав і права якої порушено, можуть бути передані цій особі. Якщо ця особа не вимагає такої передачі, то контрафактні примірники підлягають знищенню, а матеріали і обладнання, що використовувалися для відтворення контрафактних примірників, підлягають відчуженню із перерахуванням виручених коштів до Державного бюджету України (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»*).

9. Справи, що виникають із житлових відносин

9.1. Справи про визнання права користування жилим приміщенням

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 810—826 ЦК України; — ст.ст. 61—117 ЖК України; — Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29.11.2001 р.; — постанова Кабінету Міністрів України від 20.05.2009 р. № 529 «Про затвердження Типового договору про надання послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій»
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.04.1985 р. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності

	громадян на жилий будинок»; — правові позиції Верховного Суду України щодо розгляду судами окремих категорій судових справ (Житлове право) від 26.05.2001 р.
Підсудність	— позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— наймач житла; — особа, яка вважає, що набула право користування житловим приміщенням
Відповідач	— наймодавець житла
Предмет доказування	— укладення наймачем договору найму житлового приміщення. Статтею 61 ЖК передбачається, що користування жилим приміщенням у будинках державного і громадського житлового фонду здійснюється відповідно до договору найму жилого приміщення. Договір найму жилого приміщення в будинках державного і громадського житлового фонду укладається в письмовій формі на підставі ордеру на жите приміщення між наймодавцем — житлово-експлуатаційною організацією (а в разі її відсутності — відповідним підприємством, установою, організацією) і наймачем — громадянином, на ім'я якого видано ордер; — вселення позивача в спірне житлове приміщення в установленому порядку і фактичне проживання у ньому. Згідно зі ст. 65 ЖК наймач вправі в установленому порядку за письмовою згодою всіх членів сім'ї, які проживають разом з ним, вселити в займане ним жите приміщення свою дружину, дітей, батьків, а також інших осіб. На вселення до батьків їх неповнолітніх дітей зазначеної згоди не потрібно; — коло осіб, які володіють самостійним правом користування спірним житловим приміщенням на момент вселення позивача, і їх згода на його вселення; — умови вселення позивача і користування ним спірним житловим приміщенням
Приблизний перелік необхідних доказів	— ордер на житлове приміщення; — договір найму житлового приміщення; — довідка про реєстрацію за місцем проживання; — акт про проживання, складений за участю сусідів і представників житлово-експлуатаційної організації; — квитанції про внесення комунальних платежів; — інші письмові докази і показання свідків, що підтверджують вселення позивача в спірне житлове приміщення і фактичне проживання у ньому; — довідка про склад сім'ї і реєстрації за місцем проживання в спірному житловому приміщенні

9.2. Справи про визнання особи такою, що втратила право користування жилим приміщенням

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 810—826 ЦК України; — ст. ст. 9, 61—117 ЖК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.04.1985 р. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу

	України»
Підсудність	— позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— наймодавець житла; — один з наймачів житла
Відповідач	— особа, яка втратила право користування жилим приміщенням
Предмет доказування	— укладення наймачем договору найму житлового приміщення; — вселення позивача в спірне житлове приміщення в установленому порядку і фактичне проживання у ньому; — відсутність особи за місцем проживання понад встановлені законом строки; — обставини, що свідчать про відмову відповідача від права користування спірним житловим приміщенням, а також про зворотне; — випадки збереження за тимчасово відсутнім наймачем або членами його сім'ї жилого приміщення (ст. 71 ЖК)
Приблизний перелік необхідних доказів	— довідка про реєстрацію за місцем проживання; — акт про проживання, складений за участю сусідів і представників житлово-експлуатаційної організації; — квитанції про внесення комунальних платежів; — копія особового рахунку; — докази, які встановлюють дату вибуття і час, коли відповідач був відсутній на спірній площі (виписка з будинкової книги, акти, листи, довідки навчальних або лікувальних закладів, військкоматів тощо); — документи, які свідчать про вимушене непроживання відповідача на спірній площі (акти комісії про заміну членами сім'ї замка в дверях, заяви і листи, що містять відомості про висловлювання на адресу відповідача погроз, довідки медичних установ про нанесення тілесних пошкоджень, інші документи); — докази, які свідчать про те, що відповідач належить до осіб, за якими закон зберігає жилу прощу на час їх відсутності (охоронне свідоцтво, довідка військкомату, довідка з місця роботи чи навчання, копія вироку або постанови суду тощо)

9.3. Справи про стягнення плати з наймачів

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 810—826 ЦК України; — ст.ст. 61—117 ЖК України; — Закон України «Про реструктуризацію заборгованості з квартирної плати, плати за житлово-комунальні послуги, спожиті газ та електроенергію» від 20.02.2003 р.; — постанова Кабінету Міністрів України № 529 від 20.05.2009 р. «Про затвердження Типового договору про надання послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій»
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.04.1985 р. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України»

Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК); — позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник житла (наймодавець)
Відповідач	— наймач житла
Предмет доказування	— укладення наймачем договору найму житлового приміщення; — дії осіб, що вказують на наявність договірних відносин (ст. 11 ЦК); — розмір плати за користування житлом (ст. 66, 67 ЖК, ст. 820 ЦК); — строки внесення квартирної плати та плати за комунальні послуги (ст. 68 ЖК); — пільги по квартирній платі та платі за комунальні послуги (ст. 69 ЖК); — зменшення розміру плати за надані послуги у разі їх ненадання або надання не в повному обсязі, зниження їх якості
Приблизний перелік необхідних доказів	— договір найму житлового приміщення; — документи, які встановлюють заборгованість по квартирній платі із зазначенням сум і періоду, за який вона виникла (копія рахунку, надісланого наймачеві, з відміткою позивача про заборгованість, письмове підтвердження про сплату за квартиру, розрахункова книжка тощо); — копія особистого рахунку, ордер і план квартири, якщо відповідач не погоджується з розміром жилової площі і сумою нарахованої квартирної плати; — якщо відповідач має пільги по квартирній платі і з цієї причини не згоден з розрахунками житлових органів, то необхідно витребувати докази, які підтверджують його право на пільгову оплату

9.4. Справи, пов'язані з перебудовою і переплануванням жилих приміщень

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 815, 819 ЦК України; — ст. 100 ЖК України; — Правила утримання жилих будинків та прибудинкових територій, затверджені наказом Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства № 76 від 17.05.2005 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.04.1985 р. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок»; — правові позиції Верховного Суду України щодо

	розгляду судами окремих категорій судових справ (Житлове право) від 26.05.2001 р.
Підсудність	— позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— наймач, члени сім'ї наймача, наймодавець (власник) житла
Предмет доказування	— підвищення благоустрою квартири за рахунок перепланування і переобладнання житлового приміщення (підсобних приміщень). До елементів перепланування жилих приміщень належить: перенесення і розбирання перегородок, перенесення і влаштування дверних прорізів, улаштування і переустаткування тамбурів, прибудова балконів на рівні перших поверхів багатоповерхових будинків. Переобладнання — улаштування в окремих квартирах багатоквартирних будинків індивідуального опалення та іншого інженерного обладнання, перенесення нагрівальних, сантехнічних і газових приладів; влаштування і переустаткування туалетів, ванних кімнат, вентиляційних каналів; — одержання дозволу виконавчого комітету місцевої Ради народних депутатів на переобладнання і перепланування житлових приміщень; — мета переобладнання та перепланування житлового приміщення; — відповідність переобладнання та перепланування, яку збирається провести особа, тому, на що отримано дозвіл; — наявність згоди наймача, повнолітніх членів його сім'ї на переобладнання та перепланування житлового приміщення; — причини незгоди наймача, повнолітніх членів його сім'ї і наймодавця на переобладнання та перепланування житлового приміщення; — наявність порушень прав інших осіб переобладнанням та переплануванням житлового приміщення (підсобних приміщень); — безпека переобладнання та перепланування житлового приміщення для інженерних мереж
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія свідоцтва на право власності або договору найму (оренди) приміщення; — копія поверхових планів, завірених в установленому порядку; — план квартири; — проект переобладнання або перепланування жилих приміщень, погоджений в установленому порядку; — згода власників, співвласників (наймачів) або уповноважених ними осіб на переобладнання та перепланування приміщень, що перебувають у їх спільній власності

9.5. Справи про обмін жилого приміщення

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 79—89 ЖК України; — постанова Ради Міністрів УРСР № 31 від 31.01.1986 р. «Про затвердження Правил обміну жилих приміщень в УРСР»
--	--

Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.04.1985 р. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України»
Підсудність	— позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 110 ЦК); — позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— наймач, члени його сім'ї наймодавець (власник) житла
Предмет доказування	1) <i>обмін жилого приміщення в разі відсутності згоди між членами сім'ї (ст. 80 ЖК):</i> — житлові приміщення, що запропоновані для обміну; — відповідність житлового приміщення, запропонованого для обміну, вимогам, що встановлені в законі (знаходження житлового приміщення в межах населеного пункту, непогіршення житлових умов осіб, що проводять обмін); — інтереси осіб, що проживають в даних житлових приміщеннях; — підтвердження того, що суперечка існує між членами сім'ї; — стан здоров'я, вік громадян, які проводять обмін; — кількість осіб, що проживають в обмінюваному житловому приміщенні; — чи є умови, за якими обмін жилими приміщеннями не допускається (ст. 86 ЖК); 2) <i>визнання обміну жилими приміщеннями недійсним (ст. 87 ЖК):</i> — факт обміну жилого приміщення; — чи є умови, за якими обмін жилими приміщеннями не допускається (ст. 86 ЖК); — наявність обставин для визнання обміну недійсним на підставах визнання угоди недійсною; — неправомірність дій однієї із сторін 3) <i>обмін жилих приміщень у зв'язку з відмовою підприємств, установ, організацій дати згоду на обмін (ст. 82 ЖК):</i> — повноваження органу, що відмовив в обміні, на дачу згоди на обмін; — наявність підстав для відмови в обміні; — правомірність відмови на обмін; — приналежність до фонду житлового приміщення, в обміні якого було відмовлено; — підстави для згоди на обмін
Приблизний перелік необхідних доказів	1) заява від позивача і третіх осіб про обмін житлової площі; — копії особистих рахунків; розмір площі, яку займають наймачі, члени їхніх сімей, треті особи; — виписка з домової книги, якщо повнолітні члени сім'ї (колишні члени) наймача вибули з квартири; — варіанти обміну (плани квартир; якщо виникає спір про ступінь благоустрою — висновок санітарної служби і комунального органу); — докази, що підтверджують необхідність обміну; — докази відсутності згоди членів сім'ї на обмін; 2) обмінні ордери (копії); — заява на обмін, якщо виник спір про те, що хтось із повнолітніх членів сім'ї був не згоден на обмін.

	<p>Документи на відсутніх членів сім'ї, за якими зберігається право на житло;</p> <p>— акти компетентної комісії про суттєві недоліки квартири, які не були помітні при обміні і їх не можна усунути. Висновок санітарного органу про придатність житла;</p> <p>— довідки про стан здоров'я осіб, які проживають у загальній квартирі і хворіють на інфекційну чи душевну хворобу, внаслідок чого спільне з ними проживання неможливе;</p> <p>— докази: що обмін носить фіктивний характер; будинок підлягає знесенню, переобладнанню, йому загрожує обвал (рішення держадміністрації, кошторис, довідки, інші документи);</p> <p>3) заява від позивача і третіх осіб на обмін жилих приміщень;</p> <p>— копії особистих рахунків; відомості про розмір приміщень, які вони займають;</p> <p>— варіанти обміну (плани квартир);</p> <p>— письмовий документ про відмову або згоду на обмін, якщо на заяві про обмін немає відповідної резолюції;</p> <p>— докази, якими відомство чи державна адміністрація мотивували свою відмову дати згоду на обмін або видачу ордеру (копія рішення суду про розірвання або зміну договору найму жилого приміщення; приміщення, що обмінюється, є службовим чи знаходиться в гуртожитку тощо)</p>
--	--

9.6. Справи про виселення з гуртожитків

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— ст.ст. 9, 127—132 ЖК України;</p> <p>— Закон України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків» від 04.09.2008 р.;</p> <p>— Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» від 12.01.2006 р.;</p> <p>— Типове положення про соціальний гуртожиток для осіб, які потребують соціального захисту, затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 783 від 30.05.2007 р.;</p> <p>— Примірне положення про гуртожитки, затверджено постановою Ради Міністрів УРСР № 208 від 3 червня 1986 р.</p>
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.04.1985 р. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України»
Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням (ст. 109 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— власник гуртожитку (адміністрація підприємства, установи, організації)
Відповідач	— особа, яка проживає в гуртожитку (робітники, службовці, студенти, учні, а також інші громадяни)
Предмет доказування	— чи є гуртожитком приміщення, яке займає відповідач. Згідно зі ст. 127 ЖК для проживання робітників, службовців, студентів, учнів, а також інших громадян у період роботи або навчання можуть використовуватись гуртожитки;

	<ul style="list-style-type: none"> — чи перебуває будинок, в якому розміщено таке приміщення, у віданні позивача; — чи є дозвіл санепідстанції на його заселення як гуртожитку; — чи зареєстрований він як гуртожиток у виконавчому комітеті районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів; — чи видавався ордер на зайняття жилої площі в гуртожитку (ст. 129 ЖК); — чи укомплектований будинок (жале приміщення) меблями, спеціальним устаткуванням, інвентарем, культурно-побутовими предметами, необхідними для проживання, занять і відпочинку громадян; — як оплачується проживання в гуртожитку; — якщо гуртожиток надано у зв'язку з роботою, слід з'ясувати вид трудового договору, укладеного між позивачем і відповідачем, і за яких підстав він був припинений
Приблизний перелік необхідних доказів	<ul style="list-style-type: none"> — докази, які підтверджують, що гуртожиток знаходиться у віданні позивача (акт комісії про прийом спеціально збудованого або переобладнаного для цього жилого будинку чи довідка про належність позивачеві гуртожитку або будинку, в якому міститься гуртожиток, інші документи); — копія дозволу санепідемстанції на заселення будинку, як гуртожитку; — копія рішення адміністрації і профспілкового комітету або керівника підприємства (відомства) про надання відповідачеві житлової площі в гуртожитку; ордер на житлоплощу в ньому; — копія наказу про розірвання з відповідачем трудового договору, за власним бажанням, внаслідок порушення трудової дисципліни чи скоєння злочину; — копія письмової пропозиції про повернення його на роботу, якщо він був звільнений за власним бажанням; — докази того, що відповідач або члени його сім'ї користуються пільгами і не можуть бути виселені без надання іншого жилого приміщення (довідки про склад сім'ї, стан здоров'я відповідача і членів його сім'ї та інші докази), а також ордер і план квартири, запропонованої у цьому випадку

Примітки:

Вирішуючи спори про виселення з гуртожитків, судам слід з'ясовувати, чи є гуртожитком приміщення, яке займає відповідач. Для цього, зокрема, необхідно витребувати дані про те, чи перебуває будинок, в якому розміщено таке приміщення, у віданні позивача; чи побудований він як гуртожиток або спеціально для нього переобладнаний; чи є дозвіл санепідстанції на його заселення як гуртожитку; чи зареєстрований він як гуртожиток у виконкомі районної, міської, районної в місті Ради; чи видавався відповідно до Положення про гуртожиток ордер на зайняття жилої площі в гуртожитку; чи укомплектований будинок (жале приміщення) меблями, спеціальним устаткуванням, інвентарем, культурно-побутовими предметами, необхідними для проживання, занять і відпочинку громадян, чи є штати для обслуговування гуртожитку, як оплачується проживання і т. п. Судам слід враховувати, що гуртожитками є також спеціально побудовані підприємствами, установами, організаціями жилі будинки для малосімейних, щодо яких адміністрацією, органом громадської організації і профспілковим

комітетом до початку будівництва прийнято рішення про їх використання як сімейних гуртожитків і вони зареєстровані у виконкомі як гуртожитки.

Якщо гуртожиток надано у зв'язку з роботою, слід з'ясовувати вид трудового договору, укладеного між позивачем і відповідачем, і за яких підстав він був припинений, маючи на увазі, що згідно ЖК без надання іншого жилого приміщення можуть бути виселені сезонні, тимчасові працівники, які припинили роботу, особи, які працюють за строковим трудовим договором, а також інші працівники, які звільнилися за власним бажанням без поважних причин, або звільнені за порушення трудової дисципліни чи вчинення злочину. При припиненні трудового договору з інших підстав вони, як і особи, перелічені в ЖК, можуть бути виселені лише з наданням іншого жилого приміщення (п. 22 постанови Пленума Верховного Суду України № 2 від 12.04.1985 р. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України»).

9.7. Справи, пов'язані з приватизацією жилих приміщень

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 61-1 ЖК України; — Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 р.; — положення про порядок передачі квартир (будинків), жилих приміщень у гуртожитках у власність громадян, затверджене наказом Міністерства з питань житлово-комунального господарства України № 396 від 16.12.2009 р.; — положення про порядок передачі у приватну власність громадян незавершених будівництвом будинків садибного типу, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 637 від 28 червня 1997 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 20 від 22.12.1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності»; — рішення Конституційного Суду України від 28.09.2000 р. № 1-37/2000 у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень п. 2 ст. 2 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (справа про приватизацію державного житлового фонду)
Підсудність	— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду позовної заяви немайнового характеру — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Позивач	— громадянин, який виявив бажання приватизувати займану ним і членами його сім'ї на умовах найму квартиру (одноквартирний будинок)
Відповідач	— орган приватизації (уповноважений орган, створений місцевою державною виконавчою владою, державними підприємствами, організаціями, установами, у повному господарському віданні або оперативному управлінні яких знаходиться державний житловий фонд)
Предмет доказування	— приналежність спірного житлового приміщення до державного житлового фонду. Державний житловий фонд — це житловий фонд місцевих Рад народних депутатів та житловий фонд, який знаходиться у повному господарському віданні чи оперативному

	<p>управлінні державних підприємств, організацій, установ (ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»);</p> <p>— статус спірного житлового приміщення. Не підлягають приватизації: квартири-музеї; квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень, підприємств, установ та організацій, природних та біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, дендрологічних, зоологічних, регіональних ландшафтних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників; кімнати в гуртожитках; квартири (будинки), які перебувають в аварійному стані (в яких неможливо забезпечити безпечне проживання людей); квартири (кімнати, будинки), віднесені у встановленому порядку до числа службових, а також квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (п. 2 ст. 2 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»);</p> <p>— уселення позивача в спірне житлове приміщення у встановленому порядку. Згідно зі ст. 65 ЖК наймач вправі в установленому порядку за письмовою згодою всіх членів сім'ї, які проживають разом з ним, вселити в займане ним жиле приміщення свою дружину, дітей, батьків, а також інших осіб. На вселення до батьків їх неповнолітніх дітей зазначеної згоди не потрібно;</p> <p>— приватизація квартир у будинках, включених до плану реконструкції поточного року, здійснюється після її проведення (власником) будинку. Наймачі, які проживали у квартирах до початку реконструкції, після проведення реконструкції мають пріоритетне право на приватизацію цих квартир (п. 4 Положення про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян);</p> <p>— звернення позивача із заявою про приватизацію квартири (будинку);</p> <p>— згода всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають у даній квартирі (будинку), в тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку);</p> <p>— використання особами, що володіють самостійним правом користування спірним житловим приміщенням, права на приватизацію житлового приміщення у минулому. Кожний громадянин України має право приватизувати займане ним державне житло на умовах, визначених Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду», один раз (п. 12 Положення про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян);</p> <p>— наявність підстав для відмови в приватизації;</p> <p>— правомірність відмови в приватизації</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— заява (копія) на приватизацію квартири (будинку) з доданими до неї довідками (довідка про склад сім'ї та займані приміщення з підприємства, що обслуговує жилий будинок; письмова згода всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають в даній квартирі (будинку), в тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку); документи, що підтверджують право на пільгові умови приватизації (копія посвідчення, довідка та інше);</p> <p>— ордер на житлове приміщення, а при заселенні житлового приміщення в порядку обміну — обмінний</p>

	ордер; — документи, що підтверджують вселення позивача в спірне житлове приміщення і фактичне проживання в ньому (довідки про реєстрацію за місцем проживання; квитанції про внесення комунальних платежів; інші письмові докази і показання свідків, що підтверджують вселення позивача в спірне житлове приміщення і фактичне проживання в ньому); — копія відповіді органу (посадовця), відповідального за оформлення документів на передачу житлового приміщення у власність громадянина, про відмову в задоволенні його прохання; — довідка з місця колишнього проживання громадян про те, що право на приватизацію житлового приміщення раніше ними використано не було; — заява про відкликання заяви про передачу спірного житлового приміщення у власність громадянина
--	---

Примітки:

Вимоги про право наймача жилого приміщення в будинку державного чи громадського житлового фонду та членів його сім'ї придбати у власність відповідну квартиру (будинок) шляхом їх викупу або на інших, передбачених законодавством України, підставах розглядаються судами в позовному провадженні.

У такому ж провадженні розглядаються, зокрема, заяви про визнання безпідставною відмови органів приватизації передати у приватну власність квартиру (будинок) з державного житлового фонду відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» і Положення про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян (затверджене наказом Державного комітету України по житлово-комунальному господарству від 15 вересня 1992 року № 56) або відмови передати у приватну власність особам, які користуються відповідним правом за Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», квартиру (будинок), яку вони займають у громадському житловому фонді.

Закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» встановлює компенсації і пільги відповідним категоріям громадян, але він не є безпосередньо актом відчуження їм жилих приміщень (будинків), тому для набуття права власності на них потрібні волевиявлення зазначених громадян (заява) і відповідне оформлення.

В інших випадках громадським житловим фондом розпоряджаються власники жилих приміщень. Вони, зокрема, вирішують питання про продаж наймачеві жилого приміщення, в зв'язку з чим той не вправі вимагати покладання на власника обов'язку по відчуженню квартири (будинку). Разом з тим наймач користується переважним правом на викуп займаного жилого приміщення і в разі відчуження останнього іншій особі він вправі пред'явити позов про переведення на нього прав і обов'язків покупця або про визнання угоди недійсною.

Якщо квартира (будинок) не була передана у власність наймачеві, його спадкоємці вправі вимагати визнання за ними права власності на неї лише в тому разі, коли наймач звертався з належно оформленою заявою про це до відповідного органу приватизації або власника державного чи громадського (щодо громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи) житлового

фонду, однак вона не була розглянута в установлений строк або в її задоволенні було незаконно відмовлено при наявності підстав і відсутності заборон для передачі квартири у власність наймачеві (постанова Пленуму Верховного Суду України № 20 від 22.12.1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності»).

9.8. Справи про виділ частки з будинку (поділ будинку), що є спільною власністю (частковою чи сумісною)

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 150—174 ЖК України; — ст.ст. 379—385 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 20 від 22.12.1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок»
Підсудність	— позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду: — позовної заяви майнового характеру — 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,2 розміру мінімальної заробітної плати та не більше 3 розмірів мінімальної заробітної плати (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Сторони	— співвласники будинку
Предмет доказування	— кому належить спірний будинок і в якій частці; — коли завершено будівництво будинку, чи прийнятий будинок в експлуатацію; — чи постійно співвласники проживають у будинку; — чи мав місце раніше між власниками який-небудь договір або угода про порядок користування приміщеннями в будинку і надвірними спорудами, якщо мав місце, то в якій формі — письмовій чи усній; — коло осіб, що володіють самостійним правом користування спірним житлом на момент поділу будинку; — мотиви, що спонукали позивача звернутися до суду; — чи не відбулося раніше рішення про розділ спірного будинку в натурі або про визначення порядку користування ним; — розмір спірного будинку
Приблизний перелік необхідних доказів	— документи про право власності на жилий будинок і розмір часток співвласників (про надання земельної ділянки для спорудження будинку і про його будівництво, про купівлю-продаж, міну, дарування, спадкування, про право на частку в спільному майні подружжя, рішення суду, що набрало законної сили, про визнання права власності на будинок чи його частину, довідка з бюро технічної інвентаризації); — план будинку і земельної ділянки; — висновки технічної експертизи щодо можливих варіантів поділу будинку в натурі або встановлення порядку користування ним відповідно до належних співвласникам часток, а у необхідних випадках — органів державного архітектурно-будівельного

	контролю, пожежної і санітарної інспекції про допустимість пов'язаного з цим переобладнання; — про дозвіл виконкому місцевої Ради на переобладнання і перепланування жилого будинку; — про зміну в розмірах корисної площі будинку і в частках співвласників внаслідок його надбудови, прибудови або перебудови; — про розмір збитків, заподіяних власнику жилого будинку у зв'язку з порушенням його прав, зниженням цінності будинку, викликаних діяльністю підприємств, організацій, у зв'язку з вилученням земельної ділянки
--	---

Примітки:

1. У приватній власності громадян можуть знаходитись жилі будинки, збудовані на відведеній у встановленому порядку земельній ділянці або придбані на законних підставах, наприклад, за договором купівлі-продажу, міни, дарування, за правом спадщини. Оскільки земельна ділянка для будівництва жилого будинку і господарських будівель надається громадянину у приватну власність, участь інших осіб у будівництві не створює для них права приватної власності на жилий будинок, крім випадків, коли це передбачено законом. Таке право, зокрема, виникає, коли будівництво велось подружжям у період шлюбу — жилий будинок у зв'язку з цим є їх спільною власністю, або велось за рахунок спільної праці членів сім'ї — жилий будинок стає їх спільною власністю, якщо інше не було встановлено письмовою угодою між ними.

Інші особи, які брали участь у будівництві жилого будинку (його купівлі) не на підставі угоди про створення спільної власності, яка відповідає законодавству, вправі вимагати невизнання права власності на будинок, а відшкодування своїх затрат на будівництво (купівлю будинку), якщо допомогу забудовнику (покупцю) вони надавали не безоплатно.

Таке ж право за цих умов належить членам сім'ї власника жилого будинку, якщо вони брали участь лише у будівництві підсобних будівель (літньої кухні, сараю тощо) і підсобних приміщень або коли їх затрати на ремонт жилого будинку перевищували покладений на них ст. 156 ЖК обов'язок.

2. Будинок, який належав одному з подружжя, може бути визнаний спільним майном подружжя, якщо в період шлюбу істотно збільшилась його цінність внаслідок трудових або грошових затрат другого з подружжя або їх обох. При цьому на суму вартості будинку до його поліпшення збільшується частка одного з подружжя, якому він належав, у тому числі і у випадках, коли суд відступає від засад рівності часток подружжя в спільній власності з урахуванням інтересів неповнолітніх дітей або інтересів одного з подружжя, що заслуговують на увагу.

При неможливості поділу будинку, що є спільною власністю подружжя, в натурі і відсутності згоди подружжя про спосіб поділу спільного майна, суд з урахуванням інтересів неповнолітніх дітей і одного з подружжя, що заслуговує на увагу, забезпеченості житлом в іншому місці другого з них може залишити будинок одному з подружжя і покласти на нього обов'язок компенсувати право на частку в будинку другого за рахунок іншого спільного майна або грошми.

3. При вирішенні справ про виділ в натурі часток жилого будинку, що є спільною частковою власністю, судам належить мати на увазі, що це можливо, якщо кожній із сторін може бути виділено

відокремлену частину будинку з самостійним виходом (квартиру). Виділ також може мати місце при наявності технічної можливості переобладнати приміщення в ізольовані квартири.

Якщо виділ частки будинку в натурі неможливий, суд вправі за заявленим про це позовом встановити порядок користування відособленими приміщеннями (квартирами, кімнатами) такого будинку.

У цьому разі окремі підсобні приміщення (кухня, коридор тощо) можуть бути залишені в загальному користуванні учасників спільної часткової власності. Порядок користування жилим будинком може бути встановлено також і між учасниками спільної власності.

При неможливості виділу частки будинку в натурі або встановлення порядку користування ним, власнику, що виділяється, за його згодою, присуджується грошова компенсація. Розмір грошової компенсації визначається за угодою сторін, а при відсутності такої угоди — судом за дійсною вартістю будинку на час розгляду справи.

Під дійсною вартістю будинку розуміється грошова сума, за яку він може бути проданий в даному населеному пункті чи місцевості. Для її визначення при необхідності призначається експертиза.

В окремих випадках суд може, враховуючи конкретні обставини справи, і при відсутності згоди власника, що виділяється, зобов'язати решту учасників спільної власності сплатити йому грошову компенсацію за належну частку з обов'язковим наведенням відповідних мотивів. Зокрема, це може мати місце, якщо частка у спільній власності на будинок є незначною й не може бути виділена в натурі чи за особливими обставинами сумісне користування ним неможливе, а власник у будинку не проживає і забезпечений іншою жилою площею.

4. У спорах про поділ будинку в натурі учасникам спільної часткової власності на будинок може бути виділено відокремлену частину будинку, яка відповідає розміру їх часток у праві власності.

Якщо виділ технічно можливий, але з відхиленням від розміру часток кожного власника, суд з урахуванням конкретних обставин може провести його зі зміною у зв'язку з цим ідеальних часток і присудженням грошової компенсації учаснику спільної власності, частка якого зменшилась.

У тих випадках, коли для поділу необхідне переобладнання та перепланування будинку, він проводиться при наявності дозволу на це виконкому місцевої Ради (ст. 152 ЖК). Якщо сторона оспорує рішення виконкому щодо дозволу на переобладнання та перепланування і воно є необґрунтованим, суд може не погодитись з ним, мотивуючи це в рішенні.

При поділі жилого будинку суд зобов'язаний зазначити в рішенні, яка відокремлена (ізольована після переобладнання) частина будинку конкретно виділяється і яку частку в будинку вона становить, а також які підсобні будівлі передаються власнику.

5. Різні господарські будівлі (літні кухні, сараї тощо) є підсобними будівлями і складають з будинком одне ціле. Тому при відчуженні жилого будинку вони переходять до нового власника разом з будинком, якщо при укладенні договору про відчуження не було обумовлено їх знесення або перенесення попереднім власником.

6. Затверджуючи мирову угоду про поділ жилого будинку, суд зобов'язаний перевірити, чи не суперечить мирова угода закону і чи не порушує вона чий-небудь права і охоронювані інтереси, а також

чи є технічна можливість поділу будинку у відповідності з умовами мирової угоди та дозвіл на це виконкому місцевої Ради, якщо для поділу необхідне переобладнання і перепланування будинку.

7. Одночасно з розв'язанням спору про право власності на будинок, виділення частки або встановлення порядку користування конкретними приміщеннями суд може також вирішити позов, якщо він заявлений, про порядок використання і розпорядження земельною ділянкою між громадянами, яким жилий будинок належить на праві спільної власності.

8. При розгляді спорів між учасниками спільної часткової власності на жилий будинок про зміну часток суди повинні враховувати, що такі вимоги можуть бути задоволені, якщо учасник спільної власності збільшить в ньому за свій рахунок корисну площу будинку (жилих і підсобних його приміщень) шляхом прибудови, надбудови або перебудови, проведеної з дозволу виконкому місцевої Ради і за згодою решти учасників спільної власності.

Спорудження господарських будівель (сараїв, гаражів тощо) не є підставою для збільшення встановленого раніше розміру частки в праві власності на будинок. Вимоги про зміну розміру часток можуть бути пред'явлені як учасниками спільної власності, частка яких збільшилась, так і тими з них, частка яких зменшилась внаслідок проведеної іншими співвласниками прибудови, надбудови чи перебудови, а також у зв'язку зі зносом частини будинку, що входила до їх частки (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок»*).

Розділ III

Розгляд справ у порядку окремого провадження

1. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 36 ЦК України; — ст.ст. 236—241 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» від 28.03.1972 р.
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, у тому числі неповнолітньої особи, подається до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні у наркологічному або психіатричному закладі, — за місцезнаходженням цього закладу (ч. 1 ст. 236 ЦПК); — підсудність справ про обмеження цивільної дієздатності громадянина України, який проживає за її межами, визначається за клопотанням заявника ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 236 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не справляється за подання заяви про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (п. 9 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Судові витрати	— судові витрати, пов'язані з провадженням справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, відносяться на рахунок держави (ч. 2 ст. 240 ЦПК); — суд, встановивши, що заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує із заявника всі судові витрати (ч. 3 ст. 240 ЦПК)
Заявник	— заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подана членами її сім'ї, органом опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом (ч. 1 ст. 237 ЦПК); — заява про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права може бути подана батьками (усиновлювачами), піклувальниками, органом опіки та піклування (ч. 2 ст. 237 ЦПК)
Предмет доказування	— зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами; — наявність сім'ї (інших осіб, які знаходяться на утриманні) у громадянина, відносно якого ставиться питання про обмеження дієздатності; — скрутне матеріальне становище в сім'ї особи, обмеженої в дієздатності; — причинний зв'язок між зловживанням спиртними напоями або наркотичними засобами і скрутним матеріальним становищем сім'ї; — сукупний дохід сім'ї, включаючи доходи самого громадянина, відносно якого порушена справа про обмеження в дієздатності; — причини, що сприяють пияцтву, алкоголізму або зловживанню наркотичними засобами; — знаходження особи на обліку в наркологічній або психіатричній установі
Приблизний перелік	— докази, що підтверджують факти зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами,

необхідних доказів	токсичними речовинами; — докази матеріального становища сім'ї — документи про доходи сім'ї: довідка про заробітну плату, стипендію, пенсію і т. п.; — довідка з місця проживання про склад сім'ї; — характеристика особи, відносно якої ставиться питання про обмеження дієздатності; — довідка про заробітну плату громадянина, відносно якого розв'язується питання про обмеження дієздатності; — довідка від нарколога, що підтверджує зловживання спиртними напоями, наркотичними і токсичними засобами; — копія свідоцтва про шлюб; — копія свідоцтв про народження дітей
Судовий розгляд	— справа розглядається за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану її здоров'я (ч. 1 ст. 240 ЦПК)
Рішення суду	— суд, ухвалюючи рішення, встановлює над фізичною особою відповідно піклування або опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй піклувальника чи опікуна (ч. 1 ст. 241 ЦПК); — рішення суду після набрання ним законної сили надсилається судом органу опіки та піклування, органам ведення Державного реєстру виборців за місцем проживання фізичної особи (ч. 5 ст. 241 ЦПК)

2. Визнання фізичної особи недієздатною

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 39 ЦК України; — ст.ст. 236—241 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» від 28.03.1972 р.
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— заява про визнання фізичної особи недієздатною подається до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні у наркологічному або психіатричному закладі, — за місцезнаходженням цього закладу (ч. 1 ст. 236 ЦПК); — підсудність справ про визнання недієздатним громадянина України, який проживає за її межами, визначається за клопотанням заявника ухвалою Верховного Суду України (ч. 2 ст. 236 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не справляється за подання заяви про визнання фізичної особи недієздатною (п. 9 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Судові витрати	— судові витрати, пов'язані з провадженням справи про визнання фізичної особи недієздатною, відносяться на рахунок держави (ч. 2 ст. 240 ЦПК); — суд, встановивши, що заявник діяв недобросовісно, без достатньої для цього підстави стягує із заявника всі судові витрати (ч. 3 ст. 240 ЦПК)
Заявник	— заява про визнання фізичної особи недієздатною може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, психіатричним закладом (ч. 3 ст. 237 ЦПК)
Предмет	— наявність хронічного, стійкого психічного розладу;

доказування	— факти, що підтверджують, що громадянин не може розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними; — причинний зв'язок між психічним розладом і тим, що громадянин не здатний усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними; — досягнення встановленого законом віку особою, відносно якої ставиться питання про визнання її недієздатною; — інші обставини (наприклад, факт приналежності до членів сім'ї особи, відносно якої розглядається справа про визнання її недієздатною)
Приблизний перелік необхідних доказів	— висновок судово-психіатричної експертизи; — довідки з медичної установи; — довідка про взяття на облік у психіатричній установі; — виписка з історії хвороби; — інші докази, які підтверджують, що громадянин унаслідок психічного розладу не здатний усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними: свідчення свідків, матеріали слідчих органів, раніше проведені судово-психіатричні експертизи і т. п.
Судовий розгляд	— справа розглядається за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану її здоров'я (ч. 1 ст. 240 ЦПК)
Рішення суду	— суд, ухвалюючи рішення, встановлює над фізичною особою відповідно піклування або опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй піклувальника чи опікуна (ч. 1 ст. 241 ЦПК); — рішення суду після набрання ним законної сили надсилається судом органу опіки та піклування, органам ведення Державного реєстру виборців за місцем проживання фізичної особи (ч. 5 ст. 241 ЦПК)

Примітки:

1. Встановлений судовий порядок вирішення питання про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним є важливою гарантією захисту прав і законних інтересів громадян. Обмеження в дієздатності громадянина внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, крім того, спрямовано на посилення боротьби з пияцтвом та зловживанням наркотичними засобами і має велике значення для запобігання порушенням громадського порядку та виховання громадян у дусі свідомого ставлення до праці, сім'ї, додержання Конституції та законів України, поважання прав і свобод, честі й гідності інших людей.

Справа про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним може бути порушена лише за заявою осіб, зазначених у ЦПК.

2. При проведенні підготовки справи до судового розгляду від заявника повинні бути витребувані дані про психічну хворобу, недоумство громадянина або зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами. Даними про психічну хворобу можуть бути довідки про стан здоров'я, виписка з історії хвороби й інші документи, видані лікувально-профілактичними закладами.

У справах про визнання громадян обмежено дієздатними такими даними можуть бути акти міліції і громадських організацій, рішення товариських судів та інші докази, які підтверджують факти

зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, а також, що громадянин ставить себе і свою сім'ю в тяжке матеріальне становище.

3. Судово-психіатрична експертиза призначається у справах про визнання громадянина недієздатним. В ухвалі про призначення експертизи на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання: 1) чи хворіє даний громадянин на психічну хворобу; 2) чи розуміє він значення своїх дій та чи може керувати ними.

У виняткових випадках, коли громадянин явно ухиляється від проходження експертизи, він за ухвалою суду може бути направлений на експертизу в примусовому порядку. Питання про таке направлення на експертизу розглядається в судовому засіданні. Ухвала на виконання надсилається органам внутрішніх справ.

4. Громадянин, щодо якого розглядається справа, викликається в судове засідання, якщо це можливо за станом його здоров'я. Неявка громадянина в судове засідання не позбавляє суд права розглянути справу в його відсутності при додержанні вимог, передбачених ЦПК.

5. У справах про поновлення дієздатності є обов'язковим проведення судово-психіатричної експертизи, яка призначається за ухвалою судді. Громадянина може бути поновлено в дієздатності лише при наявності висновку судово-психіатричної експертизи про значне поліпшення його стану здоров'я або видужання.

Обмеження в дієздатності скасовується, якщо є дані про припинення громадянином зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами.

Такі справи розглядаються з обов'язковою участю представника органу опіки та піклування.

6. Громадянин вважається недієздатним з часу набрання законної сили рішенням суду про визнання його недієздатним.

У тих випадках, коли від часу виникнення недієздатності залежать певні правові наслідки, суд на прохання осіб, які беруть участь у справі, з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи й інших даних про психічний стан громадянина в рішенні може зазначити, з якого часу громадянин є недієздатним (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» від 28.03.1972 р.*).

3. Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 36 ЦК України; — ст.ст. 242—245 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р.
Підсудність	— заява неповнолітньої особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, про надання їй повної цивільної дієздатності у випадках, встановлених ЦК України, за відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 242 ЦПК); — підсудність справ про надання неповнолітній

	особі — громадянину України, який проживає за її межами, у випадках, передбачених ЦПК, повної цивільної дієздатності, визначається за клопотанням заявника ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 242 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не справляється за подання заяви про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (п. 10 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— неповнолітня особа, яка досягла шістнадцятирічного віку
Предмет доказування	— факт роботи за трудовим договором; — факт материнства або батьківства відповідно до актового запису цивільного стану; — відсутність згоди батьків (усиновлювачів) або опікуна про надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності; — здатність заявника до заняття підприємницькою діяльністю (наявність спеціальної освіти, наявність у особи майна, грошових коштів (п. 4 ст. 32 ЦК), наявність права бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом (п. 3 ст. 32 ЦК), тощо)
Приблизний перелік необхідних доказів	— рішення органу опіки і піклування про відмову в наданні неповнолітньому повної цивільної дієздатності; — довідка про трудовлаштування (копія трудового договору (контракту), виписка з трудової книжки); — свідоцтво про народження дитини, батьком або матір'ю якої є неповнолітній; — інші докази: пояснення одного або обох батьків (усиновлювачів) або опікуна неповнолітнього, висновок органів опіки і піклування
Розгляд справи	— справа розглядається за участю заявника, одного або обох батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а також представників органів опіки та піклування. Участь представників органів опіки та піклування у розгляді справи є обов'язковою (ст. 244 ЦПК)
Рішення суду	— рішення суду про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності після набрання ним законної сили надсилається органів опіки та піклування (ст. 245 ЦПК)

4. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 43 ЦК України; — ст.ст. 246—250 ЦПК України
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— заява про визнання фізичної особи безвісно відсутньою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна (ст. 246 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання; — наявність правової зацікавленості особи, що подає заяву про визнання громадянина безвісно відсутнім, і

	<p>наявність матеріально-правових відносин між заявником і громадянином, відносно якого ставиться питання про визнання його безвісно відсутнім: розірвання шлюбу (ст. 107 СК), усиновлення дитини (ст. 219 СК) та ін.;</p> <p>— вживання заявником заходів по розшуку особи;</p> <p>— тривалість безвісної відсутності, яка визначається встановленими законом строками відсутності особи у місці її постійного проживання;</p> <p>— неможливість встановлення місця знаходження даної особи;</p> <p>— наявність обставин, що загрожували смертю фізичної особи, яка пропала безвісти;</p> <p>— наявність обставин, що дають підставу припустити її загибель від певного нещасного випадку;</p> <p>— існування обставин, що дають підставу вважати, що особа може умисно ховатися: знаходиться в розшуку, не бажає виплачувати аліменти або виконувати інші рішення суду тощо;</p> <p>— відсутність спору про право</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— довідка про місце проживання громадянина;</p> <p>— докази відсутності громадянина в місці його проживання протягом одного року (свідчення свідків, родичів, сусідів, співробітників, друзів; інформація відповідних організацій за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи внутрішніх справ або органи місцевого самоврядування); довідка з місця роботи);</p> <p>— докази вживання заходів по встановленню місця знаходження громадянина, відносно якого ставиться питання про визнання його безвісно відсутнім (відповіді на запити суду, довідки з адресних столів та ін.);</p> <p>— докази відсутності відомостей про інше місце проживання громадянина;</p> <p>— докази відсутності або наявності умисної поведінки громадянина, що ховається від відбування покарання, примусового виконання судових актів і актів інших органів;</p> <p>— докази наявності правової мети визнання громадянина безвісно відсутнім</p>
Розгляд справи	— суд розглядає справу за участю заявника, свідків, зазначених у заяві, та осіб, яких сам суд визнає за потрібне допитати (ч. 1 ст. 249 ЦПК)

5. Оголошення фізичної особи померлою

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— ст. 46 ЦК України;</p> <p>— ст.ст. 246—250 ЦПК України</p>
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— заява про оголошення фізичної особи померлою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна (ст. 246 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доведення	— встановлення останнього місця проживання громадянина;

	<p>— відсутність в місці проживання громадянина відомостей про місце його перебування протягом трьох років;</p> <p>— наявність правової зацікавленості особи, що подає заяву про оголошення громадянина померлим, і наявність матеріально-правових відносин між заявником і громадянином, відносно якого ставиться питання про оголошення його померлим: припинення шлюбу, отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника та ін.;</p> <p>— вживання заявником заходів до розшуку особи;</p> <p>— неможливість встановлення місця знаходження даної особи;</p> <p>— наявність обставин, що дають підставу припустити загибель фізичної особи від певного нещасного випадку;</p> <p>— існування обставин, що дають підставу вважати, що особа може умисно приховуватися: знаходиться в розшуку, не бажає виплачувати аліменти або виконувати інші рішення суду, інших органів і т. п.;</p> <p>— відсутність спору про право</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— довідка з місця проживання громадянина;</p> <p>— докази відсутності громадянина в місці його проживання протягом трьох років (свідчення свідків, родичів, сусідів, співробітників, друзів; інформація відповідних організацій за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи внутрішніх справ або органи місцевого самоврядування); довідка з місця роботи);</p> <p>— докази вживання заходів до встановлення місця знаходження громадянина, відносно якого ставиться питання про оголошення його померлим (відповіді на запити суду, довідки з адресних столів і т. п.);</p> <p>— докази відсутності відомостей про інше місце проживання громадянина;</p> <p>— докази відсутності або наявності умисної поведінки громадянина, що приховується від відбування покарання, примусового виконання судових актів і актів інших органів;</p> <p>— повідомлення відділу РАЦСу про відсутність актового запису цивільного стану про смерть особи;</p> <p>— докази наявності правової мети визнання громадянина померлим</p>
Розгляд справи	— суд розглядає справу за участю заявника, свідків, зазначених у заяві, та осіб, яких суд сам визнає за потрібне допитати (ч. 1 ст. 249 ЦПК)
Судове рішення	— після набрання законної сили рішенням про оголошення фізичної особи померлою суд надсилає рішення відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для реєстрації смерті фізичної особи, а також до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, а в населеному пункті, де немає нотаріуса, — відповідного органу місцевого самоврядування для вжиття заходів щодо охорони спадкового майна (ч. 2 ст. 249 ЦПК)

6. Усиновлення дитини громадянами України

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— ст.ст. 207—235 СК України;</p> <p>— ст.ст. 251—255 ЦПК України;</p> <p>— Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р.;</p> <p>— Порядок передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземцям і здійснення контролю за умовами їх</p>
--	---

	проживання у сім'ях усиновителів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.1996 р. № 775; — Порядок ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2003 р. № 1377; — Порядок проведення діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлюваних дітей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 р. № 905
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»; — узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009 р. ³⁴
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду за місцем їх проживання (ст. 251 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Судові витрати	— судові витрати, пов'язані з розглядом справи про усиновлення, відносяться на рахунок заявника (заявників) (ч. 4 ст. 255 ЦПК)
Заявник	— особа, яка бажає усиновити дитину (подання заяви про усиновлення дитини через представника не допускається — ч. 1 ст. 223 СК України)
Предмет доказування	— можливість даної особи бути усиновителем (причини, що спонукали особу звернутися до суду із заявою про встановлення усиновлення; досягнення усиновителем повноліття; дієздатність усиновителя; різниця у віці між усиновлюваним і усиновителем не менше ніж на п'ятнадцять років; факт того, що особа за станом свого здоров'я може бути усиновителем; та ін.); — мотиви того, чому інший з подружжя не бажає бути усиновителем, якщо тільки один з подружжя подав заяву про усиновлення; — можливість усиновлення даної дитини (обставини, що свідчать про втрату батьківського піклування; вік усиновлюваної дитини; наявність у усиновлюваної дитини братів і сестер; згода батьків на усиновлення дитини); — відповідність усиновлення інтересам дитини; — взаємозв'язок особи, яка бажає усиновити дитину, і дитини, а також те, як довго ця особа вже піклується про дитину; — наявність у заявника переважного перед іншими особами права на усиновлення дитини
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія свідоцтва про шлюб, а також письмова згода на усиновлення іншого з подружжя, засвідчені нотаріально, — при усиновленні дитини одним з подружжя; — медичний висновок про стан здоров'я заявника; — довідка з місця роботи із зазначенням заробітної

³⁴ Судова апеляція. – 2009. - №1 // [Електрон. ресурс] – Режим доступу: zakon.nau.ua

	<p>плати або копія декларації про доходи;</p> <p>— документ, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням;</p> <p>— висновок органу опіки і піклування про доцільність усиновлення і про відповідність його інтересам дитини;</p> <p>— акт обстеження умов життя заявника, складений за місцем його проживання;</p> <p>— свідоцтво про народження дитини, яка усиновлюється;</p> <p>— медичний висновок про стан здоров'я дитини, її фізичний і розумовий розвиток;</p> <p>— у випадках, встановлених законом, згода батьків, опікуна, опікуна дитини, установи охорони здоров'я або навчального закладу, а також самої дитини на усиновлення;</p> <p>— для встановлення факту відповідності усиновлення інтересам усиновлюваної дитини можуть бути використані такі докази: характеристики з місця роботи, проживання заявника; свідчення свідків; пояснення дитини;</p> <p>— у разі усиновлення дитини, що є громадянином іншої держави, додаються згода законного представника дитини і згода компетентного органу держави, громадянином якої є дитина</p>
Розгляд справи	<p>— суд розглядає справу про усиновлення дитини за обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати (ч. 1 ст. 254 ЦПК);</p> <p>— суд розглядає справу про усиновлення повнолітньої особи з обов'язковою участю заявника (заявників), усиновлюваної особи, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати (ч. 2 ст. 254 ЦПК)</p>
Рішення суду	<p>— за клопотанням заявника (заявників) суд вирішує питання про зміну імені, прізвища та по батькові, дати і місця народження усиновленої дитини, про зміну імені, прізвища, по батькові усиновленої повнолітньої особи, про запис усиновителів батьками (ч. 3 ст. 255 ЦПК);</p> <p>— усиновлення вважається здійсненим з дня набрання законної сили рішенням суду. Для внесення змін до актового запису про народження усиновленої дитини або повнолітньої особи копія рішення суду надсилається до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення (ч. 7 ст. 255 ЦПК)</p>

Примітки:

1. Відповідно до ст.251 ЦПК України заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду за місцем їх проживання.

Ст.251 ЦПК України визначає підсудність справ про усиновлення як громадянами України, так і іноземцями та особами без громадянства без альтернативи, а саме: за місцем проживання дитини або повнолітньої особи, яка може бути усиновлена.

Для вирішення питання підсудності справи про усиновлення дитини або повнолітньої особи місце проживання останніх необхідно визначати з врахуванням положень ЦК України.

Згідно із ч.3 ст.29 ЦК місцем проживання фізичної особи у віці від 10 до 14 років є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна.

Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає (ч.4 ст.29 ЦК).

У Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сирот та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005р. визначено термін місце походження дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування та місце проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Згідно із ст.1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сирот та дітей, позбавлених батьківського піклування» місце походження дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, - місце проживання або перебування її біологічних батьків на момент їх смерті або виникнення обставин, що призвели до позбавлення дитини батьківського піклування. Якщо батьки та місце їх постійного проживання невідомі, місцем походження дитини визначається місце, де дитину знайшли, або місце розташування медичного закладу, де дитину залишили; місце проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, - місцезнаходження закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, жила приміщення дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї, опікунів або піклувальників, житло, в якому дитина проживає, інше житло.

2. Ні СК, ні ЦПК не передбачено обов'язкової участі прокурора при розгляді справи про усиновлення.

У постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007р. №3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» роз'яснено, що відповідно до положень ст.45 ЦПК суд може залучити до участі у справі прокурора для надання висновку.

Виникає запитання: яким чином суд відповідно до вимог ЦПК має залучити прокурора до участі у справі про усиновлення для подання висновку і який процесуальний статус у такому разі має прокурор?

Відповідно до ч.6 ст.130 ЦПК суд у попередньому судовому засіданні вирішує питання про склад осіб, які братимуть участь у справі.

Оскільки прокурор залучається для подання висновку у справі, а під час попереднього судового засідання кожна із сторін має право висловити свої доводи та міркування щодо тих чи інших процесуальних дій, які необхідно вчинити у попередньому судовому засіданні, питання про залучення прокурора до участі у справі має вирішуватися судом з урахуванням думки заявника, звінтересованих осіб у попередньому судовому засіданні. Залучення прокурора до участі у справі має бути позбавлено

формалізму та зумовлено тим колом юридичних фактів, які необхідно встановити в судовому засіданні у конкретній справі.

Аналіз судової практики в справах про усиновлення свідчить, що участь прокурора в судовому засіданні у справах про усиновлення зведена до його формальної участі, а саме: до виступу прокурора в судових дебатах; «не заперечую», «підтримую заяву» тощо. Крім того, простежується залучення судом прокурора до участі у справі без чіткого з'ясування його процесуального статусу у такому випадку.

Із системного аналізу положень статей 26, 45, 235, 235 ЦПК впливає, що прокурор не виступає у справі як заінтересована особа, а бере участь у справі для подання висновку на підставі ст.45 ЦПК як особа, якій законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Тому у справі про усиновлення прокурор належить до осіб, які беруть участь у справі.

3. Проблемні питання, які виникають при розгляді справ про усиновлення:

- спірним питанням при розгляді справ є визначення кола заінтересованих осіб у кожній конкретній справі. Необхідним є роз'яснення Верховного Суду України щодо кола осіб, які можуть та повинні брати участь у справах про усиновлення як заінтересованих осіб;

- невизначеним залишається процесуальний статус дитини та особливості заслуховувати у судовому засіданні її думки про згоду на усиновлення;

- проблемним для суддів є визначення конкретного органу опіки та піклування, участь якого є обов'язковою при розгляді справи як заінтересованої особи: за місцем проживання дитини, за місцем проживання заявників чи за місцем знаходження дитини;

- при розгляді справ про усиновлення виникають проблеми щодо участі прокурора та його процесуального статусу у справі, порядку залучення його судом до участі у справі, а також щодо змісту та форми висновку, який він має надати у справі у зв'язку з залученням до справи;

- при розгляді справ про усиновлення дитини іноземними громадянами викликає труднощі перевірка судом повноважень організації, яка від імені компетентного органу відповідної держави складала висновок з усиновлення про умови життя іноземців та про наявність у них можливості бути усиновлювачами, а також встановлення того факту, що в іноземній державі дитині будуть забезпечені права в обсязі не меншому, ніж це встановлено законами України;

- у судовій практиці виникають певні складнощі щодо оцінки висновку органів опіки та піклування про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини. Потребує визначення певних критеріїв щодо розкриття змісту оціночних понять, які містяться у ньому;

- проблемним на практиці також є застосування оціночних понять, зокрема положення ч.2 ст.208 СК про врахування судом при усиновленні повнолітньої особи «інших обставин, що мають істотне значення», положення ч.2 ст.218 СК «відповідає її віку та стану здоров'я» при вирішенні питання про можливість дитини усвідомлювати факт усиновлення та її обов'язкової участі у розгляді справи, Крім того, виникають труднощі щодо перевірки судами проінформованості дитини про правові наслідки усиновлення при дотриманні вимог ст.218 СК щодо згоди дитини на усиновлення;

- при усиновленні дітей іноземними громадянами останні у переважній більшості випадків бажають змінити ім'я усиновлювальній дитини. Потребує роз'яснення застосування судами положення

ст.213 СК щодо згоди дитини на зміну її імені, оскільки закон не передбачає, в якій формі має бути надана така згода та з якого віку;

- на думку суддів, потребує роз'яснення застосування судом СК у ситуації, якщо при розгляді судом заяв про усиновлення без згоди батька (матері), у випадку заперечення батька (матері) проти усиновлення виникає спір про право (спір стосовно виконання батьківських обов'язків, фактично вирішується питання про позбавлення батьківських прав в окремому провадженні). Проте главою 5 розділу IV ЦПК не передбачено залишення заяви про усиновлення в такому випадку без розгляду;

- відповідно до ст.207 СК усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя. У суддів виникає питання: які докази мають надавати іноземні громадяни на підтвердження свого бажання виховувати дитину;

- суди по-різному формулюють резолютивну частину рішення (*Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009 р. // Судова апеляція. – 2009. - №1*)

7. Усиновлення дитини особами без громадянства, що постійно проживають за межами України, або іноземцями

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 207—235 СК України; — ст.ст. 251—255 ЦПК України; — Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р.; — Порядок передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземцям і здійснення контролю за умовами їхнього проживання у сім'ях усиновителів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.1996 р. № 775; — Порядок ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2003 р. № 1377; — Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлюваних дітей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 р. № 905
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»; — узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009 р. ³⁵
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду за місцем їх проживання (ст. 251 ЦПК)
Розмір ставки	За подання до суду заяви у справах окремого

³⁵ Судова апеляція. – 2009. - №1 // [Електрон. ресурс] – Режим доступу: zakon.nau.ua

судового збору	провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Судові витрати	— судові витрати, пов'язані з розглядом справи про усиновлення, відносяться на рахунок заявника (заявників) (ч. 4 ст. 255 ЦПК)
Заявник	— особа, яка бажає усиновити дитину (подання заяви про усиновлення дитини через представника не допускається — ч. 1 ст. 223 СК України)
Предмет доказування	— можливість даної особи бути усиновителем (причини, що спонукали особу звернутися до суду із заявою про встановлення усиновлення; досягнення усиновителем повноліття; дієздатність усиновителя; різниця у віці між усиновлюваним і усиновителем не менше ніж на п'ятнадцять років; факт того, що особа за станом свого здоров'я може бути усиновителем; та ін.); — можливість усиновлення даної дитини (обставини, що свідчать про втрату батьківського піклування; вік усиновлюваної дитини; наявність в усиновлюваної дитини братів і сестер; згода батьків на усиновлення дитини); — відповідність усиновлення інтересам дитини
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія свідоцтва про шлюб, а також письмова згода на усиновлення іншого з подружжя, засвідчені нотаріально, — при усиновленні дитини одним з подружжя; — медичний висновок про стан здоров'я заявника; — довідка з місця роботи із зазначенням заробітної плати або копія декларації про доходи; — документ, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням; — дозвіл уповноваженого органу виконавчої влади (Центр по усиновленню дітей при Міністерстві освіти і науки України); — висновок компетентного органу відповідної держави про умови їх життя і можливість бути усиновлювачами; — дозвіл компетентного органу відповідної держави на в'їзд усиновленої дитини та її постійне проживання на території цієї держави; — зобов'язання усиновителя, оформлене в нотаріальному порядку, про надання представникам дипломатичної установи України за кордоном інформації про усиновлену дитину та можливості спілкування з дитиною
Рішення суду	— за клопотанням заявника (заявників) суд вирішує питання про зміну імені, прізвища та по батькові, дати і місця народження усиновленої дитини, про зміну імені, прізвища, по батькові усиновленої повнолітньої особи, про запис усиновителів батьками (ч. 3 ст. 255 ЦПК); — усиновлення вважається здійсненим з дня набрання законної сили рішенням суду. Для внесення змін до актового запису про народження усиновленої дитини або повнолітньої особи копія рішення суду надсилається до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення, а у справах про усиновлення дітей іноземцями — також до уповноваженого органу виконавчої влади (ч. 7 ст. 255 ЦПК)

Примітки:

1. При розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав необхідно виходити з положень Конституції України і дотримувати норм Сімейного кодексу України (далі — СК),

Цивільного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК); законів України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III «Про охорону дитинства» та від 23 червня 2005 р. № 2709-IV «Про міжнародне приватне право»; Конвенції про права дитини, прийнятої 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. (набрала чинності для України 27 вересня 1991 р.), Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах (між країнами СНД) від 22 січня 1993 р. (набрала чинності для України 14 квітня 1995 р.) і Протоколу до неї 1997 р. (набрав чинності для України 17 вересня 1999 р.); Порядку ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1377 від 28 серпня 2003 р., Положення про Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 367 від 25 березня 2006 р.; інших нормативно-правових актів України з питань захисту прав дитини, усиновлення, опіки і піклування.

2. Умови усиновлення слід розуміти як установлені сімейним законодавством України вимоги, додержання яких є обов'язковим під час здійснення зазначеного юридичного акта. Виходячи з цього та враховуючи специфіку справ про усиновлення, суди при прийнятті заяв повинні перевіряти відповідність форми та змісту такого документа як вимогам, визначеним у ст. 252 ЦПК, так і вимогам, що впливають із глави 18 «Усиновлення» СК, а саме: чи наведено в заяві відомості про усиновителів, про дитину, яку бажають усиновити, про її батьків, братів та сестер; чи викладено мотиви, з яких особа хоче усиновити дитину; чи сформульовано прохання про внесення відповідних змін до актового запису про народження останньої. У разі недотримання зазначених вимог настають наслідки, передбачені ст. 121 ЦПК.

3. У зв'язку з включенням у СК правових норм про усиновлення повнолітньої особи необхідно брати до уваги, що така особа може бути усиновлена лише у виняткових випадках, зокрема якщо вона є сиротою або була позбавлена батьківського піклування до досягнення повноліття. Враховуючи винятковість й характер права на усиновлення повнолітньої особи, суди мають установлювати при розгляді справ цієї категорії додаткові обставини, зокрема необхідність усиновлення і неможливість оформлення іншого правового зв'язку між особою, яку бажають усиновити, та особою, яка хоче це зробити (складання заповіту тощо). При цьому звернення до суду із заявою про усиновлення не повинно бути зумовлене бажанням досягти іншого правового наслідку, ніж юридичне оформлення родинного зв'язку (можливо, вже наявного фактично). Слід також з'ясовувати наявність чи відсутність в усиновлювача своїх дітей. Закон не встановлює заборони на усиновлення повнолітньої особи тією, яка має власних дітей, проте на цей факт необхідно зважати, виходячи з обставин, що визначають можливість рідних дітей бути спадкоємцями. У кожному конкретному випадку суд при вирішенні питання про усиновлення повнолітньої особи може врахувати й інші обставини.

У СК не встановлено максимального віку повнолітньої особи, яка може бути усиновлена, однак визначено мінімальну різницю у віці між нею та усиновителем — не менше вісімнадцяти років.

4. Під час підготовки до розгляду справи про усиновлення малолітньої чи неповнолітньої дитини суддя повинен вирішити питання про участь у цій справі як заінтересованих осіб відповідного органу

опіки та піклування, а у справі, провадження в якій відкрито за заявою іноземного громадянина або особи без громадянства, що постійно проживають за межами України, — уповноваженого органу виконавчої влади. Орган опіки та піклування подає до суду висновок про доцільність усиновлення та його відповідність інтересам дитини, а уповноважений орган виконавчої влади надає дозвіл на усиновлення дитини. Крім того, відповідно до положень ст. 45 ЦПК суд може залучити до участі у справі прокурора для надання висновку.

До висновку органу опіки та піклування, який готується за місцем проживання дитини, мають бути додані документи, зазначені в ч. 3 ст. 253 ЦПК. Обов'язок складати такі висновки і брати участь у судових засіданнях покладено на відділи й управління освіти районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських і районних у містах рад.

Функції вказаного в ч. 3 ст. 214 та ст. 215 СК урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 367 від 25 березня 2006 р. здійснює Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, який діє у складі Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту.

5. Відповідно до ст. 254 ЦПК суд розглядає справу про усиновлення за обов'язковою участю заявника (заявників), органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати.

Розгляд справи за відсутності заявника є підставою для скасування ухваленого рішення.

6. Вирішуючи заяву по суті, суд зобов'язаний перевірити наявність передбачених законом підстав для усиновлення, зокрема: чи дали батьки дитини згоду на це (якщо вона необхідна); чи може заявник бути усиновителем; чи є дитина відповідно до законодавства суб'єктом усиновлення і чи виконано вимоги ч. 1—3 ст. 218 СК щодо наявності згоди дитини; чи відповідають висновок органу опіки та піклування і дозвіл на усиновлення уповноваженого органу виконавчої влади необхідним вимогам.

Положення ч. 2 ст. 219 СК у взаємозв'язку з положенням ч. 4 ст. 217 цього кодексу слід розуміти так: для усиновлення дитини, батьками якої є неповнолітні особи, потрібна згода їх самих, а також їхніх батьків незалежно від часу, протягом якого неповнолітні батьки не проживали з дитиною.

Заява (заяви) про усиновлення двох або більше дітей підлягає розгляду судом в одному провадженні, навіть якщо ці діти не є між собою братами або сестрами.

7. Усиновлення без згоди повнолітніх батьків на підставі ч. 2 ст. 219 СК можливе у випадку, коли суд установить, що вони, не проживаючи з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не проявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, не виховують і не утримують її.

Факт ухилення батька (матері) від виховання та утримання дітей може бути підтверджений письмовими доказами (актами, листами тощо), а також показаннями свідків. Окремого рішення суду на підтвердження цього факту не потрібно. Водночас суди повинні враховувати, що у випадках, коли батьки не беруть участі у вихованні своєї дитини з поважних причин (через хворобу, перебування в тривалому відрядженні тощо), її усиновлення без їхньої згоди є неприпустимим.

Не потрібна згода батьків або родичів за відсутності будь-яких відомостей про них при усиновленні дітей, покинутих у пологових будинках, інших закладах охорони здоров'я.

Усиновлення без згоди батьків або родичів дітей, підкинутих чи знайдених під час стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин, що загрожували цим особам смертю або давали підставу припускати їх загибель, можливе за відсутності у місці їх постійного проживання відомостей про місце їх перебування протягом трьох років. На період до закінчення цього терміну над дитиною може бути встановлено опіку, піклування або застосовано щодо неї іншу форму влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

З огляду на положення статей 34, 36 Закону України № 3425-XII від 2 вересня 1993 р. «Про нотаріат» письмові заява або будь-яке інше свідчення батьків чи одного з них про залишення дитини у пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я (або про відмову забрати її) нотаріальному посвідченню не підлягають. Разом з тим згідно з ч. 5 ст. 217 СК письмова згода батьків на усиновлення їхньої дитини має бути посвідчена нотаріусом.

У разі одночасного подання до суду заяви про усиновлення та заяви про поновлення батьківських прав необхідно об'єднати ці заяви і розглянути в одному провадженні.

8. За змістом ст. 217 СК у випадках, коли дитина, стосовно якої розглядається питання про усиновлення, має батьків, обов'язковою умовою його позитивного вирішення є їхня вільна та безумовна згода. При цьому необхідно враховувати, що до набрання рішенням суду про усиновлення законної сили кожен із батьків може відкликати свою згоду незалежно від мотивів.

Частину 1 ст. 217 СК у взаємозв'язку зі ст. 121, ч. 1 ст. 135 цього Кодексу слід розуміти так: згода батька на усиновлення дитини, народженої матір'ю, яка не перебуває у шлюбі, не потрібна, якщо запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень здійснено за прізвищем матері, а її ім'я та по батькові записано за її вказівкою.

Суд може ухвалити рішення про усиновлення без згоди опікуна (піклувальника), закладу охорони здоров'я або навчального закладу за умови, що їхня відмова в наданні згоди не відповідає інтересам дитини.

Якщо після ухвалення рішення, але до набрання ним законної сили батьки дитини відкликали свою згоду на її усиновлення, суд згідно з ч. 5 ст. 255 ЦПК скасовує це рішення і поновлює розгляд справи.

У разі відкликання заяви про усиновлення після її задоволення судом, але до набрання рішенням законної сили суд скасовує це рішення і залишає заяву без розгляду відповідно до ч. 6 ст. 255 ЦПК.

9. Ухвалюючи рішення згідно зі ст. 255 ЦПК та ст. 224 СК, суд повинен обґрунтувати задоволення чи відхилення заяви про усиновлення. У разі її задоволення в резолютивній частині рішення необхідно навести відомості про заявника (заявників), повністю зазначивши його прізвище, ім'я, по батькові, день, місяць і рік народження, а також про його громадянство.

За наявності клопотання заявників суд вирішує питання про зміну прізвища, імені та по батькові, дати й місця народження дитини відповідно до статей 229—231 СК. При цьому слід мати на увазі, що зміни вносяться не до свідоцтва, а до актового запису про народження дитини.

Після набрання рішенням законної сили його копія в порядку ч. 7 ст. 255 ЦПК направляється органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення для внесення необхідних змін до актового запису про народження усиновленої дитини або повнолітньої особи, а якщо дитина усиновлена іноземним громадянином, — також уповноваженому органу виконавчої влади. У разі якщо фактичне місце проживання особи, щодо якої подано заяву про усиновлення, не збігається з місцем її народження, копія рішення суду надсилається органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем народження такої особи.

Відповідно до ч. 1 ст. 225 СК, ч. 7 ст. 255 ЦПК усиновлення вважається здійсненим з дня набрання рішенням суду законної сили.

У ЦПК не передбачено обов'язку чи права суду за будь-яких обставин допускати негайне виконання рішення у справі про усиновлення.

10. При розгляді справи про усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями судам необхідно мати на увазі, що:

а) така дитина може бути усиновлена іноземцем, якщо вона не менше ніж один рік перебуває на обліку в Державному департаменті з усиновлення та захисту прав дитини і при цьому не виявилось громадянина України, який бажав би її усиновити або взяти під опіку чи піклування до себе в сім'ю. Якщо усиновитель є родичем дитини або вона страждає на хворобу, що внесена до спеціального переліку, затвердженого Міністерством охорони здоров'я України, усиновлення можна здійснити до закінчення цього строку;

б) на усиновлення дитини іноземцем потрібна згода уповноваженого органу виконавчої влади, в тому числі у випадку, коли усиновлювач є чоловіком матері, дружиною батька цієї дитини;

в) усиновлення іноземцями здійснюється за умови забезпечення дитині прав у обсязі, не меншому від установленого законами України.

З метою визначення змісту норм сімейного права країни усиновителя суд може звернутися в установленому порядку за роз'ясненнями до Міністерства юстиції України та інших компетентних органів або залучити експерта (спеціаліста) в галузі іноземного права. Суд також має право запропонувати заявникам надати легалізовані в установленому порядку витяги з нормативних актів, що забезпечують за кордоном права дитини (на житло, освіту, охорону здоров'я, утримання тощо) в тому обсязі, в якому вона має їх в Україні.

Під час дослідження судом висновку іноземної організації з усиновлення дітей про умови життя іноземців та про наявність у них можливості бути усиновителями необхідно перевіряти, чи надано цій організації повноваження надавати такі висновки від імені компетентного органу відповідної держави.

При встановленні особи перекладача судам слід з'ясувати місце його роботи, проживання, обставини знайомства із заявниками, а також те, чи не є він колишнім або дійсним працівником органу опіки та піклування чи закладу, в якому виховуються діти, які підлягають усиновленню. З'ясування цих обставин зумовлене необхідністю запобігати забороненій ст. 216 СК посередницькій, комерційній діяльності щодо усиновлення дітей і гарантувати зацікавленим особам реалізацію права передбаченого ч. 1 ст. 27 ЦПК заявляти відводи.

Ухвалюючи рішення, суди повинні неухильно дотримувати вимог ст. 7 ЦПК щодо складання судових документів державною мовою. Зокрема, неприпустимо зазначати іноземною мовою прізвище та ім'я дитини після усиновлення в резолютивній частині судового рішення.

11. Суд визнає іноземні офіційні документи письмовими доказами без їхньої легалізації у випадках, передбачених міжнародними договорами України. Зокрема, вона не вимагається у відносинах між державами-учасницями Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаага, 5 жовтня 1961 р.), до якої Україна приєдналася згідно із Законом України від 10 січня 2002 р. № 2933-III «Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів». Замість дипломатичної чи консульської легалізації офіційних документів у цих державах для посвідчення автентичності підпису, якості, в якій виступала особа, що підписала документ, та у відповідному випадку автентичності відбитку печатки або штамп, якими він скріплений, компетентний орган держави, в якій було видано документ, проставляє на ньому апостиль (ст.ст. 3, 5 названої Конвенції).

12. Усиновлення може бути скасовано або визнано недійсним тільки за рішенням суду за позовами батьків, усиновителя, опікуна, піклувальника, органу опіки та піклування, прокурора, а також усиновленої дитини, яка досягла чотирнадцяти років.

13. Слід відрізняти підстави та порядок визнання усиновлення недійсним від підстав і порядку його скасування.

У СК визначено як підстави, з яких усиновлення обов'язково має бути визнане недійсним, так і підстави, за наявності яких суд вирішує це питання на свій розсуд.

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 236 СК суд обов'язково визнає усиновлення недійсним, якщо воно було здійснене без згоди дитини і батьків, яка була необхідна, або якщо усиновитель не бажав настання прав та обов'язків, що виникають унаслідок усиновлення (фіктивне усиновлення). Згідно з ч.ч. 3, 4 цієї статті суд може, але не зобов'язаний визнати недійсним усиновлення, здійснене на підставі підроблених документів або за відсутності згоди осіб, зазначених у статтях 220—222 СК.

За наявності підстав для задоволення позову про визнання усиновлення недійсним суд у кожному конкретному випадку повинен вирішити питання про передачу дитини її батькам або іншим родичам, а якщо буде встановлено обставини, які свідчать про неможливість цього, — на опікування органу опіки та піклування.

Усиновлення може бути скасоване, якщо: воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання; дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновитель не знав і не міг знати на час усиновлення; між усиновителем і дитиною незалежно від його волі склалися стосунки, які роблять неможливим виконання ним своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття, крім випадків, передбачених ч.ч. 2, 3 ст. 238 СК.

З огляду на те, що ч. 5 ст. 237, ч. 5 ст. 239 СК передбачено можливість альтернативного вирішення дитиною питання щодо збереження прізвища, імені та по батькові, які вона одержала у зв'язку з

усиновленням, у разі визнання його недійсним або скасування, необхідно з'ясувати її бажання і відобразити його в судовому рішенні.

Виявивши під час розгляду справ про скасування усиновлення або визнання його недійсним факти вчинення службовими особами дій, у яких вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст. 169 Кримінального кодексу України (незаконні дії щодо усиновлення), суди мають реагувати на це окремими ухвалами.

14. Відповідно до ст. 242 СК усиновитель може бути позбавлений батьківських прав. При цьому настають наслідки, встановлені ст. 166 СК. У разі смерті усиновителя, позбавленого батьківських прав, дитина одержує право на спадкування на загальних підставах, оскільки діти не позбавляються майнових прав, заснованих на родинному зв'язку, та залишаються спадкоємцями першої черги. Батьківські права усиновителя можна поновити за умов, зазначених у ст. 169 СК (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»*).

8. Встановлення фактів, що мають юридичне значення

8.1. Встановлення факту родинних відносин між фізичними особами

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— п. 1 ч. 1 ст. 256 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— будь-які заінтересовані особи; — у ряді випадків ними можуть бути тільки особи, що вказані в конкретному законі; — згідно з «Положенням про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їх спадкоємцям», а також ухвали Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 24.12.1993 р. право на грошову компенсацію мають реабілітовані громадяни, а також спадкоємці (першої черги) цих громадян, якщо вона була нарахованою, але не взята реабілітованим; — при прийнятті заяви про встановлення факту родинних зв'язків, необхідного для одержання пенсії у зв'язку з втратою годувальника, підлягає застосуванню ст. 37 Закону України «Про пенсійне

	забезпечення» від 05.11.1991 р., якою передбачено перелік осіб — членів сім'ї, які мають право на одержання пенсії в разі втрати годувальника
Предмет доказування	— наявність родинних відносин; — мета встановлення факту родинних (отримання спадку, отримання пенсії); — неможливість іншим шляхом, окрім судового, встановити даний факт; — відсутність спору про право (якщо існує суперечка, наприклад, про поділ спадку між спадкоємцями і потрібне визначення родинних відносин, то такий факт встановлюватиметься в позовному виробництві одночасно з розглядом справи про поділ спадку)
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази, які підтверджують наявність факту родинних відносин (акти, листи ділового та особистого характеру, ордер на вселення, обмінні ордери, виписки з домових книг, рішення органів місцевого самоврядування, які містять у собі відомості про родинні відносини осіб); — довідки органів РАЦСу про неможливість поновлення втрачених записів, внесення змін і доповнень, виправлень у запису актів цивільного стану

Примітки:

В окремому провадженні специфічне коло суб'єктів цивільного процесу — заявник і заінтересована особа, тобто немає сторін. Так, заявник — це особа, яка порушує справу окремого провадження. Коло заявників, як правило, регулюється нормами ЦПК.

За змістом ст. 3 ЦПК заінтересованими особами є особи, які беруть участь у справі та які мають юридичну заінтересованість. Це коло визначається взаємовідносинами з заявником у зв'язку з обставинами, які підлягають встановленню і які можуть вплинути на їх права і обов'язки.

Виникнення, зміна чи припинення майнових або особистих немайнових прав нерозривно пов'язано з певними обставинами (діями, подіями), яким закон надає правове значення (юридичні факти). Проте не завжди той чи інший факт, що має юридичне значення, може бути підтверджений відповідним документом у зв'язку з його втратою, знищенням архівів тощо. Тому закон надає юрисдикції суду встановлювати факти, що мають юридичне значення. Однак це можливо за певних умов:

- 1) факти, що підлягають встановленню, повинні мати юридичне значення, тобто від них мають залежати виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян;
- 2) чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення;
- 3) у заявника немає іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення;
- 4) встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право.

При відсутності доведеності перших трьох умов у задоволенні заяви про встановлення юридичного факту повинно бути відмовлено. Якщо ці умови недостатньо чітко виконані при поданні заяви (не мотивовані, не зазначені докази), то суд її залишає без руху для усунення недоліків з відповідним наслідком. При наявності зазначеної четвертої умови (наявність спору про право) згідно з ч. 6 ст. 235 ЦПК заява підлягає залишенню без розгляду, і суд роз'яснює заінтересованій особі, що вона має право подати позов на загальних підставах.

Відмовити у прийнятті заяви про встановлення юридичного факту можна при зверненні до суду за встановленням факту, про що вказано в ч. 3 ст. 256 ЦПК (*Інформаційно-аналітичний лист Апеляційного суду Харківської області щодо практики застосування судами першої інстанції норм цивільного процесуального кодексу України від 18.01.2007 р.*).

8.2. Встановлення факту перебування фізичної особи на утриманні

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— у разі смерті — ч. 1 ст. 1200, ч. 2. ст. 1265 ЦК України; — у разі визнання безвісної відсутності — ст. 43 Цивільного кодексу України; — у разі оголошення померлим — ст. 46 Цивільного кодексу України; — Закон України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р.; — ст.ст. 37—40 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 р.; — п. 2 ч. 1 ст. 256 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— будь-які заінтересовані особи; — у ряді випадків ними можуть бути тільки особи, що вказані в конкретному законі; — ст. 41 Закону України «Про пенсійне забезпечення» передбачає право на пенсію у зв’язку із втратою годувальника вітчима та мачухи, які поряд з батьком та матір’ю мають право на пенсію при умові, якщо вони виховували чи утримували померлого пасинка чи падчірку не менше 5 років; — з метою відшкодування шкоди в разі смерті годувальника законодавство визначає коло суб’єктів, які при перебуванні на утриманні померлого, мають право на відшкодування заподіяної шкоди. Так, згідно зі ст. 1200 ЦК шкода відшкодовується: 1) дитині — до досягнення нею вісімнадцяти років (учню, студенту — до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ним двадцяти трьох років); 2) чоловікові, дружині, батькам (усиновлювачам), які досягли пенсійного віку, встановленого законом, — довічно; 3) інвалідам — на строк їх інвалідності; 4) одному з батьків (усиновлювачів) або іншому з подружжя чи іншому членові сім’ї незалежно від віку і працездатності, якщо вони не працюють і здійснюють нагляд за дітьми, братами, сестрами, внуками померлого, — до досягнення ними чотирнадцяти років; 5) іншим непрацездатним особам, які були на утриманні потерпілого, — протягом п’яти років після його смерті; — встановлення факту перебування на утриманні має значення також для осіб, зазначених у ст. 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх

	соціального захисту» від 22.10.1993 р., яким у зв'язку із загибеллю військовослужбовця виплачується пенсія
Предмет доказування	<p>— встановлення факту отримання особою постійної допомоги від померлого, якщо ця допомога була основним джерелом існування;</p> <p>— наявність заробітної плати, стипендії, пенсії у заявника і її співвідношення з доходами особи, якій надається допомога;</p> <p>— непрацездатність заявника;</p> <p>— відсутність можливості встановити факт знаходження особи на утриманні через відповідні органи (ЖЕК і т. д.);</p> <p>— мета встановлення факту знаходження особи на утриманні</p>
Приблизний перелік необхідних доказів	<p>— докази, які підтверджують факт перебування заявника на утриманні особи, яка померла (документи, акти, листи ділового і особистого характеру, які містять відомості про перебування заявника на утриманні);</p> <p>— докази, які встановлюють, що надані заявнику матеріальні засоби є основним і постійним джерелом його існування (корінці поштових переказів, листи та інші документи, які свідчать про одержання заявником грошей або іншої допомоги від годувальника);</p> <p>— довідку ЖЕК або сільської Ради про те, що заявник звертався до них за одержанням документа про перебування на утриманні померлого, але йому у цьому відмовлено (через відсутність відомостей про утримання або на тій підставі, що заявник не був на утриманні);</p> <p>— документи, які свідчать про те, що заявник є членом сім'ї померлого (копія свідоцтва про шлюб, народження, усиновлення та ін.), якщо встановлення факту перебування на утриманні необхідне для призначення пенсії; для спадкування за ч. 2 ст. 1265 ЦК і навпаки утриманцю не потрібно доводити обставину, що він член сім'ї померлого;</p> <p>— документи, які встановлюють, що заявник був неповнолітньою або непрацездатною персоною, не був членом сім'ї спадкодавця, але перебував на утриманні спадкодавця не менш як п'ять років та одержував від спадкодавця матеріальну допомогу, що була для нього єдиним джерелом засобів для існування (копія свідоцтва про народження, довідка про інвалідність, інші письмові докази), якщо встановлення факту перебування на утриманні необхідне для оформлення права на спадщину;</p> <p>— копія свідоцтва про смерть годувальника чи повідомлення військкомату</p>

8.3. Встановлення факту каліцтва, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	<p>— Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р.;</p> <p>— ст.ст. 37—40 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 р.;</p> <p>— п. 3 ч. 1 ст. 256 ЦПК України</p>
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	<p>— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК);</p> <p>— підсудність справ за заявою громадянина України,</p>

	який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не справляється за подання заяви про встановлення факту каліцтва, якщо це необхідно для призначення пенсії або одержання допомоги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням (п. 7 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— особа, що зазнала каліцтва
Предмет доказування	— наявність факту каліцтва; — причинний зв'язок між станом здоров'я заявника та подією (нешасним випадком), на яку посиляється заявник, як на причину погіршення стану здоров'я; — неможливість встановлення факту каліцтва в позасудовому порядку; — факт того, що акт про нещасний випадок не складався і скласти його в даний час неможливо або акт був складений, але надалі втрачений і відновити його в позасудовому порядку неможливо, або при складанні акту була допущено помилка, що перешкоджає визнанню факту нещасного випадку, і виправити помилку в позасудовому порядку неможливо; — наявність правової мети встановлення факту нещасного випадку (отримання пенсії за інвалідністю); — відсутність спору про право
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази, які підтверджують наявність факту каліцтва (довідки з місця роботи, накази адміністрації про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб за порушення правил техніки безпеки, письмові пояснення очевидців тощо); — висновок МСЕК, медичні довідки, витяги з історії хвороби; — відсутність акта про нещасний випадок або докази того, що акт був складений, але надалі втрачений і відновити його в позасудовому порядку неможливо, або при складанні акта була допущена помилка, що перешкоджає визнанню факту нещасного випадку, і виправити помилку в позасудовому порядку неможливо; — документи, які підтверджують неможливість встановлення даного факту в позасудовому порядку (відповідь керівника підприємства і т. д.)

Примітки:

Встановлення зазначеного юридичного факту передбачалося і п. 3 ст. 273 ЦПК 1963 р. і, на нашу думку, автоматично перемістилося в новий ЦПК. При цьому не враховані роз'яснення, дані в п. 9 постанови № 5 від 31.03.1995 р. Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», де зазначено, що при застосуванні цього положення закону, яким передбачено встановлення каліцтва на виробництві або у зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по соціальному страхуванню, судам слід мати на увазі, що з дня введення в дію Закону України «Про охорону праці» (з 24 листопада 1992 року) справи про встановлення таких фактів не розглядаються в порядку окремого провадження. Питання, пов'язані із встановленням факту каліцтва на виробництві, коли виникає з приводу цього спір, а також якщо при каліцтві в зв'язку з виконанням

державних чи громадських обов'язків пенсія призначається особам, які внаслідок цього стали інвалідами, вирішуються в порядку, встановленому для розгляду трудових спорів.

Також слід враховувати положення частин 3 і 4 ст. 22 закону «Про охорону праці» щодо оскарження відмови скласти акт про нещасний випадок.

Таким чином, ця категорія справ розглядається в позовному провадженні (*Інформаційно-аналітичний лист Апеляційного суду Харківської області щодо практики застосування судами першої інстанції норм цивільного процесуального кодексу України від 18.01.2007 р.*).

8.4. Встановлення факту реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— п. 4 ч. 1 ст. 256 ЦПК України; — Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р.; — Правила внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 12.01.2011 р. № 96/5
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— існування факту реєстрації; — факт, що в органах РАЦСу не зберігся відповідний запис (відсутність архіву або відповідної книги реєстрації, а також при наявності книги, якщо відповідний запис відсутній у ній); — факт, що в поновленні такого запису органами РАЦСу відмовлено у встановленому порядку; — запис може бути підновлено лише на підставі рішення суду про встановлення факту реєстрації події; — відсутність спору про право
Приблизний перелік необхідних доказів	— довідка архіву органів РАЦС, яка підтверджує факт втрати в органах РАЦСу запису, і висновок районного (міського) відділу (бюро) РАЦСу про відмову в поновленні запису акта цивільного стану; — докази, які підтверджують наявність даного юридичного факту (документи, акти, листи ділового та особистого характеру, які включають в собі відомості про реєстрацію усиновлення, шлюбу, розірвання шлюбу)

8.5. Встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 74 СК України; — ст. 1274 ЦК України; — п. 5 ч. 1 ст. 256 ЦПК України
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її

	проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— спільне проживання чоловіка та жінки однією сім'єю; — термін спільного проживання (не менше п'яти років); — мета встановлення факту (розподіл спільно набутого майна, спадкування за законом у четвертій черзі); — відсутність спору про право
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази того, що між заявником та іншою особою (померлим, пропалим безвісти) мали місце фактичні шлюбні стосунки (свідчення про народження дітей, довідки з місця проживання, свідчення свідків, листи ділового і особистого характеру тощо)

8.6. Встановлення факту належності правовстановлюючих документів

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— п. 6 ч. 1 ст. 256 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— факт приналежності документа конкретній особі; — встановлюючий право, а не особистий характер документа; — неможливість внесення змін у встановлюючий право документ органом, організацією, які видали даний документ; — мета встановлення факту приналежності встановлюючого право документа; — відсутність спору про право
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази, які підтверджують, що правовстановлюючий документ належить заявнику і що організація, яка бачила цей документ, не має можливості внести до нього відповідні виправлення (паспорт, свідоцтво чи копію свідоцтва про народження, довідки відповідних організацій про ліквідацію установи, про відсутність архівних матеріалів тощо); — правовстановлюючий документ, належність якого визначається судом (трудова книжка, довідки про

	роботу, договір купівлі-продажу, міни, дарування, заповіт, свідоцтво про право на спадщину тощо)
--	--

8.7. Встановлення факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— п. 7 ч. 1 ст. 256 ЦПК України; — Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р.; — Правила внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення, затверджені наказом Міністерства юстиції України № 96/5 від 12.01.2011 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— певний час народження дитини (день, місяць та рік); — підстави неможливості органом РАЦСу реєстрації факту народження (несвоєчасне звернення у ці органи або відсутність первинних документів, які підтверджують подію народження); — обґрунтування необхідності встановлення такого факту, які правові наслідки він може спричинити для дитини, батьків або заявника
Приблизний перелік необхідних доказів	— документи про відмову органів РАЦСу в реєстрації факту народження; — докази народження особи в певний час (свідчення свідків — лікарів пологового будинку, сусідів, священнослужителя, який проводив церковний обряд, особисте листування (лист від дружини чоловікові про народження дитини), медичні книжки матері або дитини, відомості про виклик швидкої допомоги тощо)

8.8. Встановлення факту смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— п. 8 ч. 1 ст. 256 ЦПК України; — Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р.; — Правила внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення, затверджені наказом Міністерства юстиції України № 96/5 від 12.01.2011 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту,

	що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— факт смерті особи в певний час і при певних обставинах; — попереднє звернення до органів РАЦСу для реєстрації цього факту; — наявність відмови органу РАЦСу в реєстрації факту смерті особи; — правова мета встановлення факту
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази смерті особи у визначеному місці і при певних обставинах (медичне свідоцтво, акт органів міліції, акт органів пожежного і водного нагляду та ін.); — документи про відмову органів РАЦСу в реєстрації факту смерті; — докази наявності правової мети встановлення факту

8.9. Встановлення факту батьківства

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 130 СК України; — ч. 2 ст. 256 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заяву про встановлення факту батьківства до суду може бути подано матір'ю дитини, її опікуном (піклувальником), самою дитиною, яка досягла повноліття, а також іншими особами, яким законодавством надано право звернення з такими заявами (ч. 3 ст. 128 СК)
Предмет доказування	— смерть чоловіка, батьківство якого встановлюється, чи оголошення його померлим; — неперебування батька з матір'ю у шлюбі; — запис ім'я та по батькові батька у Книзі реєстрації народження за вказівкою матері (ст. 135 СК); — факт визнання батьківства; — немає спору про право
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво або копія про народження дитини; — свідоцтво або копія про смерть особи, яку заявник просить визнати батьком дитини; — докази, що підтверджують визнання батьківства (листи, свідчення свідків тощо)

8.10. Встановлення факту володіння будівлею на праві приватної власності

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ч. 2 ст. 256 ЦПК України; — ст. 331 ЦК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право власності громадян на жилий будинок»; — постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— факт володіння будівлею, але не право власності; — факт реєстрації будівлі, яка відбулась у минулому у відповідних державних органах на заявника; — наявність відмови у видачі належного документа або відсутність можливості його відновлення; — відсутність спору про право власності на будівлю; — втрата заявником документа про володіння будівлею; — мета встановлення юридичного факту
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази, які свідчать про втрату заявником документів, що підтверджують право власності на будівлю; — довідка про те, що заявник звертався в житлові органи та йому відмовлено в реєстрації будівлі із зазначенням причин відмови; — докази, які підтверджують наявність даного факту (рішення сільської, селищної міської районного підпорядкування чи районної Ради народних депутатів про передачу земельної ділянки у власність для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель, для ведення селянського господарства, для ведення особистого підсобного господарства, акт про перенесення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), державний акт про право власності на землю, документ про погодження будівництва житлового будинку або прибудови з Радою народних депутатів, довідки ЖЕК, сільських та селищних Рад про проживання, володіння будівлею, зобов'язання по банківських позиках, інвентаризаційні документи, якщо в їх тексті є точне посилання на наявність у власника оформленого документа на право володіння будівлею, платіжні документи про сплату земельної ренти та податків на ці будівлі, страхові поліси)

Примітки:

1. Судам підвідомчі спори, пов'язані з правом приватної власності на жилий будинок, зокрема:

- а) про визнання права власності на будинок або його частину (частку), витребування цього майна з чужого незаконного володіння, усунення будь-яких порушень зазначеного права, хоча б ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння і відшкодування заподіяних цим збитків;
- б) про виділ частки з будинку (поділ будинку), що є спільною власністю (частковою чи сумісною);
- в) про надбудову, прибудову або перебудову будинку і підсобних будівель, якщо є дозвіл виконкому місцевої Ради, але проти цього заперечують інші учасники спільної часткової власності;
- г) про визначення порядку користування жилим будинком;
- д) про зміну розміру часток будинку, що знаходиться в спільній частковій власності;
- є) про право привілеєвої купівлі частки в спільній частковій власності на будинок;
- ж) про визнання недійсними договорів купівлі-продажу, міни, дарування будинку і т. ін.;
- з) про компенсацію, пов'язану із зниженням цінності будинку, викликану діяльністю підприємств, організацій.

Разом з тим скарги на рішення виконкомів місцевих Рад народних депутатів з цих питань можуть бути предметом розгляду суду в порядку, встановленому для оскарження неправомірних дій органів державного управління і службових осіб, що обмежують права громадян.

2. У приватній власності громадян можуть знаходитись жилі будинки, збудовані на відведеній у встановленому порядку земельній ділянці або придбані на законних підставах, наприклад, за договором купівлі-продажу, міни, дарування, за правом спадщини.

Оскільки земельна ділянка для будівництва жилого будинку і господарських будівель надається громадянину у приватну власність, участь інших осіб у будівництві не створює для них права приватної власності на жилий будинок, крім випадків, коли це передбачено законом. Таке право, зокрема, виникає, коли будівництво велось подружжям у період шлюбу — жилий будинок у зв'язку з цим є їх спільною власністю, або велось за рахунок спільної праці членів сім'ї — жилий будинок стає їх спільною власністю, якщо інше не було встановлено письмовою угодою між ними.

Інші особи, які брали участь у будівництві жилого будинку (його купівлі) не на підставі угоди про створення спільної власності, яка відповідає законодавству, вправі вимагати невизнання права власності на будинок, а відшкодування своїх затрат на будівництво (купівлю будинку), якщо допомогу забудовнику (покупцю) вони надавали не безоплатно.

Таке ж право за цих умов належить членам сім'ї власника жилого будинку, якщо вони брали участь лише у будівництві підсобних будівель (літньої кухні, сараю тощо) і підсобних приміщень або коли їх затрати на ремонт жилого будинку перевищували покладений на них ст. 156 ЖК обов'язок.

3. Будинок, який належав одному з подружжя, може бути визнаний спільним майном подружжя, якщо в період шлюбу істотно збільшилась його цінність внаслідок трудових або грошових затрат другого з подружжя або їх обох. При цьому на суму вартості будинку до його поліпшення збільшується частка того з подружжя, кому він належав, у тому числі і у випадках, коли суд відступає від засад рівності часток подружжя в спільній власності з урахуванням інтересів неповнолітніх дітей або інтересів одного з подружжя, що заслуговують на увагу.

4. Різні господарські будівлі (літні кухні, сараї тощо) є підсобними будівлями і становлять з будинком одне ціле. Тому при відчуженні жилого будинку вони переходять до нового власника разом з будинком, якщо при укладенні договору про відчуження не було обумовлено їх знесення або перенесення попереднім власником.

5. Право власності на жилий будинок, збудований громадянином на відведеній йому в установленому порядку земельній ділянці і прийнятий в експлуатацію, виникає з часу його реєстрації у виконкомі місцевої Ради.

6. Порушуючи справу даної категорії, суддя зобов'язаний, з метою забезпечення її своєчасного і правильного розгляду, провести всі необхідні для цього підготовчі дії, зокрема, відповідно до заявлених вимог запропонувати сторонам подати або за їх клопотанням витребувати документи (дані):

— про право власності на жилий будинок і розмір часток співвласників (про надання земельної ділянки для спорудження будинку і про його будівництво, про купівлю-продаж, міну, дарування, спадкування, про право на частку в спільному майні подружжя, рішення суду, що набрало законної сили, про визнання права власності на будинок чи його частину, довідку з бюро технічної інвентаризації);

— план будинку і земельної ділянки;

— висновки технічної експертизи щодо можливих варіантів поділу будинку в натурі або встановлення порядку користування ним відповідно до належних співвласникам часток, а у необхідних випадках — органів державного архітектурно-будівельного контролю, пожежної і санітарної інспекції про допустимість пов'язаних з цим переобладнань;

— про дозвіл виконкому місцевої Ради на переобладнання і перепланування жилого будинку;

— про зміну в розмірах корисної площі будинку і в частках співвласників внаслідок його надбудови, прибудови або перебудови;

— про розмір збитків, заподіяних власнику жилого будинку у зв'язку з порушенням його прав, зниженням цінності будинку, викликаних діяльністю підприємств, організацій, у зв'язку з вилученням земельної ділянки (*постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.10.1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право власності громадян на жилий будинок»*).

8.11. Встановлення факту прийняття спадщини і місця відкриття спадщини

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 1277 ЦК України; — Закон України «Про нотаріат» від 23.09.1993 р.; — Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (наказ Міністерства юстиції України № 20/5 від 03.03.2004 р.)
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»
Підсудність	— заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання (ч. 1 ст. 257 ЦПК); — підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України

	(ч. 2 ст. 257 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— заінтересована особа
Предмет доказування	— нотаріальний орган не видав заявнику свідоцтво про право на спадок за мотивами відсутності або недостатності документів, необхідних для цього; — факт фактичного прийняття спадщини залежно від порядку прийняття спадщини; — місце відкриття спадку
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази, що підтверджують факт прийняття спадщини (листи ділового і особистого характеру, які містять відомості про факт прийняття спадщини, тощо); — докази, які підтверджують факт відкриття спадщини (свідоцтво чи копія свідоцтва про смерть спадкодавця); — довідки нотаріальних органів про відмову у видачі свідоцтва про право на спадщину у зв'язку з тим, що частково або повністю відсутні відповідні документи, необхідні для підтвердження в нотаріальному порядку фактичного вступу у володіння спадковим майном

Примітки:

1. У порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо: 1) згідно із законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян; 2) чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення; 3) заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення; 4) встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право.

Наведений у ст. 234 ЦПК перелік фактів, які встановлюються судом, не є вичерпним. За наявності зазначених умов суд може встановлювати й інші факти, що мають юридичне значення.

Суд може встановлювати факти, які й за іноземним законодавством тягнуть за собою правові наслідки для заявника і рішення суду необхідне заявникові для застосування у відносинах з громадянами інших держав (наприклад, для вирішення питання про наявність права на спадщину у особи, яка законодавством України не віднесена до кола спадкоємців за законом).

2. Вирішуючи питання про прийняття заяв про встановлення фактів, що мають юридичне значення, судам необхідно враховувати, що ці заяви повинні відповідати як загальним правилам щодо змісту і форми позовної заяви, так і вимогам щодо її змісту. Якщо в заяві не зазначено, який конкретно факт просить встановити заявник, з яких причин неможливо одержати або відновити документ, що посвідчує даний факт, якими доказами цей факт підтверджується або до заяви не додано довідки про неможливість одержання чи відновлення необхідних документів, суддя постановляє ухвалу про залишення заяви без руху і надає заявникові строк для виправлення недоліків. У разі невиконання цих вказівок заява вважається неподаною і повертається заявникові, про що суддя постановляє мотивовану ухвалу.

У разі, коли буде виявлено, що встановлення підвідомчого судові факту пов'язане з вирішенням спору про право, суд відмовляє в прийнятті заяви до розгляду в окремому провадженні, а якщо це буде виявлено під час розгляду справи, залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

Справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, можуть бути порушені в суді за заявами як безпосередньо заінтересованих у цьому осіб, так і інших громадян та організацій, якщо за законом вони вправі звернутися до суду в інтересах інших осіб.

При поданні однією особою заяв про встановлення декількох фактів, що мають юридичне значення, всі ці заяви можуть бути об'єднані і розглянуті судом в одному провадженні. Інші вимоги не можуть розглядатись у провадженні про встановлення фактів, що мають юридичне значення.

3. Для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у кожній справі після її порушення суддя зобов'язаний провести підготовчі дії, зокрема, з'ясувати, які фізичні особи і організації можуть бути заінтересовані у вирішенні даної справи і підлягають виклику в судові засідання, у необхідних випадках запропонувати заявникові та заінтересованим особам подати додаткові докази на підтвердження заявлених вимог чи заперечень проти них.

Залежно від мети встановлення фактів заінтересованими особами в цих справах можуть бути, наприклад, відділи соціального захисту населення — у справах про встановлення факту перебування на утриманні особи, яка померла, для призначення пенсії заявникові; інші спадкоємці — у справах про встановлення факту прийняття спадщини; органи внутрішніх справ — у справах про встановлення факту родинних відносин для вирішення питання про належність до громадянства України; органи страхування — у справах про встановлення факту належності страхового свідоцтва.

4. Справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, повинні розглядатись у порядку, передбаченому гл. 6 розд. IV ЦПК, за участю заявників і заінтересованих осіб.

Заявники й залучені до участі у справі заінтересовані особи вправі відповідно подавати докази на підтвердження обґрунтованості чи необґрунтованості заяви про встановлення факту, що розглядається судом, брати участь у дослідженні обставин справи, оскаржувати рішення і ухвали, вчиняти інші процесуальні дії, передбачені ст. 27 ЦПК.

5. Відповідно до п. 1 ст. 256 ЦПК суд вправі розглядати справи про встановлення родинних відносин, коли цей факт безпосередньо породжує юридичні наслідки, наприклад, якщо підтвердження такого факту необхідне заявникові для одержання в органах, що вчиняють нотаріальні дії, свідоцтва про право на спадщину, для оформлення права на пенсію в зв'язку із втратою годувальника.

Суд не може відмовити в розгляді заяви про встановлення факту родинних відносин з мотивів, що заявник може вирішити це питання шляхом встановлення неправильності запису в актах громадянського стану.

Водночас для розгляду в порядку окремого провадження не може бути прийнята заява про встановлення факту родинних відносин, якщо заявник порушує справу з метою підтвердити в наступному своє право на жиле приміщення або на обмін жилого приміщення. У разі відмови в

задоволенні вимог про визнання права на жилу площу або на обмін жилого приміщення, заінтересована особа має право звернутись до суду з відповідним позовом.

6. Встановлення факту перебування особи на утриманні померлого має значення для одержання спадщини, призначення пенсії або відшкодування шкоди (п. 2 ст. 256 ЦПК), якщо допомога, яка надавалась, була для заявника постійним і основним джерелом засобів до існування. Одержання заявником заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів не є підставою для відмови у встановленні факту перебування на утриманні, коли суд встановить, що основним і постійним джерелом засобів до існування була для заявника допомога з боку особи, яка надавала йому утримання.

Видана відповідним органом довідка про те, що за його даними особа не перебувала на утриманні померлого, не виключає можливості встановлення в судовому порядку факту перебування на утриманні. При вирішенні заяв про встановлення факту перебування на утриманні необхідно враховувати, що: 1) за загальним правилом право на пенсію в разі смерті годувальника мають непрацездатні члени сім'ї годувальника, які були на його утриманні (ст. 37 Закону України «Про пенсійне забезпечення»); 2) для встановлення факту перебування на утриманні з метою оформлення права на спадщину необхідно, щоб утриманець був непрацездатним на день смерті спадкодавця і перебував на утриманні останнього незалежно від родинних чи шлюбних відносин з ним не менше одного року; 3) для встановлення факту перебування на утриманні при відшкодуванні шкоди в разі втрати годувальника не має значення чи знаходився непрацездатний утриманець в родинних чи шлюбних відносинах з годувальником.

7. При застосуванні п. 3 ст. 256 ЦПК, яким передбачено встановлення каліцтва на виробництві або у зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по соціальному страхуванню, судам слід мати на увазі, що з дня введення в дію Закону України «Про охорону праці» (з 24 листопада 1992 року) справи про встановлення таких фактів не розглядаються в порядку окремого провадження. Питання, пов'язані із встановленням факту каліцтва на виробництві, коли виникає з приводу цього спір, а також, якщо при каліцтві в зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків пенсія призначається особам, які внаслідок цього стали інвалідами, вирішуються в порядку, встановленому для розгляду трудових спорів.

8. Відповідно до п. 4 ст. 256 ЦПК суди можуть встановлювати факти реєстрації усиновлення, шлюбу, розірвання шлюбу, якщо в органах реєстрації актів громадянського стану не зберігся відповідний запис чи відмовлено у його відновленні або ж він може бути відновлений лише на підставі рішення суду про встановлення факту реєстрації акта громадянського стану. При цьому слід мати на увазі, що: 1) із заявами про встановлення факту реєстрації шлюбу може звернутися подружжя або кожен з них. Якщо заяву подано лише одним з подружжя, другий з них залучається до участі у справі як заінтересована особа; 2) суддя не вправі відмовити у прийнятті заяви, а суд — закрити провадження у справі з тих підстав, що органами реєстрації актів громадянського стану відмовлено у відновленні запису про реєстрацію акта у зв'язку з відсутністю даного запису у книгах реєстрації відповідних записів, що збереглися.

9. При розгляді справи про встановлення відповідно до п. 6 ст. 256 ЦПК факту належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, зазначені в документі, не збігаються з ім'ям, по батькові, прізвищем, місцем і часом народження цієї особи, вказаними у свідоцтві про народження або в паспорті, у тому числі факту належності правовстановлюючого документа, в якому допущені помилки у прізвищі, імені, по батькові або замість імені чи по батькові зазначені ініціали, суд повинен запропонувати заявникові подати докази про те, що правовстановлюючий документ належить йому і що організація, яка видала документ, не має можливості внести до нього відповідні виправлення. Разом з тим цей порядок не застосовується, якщо виправлення в таких документах належним чином не застережені або ж їх реквізити нечітко виражені внаслідок тривалого використання, неналежного зберігання тощо. Це є підставою для вирішення питання про встановлення факту, про який йдеться в документі, відповідно до чинного законодавства.

Заяви про встановлення із зазначених підстав факту належності особі вироку або рішення суду, квитка про членство в об'єднанні громадян, військового квитка, посвідчення до ордена або медалі, паспорта чи свідоцтв, що їх видають органи реєстрації актів громадянського стану, та інших документів, що посвідчують особу, не підлягають розгляду в порядку, передбаченому гл. 6 розд. IV ЦПК, оскільки ці питання вирішуються органом, який видав документ. Судами також не встановлюється тотожність особи. Водночас на підставі п. 6 ст. 256 ЦПК суд може встановлювати факти належності особі документів, які не відносяться до таких, що посвідчують особу, наприклад, довідок про поранення чи перебування у госпіталі у зв'язку з пораненням, повідомлення військових частин, військкоматів та інших органів військового управління про загибель чи пропажу безвісти в зв'язку з обставинами військового часу, а також заповіту, страхового свідоцтва (полісу), ошадної книжки, трудової книжки, іншого документа про трудовий стаж.

10. Заяви про встановлення факту смерті особи в певний час (п. 8 ст. 256 ЦПК) приймаються до провадження суду і розглядаються за умови подання заявниками документів про відмову органів реєстрації актів громадянського стану в реєстрації події смерті. Заявник зобов'язаний обґрунтувати свою заяву посиланнями на докази, що достовірно свідчать про смерть особи у певний час і за певних обставин.

При цьому слід мати на увазі, що встановлення із зазначених підстав факту смерті відрізняється від встановлення факту реєстрації смерті та від оголошення особи померлою.

На відміну від факту смерті особи, який встановлюється судом за умови підтвердження доказами, що ця подія мала місце у певний час та за певних обставин, громадянин може бути оголошений в судовому порядку померлим у разі встановлення обставин, на підставі яких суд робить вірогідне припущення про смерть громадянина, якщо немає доказів про факт його смерті. У цих справах суд визнає днем смерті громадянина, оголошеного померлим, день його гаданої смерті, якщо він пропав безвісти за обставин, які загрожували смертю або давали підстави припускати його загибель від певного нещасного випадку, а в інших випадках днем смерті вважається день набрання законної сили рішення суду про оголошення громадянина померлим.

11. Заява про встановлення факту прийняття спадщини та місця її відкриття може бути розглянута судом у порядку окремого провадження, якщо орган, який вчиняє нотаріальні дії, не вправі видати заявникові свідоцтво про право на спадщину через відсутність або недостатність документів, що необхідні для підтвердження в нотаріальному порядку факту вступу в управління або володіння спадковим майном.

При вирішенні вимог про встановлення факту прийняття спадщини і місця її відкриття суд має виходити з положень ЦК України, згідно з якими місцем відкриття спадщини визнається останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме — місце знаходження майна або його основної частини. Діями ж, що свідчать про прийняття спадщини, є фактичний вступ заявника в управління чи володіння спадковим майном у межах шестимісячного строку з дня відкриття спадщини або подача ним протягом цього строку до державної нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини заяви про її прийняття.

12. Суди повинні мати на увазі, що факт володіння громадянином жилим будинком на праві власності встановлюється судом, якщо у заявника був правовстановлюючий документ на цей будинок, але його втрачено і немає можливості підтвердити наявність права власності не в судовому порядку. В таких справах заявник має подати докази про відсутність можливості одержання чи відновлення відповідного документа про право власності та про те, що на підставі цього документа жилий будинок належав йому на праві власності.

Заяви про встановлення факту володіння будинком на праві власності не підлягають розгляду в порядку окремого провадження, якщо будівництво не було закінчено і будинок не був прийнятий в експлуатацію або його було збудовано самовільно чи зареєстровано за іншою особою.

13. Рішення суду про встановлення факту, що має юридичне значення, не замінює собою документів, що видають зазначені органи, а є лише підставою для їх одержання.

Рішення про встановлення факту, що має юридичне значення, яке набрало законної сили, є обов'язковим для органів, які реєструють такі факти або оформляють права, що виникають у зв'язку із встановленим судом фактом. У разі встановлення у судовому порядку факту реєстрації акта громадянського стану орган реєстрації актів громадянського стану провадить відповідний запис на підставі рішення суду (*постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»*).

9. Відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 194—198 ЦК України; — Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 р.; — Закон України «Про обіг векселів в Україні» від 05.04.2001 р.; — ст.ст. 260—268 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 08.06.2007 р. «Про деякі питання практики розгляду спорів, пов'язаних з обігом векселів»
Підсудність	— заява подається до суду за місцезнаходженням емітента цінного папера на пред'явника або за місцем платежу за векселем (ч. 2 ст. 260 ЦПК)

Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— особа, яка втратила цінний папір на пред'явника або вексель (ч. 1 ст. 260 ЦПК)
Предмет доказування	— факт утрати цінного папера на пред'явника; — обставини, при яких відбулася втрата документа (пожежа, викрадення одягу з документами, пограбування квартири, викрадення автомобіля, в якому знаходилися документи, тощо); — факт втрати ознак платіжності цінного папера на пред'явника; — інші обставини, що мають значення для справи
Приблизний перелік необхідних доказів	— видана на пред'явника банківська ощадна книжка або контрольний талон (листок) до неї на випадок втрати одного з цих документів; — видані на пред'явника банківська ощадна книжка або контрольний талон (лист) до неї, коли обидва або один з цих документів збереглися, але втратили ознаки платіжності в результаті неналежного зберігання або з інших причин; — видані на пред'явника інші цінні папери, коли вони втратили ознаки платіжності в результаті неналежного зберігання або з інших причин; — видане на пред'явника що підлягає зберігання, свідоцтво про прийом на зберігання облігації державних позик, коли воно збереглося, але втратило ознаки платіжності; — письмова відмова банку виконувати операції по виданому ним документу; — вирізка з місцевої газети з оголошенням про втрачений документ і повідомленням про виклик до суду власника документа; — письмова заява утримувача документа про свої права на цей документ із залученням його в оригіналі

Примітки:

Відповідно до абзацу 2 ст. 16 Уніфікованого закону, якщо особа втратила переказний вексель внаслідок будь-якої події, а держатель векселя обґрунтував своє право на нього згідно з порядком, зазначеним в абзаці першому цієї статті, він не зобов'язаний повертати такий вексель, за винятком випадку, коли набув його недобросовісно або при його придбанні допустив грубу необережність.

Однак особа, що була власником векселя і втратила його внаслідок будь-якої події або обставини, що мали місце поза її волею, вправі заявити позовні вимоги про повернення векселя за загальними правилами, передбаченими ЦК.

Набувач утраченого векселя вважається недобросовісним, якщо він на момент придбання векселя знав про те, що він вибув із володіння власника або особи, уповноваженої власником розпоряджатися векселем, поза їх волею. Груба необережність набувача має місце в тому разі, коли він з огляду на сформовані умови обігу повинен був знати про факт вибуття векселя з володіння зазначених осіб поза їх волею (зокрема, якщо вексель був придбаний після опублікування власником у друкованому засобі масової інформації оголошення про втрату або крадіжку векселя, про що набувач векселя за обставинами справи не міг не знати). Недобросовісність і грубу необережність набувача доводить особа, яка пред'явила вимогу про вилучення векселя (*п. 14 постанови Пленуму Верховного Суду*

України № 5 від 08.06.2007 р. «Про деякі питання практики розгляду спорів, пов'язаних з обігом векселів»).

10. Передача безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 335 ЦК України; — ст.ст. 269—273 ЦПК України; — Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 01.07.2004 р.; — Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р.
Підсудність	— заява про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади за умов, визначених ЦК України, подається до суду за місцезнаходженням цієї речі органом, уповноваженим управляти майном відповідної територіальної громади (ст. 269 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— представник територіальної громади
Предмет доказування	— нерухома річ є безхазяйною; — нерухома річ узята на облік органом, який здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно; — сплив один рік з дня взяття на облік нерухомої речі; — опублікування у друкованих засобах масової інформації оголошення, в якому було повідомлено про взяття відповідної нерухомої речі на облік; — ступінь готовності і якість об'єкта незавершеного будівництва допускає його завершення і реєстрації на нього права власності;
Приблизний перелік необхідних доказів	— докази того, що нерухомість тривалий час не використовується за призначенням і відомостей про її власника-забудовника немає (відсутність сплати податків, коли власник тривалий час не користується майном, що може бути встановлено за допомогою показань свідків, незавершене будівництво, якщо добудову ніхто не проводить); — вжиті всі необхідні заходи щодо розшуку власника або забудовника об'єкта нерухомості (опитування (показання) сусідів, примірник друкованого засобу масової інформації, в якому було зроблено оголошення про взяття відповідної нерухомої речі на облік); — документи про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно
Розгляд справи	— справа розглядається судом за участі заявника з обов'язковим повідомленням усіх заінтересованих осіб (ст. 272 ЦПК)

11. Визнання спадщини відумерлою

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 1277 ЦК України; — ст.ст. 274—278 ЦПК України; — Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р.; — Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 01.07.2004 р.
Підсудність	— заява про визнання спадщини відумерлою у випадках, встановлених ЦК України, подається до суду органом місцевого самоврядування за місцем

	відкриття спадщини (ст. 274 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— відповідний орган місцевого самоврядування
Заінтересовані особи	— виконавець заповіту, нотаріус, відказоодержувач, сервітуарії, кредитори спадкодавця, боржники спадкодавця, співвласники майна спадкодавця, особи, у яких зберігаються речі спадкодавця або які претендують на речі, що знаходилися у спадкодавця на праві користування, володіння або оренди
Предмет доказування	— час і місце відкриття спадщини; — відсутність спадкоємців як за законом, так і за заповітом; — відсутність договору довічного утримання і спадкового договору, за якими майно спадкодавця переходить до контрагента — набувача після смерті спадкодавця — відчужувача, а також зміст цих договорів, оскільки досить часто за договором переходить лише будинок або інше цінне майно, а інше успадковуватиметься на загальних підставах; — належність спадкодавцю конкретного спадкового майна, оскільки проведений нотаріусом опис майна свідчатиме лише про перебування у помешканні спадкодавця певних речей, право власності на які може належати іншим особам; — волевиявлення заповідача-спадкодавця має бути виконаним, тому при визнанні спадщини відумерлою мають бути вирішені ці питання
Приблизний перелік необхідних доказів	— відомості про час і місце відкриття спадщини — підтверджуються свідоцтвом про смерть; — докази, які свідчать про належність цього майна спадкодавцю, — акти приватизації, договори купівлі-продажу тощо; — про відсутність спадкоємців за заповітом і за законом — можуть свідчити заходи, які були вчинені нотаріусом щодо їх розшуку; — про усунення спадкоємців від права на спадкування — можуть свідчити рішення або вироки суду; — про неприйняття спадкоємцями спадщини може говорити відсутність у спадковій справі відповідних заяв про прийняття спадщини; — про відмову від прийняття спадщини свідчатимуть відповідні заяви спадкоємців
Розгляд справи	— справа розглядається судом з обов'язковою участю заявника та з обов'язковим повідомленням усіх заінтересованих осіб (ст. 277 ЦПК)
Рішення суду	Рішення суду про визнання спадщини відумерлою є підставою для реєстрації прав власності територіальної громади на об'єкти нерухомості, оскільки речові права на нерухоме майно, що знаходиться на території України, фізичних та юридичних осіб, держави, територіальних громад, іноземців та осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб, міжнародних організацій та іноземних держав підлягають обов'язковій державній реєстрації (ст.ст. 4, 19 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 01.07.2004 р.)

12. Надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку

Правові норми, що підлягають застосуванню	— Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р.; — ст.ст. 279—282 ЦПК України;
--	---

при вирішенні справ	— наказ Міністерства охорони здоров'я України № 304 від 24.07.2001 р. «Про затвердження окремих форм документів з питань психіатричної допомоги»
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— за умов, визначених Законом України «Про психіатричну допомогу», заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її провадження в примусовому порядку подається до суду за місцем проживання особи, а заява представника психіатричного закладу про госпіталізацію особи до психіатричного закладу у примусовому порядку та заява про продовження такої госпіталізації подається до суду за місцезнаходженням зазначеного закладу (ч. 1 ст. 279 ЦПК). — заява особи, якій за рішенням суду надається амбулаторна психіатрична допомога у примусовому порядку, або її законного представника про припинення цієї допомоги подається до суду за місцезнаходженням особи, а про припинення госпіталізації до психіатричного закладу у примусовому порядку — до суду за місцезнаходженням психіатричного закладу (ч. 2 ст. 279 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не справляється за подання заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку (п. 11 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— лікар-психіатр; — представник психіатричного закладу
Заінтересовані особи	— справа розглядається в присутності особи, щодо якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, з обов'язковою участю прокурора, лікаря-психіатра, представника психіатричного закладу, що подав заяву, та законного представника особи, щодо якої розглядаються питання, пов'язані з наданням психіатричної допомоги (ч. 2 ст. 281 ЦПК)
Предмет доказування	— підстави для надання психіатричної допомоги у примусовому порядку; — стан хвороби і загроза для самого хворого та оточуючих його людей; — невиконання хворим та його близькими родичами вимог, які стосуються амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку, у цьому випадку є підстави для поміщення хворого до психіатричного закладу; — термін надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку
Приблизний перелік необхідних доказів	— висновок лікаря-психіатра, який містить обґрунтування про необхідність надання амбулаторної психіатричної допомоги; — висновок комісії лікарів-психіатрів про примусове продовження амбулаторної психіатричної допомоги, про примусову госпіталізацію, її продовження; — обставини і докази, на яких ґрунтуються вимоги про необхідність амбулаторної психіатричної допомоги чи госпіталізації до психіатричного закладу у примусовому порядку (інформація про те, що особа вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих; неспроможність самотійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність; можливість спричинення значної

	шкоди своєму здоров'ю у зв'язку з погіршенням психічного стану у разі ненадання їй психіатричної допомоги); — виписки з історії хвороби психіатричних установ, в яких особа перебувала на спеціальному обліку
Строки розгляду справи	— заява про госпіталізацію особи до психіатричного закладу — протягом 24 годин; — заява про психіатричний огляд — протягом трьох днів; — заява про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації — протягом десяти днів (ч. 1 ст. 281 ЦПК)

13. Обов'язкова госпіталізація до протитуберкульозного закладу

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— Закон України «Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз» від 05.07.2001 р.; — Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 р.; — Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р.; — постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок виявлення, профілактики лікування туберкульозу серед мігрантів» від 12.09.2002 р. № 1348; — постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу» № 926 від 11.07.2007 р.; — постанова Кабінету Міністрів України «Про комплексні заходи боротьби з туберкульозом» № 667 від 23.04.1999 р.; — ст.ст. 283—286 ЦПК
Склад суду	— розгляд справи проводиться судом у складі одного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК)
Підсудність	— заява про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу хворого на заразну форму туберкульозу, який ухиляється від лікування, подається до суду за місцезнаходженням протитуберкульозного закладу, який здійснює медичний (диспансерний) нагляд за цим хворим, або до суду за місцем виявлення такого хворого (ст. 283 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не справляється за подання заяви про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу (п. 12 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Судові витрати	— не підлягають оплаті витрати на інформаційно-технічне забезпечення у справах про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу (п. 4 ч. 4 ст. 81 ЦПК)
Строк подання заяви	— заява подається протягом 24-х годин з часу виявлення в особи загрозливої форми туберкульозу (ч. 2 ст. 284 ЦПК)
Заявник	— представник протитуберкульозного закладу, який здійснює медичний (диспансерний) нагляд за хворим
Заінтересовані особи	— особи має бути надано право особистої участі в судовому засіданні, за винятком випадків, коли за даними протитуберкульозного закладу така особа становить загрозу розповсюдження хвороби; — представник особи, стосовно якої вирішується питання про госпіталізацію (ст. 285 ЦПК)
Предмет доказування	— встановлення факту захворювання на заразну форму туберкульозу; — підстави для обов'язкової госпіталізації; — ухилення хворої особи від обов'язкової

	госпіталізації
Приблизний перелік необхідних доказів	— мотивований висновок лікарської комісії про необхідність обов'язкової госпіталізації до протитуберкульозного закладу або про продовження лікування, в якому зазначається строк, протягом якого буде проведено лікування; — виписки з історії хвороби лікувальних установ, в яких персону перебувала на спеціальному обліку
Розгляд справи	— суд розглядає справу не пізніше трьох днів після відкриття провадження у справі (ч. 1 ст. 285 ЦПК)

14. Розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р.; — Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р.; — Правила зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці, затверджені постановою Правління Національного банку України № 267 від 14.07.2006 р.; — ст.ст. 287—290 ЦПК України
Судова практика	— постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 10 від 30.09.2011 р. «Про судову практику в цивільних справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб»; — узагальнення практики розгляду справ про розкриття банківської таємниці Верховного Суду України ³⁶ .
Підсудність	— заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи у випадках, встановлених законом, подається до суду за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу (ст. 287 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— будь-які особи, які мають право на отримання інформації, яка містить банківську таємницю, але за законом не наділені правом безпосереднього звернення до банку з вимогою про її розкриття; — особи, наділені правом безпосереднього звернення до банку із заявою про розкриття банківської таємниці, у випадку відмови банку в задоволенні такої вимоги
Предмет доказування	— наявність рахунку в банку на певну суму; — мета використання інформації, яка містить банківську таємницю; — обсяги (межі розкриття) інформації, яка містить банківську таємницю; — немає спору про право
Приблизний перелік необхідних доказів	— відомості про суб'єкта, щодо рахунку якого розкривається банківська таємниця (ім'я (найменування) особи, місце проживання або місцезнаходження цієї особи); — обставини, якими заявник обґрунтовує свої вимоги, а також інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи
Строк розгляду	— справа розглядається у п'ятиденний строк з дня

³⁶ Юридична практика. — 16.02.2010. — № 7(634) // [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua.=0003700-09>

справи	надходження заяви у закритому судовому засіданні (ч. 1 ст. 289 ЦПК)
Розгляд справи	— справа розглядається у закритому судовому засіданні з повідомленням заявника, особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, та банку, а у випадках, коли справа розглядається з метою охорони державних інтересів та національної безпеки, — з повідомленням тільки заявника (ч. 1 ст. 289 ЦПК)
Рішення суду	— ухвалене судом рішення підлягає негайному виконанню. Особа, щодо якої банк розкриває банківську таємницю, або заявник мають право у п'ятиденний строк оскаржити ухвалене судом рішення до апеляційного суду в установленому порядку. Оскарження рішення не зупиняє його виконання (ч. 3 ст. 290 ЦПК)

Примітки:

1. Правовий режим банківської таємниці визначається, зокрема, статтями 1058, 1076 Цивільного кодексу України (далі — ЦК), статтями 60—62 Закону України № 2121-III від 7 грудня 2000 року «Про банки і банківську діяльність» (далі — Закон № 2121-III).

Оскільки розкриття банківської таємниці може здійснюватись безпосередньо банками або на підставі рішення суду та виключно на підставах і у порядку, передбаченими законом, суд повинен розмежовувати ці підстави, кола суб'єктів, уповноважених на отримання відповідної інформації та її обсягу, у зв'язку з чим при розгляді справи слід ураховувати положення Податкового кодексу України (далі — ПКУ) та спеціальних законів, зокрема: від 20 травня 1999 р. № 679-XIV «Про Національний банк України», від 4 грудня 1990 р. № 509-XII «Про державну податкову службу в Україні», від 20 грудня 1990 р. № 565-XII «Про міліцію», від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII «Про прокуратуру», від 25 березня 1992 р. № 2229-XII «Про Службу безпеки України», від 26 листопада 1993 р. № 3659-XII «Про Антимонопольний комітет України», від 30 червня 1993 р. № 3341-XII «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження» та інших.

2. Коло суб'єктів, які мають право вимагати безпосередньо від банку розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, визначається законом (ст. 62 Закону № 2121-III) і може змінюватися тільки на підставі закону. При цьому вказані суб'єкти мають право на отримання лише обмеженої інформації з урахуванням виконуваних ними функцій та з питань, зазначених у відповідному законі стосовно визначених суб'єктів. Таким чином, при відмові банку у наданні таким суб'єктам обмеженої інформації, яку вони мають право отримати за безпосереднім зверненням до банку (наприклад, як зазначено в ст. 20.1.3 ПКУ), а також у разі необхідності отримання інформації, що виходить за межі функцій суб'єктів, які мають право вимагати безпосередньо від банку розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, вони мають право на звернення до суду у порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України (далі — ЦПК).

3. Не підлягають розгляду судом у порядку, визначеному гл. 12 розд. IV ЦПК, заяви про розкриття інформації, яка не підпадає під поняття банківської таємниці, зокрема узагальнена по банках

інформація, що підлягає обов'язковому опублікуванню, перелік якої встановлюється Національним банком України та додатково самим банком.

З дня прийняття рішення про відкликання банківської ліцензії та призначення ліквідатора відомості про фінансовий стан банку, боржників, які порушили строки виконання зобов'язань перед банком, вимоги банку до боржників, які порушили строки виконання зобов'язань перед ним, перестають бути конфіденційними чи становити банківську таємницю (п. 5 ч. 1 ст. 91 Закону № 2121-III).

Інших випадків, коли інформація, яка містить банківську таємницю, втрачає такий статус, Закон № 2121-III не містить. У зв'язку з цим конфіденційна чи комерційна інформація, зокрема, яка не є такою з дня прийняття господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури (ч. 1 ст. 23 Закону України № 2343-XII від 14 травня 1992 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом») не втрачає статусу банківської таємниці.

4. Відповідно до ст. 287 ЦПК заяви про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи подаються до суду у випадках, встановлених законом. У зв'язку з цим провадження у такій справі може бути відкрито лише за заявою суб'єктів, перелічених у Законі № 2121-III, та інших фізичних, юридичних осіб, а також державних органів, їх посадових і службових осіб, якщо вони мають право на отримання такої інформації згідно зі спеціальними законами, що визначають статус та регламентують діяльність відповідних суб'єктів.

5. Заяви про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи розглядаються у порядку цивільного судочинства незалежно від суб'єктного складу осіб.

Разом з тим звернення органів досудового слідства у межах кримінального судочинства, заяви правоохоронних органів при здійсненні оперативно-розшукової діяльності мають розглядатися у порядку Кримінально-процесуального кодексу України (зокрема, статті 14-1, 66, 177, 178), тому у відкритті провадження у справі за такою заявою має бути відмовлено (п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК), а помилково відкрите провадження підлягає закриттю (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК).

6. Заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи подається до суду за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу (ст. 287 ЦПК). З урахуванням положення ст. 95 ЦК, ст. 2 Закону № 2121-III такі заяви можуть бути також подані й за місцезнаходженням філії, представництва, іншого структурного підрозділу цього банку, які здійснюють банківську діяльність від імені банку та обслуговують юридичну або фізичну особу.

Враховуючи, що філії, представництва чи інший структурний підрозділ банку не є юридичними особами, тому особою, яка бере участь у справі (заінтересованою особою), є банк.

7. Заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи за формою і змістом повинна відповідати загальним правилам, встановленим ст. 119 ЦПК, а також вимогам, які містяться в ст. 288 ЦПК.

Зокрема, у заяві обов'язково зазначається ім'я (найменування) особи, щодо якої вимагається розкриття інформації, яка містить банківську таємницю; виклад обставин, якими обґрунтовується

необхідність розкриття такої інформації із зазначенням положень законів, які надають відповідні повноваження; мета і межі її розкриття, які залежать від суб'єкта звернення, його статусу, мети та завдань його діяльності, виконуваних функцій і компетенції.

Вирішуючи питання про відповідність змісту заяви про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, поданої органами державної податкової служби, суддя має враховувати положення ст. 20 ПКУ, яка визначає права цих органів, підстави та порядок проведення податкових перевірок, оскільки питання наявності підстав для розкриття банківської таємниці згідно з п. 4 ч. 1 ст. 288 ЦПК обов'язково має бути зазначено в поданій до суду заяві.

8. До заяви про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, додається оригінал документа, що підтверджує сплату судового збору, за винятком випадків, коли заявник звільнений від їх оплати згідно із законом або це питання вирішено судом у порядку ст. 82 ЦПК, ст. 8 Закону України № 3674-VI від 8 липня 2011 р. «Про судовий збір».

Недотримання правил щодо форми і змісту заяв є наслідком застосування судами вимог про залишення заяви без руху, а у разі їх неусунення — повернення заявнику (ч.ч. 1, 2 ст. 121 ЦПК). Якщо порушення цих правил виявлено при розгляді справи, їх слід усунути в ході судового розгляду, в іншому випадку настають наслідки, передбачені п. 8 ч. 1 ст. 207 ЦПК.

9. Про відкриття провадження у справі постановляється ухвала, в якій одночасно зазначається про призначення справи до розгляду з визначенням дати.

Попереднє судове засідання у справах цієї категорії не проводиться. Проте суд має здійснити необхідні дії, направлені на підготовку справи до судового розгляду, зокрема, невідкладно надіслати особам, які беруть участь у справі, копію ухвали про відкриття провадження у справі разом із заявою та доданими до неї документами; вирішити питання про повідомлення таких осіб про дату розгляду справи у порядку, передбаченому ЦПК, з урахуванням скороченого строку розгляду справи (наприклад, за правилами ч.ч. 5, 6 ст. 74 ЦПК).

Якщо в заяві ставиться питання про розгляд справи з повідомленням тільки заявника з метою охорони державних інтересів та національної безпеки, то відповідні мотивовані висновки має бути наведено в ухвалі про відкриття провадження у справі. Зокрема, розкриття терміну «охорона інтересів держави» дано Конституційним Судом України в Рішенні від 8 квітня 1999 р. № 3-рп/99 (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). У такому разі наведені в абз. 2 цього пункту процесуальні документи іншим особам, які беруть участь у справі, не надсилаються.

З метою недопущення порушення принципів цивільного процесу — гласності та відкритості (ст. 6 ЦПК), положення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (РИМ, 4.XI.1950) розгляд справи з повідомленням тільки заявника можливий у виняткових випадках.

10. У тому разі, коли буде встановлено, що заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи ґрунтується на спорі, зокрема про виконання цивільно-правового договору, який виник з інших зобов'язальних правовідносин тощо, суд відмовляє у відкритті провадження у справі, а якщо спір про право буде встановлений під час розгляду справи, —

залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

11. Розгляд справи про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, здійснюється за загальними правилами цивільного судочинства, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду та з урахуванням особливостей відповідно до положень гл. 12 розд. IV ЦПК як справи окремого провадження. Зокрема, справу має бути розглянуто у п'ятиденний строк з дня надходження її до суду в закритому судовому засіданні, про що має бути зазначено як в журналі судового засідання, так і в судовому рішенні.

Враховуючи, що розгляд справи про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, в закритому судовому засіданні обов'язковий згідно із законом (ч. 1 ст. 289 ЦПК), суддя приймає рішення про його розгляд у закритому судовому засіданні при постановленні ухвали про відкриття провадження у справі та призначення справи до розгляду, про що зазначається у відповідній ухвалі.

Справа розглядається з повідомленням заявника, особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, та банку, крім випадку, коли задоволено клопотання заявника про розгляд справи тільки за його участі у передбачених законом випадках. Проте неявка в судове засідання без поважних причин заявника та (або) особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, чи їх представників або представника банку, за наявності у справі даних про їх повідомлення, не перешкоджає розгляду справи, якщо суд не визнав їхню участь обов'язковою. У такому разі при повторній неявці заявника настають наслідки, передбачені п. 3 ч. 1 ст. 207 ЦПК.

12. Згідно зі ст. 19 Конституції України органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

У зв'язку з цим у разі, якщо підставою звернення до суду зокрема, органу державної податкової служби, із заявою про розкриття банківської таємниці є дії порушника податкового законодавства і стосовно таких дій для цих органів відповідними спеціальними законами передбачений спосіб реагування, то суд не має підстав для задоволення заяви. Винятком є обґрунтовані посилання заявника на неможливість вчинення ним дій відповідно до способів реагування, передбачених зазначеними законами. Зокрема, це можуть бути обґрунтовані посилання з поданням відповідних доказів про те, що особа, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, не знаходиться за місцем своєї реєстрації; підтверджена неможливість вручення повідомлення з копією наказу про проведення документальної перевірки тощо.

13. При розгляді справ про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, за заявою органу державної податкової служби суду слід звертати увагу, зокрема, на таке: відсутність у справі рішення (наказу) керівника відповідного органу державної податкової служби про проведення документальної планової або позапланової, виїзної або невиїзної перевірки платника податку не є безумовною підставою для відмови в задоволенні заяви (за винятком випадків, коли за обставинами справи це є необхідним і є підставою заяви), оскільки ці документи, як докази у справі, оцінюються судом за правилами ст. 212 ЦПК поряд з іншими наданими судом доказами.

Саме по собі неподання у встановлений строк податкової декларації або їх розрахунків, необхідність перевірки достовірності, повноти нарахування та сплати усіх передбачених ПКУ податків та зборів, а також дотримання валютного та іншого законодавства тощо є підставою для ініціювання органами державної податкової служби перевірок, згідно з процедурою, визначеною гл. 8 ПКУ. У цьому випадку розкриття банківської таємниці можливе в разі доведення органом державної податкової служби обставин, за яких перевірки є неможливими або є інша об'єктивна потреба в розкритті такої таємниці.

14. Частиною 4 ст. 62 Закону № 2121-III банку забороняється надавати інформацію про клієнтів іншого банку, навіть якщо їх імена зазначені у документах, угодах та операціях клієнта.

Разом з тим абз. 1 п. 3.5 Правил зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці, затверджених постановою Правління Національного банку України № 267 від 14 липня 2006 р., передбачено, що банку забороняється надавати інформацію про клієнтів іншого банку, навіть якщо їх імена зазначені у документах, угодах, операціях клієнта, якщо інше не зазначено в дозволі клієнта іншого банку або рішенні (постанові) суду. Це означає, що лише за рішенням суду може бути розкрита особа/особи контрагента, номери його/їх рахунків у банках та інша інформація щодо неї/них, яка становить банківську таємницю, у взаємовідносинах із особою, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці.

15. Рішення суду в справі про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, повинно відповідати загальним правилам, встановленим ЦПК, щодо його ухвалення, проголошення, містити відповідну структуру (ст. 215 ЦПК) з урахуванням особливостей, визначених ст. 290 ЦПК. Зокрема, зважаючи на те, що згідно з ч. 3 ст. 209 ЦПК складання повного рішення може бути відкладено лише у виняткових випадках та враховуючи скорочений строк оскарження рішення суду й необхідність його негайного виконання, у цій категорії справ не допускається відкладення складання повного рішення.

Рішення суду публічно не проголошується, оскільки розгляд справи провадиться у закритому судовому засіданні (ч. 9 ст. 6 ЦПК).

У резолютивній частині рішення, крім іншого, суд повинен зазначити: обсяги (межі розкриття) інформації, яка містить банківську таємницю, тобто конкретний проміжок часу, за який банку необхідно надати одержувачу інформацію за операціями клієнтів, наприклад про обсяги та обіг коштів на рахунках; мету її використання, а також те, що право на апеляційне оскарження у п'ятиденний строк мають лише особа, щодо якої банк розкриває банківську таємницю, або заявник; що оскарження рішення не зупиняє його виконання та підлягає негайному виконанню (ч. 3 ст. 290 ЦПК).

16. Копії рішення суд надсилає банку, що обслуговує юридичну або фізичну особу, заявнику та особі, щодо якої надається інформація. Зазначене положення повинно виконуватись і в тому разі, коли справу розглянуто з повідомленням тільки заявника.

Апеляційний суд має відмовити у прийнятті апеляційної скарги в разі оскарження рішення банком, оскільки у ч. 3 ст. 290 ЦПК визначено вичерпний перелік осіб, які брали участь у справі, що мають право на таке оскарження.

При ухваленні рішення про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, суди повинні враховувати, що відповідно до особливостей окремого провадження правила ст. 88 ЦПК про розподіл судових витрат не застосовуються.

17. Апеляційним судам постійно аналізувати судову практику розгляду справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб, своєчасно усувати допущені помилки, вживати заходів щодо підвищення якості та оперативності в роботі судів при розгляді справ цієї категорії (*постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 10 від 30.09.2011 р. «Про судову практику в цивільних справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб»*).

15. Надання права на шлюб

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 23, ч. 4 ст. 26 СК України; — ч. 3 ст. 234 ЦПК України; — Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р.
Підсудність	— заява неповнолітньої особи подається до суду за місцем її проживання (ст. 242 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— сама особа, яка збирається одружитися: усиновлена дитина, неповнолітня особа, яка досягла 14 років, але не досягла шлюбного віку
Заінтересовані особи	— відділ реєстрації актів цивільного стану; — батьки (опікуни) одного лише заявника або батьки (опікуни) обох осіб, якщо вони не досягли шлюбного віку; — особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу
Предмет доказування	— факт, що особа досягла чотирнадцяти років і одруження відповідає її інтересам; — підстави для одруження між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною; — підстави для одруження між дітьми, які були усиновлені
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво або копія про народження дитини; — рішення суду про усиновлення або свідоцтво про усиновлення; — докази, що підтверджують інтереси неповнолітньої особи (наприклад, довідка медичного закладу про вагітність)

Примітки:

В основному із заявами про надання права на шлюб зверталися жінки, які досягли 15 або 16 років і були вагітні. При поданні заяви сплачувалося державне мито в сумі 8 грн. 50 коп.

Щодо учасників процесу, то практика вирішення таких справ показала наступне. Так, особи, які зверталися до суду з такими вимогами, називалися «заявниками». Інколи суди допускали до участі у справі «законних представників» (батьків «заявників») та надавали їм можливість виступити в судовому засіданні щодо суті вимог.

В якості «заінтересованих осіб», як правило, залучалися до участі у таких справах лише відділи реєстрації актів цивільного стану.

У деяких справах, крім відділів реєстрації актів цивільного стану, «заінтересованими особами» зазначалися особи, з якими заявники бажали одружитися. При розгляді справ, в основному, брали участь їх матері і майбутній чоловік.

У такій ситуації вважаємо, що, крім «заявника», до участі у справі в якості «заінтересованих осіб» обов'язково повинні залучатися: 1) відділи реєстрації актів цивільного стану; 2) особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу; 3) батьки (опікуни) одного лише заявника або батьки (опікуни) обох осіб, якщо вони не досягли шлюбного віку.

Особливої уваги в аспекті цього дослідження заслуговує викладення резолютивної частини рішення суду, оскільки це пов'язано з правовими наслідками. Зокрема, норма ст. 23 СК зазначає про право на шлюб, наявність якого встановлюється судом. В положеннях цієї статті не йдеться про «зниження віку», оскільки шлюбний вік це стала, а не змінна правова категорія. Отже, в резолютивній частині рішення необхідно зазначати про наявність «права на шлюб».

Саме таку позицію, як свідчить практика, займають майже всі суди. Однак зустрічаються випадки, коли в резолютивній частині рішення суди все ж таки зазначають про «зниження шлюбного віку». На такий хибний шлях спрямовують, наприклад, працівники відділів реєстрації актів цивільного стану, відмовляючи особам, які бажають взяти шлюб. У своїх письмових відмовах вони посилаються на «Правила реєстрації актів цивільного стану в Україні», в яких зазначається про «зниження шлюбного віку».

Доречно підкреслити, що в будь-якому випадку в резолютивній частині рішення суди завжди вказували особу, з якою заявник бажає взяти шлюб. З таким тлумаченням ст. 23 СК слід погодитися, оскільки при розгляді справи суд повинен дослідити всі аспекти, які мають відношення до «інтересів» особи, яка бажає взяти шлюб, в тому числі і особу, з якою бажають одружитися.

Проблемним є питання про те, які документи зобов'язаний надати до суду заявник, хто має притягуватися до участі у справі як заінтересована особа і чи необхідно сплачувати державне мито при зверненні до суду з такою заявою.

Зі вступом до шлюбу особа, яка звернулася з такою заявою, набуває повної дієздатності (ст. 34 ч. 2 ЦК). Тому, на нашу думку, згідно з вимогами ст. 35 ЦК до заяви необхідно додавати письмову згоду на це батьків (усиновлювачів), піклувальників або органу опіки і піклування, а також вони повинні брати участь у справі (*Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ, пов'язаних із застосуванням положень Сімейного кодексу України*).

16. Розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 104, 105 СК України; — ч. 3 ст. 234 ЦПК України; — Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р.
--	--

Підсудність	— позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування (ч. 1 ст. 109 ЦПК); — позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти, або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача (ч. 2 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	Судовий збір не сплачується за подання заяви про розірвання шлюбу з особою, засудженою до позбавлення волі на строк не менш як три роки (п. 6 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— будь-хто з подружжя
Предмет доказування	— факт реєстрації шлюбу; — факт, що особа засуджена до позбавлення волі на строк не менш як три роки
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво про реєстрацію шлюбу; — вирок суду про засудження до позбавлення волі на строк не менш як три роки одного з подружжя; — довідка, що свідчить про дійсність факту перебування засудженого в місцях позбавлення волі
Розгляд справи	Справа про розірвання шлюбу за заявою особи, засудженої до позбавлення волі, може бути розглянута судом за участю представника такої особи (ч. 4 ст. 235 ЦПК)

17. Про встановлення режиму окремого проживання

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ч. 1 ст. 119 СК України; — ч. 3 ст. 234 ЦПК України
Підсудність	— за домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них (ч. 2 ст. 110 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви у справах окремого провадження — 0,1 розміру мінімальної заробітної плати (п. 5 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Заявник	— будь-хто з подружжя
Предмет доказування	— факт реєстрації шлюбу; — факт відсутності спільних неповнолітніх дітей; — небажання дружини (чоловіка) проживати спільно; — факт проживання окремо; — відсутність спору про право; — факт наявності взаємної згоди подружжя на встановлення режиму окремого проживання
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво про реєстрацію шлюбу; — докази факту окремого проживання подружжя (наприклад, довідки про реєстрацію, договір оренди житла)

Розділ IV

Розгляд справ у порядку наказного провадження

1. Вимога про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 44, 83, 94, 115, 116 КЗпП України; — Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р.; — Закон України «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати» від 19.10.2000 р.; — ст.ст. 526, 530, 625 ЦК України; — п. 1 ч. 1 ст. 96, ч. 2 ст. 367 ЦПК
Судова практика	— постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 14 від 23.12.2011 р. «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження»; — практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні (<i>узагальнення Верховного Суду України за 2006 — I півріччя 2007 рр.</i>)
Підсудність	— заява про видачу судового наказу подається до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, встановленими ЦПК (ст. 97 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви про видачу судового наказу — 50 відсотків ставки, що визначається з оспорюваної суми у разі звернення до суду з позовом у порядку позовного провадження (п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Пільги щодо сплати судового збору	Від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення заборгованої плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що випливають із трудових правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»)
Стягувач	— особа, якій належить право вимоги (працівник)
Боржник	— власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган
Предмет доказування	— факт нарахування працівникові заробітної плати; — факт невиплати працівникові суми заробітної плати; — розмір заробітної плати, що підлягає стягненню
Приблизний перелік необхідних доказів	— копія наказу про прийняття (або звільнення) стягувача на роботу (виписка з наказу); — довідка, що підтверджує розмір нарахованої працівникові заробітної плати; — довідка бухгалтерії боржника; — розрахунковий лист; — копія платіжної відомості

2. Вимога про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 78, п. 2 ч. 1 ст. 96 ЦПК; — ст. 40 «Оголошення розшуку» Закону України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 р.
Судова практика	— постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 14 від 23.12.2011 р. «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження»; — практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні (<i>узагальнення Верховного Суду України за 2006 — I півріччя 2007 рр.</i>)
Підсудність	— заява про видачу судового наказу подається до

	суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, встановленими ЦПК (ст. 97 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви про видачу судового наказу — 50 відсотків ставки, що визначається з оспорюваної суми у разі звернення до суду з позовом у порядку позовного провадження (п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Стягувач	— особа, якій належить право вимоги (фінансові органи органів внутрішніх справ, державна виконавча служба)
Боржник	— відповідач у справах за позовом про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи (ст. 78 ЦПК); — боржник за виконавчими документами
Предмет доказування	— факт проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника; — розмір витрат на розшук
Приблизний перелік необхідних доказів	— ухвала суду про оголошення розшуку відповідача; — ухвала суду про розшук боржника або дитини; — постанова державного виконавця про розшук майна; — рішення суду; — розрахунок витрат (довідки про вартість робіт); — кошторис витрат на розшук

3. Вимога про стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення з урахуванням індексу інфляції та трьох відсотків річних, нарахованих заявником на суму заборгованості

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст. 20 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» від 24.06.2004 р.; — ст.ст. 33, 39 Закону України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 р.; — Правила надання та отримання телекомунікаційних послуг, затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 720 від 09.08.2005 р.; — ст.ст. 526, 530, 625 ЦК України; — п. 3 ч. 1 ст. 96 ЦПК
Судова практика	— постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 14 від 23.12.2011 р. «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження»
Підсудність	— заява про видачу судового наказу подається до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, встановленими ЦПК (ст. 97 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви про видачу судового наказу — 50 відсотків ставки, що визначається з оспорюваної суми у разі звернення до суду з позовом у порядку позовного провадження (п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Стягувач	— особа, якій належить право вимоги (може бути як фізична, так і юридична особа)
Боржник	— боржник грошових коштів або майна (може бути як фізична, так і юридична особа)
Предмет доказування	— факт укладення договору про надання відповідних послуг; — фактичне надання та отримання відповідних послуг; — правильність і безспірність розрахунків заборгованості; — правильність застосування тарифів на відповідні послуги; — закінчення встановленого строку оплати відповідних послуг;

	— сума заборгованості
Приблизний перелік необхідних доказів	— письмовий договір про надання відповідних послуг; — розрахунок заборгованості; — документи, що засвідчують фактичне надання та отримання боржником відповідних послуг (наприклад, дані лічильника, акт звірки показників); — документи, що підтверджують розрахунок індексу інфляції та трьох відсотків річних, нарахованих на суму заборгованості (у тому числі й розрахунок щомісячних нарахувань)

4. Вимога про присудження аліментів на дитину в розмірі тридцяти відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших зацікавлених осіб

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 180—184 СК України; — п. 4 ч. 1 ст. 96, п. 1 ч. 1 ст. 367 ЦПК
Судова практика	— постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 14 від 23.12.2011 р. «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження»
Підсудність	— заява про видачу судового наказу подається до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, встановленими ЦПК (ст. 97 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви про видачу судового наказу — 50 відсотків ставки, що визначається з оспорюваної суми у разі звернення до суду з позовом у порядку позовного провадження (п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Пільги щодо сплати судового збору	— від сплати судового збору звільняються позивачі — за подання позовів про стягнення аліментів (п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»); — судовий збір не справляється за подання заяви про захист прав малолітніх чи неповнолітніх осіб у разі, якщо представництво їх інтересів у суді відповідно до закону або міжнародного договору, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, здійснюють Міністерство юстиції України та/або органи опіки та піклування або служби у справах дітей (п. 14 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір»)
Стягувач	— особа, якій належить право вимоги (особа, на утриманні якої знаходиться неповнолітня дитина; неповнолітня дитина до досягнення нею повноліття)
Боржник	— особа, до якої пред'являється вимога про стягнення аліментів (один із батьків дитини)
Предмет доказування	— наявність батьківських правовідносин між неповнолітньою дитиною і особою (особами), до якої пред'являється вимога про присудження аліментів; — знаходження неповнолітньої дитини на утриманні особи, що пред'явила заяву про присудження аліментів на її утримання; — відсутність у боржника інших осіб, які вже отримують від нього аліменти; — інші обставини, що мають істотне значення
Приблизний перелік необхідних доказів	— свідоцтво (копія) про народження дитини; — довідка з місця проживання про знаходження дитини на утриманні заявника; — довідка з місця роботи відповідача про те, чи не утримуються з нього аліменти згідно з іншими виконавчими листами

5. Вимога про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справ	— ст.ст. 1209—1211 ЦК України; — Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р.; — п. 5 ч. 1 ст. 96 ЦПК
Судова практика	— постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 14 від 23.12.2011 р. «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження»
Підсудність	— заява про видачу судового наказу подається до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, встановленими ЦПК (ст. 97 ЦПК)
Розмір ставки судового збору	За подання до суду заяви про видачу судового наказу — 50 відсотків ставки, що визначається з оспорюваної суми у разі звернення до суду з позовом у порядку позовного провадження (п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»)
Стягувач	— особа, якій належить право вимоги (може бути як фізична, так і юридична особа)
Боржник	— продавець товару неналежної якості (може бути як фізична, так і юридична особа)
Предмет доказування	— встановлення факту продажу товару неналежної якості, судові рішення, ухвалені на користь невизначеного кола осіб; — факт придбання товару неналежної якості стягувачем; — вартість товару неналежної якості; — відсутність вимог про стягнення збитків або відшкодування моральної шкоди, завданих неналежною якістю товару
Приблизний перелік необхідних доказів	— документи, що підтверджують купівлю товару неналежної якості у боржника (товарні чеки, квитанції тощо); — довідка про вартість товару; — судові рішення, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалені на користь невизначеного кола осіб

Примітки:

1. Наказне провадження є самостійним і спрощеним видом судового провадження у цивільному судочинстві при розгляді окремих категорій справ, у якому суддя в установлених законом випадках за заявою особи, якій належить право вимоги, без судового засідання і виклику стягувача та боржника на основі доданих до заяви документів видає судовий наказ, який є особливою формою судового рішення.

У випадках, встановлених законом, до суду із заявою про видачу судового наказу можуть звертатись органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ч. 1 ст. 45, ч. 2 ст. 95 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК)).

Перелік вимог, визначених ч. 1 ст. 96 ЦПК, які можуть розглядатися в порядку наказного провадження, є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

2. Вимоги, за якими може бути виданий судовий наказ, передбачені ст. 96 ЦПК, підлягають судовому захисту виключно у порядку наказного провадження, оскільки ч. 3 ст. 118 ЦПК передбачено, що

позовна заява щодо вимог, визначених у ч. 1 ст. 96 цього Кодексу, може бути подана тільки в разі відмови у прийнятті заяви про видачу судового наказу або скасування його судом. Крім того, не допускається одночасне звернення до суду із заявою про видачу судового наказу та пред'явлення позову про той самий предмет і з тих самих підстав.

Відмова у прийнятті заяви про видачу судового наказу чи його скасування унеможливлюють повторне звернення з такою самою заявою в порядку наказного провадження, але не перешкоджають пред'явленню позову.

Відмова у відкритті провадження у справі, ухвалення рішення по суті позову чи закриття провадження у справі перешкоджають розгляду цієї самої вимоги з тих самих підстав у порядку наказного провадження.

3. У порядку цивільного судочинства не можуть розглядатися заяви про видачу судового наказу щодо вимог, які підлягають розгляду в порядку господарського чи адміністративного судочинства. У разі заявлення такої вимоги суд відмовляє у прийнятті заяви на підставі п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК.

4. Заява про видачу судового наказу подається до суду за загальними правилами підсудності, встановленими гл. 1 розд. III ЦПК. Зокрема, заява подається до суду за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання фізичної особи або за зареєстрованим у встановленому порядку місцем її перебування чи місцезнаходженням юридичної особи (ст. 109 ЦПК); на вимогу про стягнення заробітної плати поширюються також правила підсудності за вибором заявника — за зареєстрованим місцем його проживання чи перебування (ч. 1 ст. 110 ЦПК).

У разі порушення правил підсудності заява повертається заявникові для подання до належного суду, про що постановляється ухвала (ст. 115 ЦПК), яка може бути оскаржена в апеляційному порядку.

5. Заява про видачу судового наказу за формою і змістом повинна відповідати вимогам ст. 98 ЦПК, а в разі неналежного оформлення заяви чи несплати судового збору застосовуються положення ст. 121 цього Кодексу. До заяви, яка подається представником заявника, має бути додано документ, що підтверджує його повноваження, згідно зі ст. 42 ЦПК.

У разі подання заяви про видачу судового наказу особами, які діють на захист прав, свобод та інтересів іншої особи, у заяві повинні бути зазначені підстави такого звернення.

Судовий збір за вимогами про видачу судового наказу становить 50 відсотків ставки, що визначається з оспорюваної суми у разі звернення до суду з позовом у порядку позовного провадження. Положення ЦПК про наказне провадження не містять заборони щодо вирішення питання про відстрочку та розстрочку судових витрат, зменшення їх розміру або звільнення від їх оплати у разі подання відповідної заяви (ст. 82 ЦПК).

За змістом ст. 98, п. 2 ч. 3 ст. 100, ст. 103 ЦПК до заяви про видачу судового наказу додаються оригінали або належним чином завірені копії документів, які підтверджують матеріально-правову вимогу заявника. На такі документи поширюються вимоги статей 58 і 59 ЦПК щодо належності та допустимості доказів.

6. До постановлення суддею ухвали про відкриття наказного провадження заявник має право подати клопотання про повернення заяви про видачу судового наказу. У цьому випадку подана заява

повертається заявнику, про що постановляється ухвала (п. 2 ч. 1, ч. 2 ст. 100 ЦПК). Враховуючи принцип диспозитивності цивільного судочинства, не буде суперечити вимогам ЦПК подання заяви про залишення заяви про видачу судового наказу без розгляду після постановлення ухвали про відкриття наказного провадження, але до моменту видачі судового наказу (п. 5 ч. 1 ст. 207 ЦПК).

7. Повернення заяви про видачу судового наказу допускається у випадках, передбачених ч. 1 та абз. 3 ч. 6 ст. 100 ЦПК, про що постановляється відповідна ухвала не пізніше наступного дня з дня надходження заяви до суду. Така ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку (пункт 3 частини першої статті 293 ЦПК). У зазначених випадках повернення заяви не перешкоджає повторному зверненню до суду з такою самою заявою після усунення її недоліків.

8. Відмова у прийнятті заяви про видачу судового наказу допускається з підстав, наведених у ч. 3 та абз. 4 ч. 6 ст. 100 ЦПК, про що суддею постановляється ухвала у строк, вказаний ч. 7 ст. 100 ЦПК.

Якщо у заяві про видачу судового наказу об'єднано вимоги, частина з яких не підлягає розгляду в порядку наказного провадження, суддя ухвалою відмовляє у прийнятті заяви про видачу судового наказу в частині цих вимог, а щодо вимог, які підлягають розгляду в порядку наказного провадження, вирішує питання про відкриття наказного провадження. Якщо такі вимоги між собою взаємопов'язані та окремий їх розгляд неможливий (наприклад, заявлено вимогу про присудження аліментів, а із заяви вбачається необхідність залучення особи, яка вже отримує від боржника аліменти), то суддя відмовляє у прийнятті заяви про видачу судового наказу (ч. 5 ст. 100 ЦПК), але лише за умови сукупності таких підстав. Зокрема, не є підставою для відмови у прийнятті заяви в частині вимог про стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг і одночасне заявлення вимоги про зобов'язання укласти договір про надання таких послуг, оскільки окремий розгляд цих вимог є можливим.

Ухвала про відмову у прийнятті заяви про видачу судового наказу має бути мотивованою, вона може бути оскаржена в апеляційному порядку (п. 1 ч. 1 ст. 293 ЦПК).

9. Наявність спору про право (п. 2 ч. 3 ст. 100 ЦПК), яке є підставою для відмови у прийнятті заяви про видачу судового наказу, вирішується суддею у кожному конкретному випадку, виходячи з характеру та обґрунтованості заявленої матеріально-правової вимоги і документів, доданих до заяви. Наявність спору можна встановити відсутністю документів, що підтверджують наявність суб'єктивного права у заявника; документів, що підтверджують порушення суб'єктивного права або документів, що підтверджують виникнення права вимоги. Крім того, мають враховуватися обставини, якщо із доданих документів вбачається, що боржник заперечує, не визнає або оспорує свій обов'язок перед заявником (кредитором); із доданих документів вбачається пропуск позовної давності. Така вимога може бути вирішена лише у позовному провадженні (ч. 3 ст. 267 Цивільного кодексу України (далі — ЦК). Разом з тим лише той факт, що договірні зобов'язання (наприклад, у частині оплати заборгованості телекомунікаційних послуг чи послуг телебачення і радіомовлення) не виконуються, без обґрунтування причин, не вважається наявністю спору про право.

10. За відсутності підстав для залишення заяви про видачу судового наказу без руху, повернення заяви чи відмови у прийнятті заяви суддя у строк, визначений ч. 7 ст. 100 ЦПК, постановляє ухвалу про

відкриття наказного провадження та у триденний строк з моменту її постановлення видає судовий наказ по суті заявлених вимог (ч. 1 ст. 102 ЦПК).

ЦПК не передбачає можливості часткового задоволення заяви про видачу судового наказу, оскільки він видається лише за умови безспірності вимог.

11. Враховуючи, що розд. II ЦПК процедура розгляду заяв у наказному провадженні полягає у видачі судового наказу, не може бути застосовано такі процесуальні інститути: призначення справи до судового розгляду; забезпечення доказів; призначення експертизи; передача справи до іншого суду за підсудністю; заміна неналежної сторони; зупинення провадження; закриття провадження у справі; залишення заяви без розгляду.

Водночас за відсутності у розд. II ЦПК спеціальної норми щодо вирішення певного процесуального питання, суд має право застосувати загальні положення цього Кодексу, якщо вони не суперечать суті наказного провадження. Зокрема, суд може застосувати положення статей 219—221 ЦПК щодо усунення недоліків виданого судового наказу; положення розд. VI ЦПК щодо процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судових рішень.

12. Якщо заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати (п. 1 ч. 1 ст. 96 ЦПК), судовий наказ може бути видано не лише на суму заборгованості із заробітної плати, а й на суму компенсації за порушення строків її виплати, оскільки вона входить до структури заробітної плати (Закон України № 108/95-ВР від 24 березня 1995 р. «Про оплату праці», Закон України № 2050-III від 19 жовтня 2000 р. «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати»). До заяви має бути додано докази перебування заявника у трудових відносинах із боржником, а підтвердженням суми, яка стягується, може бути будь-який належно оформлений документ, що вказує на розмір нарахованої заробітної плати та компенсації за порушення строків її виплати, зокрема, довідка бухгалтерії боржника, розрахунковий лист чи копія платіжної відомості тощо. Не допускається розгляд вимог про стягнення заробітної плати у разі наявності спору щодо розміру заборгованості чи права на її отримання. При цьому ч. 2 ст. 233 Кодексу законів про працю України визначено, що працівник має право звернутися до суду з вимогою про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Відповідно до положень п. 2 ч. 1 ст. 367 ЦПК судовий наказ про виплату заробітної плати, але не більше ніж за один місяць, підлягає негайному виконанню, а згідно з ч. 2 цієї статті суд має право допустити негайне виконання судового наказу в разі стягнення всієї суми заборгованості із заробітної плати.

13. Якщо заявлено вимогу про стягнення заборгованості за надані житлово-комунальні, телекомунікаційні послуги, послуги телебачення та радіомовлення (п. 3 ч. 1 ст. 96 ЦПК), судовий наказ може бути видано за наявності відповідних договорів про надання таких послуг, інших письмових доказів, що підтверджують фактичне надання та отримання таких послуг. Крім того, заявник має обґрунтувати свої вимоги та додати документи, що вказують на правильність і безспірність розрахунків, а також застосування тарифів на відповідні послуги.

У цьому випадку може бути видано судовий наказ про стягнення не лише суми заборгованості, але й про стягнення індексу інфляції та трьох відсотків річних, нарахованих на суму заборгованості. Для їх стягнення суду має бути надано документи, що чітко підтверджують їх розрахунок (у тому числі й розрахунок щомісячних нарахувань), при цьому визначений розмір не потребує додаткової оцінки та дослідження у сукупності з іншими доказами.

14. Якщо заявлено вимогу про присудження аліментів на дитину в розмірі тридцяти відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (п. 4 ч. 1 ст. 96 ЦПК), судовий наказ може бути видано на підставі відповідних норм Сімейного кодексу України. При цьому суддя має відмовити у прийнятті заяви про видачу судового наказу на підставі п. 1 ч. 3 ст. 100 ЦПК, якщо така вимога пов'язана із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших зацікавлених осіб (зокрема, особи, яка вже отримує аліменти від боржника).

Відповідно до вимог п. 1 ч. 1 ст. 367 ЦПК судовий наказ про стягнення аліментів у межах суми платежу за один місяць підлягає негайному виконанню, а згідно з ч. 2 цієї статті суд має право допустити негайне виконання судового наказу в разі стягнення всієї суми заборгованості із заробітної плати.

15. Видача судового наказу за заявленою вимогою про повернення вартості товару неналежної якості (п. 5 ч. 1 ст. 96 ЦПК) можлива лише за наявності преюдиційного рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола осіб.

Одночасний розгляд таких вимог законом не передбачено, тому при їх заявленні суд має відмовити у прийнятті заяви про видачу судового наказу на підставі п. 1 ч. 3 ст. 100 ЦПК.

Судовий наказ не може бути виданий за заявою, в якій зазначено вимогу про стягнення збитків або відшкодування моральної шкоди, завданих неналежною якістю товару, оскільки вони є предметом розгляду в порядку позовного провадження.

16. За своїм змістом судовий наказ повинен відповідати вимогам, встановленим ст. 103 ЦПК. Ураховуючи, що судовий наказ одночасно є виконавчим документом і виконавчий лист не видається, він також має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим Законом України № 606-IV від 21 квітня 1999 р. (у редакції Закону № 2677-VI від 4 листопада 2011 р.) «Про виконавче провадження». Зокрема, він обов'язково має містити положення про дату видачі судового наказу стягувачеві, дату набрання ним законної сили та строк пред'явлення судового наказу до виконання.

Якщо заявник звільнений від сплати судових витрат відповідно до вимог закону або за ухвалою суду, то такі витрати стягуються з боржника в дохід держави, у цьому випадку окремий примірник судового наказу після набрання ним чинності надсилається судом до виконання до місцевих органів державної податкової служби (ч. 3 ст. 368 ЦПК).

У судовому наказі не можуть вирішуватися питання про права та обов'язки інших осіб.

Виданий судовий наказ не підлягає оскарженню в апеляційному порядку, крім випадків, передбачених ЦПК, а також у касаційному порядку, проте може бути переглянутий у зв'язку з нововиявленими обставинами (ч. 1 ст. 361 ЦПК) або за процедурою, передбаченою ст. 105-1 ЦПК.

17. Відповідно до ст. 104 ЦПК копія судового наказу одночасно з копіями заяви стягувача і доданих до неї документів не пізніше наступного дня після його видачі надсилається боржникові рекомендованим листом з повідомленням у порядку, визначеному ч. 3 цієї статті.

Отримане зворотне повідомлення обов'язково додається до матеріалів справи, що підтверджує факт отримання боржником судового наказу.

18. Умови, за яких судовий наказ набирає законної сили, після чого видається стягувачеві для пред'явлення до виконання, визначені ст. 106 ЦПК. Зокрема, судовий наказ набирає законної сили у разі ненадходження від боржника заяви про скасування судового наказу протягом трьох днів після закінчення строку на її подання, визначеного ч. 1 ст. 105 ЦПК України (десять днів із дня отримання копії судового наказу), а день отримання боржником копії судового наказу визначається відповідно до вимог ч. 4 ст. 104 цього Кодексу.

19. Заява про скасування судового наказу за формою і змістом має відповідає вимогам ст. 105 ЦПК та бути подана протягом десяти днів з дня отримання надісланих боржникові документів, визначених ст. 104 ЦПК. Така заява може бути подана як боржником чи його представником, так і органами та особами, яким у випадках, встановлених законом, надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ч. 1 ст. 45, ч. 2 ст. 105 ЦПК), із зазначенням підстав для такого звернення до суду в інтересах боржника.

Заява про скасування судового наказу не може бути подана стягувачем. Скасування судового наказу з ініціативи суду також не допускається.

У заяві про скасування судового наказу має бути зазначено не лише про оспорення наказу, а й про обставини, які свідчать про повну чи часткову необґрунтованість вимог стягувача, а також посилання на докази, якими боржник обґрунтовує свої заперечення проти заявлених вимог. Самі докази можуть бути подані суду при розгляді заяви про скасування судового наказу.

До неналежно оформленої заяви про скасування судового наказу застосовуються норми ст. 121 ЦПК (залишення її без руху з відповідними наслідками).

ЦПК і Законом України № 3674-VI від 8 липня 2011 р. «Про судовий збір» не передбачено сплати судового збору за подання заяви про скасування судового наказу.

20. Заява про скасування судового наказу розглядається суддею, який визначається автоматизованою системою документообігу суду відповідно до ст. 11-1 ЦПК.

Заява про скасування судового наказу, подана після закінчення встановленого законом строку, залишається без розгляду, якщо суд за заявою особи, яка її подала, не знайде підстав для поновлення строку подання цієї заяви (ч. 2 ст. 105-1 ЦПК). Така заява розглядається судом у судовому засіданні в порядку, визначеному ст. 73 ЦПК.

21. Заява про скасування судового наказу розглядається у відкритому судовому засіданні протягом десяти днів з дня постановлення ухвали про її прийняття з повідомленням осіб, які беруть участь у справі, про час і місце розгляду заяви, проте їх неявка у разі належного повідомлення не перешкоджає розгляду такої заяви.

Розгляд заяви про скасування судового наказу здійснюється за процедурою, визначеною ч. 7 ст. 105-1 ЦПК. Проте основні положення ЦПК, притаманні наказному провадженню, мають застосовуватись. Зокрема, це право заявлення відводу, клопотання тощо. Крім того, оскільки при поданні заяви про скасування судового наказу боржник згідно із законом може лише посилатися на докази, якими обґрунтовував свої заперечення проти заявлених вимог, то такі докази можуть подаватись ним при розгляді цієї заяви.

Разом з тим, враховуючи суть наказного (спрощеного) провадження, при розгляді заяви про скасування судового наказу не передбачено вирішення процесуальних питань про забезпечення доказів, призначення експертизи, зупинення провадження, закриття провадження у справі тощо.

22. Повноваження суду за наслідками розгляду заяви про скасування судового наказу вичерпно визначені ч. 8 ст. 105-1 ЦПК. При цьому як у разі залишення такої заяви без задоволення, так і в разі скасування судового наказу суд постановляє ухвалу, у випадку скасування судового наказу роз'яснює, що стягувач має право на розгляд заявлених вимог у позовному провадженні з додержанням загальних правил щодо пред'явлення позову.

У разі зміни судового наказу суд видає новий судовий наказ, який за змістом має відповідати вимогам ст. 103 ЦПК.

Враховуючи, що судовий наказ є особливою формою судового рішення, як змінений судовий наказ, так і судовий наказ, щодо якого суд прийняв ухвалу про залишення заяви про його скасування без задоволення, можуть бути оскаржені в апеляційному порядку за правилами оскарження рішення суду. У касаційному порядку зазначені судові рішення не оскаржуються.

23. Відповідно до положень статей 219—221 ЦПК суд має право, не змінюючи суті виданого судового наказу, вирішити питання про виправлення описок та арифметичних помилок, видати додатковий судовий наказ чи роз'яснити його. Крім того, на судові накази поширюються положення статей 369—373, 377, 378, 379, 380 ЦПК щодо вирішення процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судового наказу.

Зазначені процесуальні питання вирішуються в порядку, визначеному цими статтями.

24. При виявленні обставин, встановлених ст. 211 ЦПК, суддя чи суд за наслідками розгляду заяви про видачу судового наказу чи заяви про скасування судового наказу має право відповідно до правил цієї статті постановити окрему ухвалу.

25. Враховуючи особливість наказного провадження як спрощеної процедури судового провадження, спрямованої на ефективність судового розгляду, суди повинні чітко реалізовувати його положення у своїй діяльності для виконання завдань цивільного судочинства (ст. 1 ЦПК), не допускати порушення передбачених строків розгляду справ, зокрема безпідставної відмови у видачі судового наказу, а також їх видачі у випадках, не передбачених законом (*постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 14 від 23.12.2011 р. «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження»*).

Розділ V

Правові позиції Верховного Суду України

1. Справи, що виникають із договірних правовідносин

1. Підстави для поновлення строку звернення до суду за захистом своїх прав у справі про повернення боргу можуть бути доведені будь-якими доказами, в тому числі й поясненнями свідків про те, що відповідач, ухиляючись від повернення боргу, його визнавав (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 26 січня 2006 р. //Відомості Верховного Суду України. — 2007. — № 3(79)*).

2. Статтею 230 ЦК України 2003 р. врегульовано правовідносини сторін, що виникають внаслідок укладення договору під впливом обману. Виходячи зі змісту цієї статті, право вимагати визнання договору недійсним надано лише стороні договору, яка діяла під впливом обману (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 вересня 2006 р. //Відомості Верховного Суду України. — 2007. — № 4(80)*).

3. Смерть позивача у справі про розірвання договору довічного утримання не може бути підставою для закриття провадження в цій справі, якщо є спадкоємці за законом чи заповітом (*Ухвала судової палати з цивільних справ Верховного Суду України від 10 жовтня 2001 р. //Рішення Верховного Суду України. Щорічник. 2002. — К.: Право, 2002*).

4. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про заставу» договір застави повинен бути укладений у письмовій формі. У випадках, коли предметом застави є нерухоме майно, транспортні засоби, космічні об'єкти, договір застави повинен бути нотаріально посвідчений на підставі відповідних правовстановлюючих документів. Нотаріальне посвідчення договору застави нерухомого майна здійснюється за місцезнаходженням нерухомого майна, договору застави транспортних засобів та космічних об'єктів — за місцем реєстрації цих засобів та об'єктів. Недотримання вимог щодо форми договору застави та його нотаріального посвідчення тягне недійсність договору з наслідками, передбаченими законодавством України (ст. 14 Закону України «Про заставу»). Оскільки згідно зі ст. 3 цього Закону договір застави є похідною угодою, яка укладається для забезпечення виконання іншої угоди, зокрема договору позики, і не може існувати самостійно, то правила ст. 47 ЦК 1963 р. стосовно умов дійсності угод без їх нотаріального посвідчення на нього не поширюються (*Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14 грудня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 6*).

5. Згідно з ч. 1 ст. 635 ЦК попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Необґрунтоване ухилення однієї із сторін попереднього договору від укладення основного договору може бути підставою лише для відшкодування другій стороні збитків, завданих простроченням, оскільки зобов'язання, встановлене попереднім договором, припиняється, якщо основний договір не укладений протягом строку, встановленого попереднім договором (частини 2 і 3

ст. 635 ЦК). З огляду на викладене та положення статей 546, 548 цього кодексу завдатком може бути забезпечене лише дійсне зобов'язання, оскільки він є доказом існування зобов'язання, виконує платіжну функцію та є способом забезпечення виконання зобов'язання (*Ухвала колегії суддів Верховного Суду України від 8 вересня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

6. За змістом пунктів 2.2 та 2.2.2 Порядку відключення окремих житлових будинків від мереж централізованого опалення та постачання гарячої води при відмові споживачів від централізованого теплопостачання відсутність затвердженої органом місцевого самоврядування оптимізованої схеми перспективного розвитку системи теплопостачання населеного пункту та невідповідність їй прийнятого комісією для розгляду питань щодо відключення споживачів від мереж централізованого опалення і гарячого водопостачання рішення є підставою для відмови у наданні дозволу на відключення (*Ухвала колегії суддів Верховного Суду України від 15 вересня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

7. За змістом частин 1, 3 ст. 277 ЦК фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. Вибір способу захисту особистого немайнового права, зокрема права на повагу до гідності та честі, права на недоторканність ділової репутації, належить позивачеві. Особа, право якої порушено, може обрати як загальний, так і спеціальний способи захисту своєї особистості при розгляді справ окремих категорій права, визначених законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини. Відповідно до статей 94, 277 ЦК фізична чи юридична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. Застосовуючи такий спосіб судового захисту, як вибачення перед позивачем, суд першої інстанції не врахував, що цей спосіб захисту гідності, честі та ділової репутації за поширення недостовірної інформації не передбачений у статтях 16, 277 ЦК (*Ухвала колегії суддів Верховного Суду України від 20 жовтня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

8. Відповідно до ч. 2 ст. 8 Закону України «Про страхування» страховий випадок — подія, передбачена договором страхування або законодавством, яка відбулася і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі. Згідно з п. 18.2 договору страхування страховим випадком не вважаються і не відшкодовуються страховиком збитки, витрати та видатки страхувальника, що виникли внаслідок порушення страхувальником або особою, що проживає з його відома у житловому приміщенні, вимог правил та норм безпеки, порушення яких є причиною настання страхового випадку (*Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 8 вересня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

9. Якщо спір виник щодо захисту ділової репутації між юридичними особами у сфері господарювання та іншої підприємницької діяльності, то справи розглядаються в порядку господарського судочинства; відповідачем у разі поширення інформації, яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, є юридична особа (ч. 4 ст. 277

ЦК) (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23 грудня 2009 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(20)*).

10. Ціна та інші істотні умови угоди, що укладається в простій письмовій чи нотаріальній формі, не можуть бути встановлені на підставі показань свідків, крім випадків кримінально карних діянь (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 22 вересня 1993 р. //Бюлетень законодавства і юридичної практики. — 1995. — № 2. — С. 51—53*).

11. Надання коштів для сплати вартості жилого будинку за договором купівлі-продажу може бути підставою для визнання цього договору недійсним щодо покупця (у певній частині або повністю) і визнання покупцем за цим договором кредитора лише в тому разі, якщо кошти було надано у зв'язку з домовленістю про створення спільної власності або для придбання будинку кредитором (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Суду України від 21 лютого 1996 р. //Вісник Верховного Суду України. — 1996. — № 1. — С. 20—21*).

12. Суди не встановили факту укладення між сторонами договору купівлі-продажу з дотриманням обов'язкової нотаріальної форми, тому висновок суду про те, що часткове отримання коштів за цим договором є завдатком, не можна визнати правильним (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 серпня 2004 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 1. — С. 17—19*).

13. Відповідно до ч. 8 ст. 110 ЦПК України позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливості можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів. Звертаючись з позовом до районного суду, позивач указував, що відповідно до положень ст. 532 ЦК України в укладеному між сторонами кредитному договорі передбачалося, що місцем його виконання є визначена договором адреса банку для листування, яка територіально належить до підсудності цього суду. Зазначене посилення має значення для правильного вирішення питання про підсудність справи, а тому постановлена суддею суду першої інстанції ухвала про повернення позовної заяви без належної оцінки такого посилення на умови договору щодо місця виконання договору є помилковою, що відповідно до п. 2 ст. 342 ЦПК України стало підставою для скасування ухвали судді та передачі справи на новий розгляд до суду першої інстанції для вирішення питання про відкриття провадження у справі (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 4 листопада 2009 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 11(123). — С. 6*).

14. Якщо сторони уклали між собою договір про спільну діяльність, предметом якого є будівництво квартири, то правовідносини, що виникли з приводу невиконання однією зі сторін умов цього договору та стягнення неустойки, не можуть регулюватися Законом України «Про захист прав споживачів» (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 травня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 10(62). — С. 7—8*).

15. Правило, встановлене ч. 2 ст. 195 ЦК України 1963 р. щодо сплати подвійної суми завдатку, застосовується у випадках, коли між сторонами було укладено договір, але він не виконується з вини якоїсь зі сторін. У тих випадках, коли сторони лише домовились укласти договір, але відповідним

чином його не оформили, сплачені в рахунок виконання договору платежі вважаються авансом і повертаються в тому розмірі, в якому надавались (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 червня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 12(76). — С. 4).*

16. Відповідно до ч. 2 ст. 651 ЦК України договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Таким чином, як підставу для розірвання договору на вимогу однієї сторони закон передбачає не тільки факт порушення умов договору другою стороною, а й обов'язково наявність шкоди, завданої цим порушенням другою стороною. Суд мав з'ясувати, чи було завдано порушенням банком і позичальником умов договорів поруки шкоди іншим учасникам цих договорів (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 грудня 2010 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2011. — № 2(126). — С. 5).*

17. Відповідно до ст. 657 ЦК України договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Згідно з ч. 3 ст. 640 цього Кодексу договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення або державної реєстрації, а в разі необхідності і нотаріального посвідчення, і державної реєстрації — з моменту державної реєстрації. Відповідно до ст. 220 ЦК України у разі недодержання сторонами вимоги про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним.

Якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається. Правила ст. 220 ЦК України не поширюються на правочини, які підлягають нотаріальному посвідченню та державній реєстрації, оскільки за змістом ст. 640 цього кодексу договір, який підлягає нотаріальному посвідченню і державній реєстрації, є укладеним з моменту його державної реєстрації (*Рішення колегії суддів Верховного Суду України від 6 квітня 2011 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2011. — № 12(136).*

2. Справи, що пов'язані з правом власності

1. Рішення у справі *про поділ будинку* скасовано, оскільки питання щодо можливості його поділу в натурі на відокремлені частини із самостійними виходами судом не з'ясовані (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20 грудня 2001 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 2).*

2. Само по собі перебування сторін у фактичних шлюбних відносинах і проживання однією сім'єю не є підставою для визнання спільною власністю квартири, купленої на ім'я особи, що є однією зі сторін, якщо не встановлено, що це придбання є наслідком їх спільної праці (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 12 липня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник 2001. — К.: Право, 2001*).

3. При вирішенні справи за позовом про визнання недійсним свідоцтва про право власності на спірний жилий будинок суд повинен встановити правовий статус спірного будинку на час надання його у користування позивачу та перевірити правомірність видачі відповідачу цього свідоцтва (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 листопада 2003 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2004. — 1(8)*).

4. За результатами прилюдних торгів між організатором торгів та їх переможцем укладається договір купівлі-продажу, який оформляється у вигляді протоколу проведення торгів, і його, як і будь-який про захист права власності інший договір, може бути визнано недійсним з підстав, передбачених законом, зокрема через його невідповідність актам цивільного законодавства. Згідно з ч. 2 ст. 388 ЦК власнику не надається право витребувати шляхом віндикації майно, яке було продане у порядку, встановленому для виконання судового рішення, проте це не є перешкодою для повернення сторін договору — організатора прилюдних торгів та їх переможця — у первісний стан шляхом реституції за позовом власника, якщо законом передбачено підстави для визнання цього договору недійсним (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24 листопада 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

5. У гл. 29 ЦК передбачені цивільно-правові способи захисту права власності. Зокрема, згідно з нормами статей 387, 388 цього Кодексу власник має право витребувати майно із чужого незаконного володіння або від добросовісного набувача, а у ст. 392 ЦК передбачене право особи, яка вважає себе власником майна, пред'явити позов про визнання права власності до осіб, які не визнають, заперечують або оспорюють це право власності та не перебувають із власником у договірних або інших зобов'язальних правовідносинах. Така вимога може бути додатковою до іншої, зокрема до позову про витребування майна із чужого володіння. З огляду на наведені правові норми суд повинен установити, що майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав його у користування, через передбачені у ст. 388 ЦК обставини, а також що набувач придбав це майно за відплатним договором і що він не знав та не міг знати про те, що воно придбане в особи, яка не мала права його відчужувати. Оскільки за ст. 388 ЦК добросовісне набуття можливе лише тоді, коли майно придбане не безпосередньо у власника, а в особи, яка не мала права його відчужувати, наслідком угоди, укладеної з таким порушенням, є повернення майна з чужого володіння. При цьому за змістом ст. 388 ЦК випадки витребування майна власником від добросовісного набувача можуть мати місце лише за умови, що майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав його у користування, не з їхньої волі. Наявність у діях власника волі на передачу майна іншій особі виключає можливість його витребування від добросовісного набувача. Враховуючи вимоги ст. 10 ЦПК та виходячи зі змісту п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК власник зобов'язаний довести, що майно вибуло з його володіння чи володіння особи, якій він передав

його, не з їхньої волі, а набувач — що він придбав майно за відплатною угодою й не знав і не міг знати про те, що придбаває майно в особи, якій не належить право його відчуження. Якщо майно вибуло з володіння власника за його волею (передано за договором іншій особі, яка його відчужила), він не має права вимагати повернення майна від добросовісного набувача. Водночас покупець не може бути визнаний добросовісним набувачем, якщо на момент укладення відплатної угоди щодо спірного майна мали місце претензії третіх осіб, про які покупцю було відомо і які згодом були в установленому порядку визнані правомірними. Таким чином, за змістом п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК вибуття майна не з волі власника означає відсутність у нього свідомо поставленої мети на передачу майна у власність іншій особі, невжиття ним будь-яких дій чи заходів для досягнення цієї мети та втрату майна в результаті вчинення іншими особами дій, спрямованих на відчуження майна, без погодження з власником (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 травня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(20)*).

3. Справи, що виникають із заподіяння шкоди

1. Відповідно до пунктів 1, 3 ч. 1 ст. 1188 ЦК України шкода, завдана внаслідок *взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки*, відшкодовується на загальних підставах, а саме: шкода, завдана одній особі з вини іншої особи, відшкодовується винною особою; за наявності вини всіх осіб, діяльністю яких було завдано шкоди, розмір відшкодування визначається у відповідній частці залежно від обставин, що мають істотне значення (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 18 жовтня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 2(78)*).

2. Вирішуючи позов *про відшкодування шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортної пригоди*, суд відповідно до обставин справи зобов'язує особу, винну в заподіянні такої шкоди, відшкодувати її в натурі (надати річ того ж роду і якості, виправити її тощо) або повністю відшкодувати збитки. Відповідно до роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, викладених у п. 9 постанови від 27 березня 1992 р. № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди», ухвалюючи рішення про стягнення на користь потерпілого відшкодування вартості майна, що не може використовуватися за призначенням, але має певну цінність, суд одночасно повинен обговорити питання про передачу цього майна після відшкодування збитків особі, відповідальній за шкоду (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 липня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 12(76)*).

3. Відшкодування шкоди за рахунок державного бюджету провадиться лише у випадках, прямо передбачених у законі (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 вересня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 1(65)*).

4. При визначенні *розміру відшкодування за ушкодження здоров'я неповнолітнього*, який не досяг 15 років, правила щодо врахування вини потерпілого не застосовуються, крім випадків, коли здоров'я ушкоджено у зв'язку із вчиненням ним злочину, покарання за який передбачено ст. 10 КК України

1960 р. *(Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 квітня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 9(73)).*

5. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди на підставі статей 21, 28, 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» встановлено для потерпілих, а не для членів їх сімей *(Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 15 лютого 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 3(79)).*

6. Згідно з роз'ясненням Пленуму Верховного Суду України, що міститься у п. 3 постанови від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» (зі змінами, внесеними постановою від 25 травня 2001 р. № 5), *під немайновою шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також учиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підриву довіри до її діяльності (Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 28 вересня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 1(65)).*

7. Відповідно до ст. 42 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» на засоби масової інформації та журналістів не може бути покладено обов'язок відшкодовувати моральну (немайнову) шкоду за публікацію чи поширення відомостей, які не відповідають дійсності, якщо останні містяться в офіційних повідомленнях чи були одержані від інформаційних агентств, прес-служб державних органів, організацій або об'єднань громадян. Крім того, вирішуючи позов, поданий до журналіста, *про захист честі, гідності й ділової репутації* та відшкодування моральної шкоди, суд повинен брати до уваги ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», в якій передбачено, що моральна (немайнова) шкода, заподіяна поширенням неправдивої інформації, компенсується лише в тому випадку, коли мав місце умисел журналіста чи службових осіб засобу масової інформації. Суд повинен ретельно перевірити наявність такого умислу *(Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 26 січня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 3(67)).*

8. Вирішуючи спір *про відшкодування громадянину моральної шкоди* у зв'язку з порушенням вимог Закону України «Про звернення громадян», суд повинен встановити і зазначити у рішенні категорію звернення громадянина; визначити, чи поширюються норми вказаного Закону, зокрема ст. 25, на ці звернення; проаналізувати результати і наслідки розгляду органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами або організаціями кожного звернення; встановити, якими конкретно діями або рішеннями вказаних органів заподіяно шкоду громадянину, в чому полягає неправомірність таких дій та рішень, які права, законні інтереси чи свободи громадянина було порушено *(Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 грудня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 4(80)).*

9. Ухвалюючи рішення про відмову у позові в частині відшкодування матеріальної шкоди, завданої дорожньо-транспортною пригодою, суди виходили із того, що ця пригода, у результаті якої загинув син

позивачки, сталася саме з його вини через порушення ним як учасником дорожнього руху п. 4.7 та п. 4.14 Правил дорожнього руху, а в діях водія вина відсутня. Проте суди не врахували, що відповідно до ч. 2 ст. 1187 ЦК шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку. Частиною 5 ст. 1187 ЦК встановлено, що особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Тобто зазначеною нормою закону встановлено відповідальність володільця джерела підвищеної небезпеки за шкоду, яка стала наслідком дії джерела підвищеної небезпеки, незалежно від наявності вини в цьому його володільця. На володільця не може бути покладено обов'язок з відшкодування такої шкоди лише у тому випадку, якщо вона виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Сама по собі відсутність вини водія транспортного засобу у наїзді на пішохода не є підставою для відмови у стягненні з нього завданої в результаті наїзду матеріальної шкоди, якщо не буде встановлено, що її завдано в результаті умислу потерпілого (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 липня 2009 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(20)*).

10. Відповідно до ч. 4 ст. 50 Закону України «Про прокуратуру» життя і здоров'я працівників прокуратури підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів відповідних бюджетів на суму десятирічного грошового утримання за останньою посадою. Порядок та умови страхування встановлюються Кабінетом Міністрів України. У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Мнишенка С. К. щодо офіційного тлумачення положень ч. 4 ст. 50 Закону України «Про прокуратуру» вказано, що в аспекті конституційного звернення положення ч. 4 ст. 50 зазначеного Закону в системному зв'язку з ч. 5 цієї статті слід розуміти так, що держава гарантує обов'язкове державне страхування прокурорам незалежно від особливостей статусу їх певних категорій. Крім того, у цьому рішенні зазначено, що відповідно до ч. 5 ст. 17 Конституції України ст. 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» і п. 1 Умов державного обов'язкового особистого страхування військовослужбовців і військовозобов'язаних, призваних на збори, і порядок виплат їм та членам їх сімей страхових сум передбачають зобов'язання Міністерства оборони України як страхувальника військовослужбовців, які проходять службу на посадах прокурорів, лише у випадках, коли страхові події сталися при виконанні ними функцій військової служби. Такі випадки підпадають під іншу категорію страхових виплат, не пов'язаних з виконанням прокурорських повноважень, що дає підстави для застосування відповідного закону залежно від обставин настання страхових подій (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 грудня 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 9(109). — С. 3—4*).

11. Статтею 62 Конституції України та Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» визначено підстави й порядок відшкодування шкоди, завданої при здійсненні правосуддя. При

цьому не передбачено можливість розгляду судами вимог про відшкодування шкоди, що виникла внаслідок здійснення правосуддя в цивільних справах (*Ухвала Верховного Суду України від 18 грудня 1996 р. //Бізнес. Збірник систематизованого законодавства. — 2007. — Вип. 11. — С. 224*).

12. У передбаченому ст. 7 ЦК України порядку не можуть розглядатися судом позови про спростування відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, принижують честь, гідність і ділову репутацію особи або завдають шкоди її інтересам, якщо ці відомості містяться у вироку чи в інших судових рішеннях, для оскарження яких встановлено спеціальний порядок. В інших випадках поширення особою, яка бере участь у справі, зазначених відомостей при розгляді такої справи може бути підставою для звернення до суду з позовом про захист честі, гідності та ділової репутації відповідно до ст. 7 ЦК України (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11 квітня 2002 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 3(37). — С. 20—21*).

13. Відповідно до п. 27 Правил надання населенню послуг з газопостачання споживач має право на безперервне отримання газу з відповідними якісними показниками в порядку, передбаченому договором. Газопостачальником згідно з цими Правилами є підприємство (організація), яке реалізує газ споживачеві на підставі договору. Вирішуючи позов про відшкодування шкоди, завданої підприємством з газопостачання під час виконання такого договору, суд повинен з'ясувати, чи є позивач споживачем послуг газопостачальної організації, коли з ним було укладено відповідний договір та з вини якої із сторін цей договір не виконується. Також суд повинен установити, що є підставою заявленого позову — захист прав споживачів чи відшкодування шкоди, завданої протиправними діями відповідача (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 грудня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 7—8*).

14. Здійснювані й відшкодовувані Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України соціальні послуги і виплати є його обов'язком у разі настання страхового випадку, а тому проведення ним таких виплат застрахованій особі не є заподіяною зазначеному Фонду шкодою в розумінні ст. 1166 ЦК України, і він, відповідно, не є особою, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, та не набуває права зворотної вимоги до винної особи згідно з ч. 1 ст. 1191 цього Кодексу (*Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 жовтня 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 8(108). — С. 25—26*).

15. Організація зобов'язана на підставі ЦК України відшкодувати шкоду, заподіяну її працівником, якщо це було пов'язано з виконанням останнім своїх трудових (службових) обов'язків. При розгляді позовів з таких підстав до участі у справі як третю особу без самостійних вимог на стороні відповідача слід залучати працівника, який заподіяв шкоду (*Постанова Президії Дніпропетровського обласного суду від 21 червня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. Щорічник. — 2001 /За заг. ред. В. Ф. Бойка. — К., 2001. — С. 50—51*).

16. При вирішенні питання про розмір моральної шкоди суд повинен враховувати не тільки наявність доведеної вироком суду вини відповідача в заподіянні шкоди, а й ступінь вини самого потерпілого

(Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 25 листопада 2004 р. //Вісник Верховного Суду України. — № 10(62). — 2005. — С. 10).

17. Розглядаючи позов про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, суд повинен повно й усебічно з'ясувати обставини справи і врахувати, що відповідно до ст. 450 ЦК України 1963 р. організації та громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення (транспортні організації, промислові підприємства, будови, власники автомобілів тощо), зобов'язані відшкодовувати таку шкоду, якщо не доведуть, що вона виникла внаслідок непереборної сили або умислу самого потерпілого (Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 квітня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 10(62). — С. 9—10).

18. Вирішуючи позов про відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення правил дорожнього руху, суд повинен ураховувати, що відповідно до ч. 1 ст. 1188 ЦК України шкода, завдана внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки, відшкодовується на загальних підставах, а саме: 1) шкода, завдана одній особі з вини іншої особи, відшкодовується винною особою; 2) за наявності вини лише особи, якій завдано шкоди, вона їй не відшкодовується; 3) за наявності вини всіх осіб, діяльністю яких було завдано шкоди, розмір відшкодування визначається у відповідній частці залежно від обставин, що мають істотне значення. Крім того, слід мати на увазі, що в ч. 4 ст. 61 ЦПК України постанову суду у справі про адміністративне правопорушення визначено як обов'язкову для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено постанову суду, з питань, чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою (Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 11(87). — С. 7—8).

19. При вирішенні позову про відшкодування моральної шкоди, завданої невиконанням умов договору оренди, суд повинен враховувати, що моральну шкоду розуміють як втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Отже, звертаючись до суду із зазначеним позовом, позивач має довести факт заподіяння йому відповідачем моральної шкоди, яка за змістом ст. 1167 ЦК України завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, вину відповідача, а також яких саме втрат немайнового характеру він зазнав та яке саме їх матеріальне вираження. Недоведеність позивачем зазначених обставин може бути підставою для відмови у задоволенні позову (Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 5 грудня 2007 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 5(105). — С. 7—8).

20. Якщо при вирішенні спору про розмір відшкодування втраченої потерпілим внаслідок ушкодження здоров'я заробітної плати, яке організація провадить добровільно, суд визнає, що відповідач визначив розмір відшкодування відповідно до законодавства, він повинен не відмовляти в позові, а постановити рішення про проведення відшкодування на майбутній період у цьому ж обсязі (Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 4 листопада 1998 р. //Рішення Верховного Суду України. Щорічник. — 1998 /За заг. ред. В. Ф. Бойка. — К., 1999. — С. 48—49).

21. При вирішенні спорів про відповідальність за неналежне надання послуг з опалення жилих приміщень і гарячого водопостачання слід виходити з норм Закону України «Про захист прав споживачів», прийнятих згідно з ним нормативних актів, відповідних норм Цивільного кодексу України та іншого законодавства, що регулює ті ж самі питання і не суперечать Закону «Про захист прав споживачів» (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2002 р. //Право України. — 2003. — № 3. — С. 158—159*).

22. Під час розгляду справ про захист честі та гідності слід мати на увазі, що критична оцінка певних фактів і недоліків, думки та судження, критичні рецензії творів не можуть бути підставою для задоволення вимог про відшкодування моральної шкоди (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11 вересня 2002 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 6(40). — С. 25*).

23. Якщо під час дорожньо-транспортної пригоди працівник використовував належний підприємству автомобіль як орендатор (за відповідним договором), то саме він вважається володільцем цього транспортного засобу (джерела підвищеної небезпеки), а не підприємство (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 15 серпня 2002 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 3(37). — С. 19*).

24. Правовідносини щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди між особою, визнаною потерпілою у кримінальній справі, та державою врегульовані ст. 1177 ЦК України. Проте умови та порядок відшкодування за цією статтею законом не визначені, а тому висновок суду про задоволення позову особи, потерпілої у кримінальній справі, з підстав, зазначених у статтях 1173, 1174 ЦК, є передчасним (*Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 квітня 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 1(101). — С. 10—11*).

25. Відповідно до пунктів 1, 3 ч. 1 ст. 1188 ЦК України шкода, завдана внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки, відшкодовується на загальних підставах, а саме: шкода, завдана одній особі з вини іншої особи, відшкодовується винною особою; за наявності вини всіх осіб, діяльністю яких було завдано шкоди, розмір відшкодування визначається у відповідній частці залежно від обставин, що мають істотне значення (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 18 жовтня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 2(78). — С. 14—15*).

26. Передбачені ст. 1166 ЦК України підстави відповідальності особи за завдану майнову шкоду застосовуються в разі виникнення між сторонами спору в деліктних зобов'язаннях. Разом з тим підстави, умови, порядок, межі й розмір матеріальної відповідальності працівників за шкоду, заподіяну ними підприємству, установі, організації, встановлені гл. IX КЗпП України. Задовольняючи позов, суд керувався п. 1 ст. 134 зазначеного Кодексу та водночас ст. 1166 ЦК України, у достатньому обсязі не визначився з характером спірних правовідносин і правовою нормою, що підлягає застосуванню, та безпідставно застосував положення ст. 1166 ЦК України. Суд не взяв до уваги відповідних норм КЗпП України і не встановив та не зазначив у рішенні, яку саме роботу виконував відповідач, перебуваючи в трудових відносинах з приватним підприємцем, чи може бути укладено згідно зі ст. 135¹ КЗпП України договір про повну матеріальну відповідальність і чи має він юридичну силу саме у випадку

пошкодження автомобіля позивача, а також чи є інші, передбачені ст. 134 цього Кодексу, підстави для покладання на відповідача повної матеріальної відповідальності (*Ухвала колегії суддів Верховного Суду України від 1 вересня 2010 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2011. — № 5(129). — С. 3*).

27. Розглядаючи справи за позовами громадян до органів державної податкової служби про відшкодування моральної шкоди, заподіяної неправомірними діями посадових осіб, судам слід з'ясовувати характер спірних правовідносин та визначатися з нормами матеріального права, які передбачають таку відповідальність з огляду на те, що застосування ст. 440¹ ЦК 1963 р. до таких правовідносин не є правомірним (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24 листопада 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 5(69)*).

28. Вирішуючи позов про відшкодування шкоди, заподіяної професійним захворюванням, суд повинен навести в рішенні відповідні розрахунки, визначивши розмір заробітної плати чи тарифної ставки позивача до ушкодження здоров'я, зростання середньої заробітної плати в галузі економіки, а також її підвищення на конкретному підприємстві, враховуючи при цьому постанови правління Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України від 31 січня 2002 р. № 7 «Про затвердження Порядку призначення та здійснення страхових виплат потерпілим (членам їх сімей)», Кабінету Міністрів України № 225 від 7 березня 2001 р. «Про максимальну величину фактичних витрат на оплату праці найманих працівників, оподаткованого доходу (прибутку), сукупного оподаткованого доходу (граничну суму заробітної плати (доходу), з яких справляються страхові внески до соціальних фондів» та постанови правління Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України від 14 березня 2002 р. № 15 «Про перерахування сум щомісячних страхових виплат потерпілим (членам їх сімей) з 1 березня 2002 року» (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 18 серпня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 1(65)*).

29. Право на заміну товару на такий же товар або на аналогічний товар з числа наявних у продавця (виробника) виникає у споживача лише у випадку наявності в товарі істотного недоліку на підставі ст. 8 Закону України від 12 травня 1991 р. № 1023-ХІІ «Про захист прав споживачів» (далі — Закон). Згідно з п. 12 ст. 1 істотний недолік — це недолік, який робить неможливим чи недопустимим використання товару відповідно до його цільового призначення, виник з вини виробника (продавця, виконавця), після його усунення проявляється знову з незалежних від споживача причин і при цьому наділений хоча б однією з нижченаведених ознак: а) він взагалі не може бути усунутий; б) його усунення потребує понад чотирнадцять календарних днів; в) він робить товар суттєво іншим, ніж передбачено договором (*Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 вересня 2011 р. //Часопис цивільного і кримінального судочинства. — 2011. — № 3*).

4. Справи у спорах про успадкування

1. У спадкоємця, який прийняв спадщину, право власності на спадкове майно виникає з моменту відкриття спадщини, а не з дня одержання свідоцтва про право на неї (*Постанова президії Київського обласного суду від 16 березня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2001. — К.: Право, 2001*).

2. Вирішуючи позов про встановлення факту проживання однією сім'єю з особою, яка померла після 1 січня 2004 р., суд повинен застосовувати норми ЦК України, що набрав чинності на час відкриття спадщини, тобто ЦК України 2003 р. Відповідно до ст. 1264 цього Кодексу у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. Частиною 2 ст. 1259 цього Кодексу встановлено, що фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом зі спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14 листопада 2007 р. //*

3. У ст. 1248 ЦК передбачено, що нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно, згідно з ч. 2 цієї статті нотаріус може на прохання особи записати заповіт власноручно з її слів. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним. Якщо заповідач через фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту має відбуватися при свідках. Частиною 4 ст. 1253 ЦК визначено перелік осіб, які не можуть бути свідками. До них, зокрема, належать члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 10 листопада 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

4. За положеннями статей 1216, 1231 ЦК спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). До спадкоємця переходить обов'язок відшкодувати майнову шкоду (збитки), яка була завдана спадкодавцем. Майнова шкода, яка була завдана спадкодавцем, відшкодовується спадкоємцями у межах вартості рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ними у спадщину. Статтею 1166 ЦК визначено загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду. Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Установивши, що особа здійснювала ремонтні роботи з відновлення будинку померлої матері добровільно, суд дійшов правильного висновку, що понесені нею витрати на ремонт не є шкодою в розумінні ст. 1166 ЦК, а тому правовідносини, що виникли між спадкоємцем та цією особою, не можуть регулюватися ст. 1231 ЦК (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 жовтня 2009 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(20)*).

5. Вимоги до форми заповіту та порядку його посвідчення встановлені ст. 1247 ЦК. Згідно з частинами 1, 7 ст. 1254 цього Кодексу заповідач має право у будь-який час скасувати заповіт. Виходячи зі змісту ст. 1247 ЦК, вимоги щодо форми складення та посвідчення заяви про скасування заповіту

аналогічні вимогам закону до форми заповітів. Відповідно до частин 1, 2 ст. 1257 ЦК заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним, тому на підставі ст. 215 зазначеного Кодексу визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається (п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування»). Разом з тим за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 березня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 2(21)*).

6. Справи щодо спорів про спадкове майно, у тому числі за заявами про продовження строку на прийняття спадщини, розглядаються за правилами позовного провадження (*Постанова Президії Закарпатського обласного суду від 13 квітня 1998 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 1999 р. /За заг. ред. В. Ф. Бойка. — К., 1999. — С. 45—46*).

7. Спір між спадкоємцями учасника товариства з обмеженою відповідальністю та товариством щодо розміру належної їм до передачі у грошовій формі на підставі ч. 2 ст. 55 Закону України «Про господарські товариства» частки у майні товариства, яка належала спадкодавцю, підлягає розгляду в порядку цивільного, а не господарського судочинства (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 лютого 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 2(102). — С. 4—5*).

8. У справі про розірвання договору довічного утримання смерть позивача не може бути підставою для закриття провадження в цій справі, якщо є спадкоємці за законом чи заповітом (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 10 жовтня 2001 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2002 р. /За заг. ред. В. Т. Малярєнка. — К., 2002. — С. 52—53*).

9. Відповідно до ч. 2 ст. 1259 ЦК України фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 червня 2007 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 11(87). — С. 9—10*).

10. Відповідно до ч. 5 ст. 1268 ЦК України незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини. З'ясувавши, що відповідач у встановленому законом порядку подав нотаріусу заяву про прийняття спадщини, однак свідоцтва про право на спадщину не отримав, суд дійшов помилкового висновку, що спірна частка квартири не належить відповідачу і що його не може бути позбавлено цієї частки на підставі ст. 365 ЦК України (*Ухвала колегії суддів Верховного Суду України від 16 березня 2011 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2012. — № 1(137)*).

5. Справи, що виникають із шлюбно-сімейних відносин

1. Справи про розірвання шлюбу повинні розглядатися, як правило, а участю обох із подружжя, у

зв'язку з чим суду необхідно суворо додержувати вимог Цивільного процесуального кодексу України щодо порядку виклику сторін у судові засідання. Якщо сторона не повідомила суд про зміну місця проживання, повістка надсилається судом за останньою відомою йому адресою і вважається доставленою, навіть якщо адресат за нею більше не проживає. При розгляді у цих справах вимог про визначення, з ким з подружжя залишаться діти, участь у справі органу опіки й піклування є обов'язковою (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 9 липня 1997 р. //Право України. — 1998. — № 5*).

2. Відповідно до вимог ст. 40 СК України шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним з них без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків подружжя. Умовою дійсності шлюбу є наявність взаємної згоди осіб, які беруть шлюб, та спрямованість волі цих осіб на створення сім'ї. Докази у справі, якими може бути підтверджена фіктивність або дійсність шлюбу, повинні бути належні та допустимі (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 квітня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 5*).

3. Згідно зі ст. 3 Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей переміщення або утримування дитини розглядаються як незаконні, якщо: при цьому порушуються права піклування про дитину, що належать будь-якій особі, установі або іншому органу, колективно або індивідуально, відповідно до законодавства держави, у якій дитина постійно мешкала до переміщення або утримування, та у момент переміщення або утримування ці права ефективно здійснювалися, колективно або індивідуально, або здійснювалися б, якби не переміщення або утримування. Відповідно до частин 1, 2 ст. 12 цієї Конвенції, якщо дитина незаконно переміщена або утримується так, як це передбачено ст. 3, і на дату початку процедур у судовому або адміністративному органі тієї особливості розгляду справ окремих категорій договірної держави, де знаходиться дитина, минуло менше одного року з дати незаконного переміщення або утримування, відповідний орган видає розпорядження про негайне повернення дитини. Судовий і адміністративний орган, навіть у тих випадках, коли процедури розпочаті по закінченні річного терміну, про який йдеться в попередньому пункті, також видає розпорядження про повернення дитини, якщо тільки немає даних про те, що дитина вже прижилася у своєму новому середовищі (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 жовтня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

4. Відповідно до ст. 60 СК майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної власності подружжя. Розмір часток майна дружини та чоловіка при поділі майна, що є об'єктом права спільної власності подружжя, визначається за правилами ст. 70 СК. Відповідно до ст. 71 цього Кодексу майно, що є об'єктом права спільної власності подружжя, ділиться між ними в натурі. При цьому беруться до уваги інтереси дружини, чоловіка, дітей та інші обставини, що мають істотне значення для справи. Згідно з ч. 4 ст. 71 СК присудження одному з подружжя грошової компенсації замість його частки у праві спільної власності на майно, зокрема на житловий будинок, квартиру,

земельну ділянку, допускається лише за його згодою, крім випадків, передбачених ЦК. За відсутності такої згоди присудження грошової компенсації може мати місце з підстав, передбачених ст. 365 ЦК, за умови звернення подружжя (одного з них) до суду з таким позовом (ст. 11 ЦПК) та попереднього внесення на депозитний рахунок суду відповідної грошової суми. У тому разі коли жоден із подружжя не вчинив таких дій, а неподільні речі не можуть бути реально поділені між ними відповідно до їх часток без застосування грошової компенсації та припинення права власності одного з подружжя на його частку в такому майні, суд визнає ідеальні частки подружжя в цьому майні без його реального поділу і залишає майно у їх спільній частковій власності (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 серпня 2009 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(20)*).

5. Відповідно до ч. 1 ст. 196 СК при виникненні заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення. Розмір неустойки може бути зменшений судом з урахуванням матеріального та сімейного стану платника аліментів. Таким чином, виходячи зі змісту норм ст. 196 цього Кодексу суд повинен встановити факт заборгованості за аліментами й наявність чи відсутність вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, у її виникненні та залежно від цього вирішити питання щодо права одержувача аліментів на стягнення неустойки. При цьому зазначене право, передбачене ст. 196 СК, не пов'язується з дотриманням норм ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження» (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 квітня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 2(21)*).

6. Батьки можуть подавати до суду заяви в інтересах своїх повнолітніх дітей без довіреності останніх лише у випадках, коли їх призначено опікунами цих дітей. Для перевірки тверджень про те, що під час укладення угоди особа перебувала у стані, який не дозволяв їй розуміти значення своїх дій, суд призначає судово-психіатричну експертизу (*Ухвала судової колегії у цивільних справах Верховного Суду України від 10 квітня 1996 р. //Вісник Верховного Суду України. — 1996. — № 1. — С. 21—22*)).

7. Суд визнав відповідача батьком народженої позивачкою дитини відповідно до ст. 53 КпШС України виходячи з того, що дослідженими в судовому засіданні доказами достовірно підтверджується факт визнання ним свого батьківства в період вагітності позивачки, а за висновком судово-медичної та судово-біологічної експертиз його батьківство щодо народженої дитини не виключається (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 26 листопада 2000 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2001. — № 3. — С. 10—11*)).

8. Відповідно до частин 1, 3 ст. 70 СК України у разі поділу майна, що є об'єктом права спільної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором. За рішенням суду частка майна дружини (чоловіка) може бути збільшена, якщо з нею (ним) проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син (дочка). Умовою збільшення частки майна на користь того з подружжя, з ким проживає дитина, а також непрацездатні повнолітні син (дочка), є недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного

розвитку та лікування розмір аліментів, які вони одержують (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 11(87). — С. 8—9*)).

9. Відповідно до ч. 4 ст. 65 СК України договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для другого з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї. Не є підставою для позбавлення одного з подружжя права власності на частину майна та обставина, що свідоцтво про право власності на майно отримано іншим з подружжя після розірвання шлюбу, оскільки спірне майно придбано під час шлюбу за кошти подружжя, а отже, може бути об'єктом його спільної власності (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 лютого 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 8(108). — С. 24—25*)).

10. Відповідно до вимог ст. 74 СК України, якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними. На майно, що є об'єктом права спільної власності жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, поширюються положення гл. 8 цього Кодексу. Вирішуючи спір про поділ майна, необхідно встановити обсяг спільно нажитого майна і з'ясувати час та джерела його придбання, а вирішуючи питання про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, суд має встановити факти: спільного проживання однією сім'єю; спільний побут; взаємні права та обов'язки (статті 3, 74 СК України) (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 27 квітня 2011 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2011. — № 7(131)*)).

6. Справи, що виникають із трудових правовідносин

1. Відповідно до ст. 135-1 КЗпП України договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність може бути укладено за наявності одночасно двох умов: посада, яку працівник займає, або робота, яку він виконує, має бути зазначена в Переліку посад і робіт, що заміщаються або виконуються робітниками, з якими підприємством, установою, організацією можуть укладатися письмові договори про повну матеріальну відповідальність за незабезпечення збереження цінностей, які були передані їм для збереження, обробки, продажу (відпуску), перевезення або застосування в процесі виробництва; виконання обов'язків за посадою, виконання роботи відповідно до професії має бути безпосередньо пов'язане із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих працівникові цінностей (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 27 грудня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 4(80)*)).

2. Власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган може розірвати трудовий договір за п. 2 ст. 41 КЗпП, якщо винні дії, що давали підстави для втрати довір'я, вчинено

працівником, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, зокрема зайнятий їх прийманням, зберіганням, транспортуванням, розподілом. На розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з членом ради підприємства необхідна згода трудового колективу, який обрав цього працівника до зазначеної ради (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 17 січня 1996 р. //Вісник Верховного Суду України. — 1997. — № 1*)).

3. Висновок суду про недостатність в особі кваліфікації, що перешкоджає належним чином виконувати посадові обов'язки, не може ґрунтуватися лише на матеріалах атестаційної комісії й показаннях свідків за відсутності інших об'єктивних даних щодо недостатньої кваліфікації, якими, зокрема, можуть бути документи, звіти, плани, доповідні та інші докази неякісного чи неналежного виконання трудових обов'язків (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 5 квітня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 1*)).

4. Законодавство, що регулює трудові відносини і, зокрема, ст. 117 КЗпП України, не передбачає стягнення заборгованості із заробітної плати та середнього заробітку, які виникли у зв'язку з невиконанням судових рішень у трудових спорах, а тому суд, установивши, що позовні вимоги фактично стосуються стягнення сум за невиконання рішення, у задоволенні такого позову, пред'явленого на підставі ст. 117 КЗпП України, повинен відмовити (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 29 червня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 3(79)*)).

5. У разі визнання звільнення незаконним суд, виходячи зі змісту ч. 3 ст. 235 КЗпП України, на прохання працівника, який у зв'язку з допущеним щодо нього порушенням законодавства про працю не бажає продовжувати трудові відносини з відповідачем, може визнати звільнення незаконним і, не поновлюючи його на роботі, змінити як формулювання причини звільнення на розірвання трудового договору за ст. 38 зазначеного Кодексу, так і дату звільнення, якою може бути визнано день постановлення судового рішення (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 13 грудня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2001. — К.: Право, 2001*)).

6. Визнавши, що позивачка не перебувала у трудових відносинах із новоствореним на базі існуючого підприємства господарським товариством, суд не взяв до уваги доказів того, що відповідно до статутних документів цього товариства вона продовжувала виконувати в ньому ті ж трудові обов'язки, що й до його створення. Згідно з ч. 4 ст. 24 КЗпП України трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження про це не було видано, але працівника фактично було допущено до роботи (*Ухвала судової колегії у цивільних справах Верховного Суду України від 13 вересня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2001. — К.: Право, 2001*)).

7. Статтею 148 КЗпП України встановлений нею місячний термін для застосування дисциплінарних стягнень не ставиться в залежність від часу, коли про вчинений працівником проступок стало відомо саме керівникові підприємства, установи чи організації. Тому цей термін має обчислюватись з дня виявлення проступку будь-якою посадовою особою, до обов'язків якої належить контроль за додержанням трудової дисципліни, а не лише тією з них, яка має право на застосування дисциплінарних

стягнень (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 19 липня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2001. — К.: Право, 2001*).

8. Рішення атестаційної комісії про невідповідність працівника займаній посаді у зв'язку з допущенням ним дисциплінарного проступку не може бути підставою для звільнення за п. 2 ст. 40 КЗпП України, згідно з яким працівник може бути звільнений роботодавцем за неналежне виконання трудових обов'язків внаслідок недостатньої кваліфікації чи стану здоров'я, тобто за відсутності в цьому вини працівника (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 25 грудня 2002 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2003. — К.: Право, 2003*).

9. У справі про поновлення на роботі працівника, звільненого за п. 4 ст. 40 КЗпП України, суд повинен перевірити його докази про поважність причин відсутності на роботі. При цьому на підтвердження доказів про відсутність на роботі за станом здоров'я суд може взяти до уваги як медичні документи, так і інші докази, в тому числі показання свідків (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 31 жовтня 2002 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2003. — К.: Право, 2003*).

10. При припиненні трудового договору за угодою сторін на підставі п. 1 ч. 1 ст. 36 КЗпП, на відміну від звільнення особи за власним бажанням, відкликання працівником заяви про звільнення не передбачено (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 25 лютого 2004 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 4(56)*).

11. У п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці» роз'яснено: установивши при розгляді справи про стягнення заробітної плати у зв'язку із затримкою розрахунку при звільненні, що працівникові не були виплачені належні йому від підприємства, установи, організації суми в день звільнення, коли ж працівник у цей день не був на роботі, — наступного дня після пред'явлення ним роботодавцеві вимог про розрахунок, суд на підставі ст. 117 КЗпП стягує на користь працівника середній заробіток за весь період затримки розрахунку, а при непроведенні його до розгляду справи — по день постановлення рішення, якщо роботодавець не доведе відсутності в цьому своєї вини. сама по собі відсутність коштів у роботодавця не виключає його відповідальності (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 жовтня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

12. Частиною 3 ст. 21 КЗПП передбачено, що особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальні), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України. У п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 6 листопада 1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів» роз'яснено, що власник або уповноважений ним орган може вимагати від працівника, який працює за трудовим договором, укладення контракту тільки в тому разі, коли він відноситься до категорії працівників, які згідно із законодавством працюють за контрактом (наприклад, керівники підприємств). Відповідно до ч. 4 ст. 65 ГК в разі найму керівника

підприємства з ним укладається договір (контракт), в якому визначаються строк найму, права, обов'язки і відповідальність керівника, умови його матеріального забезпечення, умови звільнення з посади, інші умови найму за погодженням сторін. Ухвалюючи рішення про задоволення позову щодо визнання незаконним і скасування розпорядження про звільнення особи у зв'язку із закінченням строку дії контракту, суд на зазначені положення закону належної уваги не звернув та остаточно не з'ясував питання про те, чи поширюються на правовідносини, які виникли між сторонами, положення ч. 1 ст. 39¹ КЗпП (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 серпня 2009 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(20)*).

13. За змістом Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» в судовому порядку може бути оскаржено лише рішення профспілкового органу, в якому порушено вимогу про розірвання трудового договору (контракту) з керівником підприємства, установи або організації. Відповідно до ч. 6 ст. 39 цього Закону рішення профспілки про ненадання згоди на розірвання трудового договору має бути обґрунтованим. У разі якщо в рішенні немає обґрунтування відмови у згоді на звільнення, роботодавець має право звільнити працівника без згоди виборного органу профспілки. Оскільки рішення профспілки при вирішенні питання про звільнення працівника з роботи має рекомендаційний характер, законом порядок його оскарження не передбачений, правова оцінка цьому рішенню дається при вирішенні іншої цивільної справи, його оскарження в судовому порядку не передбачено законом, отже, позов про визнання неправомірним рішення профспілки не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 березня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 2(21)*).

14. Висновок суду про недостатність в особи кваліфікації, що перешкоджає належним чином виконувати посадові обов'язки, не може ґрунтуватися лише на матеріалах атестаційної комісії й показаннях свідків за відсутності інших об'єктивних даних щодо недостатньої кваліфікації, якими, зокрема, можуть бути документи, звіти, плани, доповідні та інші докази неякісного чи неналежного виконання трудових обов'язків (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 5 квітня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 5—7*).

15. Суд безпідставно відмовив у задоволенні позову в частині зобов'язання відповідача видати дублікат трудової книжки без внесення запису про звільнення, визнаного цим же судом недійсним, оскільки відповідно до п. 2.1 Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників за наявності в трудовій книжці запису про звільнення або переведення на іншу роботу, надалі визнаного недійсним, на прохання працівника видається «Дублікат» трудової книжки без внесення до неї запису, визнаного недійсним (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 лютого 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 9(73). — С. 19—20*).

16. Обов'язок службової особи, винної в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу, покрити шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації у зв'язку з оплатою працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижчеоплачуваної роботи у випадках, якщо звільнення чи переведення здійснено з порушенням закону або якщо власник чи уповноважений ним орган затримав виконання рішення суду про поновлення на роботі, передбачено ст. 237 КЗпП України.

Ухвалення рішення про застосування такої відповідальності службової особи на підставі статей 1166, 1191 ЦК України є неправомірним (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 5 березня 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 1(101). — С. 9—10*).

17. За змістом ст. 492 КЗпП України не може бути підставою для поновлення на роботі особи, звільненої за п. 1 ст. 40 цього Кодексу, лише недотримання строку попередження працівника про звільнення, якщо роботодавець дотримав усі інші правила, і звільнення працівника передбачено трудовим законодавством (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 28 вересня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 12(64). — С. 9—10*).

18. Законодавство, що регулює трудові відносини, і зокрема ст. 117 КЗпП України, не передбачає стягнення заборгованості із заробітної плати та середнього заробітку, які виникли у зв'язку з невиконанням судових рішень у трудових спорах, а тому суд, установивши, що позовні вимоги фактично стосуються стягнення сум за невиконання рішення, у задоволенні такого позову, пред'явленого на підставі ст. 117 КЗпП України, повинен відмовити (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 29 червня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 3(79). — С. 7—8*).

19. Присуджена до стягнення сума середнього заробітку за час затримки розрахунку з працівником при його звільненні не належить до заробітної плати, а є разовою виплатою — санкцією за несвоєчасний розрахунок, — тому не може бути об'єктом індексації згідно із Законом України «Про індексацію грошових доходів населення» (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 4 листопада 2002 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 5(39). — С. 16*).

20. При припиненні трудового договору за угодою сторін згідно з п. 1 ст. 36 КЗпП України, на відміну від звільнення працівника за власним бажанням за ст. 38 цього Кодексу, можливості відкликання працівником своєї заяви про звільнення не передбачено. Анулювання домовленості між працівником і власником підприємства про припинення трудового договору за п. 1 ст. 36 КЗпП може мати місце лише при взаємній згоді на це власника або уповноваженого ним органу та працівника (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 15 жовтня 2003 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 6(40). — С. 25—26*).

21. Розглядаючи трудовий спір про визнання кваліфікаційної категорії за працівником, якому її присвоїли за рішенням атестаційної комісії в Російській Федерації, суд, застосовуючи до спірних правовідносин міжнародну угоду, не врахував, що чинним законодавством України не передбачено взаємного визнання документів про атестацію, виданих у Російській Федерації (*Рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20 листопада 2003 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 1(53). — С. 20*).

22. Продаж автомобілів інвалідам унаслідок професійного захворювання на пільгових умовах провадиться за рішенням Міністерства праці та соціального захисту населення Автономної Республіки Крим, головних управлінь праці та соціального захисту населення обласних, Київської міської та Севастопольської міської державних адміністрацій. Ці рішення відповідно до п. 28 Порядку

забезпечення інвалідів автомобілями (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р. № 999) мають бути погоджені з відповідними відділеннями виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. Клопотання про пільговий продаж автомобіля конкретній особі, що є інвалідом внаслідок професійного захворювання, порушується управлінням праці та соціального захисту населення районної державної адміністрації за місцем постійного проживання інваліда (*Рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11 серпня 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 12(64). — С. 12—13*).

7. Справи, що виникають із земельних відносин

1. Відповідно до п. 21 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» суд може не визнати угоду про порядок користування земельною ділянкою правомірною, коли дійде висновку, що угода явно ущемляє законні права когось із співвласників, позбавляє його можливості належно користуватися своєю частиною будинку, фактично виключає його з числа користувачів земельної ділянки (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20 червня 2007 р.*)

2. Оскільки відповідно до земельного законодавства України право власності на землю чи право користування земельною ділянкою виникає після встановлення землевпорядними організаціями меж такої ділянки в натурі (на місцевості) та одержання документа, що посвідчує це право, суд при вирішенні позовів про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою має з'ясовувати, чи було і як саме вирішено питання про межі в зазначеному порядку. Виконавчий комітет місцевої ради може вирішувати питання про надання та вилучення землі, якщо рада делегувала йому ці повноваження. У разі відмови власника землі чи землекористувача дати згоду на вилучення земельної ділянки воно може бути проведене за рішенням суду. Відсутність рішення суду про вилучення земельної ділянки як самовільно зайнятої не є підставою для того, щоб самовільне користування могло продовжуватись і вона не могла бути надана іншій особі без згоди того, хто нею самовільно користується (*Постанова президії Рівненського обласного суду від 10 червня 1999 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2000. — К.: Право, 2000*).

3. При вирішенні позову про повернення самовільно зайнятої земельної ділянки та відшкодування моральної шкоди суд повинен враховувати ту обставину, що положеннями ЗК України 1992 р. було передбачено спеціальний порядок набуття права власності і права користування земельними ділянками, а самовільне зайняття особами земельних ділянок чи їх частини є незаконним і не породжує у таких осіб прав на ці ділянки, тому правопорушення в зазначених правовідносинах є триваючими і строк позовної давності до цих правовідносин не застосовується (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23 жовтня 2003 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2004. — № 1(8)*).

4. Вирішуючи спір про усунення *перешкод у користуванні земельною ділянкою*, суд повинен враховувати, що відповідно до ст. 22 ЗК України (у редакції Закону від 25 жовтня 2001 р.), встановлення меж земельних ділянок віднесено до компетенції землепорядних організацій. До компетенції судів належить розгляд спорів з приводу суміжного землекористування, в тому числі позовів про усунення порушень меж земельних ділянок, встановлених на місцевості зазначеними організаціями. Якщо при встановленні меж земельних ділянок будуть виявлені розбіжності даних про розміри ділянок, переданих в користування або власність, із фактичними розмірами, то остаточний розмір такої ділянки визначається місцевою радою (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24 листопада 2004 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2005. — № 1(10)*).

5. При переході права власності на будівлі та споруди за цивільно-правовими угодами, укладеними до 1 січня 2002 р., до набувача від відчужувача переходить належне йому право власності або право користування земельною ділянкою, на якій розташовані будівлі та споруди, якщо інше не передбачено у договорі відчуження. після 31 грудня 2001 р. У таких випадках право власності на земельну ділянку або її частину могло переходити відповідно до ст. 120 ЗК 2001 р. на підставі цивільно-правових угод, а право користування — на підставі договору оренди, укладених відповідно відчужувачем або набувачем (*Ухвала колегії суддів Верховного Суду України від 27 жовтня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2011. — № 1(22)*).

6. Згідно з ч. 1 ст. 401 ЦК право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Відповідно до частин 2, 3 ст. 402 ЦК земельний сервітут може бути встановлений договором між особою, яка вимагає його встановлення, та власником (володільцем) земельної ділянки. У разі недосягнення домовленості про встановлення сервітуту та про його умови спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту. Особливості розгляду справ окремих категорій за змістом ст. 98 ЗК право земельного сервітуту — це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою. Встановлення земельного сервітуту не веде до позбавлення власника земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, прав володіння, користування та розпорядження нею. Земельний сервітут здійснюється способом, найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений. Таким чином, при розгляді позову про встановлення земельного сервітуту суд повинен з'ясовувати, чи зверталась особа з такою вимогою безпосередньо до власників земельної ділянки, чи вирішувалось це питання в добровільному порядку; чи не будуть за таким варіантом установа сервітуту порушуватися права власників земельної ділянки та чи обґрунтовані заперечення відповідачів (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 вересня 2009 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(20)*).

7. Відповідно до роз'яснень, викладених у рішенні Конституційного Суду України від 1 квітня 2010 р. № 10-рп/2010, у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України

щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» ст. 12 Земельного кодексу України, п. 1 ч. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України, положення пунктів «а», «б», «в», «г» ст. 12 ЗК у частині повноважень сільських, селищних, міських рад відповідно до цього Кодексу вирішувати питання розпорядження землями територіальних громад, передачі земельних ділянок комунальної власності у власність громадян та юридичних осіб, надання земельних ділянок у користування із земель комунальної власності, вилучення земельних ділянок із земель комунальної власності треба розуміти так, що при вирішенні таких питань ці ради діють як суб'єкти владних повноважень; положення п. 1 ч. 1 ст. 17 КАС стосовно поширення компетенції адміністративних судів на «спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності» слід розуміти так, що до публічно-правових спорів, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів, належать і земельні спори фізичних чи юридичних осіб з органом місцевого самоврядування як суб'єктом владних повноважень, пов'язані з оскарженням його рішень, дій чи бездіяльності. Така ж позиція висловлена у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 2010 р. № 2 «Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ», де зазначено, що вирішення спорів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень при реалізації ними управлінських функцій у сфері земельних правовідносин згідно з пунктами 1, 3 ч. 1 ст. 17 КАС віднесено до компетенції адміністративних судів (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23 червня 2010 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 2(21)*).

8. У постанові Пленуму Верховного Суду України № 7 від 16 травня 2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» роз'яснено, що оскільки фермерські господарства є юридичними особами, їх земельні спори з іншими юридичними особами, зокрема про надання чи продаж із земель державної або комунальної власності земельної ділянки для розширення господарства, підвідомчі господарським судам. Ураховуючи, що сторонами у справі про припинення права користування земельною ділянкою, яка була надана для організації селянських (фермерських) господарств, мають бути юридичні особи, а не їх засновники, спір повинен розглядатися господарським судом. Тому відкрите у порядку цивільного судочинства провадження у такій справі підлягає закриттю на підставі п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 31 жовтня 2007 р. //Цивільне судочинство. Судова практика у цивільних справах: Наук.-практ. юрид. журн. — 2008. — Вип. 1. — С. 105—107*).

9. Обчислення розміру орендної плати за землю здійснюється на підставі договору оренди. Урахування індексів інфляції при обчисленні орендної плати за землю можливе лише у тому випадку, якщо така умова була передбачена договором оренди (*Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20 лютого 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 1(101). — С. 8—9*).

10. Якщо члени колективного сільськогосподарського підприємства звернулись із позовом про визнання недійсними рішень загальних зборів членів цього підприємства про надання згоди на вилучення земельних ділянок із земель підприємства та обґрунтували його тим, що вказані земельні ділянки були розпайовані між його членами, позивачі як власники паїв своєї згоди на вилучення землі не давали, участі в загальних зборах не брали, про скликання зборів їх не повідомили і питання про умови вилучення землі та розмір компенсації збори не вирішили, суд повинен встановити та зазначити в рішенні, чи були розпайовані землі колективного сільськогосподарського підприємства станом на час прийняття загальними зборами оскаржуваних рішень, чи був визначений розмір частки (паю) землі кожного з членів цього підприємства з видачею їм відповідних сертифікатів, з'ясувати, чи виникло у членів колективного сільськогосподарського підприємства право спільної часткової власності на землю, чи давали в такому випадку згоду на вилучення землі всі її співвласники. Крім того, суд має ретельно перевірити законність прийняття зборами членів підприємства рішень про надання згоди на вилучення землі з огляду на пояснення позивачів про те, що вони на зборах присутніми не були й згоди на вилучення земельних ділянок не давали. Суд також повинен перевірити, чи був дотриманий при прийнятті оскаржуваних рішень загальних зборів передбачений порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням земель, що був чинним на час виникнення спірних правовідносин (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 5 листопада 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 8(108). — С. 26—28*).

11. Згідно з п. 17 розд. X «Перехідні положення» ЗК України сертифікати на право на земельну частку (пай), отримані громадянами, вважаються правовстановлюючими документами при реалізації ними права вимоги на відведення земельної частки (паю) в натурі (на місцевості) відповідно до законодавства. Сертифікати на право на земельну частку (пай) є дійсними до виділення власникам земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості) земельних ділянок та видачі їм державних актів на право приватної власності на землю. Особа з часу отримання державного акта на право приватної власності на землю набуває статусу власника земельної ділянки. Оскільки змінюється предмет оренди та статус орендодавця, договір оренди слід вважати припиненим. Положення п. 8 розд. X «Перехідні положення» ЗК України та розд. IX «Перехідні положення» Закону України «Про оренду землі» щодо переукладення договору оренди земельної частки (паю) передбачають право на переукладення договору оренди і не можуть бути примусом для власника земельної ділянки (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 28 березня 2007 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 9(85). — С. 8—9*).

12. Згідно зі ст. 152 Земельного кодексу України (далі — ЗК) власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків. Захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом, зокрема, відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування. Задовольняючи позов з підстав

порушення при наданні земельної ділянки відповідачу вимог ст. 198 ЗК щодо відсутності погодження меж земельної ділянки із суміжними землекористувачами, суди не врахували, що таке погодження при кадастровій зйомці як комплексу робіт, виконуваних для визначення та відновлення меж земельних ділянок, здійснюється з метою правильного визначення меж земельної ділянки, а не виявлення обмежень у можливості її використання, в тому числі з боку суміжних землекористувачів (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 20 квітня 2011 р. //Часопис цивільного і кримінального судочинства. — 2011. — № 1*).

8. Справи, що виникають із житлових відносин

1. При вирішенні питань *про усунення перешкод у користуванні квартирою*, в якій проживають колишні члени сім'ї власника, необхідно застосовувати норми ЖК України, а не норми Закону України «Про власність». Відповідно до ст. 9 цього Кодексу ніхто не може бути виселений із займаного жилого приміщення або обмежений у праві користування ним інакше як з підстав і в порядку, передбачених законодавством. Згідно зі ст. 156 цього Кодексу припинення сімейних відносин з власником будинку (квартири) не позбавляє колишніх членів його сім'ї права користуватися займаним приміщенням. Право вимагати в судовому порядку виселення колишніх членів його сім'ї власник жилого будинку (квартири) має відповідно до ст. 157 ЖК України, але тільки за наявності обставин, передбачених ч. 1 ст. 116 цього Кодексу (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 9 листопада 2005 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 2(66)*).

2. Згідно зі статтями 128, 129 ЖК в особи виникає *право користування жилою площею в гуртожитку*, якщо вона вселилась туди на підставі спеціального ордеру, виданого відповідно до спільного рішення адміністрації підприємства, установи, організації чи органу кооперативної або іншої громадської організації та профспілкового комітету, оскільки цей документ є єдиною підставою для вселення на надану жилу площу (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 27 листопада 2001 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 3*).

3. Вирішуючи позов підприємства *про виселення особи зі службового жилого приміщення*, суду необхідно пересвідчитися в тому, що цьому приміщенню надано статусу службового у встановленому законом порядку з дотриманням вимог ст. 118 ЖК України рішенням відповідного виконавчого комітету (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17 травня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 1*).

4. Суд відмовив у задоволенні позову *про виселення відповідачки як тимчасового жильця*, оскільки встановив, що вона вселилась за згодою наймача як член сім'ї останньої і згідно зі ст. 65 ЖК України набула рівного з нею права користування жилим приміщенням (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 6 березня 1996 р. //Вісник Верховного Суду України. — 1996. — № 1*).

5. Немоżliвість визначення порядку користування жилим приміщенням між його співвласниками не може бути підставою для відмови в задоволенні позову про вселення у це жиле приміщення одного із його співвласників (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 1 лютого 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 2(78)*).

6. Оскільки відповідно до ст. 9 ЖК України ніхто не може бути виселений із займаного жилого приміщення або обмежений у праві користування ним інакше ніж з підстав і в порядку, визначених законом, при незаконному позбавленні права користування жилим приміщенням та обставина, що особа, яка купила це приміщення, є добросовісним набувачем, не може бути підставою для відмови у відновленні порушеного права і визнання недійсними акта про приватизацію та угоди про відчуження жилого приміщення (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 вересня 2001 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2002. — К.: Право, 2002*).

7. На підставі ст. 71 ЖК України суд може визнати члена родини наймача жилого приміщення таким, що втратив право користування цим приміщенням, якщо він був відсутнім понад шість місяців без поважних причин (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 грудня 2001 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2002. — К.: Право, 2002*).

8. Особи, які є учасниками спільної власності на квартиру, не можуть бути визнані такими, що втратили право користування нею з підстав, передбачених статтями 71 і 72 ЖК України (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 листопада 2001 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2002. — К.: Право, 2002*).

9. Задовольняючи позов про визнання незаконним рішення сільської Ради щодо відмови у наданні дозволу на приватизацію квартири, суд не з'ясував статусу спірного приміщення, тобто не встановив, чи може бути це приміщення об'єктом приватизації (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 25 грудня 2003 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2004. — № 1(8)*).

10. Відповідно до ст. 64 ЖК члени сім'ї наймача, які проживають разом з ним, користуються нарівні з наймачем усіма правами і несуть усі обов'язки, що випливають з договору найму жилого приміщення. До членів сім'ї наймача належать дружина наймача, їх діти і батьки. Членами сім'ї наймача може бути визнано й інших осіб, якщо вони постійно проживають разом з наймачем і ведуть з ним спільне господарство. Установивши, що позивачка не була членом сім'ї наймача, не вела спільне господарство, наймач не давав згоди на реєстрацію позивача у квартирі, а навпаки, висловлював категоричні заперечення проти цього, суд касаційної інстанції скасував судові рішення про задоволення позову щодо визнання права користування жилим приміщенням та ухвалив нове — про відмову у позові (*Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 30 вересня 2009 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2010. — № 1(22)*).

11. Згідно з правилами ст. 376 ЦК України житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно вважаються самочинним будівництвом, якщо вони збудовані або будуються на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, або без належного дозволу чи належно затвердженого проекту, або з істотними порушеннями будівельних норм і правил. Суд за позовом відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування може постановити рішення, яким зобов'язати особу, яка

здійснила (здійснює) будівництво, провести відповідну перебудову, якщо власник (користувач) земельної ділянки заперечує проти визнання права власності на нерухоме майно за особою, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво на його земельній ділянці, або якщо це порушує права інших осіб. У цьому випадку виникає цивільно-правовий спір, і вимоги управління архітектури та містобудування виконавчого комітету (органу державної влади) слід розглядати відповідно до норм ЦПК України (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 листопада 2007 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2008. — № 4(92). — С. 19—20*).

12. Доказами вибуття наймача жилого приміщення або членів його сім'ї на інше постійне місце проживання можуть бути повідомлення про це в листах, розписках, переадресування кореспонденції, утворення сім'ї в іншому місці, перевезення майна в інше жиле приміщення, постійна там прописка, укладення трудового договору на невизначений строк в іншій місцевості тощо (*Ухвала Судової колегії у цивільних справах Верховного Суду України від 7 липня 1993 р. //Бюлетень законодавства і юридичної практики. — 1995. — № 2. — С. 124—126*).

13. Способи забезпечення позову визначені цивільним процесуальним законом. Розглядаючи позов про усунення перешкод у користуванні квартирою та вселення, суд не має права обирати такі способи забезпечення позову, як негайне вселення особи до спірного жилого приміщення, заборона провадити певні дії по виселенню з нього та зобов'язання не чинити перешкод у користуванні ним, оскільки таким чином фактично задовольняє позовні вимоги, не вирішуючи справу по суті (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 07 грудня 2005 р.*)

14. Згідно зі ст. 71 ЖК України при тимчасовій відсутності наймача або членів його сім'ї за ними залишається жиле приміщення протягом шести місяців, якщо наймач або члени його сім'ї були віксутні з важливих причин понад шість місяців, а заявою відсутнього може бути продовжено строк наймодавцем, а в разі спору — судом. В Україні не передбачено право піднаймача житлового приміщення звертатися з позовом про визнання наймача таким, що втратив право користування жилим приміщенням на підставі ст. 71 Кодексу (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 січня 2006 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 3(67). — С. 3*).

15. За змістом ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» в процесі приватизації громадяни набувають право власності на квартири та допоміжні приміщення багатоквартирного будинку, які призначені для забезпечення його експлуатації та побутового обслуговування мешканців (сходові клітини, вестибюлі, перехідні шлюзи, позаквартирні коридори, колясочні, кладові, сміттекамери, горища, підвали, шахти і машинні відділення ліфтів, вентиляційні камери та інші технічні приміщення). Нежилі приміщення в жилому будинку, які призначені для торговельних, побутових та інших потреб непромислового характеру і є самостійними об'єктами цивільно-правових відносин, до житлового фонду не входять (ч. 3 ст. 4 ЖК України). У результаті приватизації квартир такого будинку їх мешканцями право власності в останніх на ці приміщення не виникає. При вирішенні позову про визнання незаконними рішень міської Ради щодо включення до переліку об'єктів групи «А» комунальної власності територіальної громади м. Миколаєва, що

підлягають приватизації шляхом викупу, підвального приміщення багатоквартирного жилого будинку суд має звернути увагу на зазначені вище положення закону та з'ясувати — чи призначене спірне приміщення для забезпечення експлуатації будинку або побутового обслуговування його мешканців, чи воно призначене для інших потреб непромислового характеру, обліковане в БТІ як самостійний об'єкт цивільно-правових відносин і до житлового фонду не належить (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 9 червня 2010 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2011. — № 1(125). — С. 3).*

16. При приватизації жилих приміщень у багатоквартирних будинках державного житлового фонду громадяни, на користь яких проводиться відчуження приміщень, набувають права власності як на відповідні квартири чи кімнати в них, так і на належні до них господарські споруди та приміщення (підвали, сараї тощо) незалежно від того, чи створені власниками квартир. Товариства або об'єднання індивідуальних власників квартир можуть створюватись для забезпечення ефективного використання приватизованих квартир та управління ними. Тому на переобладнання горищ і заміну дахів у будинках, в яких є приватизовані квартири, необхідна згода власників останніх (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 серпня 2002 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 5(39). — С. 14—16).*

9. Справи окремого провадження

1. Справа про визнання громадянина недієздатним може бути порушена лише за заявою осіб, зазначених у ст. 256 ЦПК України, і розглядатися згідно зі ст. 259 цього Кодексу з обов'язковою участю представників органів опіки та піклування (*Постанова президії Кіровоградського обласного суду від 4 жовтня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2001. — К.: Право, 2001).*

2. Згідно з п. 1 ст. 234 ЦПК України окреме провадження — це вид непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. Відповідно до положень ч. 5 ст. 234 цього Кодексу суд розглядає в порядку окремого провадження справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 235 ЦПК України) (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 січня 2008 р.*)

3. Встановлюючи факт перебування особи в концтаборі, суд не навів у рішенні мотивів, які б свідчили про те, що місце її утримання було концтабором (*Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 14 березня 2001 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2002. — К.: Право, 2002).*

4. Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 234 та п. 5 ч. 1 ст. 256 ЦПК України суд розглядає в порядку окремого провадження справи про встановлення фактів, якщо згідно із законом вони породжують юридичні наслідки. Якщо під час розгляду заяви про встановлення факту проживання однією сім'єю суд установить, що це пов'язано з наступним вирішенням спору про право власності на нажите за період такого проживання майно, то згідно з ч. 6 ст. 235 ЦПК України суд повинен залишити таку заяву без розгляду і роз'яснити заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20 червня 2007 р.*)

5. Справи про встановлення фактів, від яких залежать виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян, розглядаються в судовому порядку у випадках, коли чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення, при неможливості одержання заінтересованими особами відповідних документів або відновлення загублених чи знищених документів, що посвідчують ці факти, а також тоді, коли потрібно встановити факт, який згідно з іноземним законодавством спричиняє правові наслідки для заявника, і рішення суду необхідне заявникові для застосування у відносинах із громадянами інших держав (наприклад, для вирішення питання про наявність права на спадщину в особи, яка законодавством України не віднесена до кола спадкоємців за законом) (*Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24 вересня 2003 р. //Рішення Верховного Суду України. — 2004. — № 1(8).*)

6. Справи про усиновлення дітей, які проживають на території України, розглядаються судом у порядку окремого провадження. Суд розглянув дану справу в порядку позовного провадження і постановив рішення, яке за змістом не відповідає ЦПК (*Постанова президії Херсонського обласного суду від 14 травня 1999 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2000. — № 2. — С. 11—12.*)

7. Відповідно до Положення про порядок і критерії призначення компенсаційних виплат громадянам, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни, Федеративна Республіка Німеччина надає такі компенсації колишнім в'язням нацистських таборів (з числа цивільного населення) згідно з переліком цих таборів за умови встановлення факту примусового тримання. У разі відсутності документів, що засвідчують факти націонал-соціалістських переслідувань, в архівних установах колишнього СРСР та країн, на території яких трималися жертви націонал-соціалізму, такий факт може встановлюватися на підставі свідчень одного чи більше свідків, які мають документи про їх примусове утримання (*Ухвала Судової палати з цивільних справах Верховного Суду України від 6 лютого 2002 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 1(35). — С. 25—26.*)

8. Справи про визнання громадянина недієздатним можуть бути порушені лише за заявою осіб, зазначених у ЦПК України, і розглядатися згідно з нормами цього Кодексу з обов'язковою участю представників органів опіки та піклування (*Постанова президії Кіровоградського обласного суду від 4 жовтня 2000 р. //Рішення Верховного Суду України. — Щорічник. 2003. /За заг. ред. В. Т. Маляренка. — К., 2003. — С. 56.*)

9. Під час розгляду справи про встановлення батьківства суд повинен враховувати роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, викладені в п. 3 постанови № 3 від 15 травня 2006 р. «Про

застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів», де зазначено, що при розгляді справ про встановлення батьківства щодо дитини, яка народилася до 1 січня 2004 р., необхідно застосовувати відповідні норми КпШС України, беручи до уваги всі докази, що достовірно підтверджують визнання відповідачем батьківства, в їх сукупності, зокрема спільне проживання й ведення спільного господарства відповідачем та матір'ю дитини до її народження, спільне виховання або утримання ними дитини. Відповідно до п. 9 цієї постанови у разі, коли ухилення сторони у справі щодо визнання батьківства від участі в експертизі або від подання необхідних матеріалів, документів тощо унеможливилює її проведення, суд відповідно до ст. 146 ЦПК України може визнати факт, для з'ясування якого її було призначено, або відмовити в його визнанні (залежно від того, хто зі сторін ухиляється, а також яке значення має для них ця експертиза). Якщо відповідач у такій справі ухиляється від участі у проведенні судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи, суд вправі постановити ухвалу про його примусовий привід (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 червня 2007 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 12(88). — С. 22—23*).

10. Порядок розкриття банківської таємниці визначено ст. 62 Закону від 7 грудня 2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність», відповідно до ч. 1 якої інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, розкривається банками, зокрема: на письмову вимогу суду або за рішенням суду (п. 2 ч. 1 ст. 62); органам Державної податкової служби України на їх письмову вимогу з питань оподаткування або валютного контролю стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу (п. 4 ч. 1 ст. 62). Отже, за змістом зазначених норм закону рішення суду про розкриття банківської таємниці та письмова вимога органу Державної податкової служби України є окремими і самостійними підставами для розкриття банком банківської таємниці (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 грудня 2007 р. //Цивільне судочинство. Судова практика у цивільних справах: Наук.-практ. юрид. журн. — 2008. — Вип. 2. — С. 109—111*).

11. Згідно з п. 1 ст. 234 ЦПК України окреме провадження — це вид непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. Відповідно до положень ч. 5 ст. 234 цього Кодексу суд розглядає в порядку окремого провадження справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення.

Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 235 ЦПК України) (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 січня 2008 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2008. — № 6(94). — С. 30—33*).

12. За положеннями ст. 289 ЦПК України справа про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, розглядається у п'ятиденний строк з дня надходження заяви у закритому

судовому засіданні з повідомленням заявника, особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, та банку, а у випадках, коли справа розглядається з метою охорони державних інтересів та національної безпеки, — з повідомленням тільки заявника. Неявка в судове засідання без поважних причин заявника та (або) особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, чи їх представників або представника банку не перешкоджає розгляду справи, якщо суд не визнав їхню участь обов'язковою. Тобто участь особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, у розгляді відповідної справи не є обов'язковою. Відповідно до ст. 74 цього Кодексу судові повідомлення здійснюються судовими повістками-повідомленнями. Судові повістки-повідомлення надсилаються особам, які беруть участь у справі з приводу вчинення процесуальних дій, в яких участь цих осіб не є обов'язковою. Судова повістка-повідомлення повинна бути вручена завчасно. Повістка-повідомлення, на відміну від судової повістки про виклик, не містить зобов'язання щодо вручення з повідомленням про отримання адресатом та щодо строку її вручення (*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 вересня 2009 р. //Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 9(121). — С. 7).*

РЕКОМЕНДАЦІЙНІ РОЗ'ЯСНЕННЯ

Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо застосування окремих норм цивільного законодавства³⁷

1. Захист гідності, честі, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди

1. Порушенням ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР) є втручання судів у право редакції газети на свободу вираження поглядів, яке не було необхідним у демократичному суспільстві; незабезпечення балансу між потребою захищати репутацію позивача, який є публічною особою, та правом відповідача — редакції газети — розголошувати інформацію, яка становить суспільний інтерес у контексті виборчих дебатів.

Суди не мали достатніх підстав для того, щоб прирівняти журналіста до редакції газети, котра опублікувала авторське твердження, що дискредитувало іншу особу; не врахували того факту, що оскаржувана інформація була широко розповсюджена до її публікації, подана нейтрально й точно передала у відповідній статті зміст обвинувачення, висунутого відносно позивача під час прес-конференції (*постанова від 7 лютого 2011 р. № 6-3цс10*).

2. Право власності

1. З урахуванням положень ч. 1 ст. 15, ст. 392 Цивільного кодексу (далі — ЦК) України власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

За змістом наведених норм права потреба в такому способі захисту права власності виникає тоді, коли наявність суб'єктивного права власника не підтверджена відповідними доказами, підлягає сумніву, не визнається іншими особами або ними оспорується, а не в тому разі, коли цими особами не виконується відповідне рішення суду, ухвалене раніше (*постанова від 4 квітня 2011 р. № 3-18гс11*).

2. При виході з колективного підприємства, утвореного в процесі приватизації шляхом викупу у грудні 1993 року, застосовується законодавство, яке діяло на той час — статті 20, 21, 23, 30 Закону України «Про власність», згідно з якими суб'єктом права колективної власності є колективне підприємство, а не члени колективу цього підприємства, оскільки підставою виникнення права колективної власності був викуп трудовим колективом. У зв'язку з цим член колективного підприємства, який припинив трудові відносини з підприємством (травень 1996 року), має право на

³⁷ Рекомендаційні роз'яснення підготували заступник Голови ВССУ М. П. Пшонка та суддя ВССУ О. С. Ткачук // *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. — 2011. — № 1. — С. 78—85; № 2. — С. 45—47; Інформаційні листи Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо застосування окремих норм цивільного законодавства від 08.06.2011 р., 26.07.2011 р., 05.12.2011 р., 16.01.2012 р.

одержання вартості визначеного вкладу в придбання об'єкта приватизації, а не частки в майні підприємства, пропорційного вкладу.

Проте якщо законодавством на час виникнення спору (2007 рік) чи статутом колективного підприємства визначено, що члени трудового колективу є власниками майна колективного підприємства у вигляді паїв, то суд при стягненні частки майна підприємства має керуватися статтею 41 Конституції України, статтями 4, 5, 356, ч. 3 ст. 358 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) (*постанова від 28 листопада 2011 р. № 6-50цс11*).

3. Відповідно до ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Відповідно до положення ст. 365 ЦК України вимога про попереднє внесення на депозитний рахунок суду вартості частки в спільному майні в разі припинення права власності за вимогою інших співвласників є однією з основних умов ухвалення рішення про позбавлення особи майна без її згоди, інакше буде вважатися, що особа незаконно позбавлена майна (*постанова від 12 вересня 2011 р. № 6-27цс11*).

4. Виходячи зі змісту частин 1 і 2 ст. 331 ЦК України, ч. 1 ст. 182 ЦК України та п. 8 Тимчасового положення про порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно, право власності на новостворене нерухоме майно виникає у особи, яка створила це майно, після закінчення будівництва об'єкта нерухомості, введення його в експлуатацію, отримання свідоцтва про право власності та реєстрації права власності.

Отже, до прийняття об'єкта новоствореного нерухомого майна до експлуатації та його державної реєстрації право власності на цей об'єкт не виникає.

До виникнення права власності на новозбудоване нерухоме майно право власності існує лише на матеріали, обладнання та інше майно, що було використано в процесі будівництва (ч. 3 ст. 331 ЦК України), відтак, ст. 331 ЦК України не передбачена можливість визнання права власності на недобудоване нерухоме майно в судовому порядку (*постанова від 19 вересня 2011 р. № 3-82гс11*).

5. Статтею 392 ЦК України встановлено, що власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Частиною 1 ст. 182 ЦК України встановлено, що право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації.

Порядок проведення державної реєстрації прав на нерухомість та підстави відмови в ній встановлюються законом (ч. 4 ст. 182 ЦК України, ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень»).

Згідно з п. 6.1 Тимчасового положення про порядок реєстрації прав власності на нерухоме майно, затвердженого наказом Міністерства юстиції України № 7/5 від 7 лютого 2002 року (в редакції на момент виникнення спірних правовідносин), встановлено, що оформлення права власності на об'єкти

нерухомого майна провадиться з видачею свідоцтва про право власності місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування.

Судом правильно встановлено, що головне управління комунальної власності міста здійснює оформлення та видачу свідоцтва про право власності на нерухоме майно і, не перебуваючи з позивачем у правовідносинах щодо здійснення ним прав володіння, користування та розпорядження майном, щодо якого заявлено позовні вимоги про визнання права власності, не оспорує та не претендує на таке право, а відмовляє в оформленні та видачі свідоцтва з підстав ненадання всіх необхідних документів для оформлення права власності (*постанова від 20 червня 2011 р. № 3-60зс11*).

3. Земельне право

1. Обов'язковою умовою фактичного використання земельної ділянки є наявність у особи, що її використовує, правовстановлюючих документів на цю земельну ділянку, а відсутність у неї таких документів є самовільним зайняттям земельної ділянки (*постанова від 22 листопада 2010 р. № 3-27зс10*).

2. З урахуванням положень статей 116, 124 Земельного кодексу України однією з основних умов передачі в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, є наявність рішення сесії відповідної ради про надання земельної ділянки в оренду (п. 34 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р.) (*постанова від 22 листопада 2010 р. № 3-23зс10 та ін.*).

3. Законодавча зміна граничного розміру орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності є підставою для перегляду розміру орендної плати, встановленої умовами договору. Це не є порушенням принципу свободи договору, оскільки передбачено як ст. 632, 651 ЦК України, так і ст. 30 Закону України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. (*постанова від 6 грудня 2010 р. № 3-50зс10 та ін.*).

4. Встановивши, що земельні ділянки незаконно вибули з державної власності, та визнавши державні акти на право власності на земельні ділянки недійсними, оскільки спірні земельні ділянки первинним власникам у встановленому законом порядку не надавалися, рішення селищної Ради, на підставі якого відповідачам видані зазначені державні акти, було підробленим, спірні земельні ділянки належать до земель водного фонду та знаходяться в межах прибережної захисної служби і згідно зі статтями 60, 61 Земельного кодексу України не могли надаватися відповідачам для зазначеного в державних актах цільового призначення, порушено вимоги п. 12 Перехідних положень розділу Х ЗК України, оскільки землі знаходяться поза межами населеного пункту і селищною Радою не могли надаватися, суди безпідставно відмовили у позові про витребування майна з чужого незаконного володіння, не застосували положення статей 387, 388 ЦК України (*постанова від 26 вересня 2011 р. № 6-34зс11*).

5. Відповідно до вимог п. 12 Перехідних положень розділу Х ЗК України селищна Рада не мала права розпоряджатися земельною ділянкою та передавати її в оренду, оскільки земельна ділянка хоча й

знаходиться в адміністративних межах селищної Ради, проте розташована поза межами населеного пункту цього селища (*постанова від 19 вересня 2011 р. № 6-23цс 11*).

6. Враховуючи положення ст. 120 ЗК України та ст. 377 ЦК України (в редакції, чинній на час спірних правовідносин — грудень 2008 року), із виникненням права власності на будівлю чи споруду до власника переходить право власності на частину земельної ділянки, на якій розташована належна йому на праві власності будівля чи споруда; на земельну ділянку, що перевищує ці розміри (зокрема, ту, яка необхідна для їх обслуговування), право власності виникає на загальних підставах та у порядку, визначених чинним законодавством.

Такий порядок визначено ст. 116 ЗК України, згідно з якою набуття права власності або права користування ділянкою із земель державної або комунальної власності набувається за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень, визначених цим кодексом, або за результатами аукціону. Пунктом 34 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування» передбачено, що до виключної компетенції відповідної ради належить вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин, які розглядаються виключно на пленарному засіданні ради — сесії.

Отже, визнання судом за особою права власності на земельну ділянку у наведених вище випадках законодавством не передбачено (*постанова від 14 листопада 2011 р. № 3-119с11*).

7. Положення ст. 125 ЗК України, яке діяло на момент ухвалення рішення — 29 квітня 2010 року, про те, що право власності та право постійного користування на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, не може бути застосовано до правовідносин, які виникли у 1985 році, коли юридична особа отримала державний акт на право постійного користування землею, а у 1995 році була перетворена в закрите акціонерне товариство. Це пов'язано із дією ч. 3 ст. 30 ЗК (в редакції на момент виникнення спірних правовідносин) про те, що при передачі підприємствами, установами і організаціями будівель та споруд іншим підприємствам, установам і організаціям разом з цими об'єктами до них переходить право користування земельною ділянкою, на якій знаходяться зазначені будівлі та споруди. Аналогічна норма міститься і у ч. 2 ст. 120 нині діючого ЗК України.

У п. 2 постанови Кабінету Міністрів України № 449 від 2 квітня 2002 року «Про затвердження форми державного акта на право власності за земельну ділянку та державного акта на право постійного користування земельною ділянкою» зазначено, що раніше видані такі державні акти залишаються чинними і підлягають заміні у разі добровільного звернення громадян або юридичних осіб.

Отже, право постійного користування земельною ділянкою, набуте юридичною особою у 1985 році в установленому законом порядку, не втрачається, а зберігається до його належного переоформлення (*постанова від 26 вересня 2011 р. № 6-14цс11*).

4. Зобов'язання, що виникають з договорів та інших правочинів

1. Наявність судового рішення про задоволення вимог кредитора, яке не виконано боржником, не припиняє правовідносин сторін договору, не звільняє останнього від відповідальності за невиконання грошового зобов'язання та не позбавляє кредитора права на отримання сум, передбачених ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки належним виконанням зобов'язання є виконання, у результаті якого припиняються права та обов'язки сторін зобов'язання (ст. 599 ЦК України) (*постанова від 20 грудня 2010 р. № 3-57гс10*).

2. Банк як фінансова установа, отримавши у встановленому законом порядку банківську ліцензію та відповідний письмовий дозвіл на здійснення операцій з валютними цінностями, який є генеральною ліцензією на валютні операції, має право здійснювати операції з надання кредитів в іноземній валюті (п. 2 ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України № 15-93 від 19 лютого 1993 р. «Про систему валютного регулювання і валютного контролю»).

Щодо вимог підп. «в» п. 4 ст. 5 цього Декрету, який передбачає наявність індивідуальної ліцензії на надання і одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, якщо терміни і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі, то на даний час законодавством не встановлено межі термінів і сум надання або одержання кредитів в іноземній валюті (*постанова від 21 березня 2001 р. № 6-7гс11*).

3. Відповідно до ч. 1 ст. 559 ЦК України припинення договору поруки пов'язується зі зміною основного зобов'язання за відсутності згоди поручителя на таку зміну та за умови збільшення обсягу відповідальності поручителя. При цьому обсяг зобов'язань поручителя визначається як умовами договору поруки, так і умовами основного договору, яким визначено обсяг зобов'язань боржника, забезпечення виконання яких здійснює поручитель.

Зокрема в договорі поруки передбачена можливість зміни розміру процентів та строків їх виплати, а ця умова стала результатом домовленості сторін, отже, поручитель дав згоду на зміну розміру процентів (*постанова від 17 січня 2011 р. № 3-62гс10*).

4. Предметом іпотеки згідно з положенням ч. 2 ст. 5 Закону України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. може виступати нерухоме майно, зокрема, якщо його будівництво не завершено, яке стане власністю іпотекодавця після укладення іпотечного договору, за умови, що іпотекодавець може документально підтвердити право на набуття ним у власність відповідного нерухомого майна у майбутньому, так і майнові права на нерухоме майно, які можуть бути відчужені іпотекодавцем і на які може бути звернене стягнення (*постанова від 29 грудня 2010 р. № 3-34гс10*).

5. З урахуванням вимог ч. 4 ст. 3, ст. 18 Закону України «Про іпотеку» в іпотечному договорі можуть погоджуватися істотні умови кредитування до укладення в майбутньому кредитного договору, яким будуть встановлені конкретно визначені зобов'язання сторін (*постанова від 15 листопада 2010 р. № 3-15гс10 та ін.*).

6. Достроково розриваючи договір з посиланням на фінансову кризу, суд не врахував положень ч. 2 ст. 652 ЦК України, оскільки закон пов'язує можливість розірвання договору безпосередньо не з наявністю істотної зміни обставин, а з наявністю одночасно чотирьох умов, визначених цією нормою права, при істотній зміні обставин (*постанова від 21 лютого 2011 р. № 3-10гс11*).

7. За відсутності визначення договором банківського рахунка розміру процентів за користування банком грошовими коштами клієнта та у разі неприйняття банком вкладів на вимогу (ч. 2 ст. 1070 ЦК України) банк відповідно до вимог ч. 1 ст. 1061 ЦК України зобов'язаний виплатити проценти в розмірі облікової ставки Національного банку України (*постанова від 13 грудня 2010 р. № 3-58з10*).

8. Аналіз ст. 625 ЦК України вказує на те, що наслідки прострочення боржником грошового зобов'язання у вигляді інфляційного нарахування на суму боргу та 3 % річних не є санкціями, а виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів, а тому ці кошти нараховуються незалежно від вини боржника та незалежно від сплати ним неустойки (пені) за порушення виконання зобов'язання.

У зв'язку з цим дія мораторію відповідно до ст. 85 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. на них не поширюється (*постанова від 15 листопада 2010 р. № 3-11зс10*).

9. Ототожнення правових підстав недійсності правочину з підставами звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань, що виникли з такого правочину, є помилковим у зв'язку з тим, що такі підстави різні за своєю правовою природою та характером правовідносин (*постанова від 13 грудня 2010 р. № 3-53зс10*).

10. Якщо майно відчужено за відплатним договором, то відповідно до ч. 1 ст. 388 ЦК України власник має право витребувати це майно від добросовісного набувача лише у разі, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно, поза їх волею (було загублене, викрадене, вибуло з їхнього володіння іншим шляхом). Наявність у діях власника майна волі на передачу цього майна, зокрема при укладенні договору оренди, виключає можливість його витребування від добросовісного набувача (*постанова від 6 грудня 2010 р. № 3-13з10*).

11. У разі невиконання страхувальником без поважних причин обов'язків, передбачених статтями 22, 32 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 1 липня 2004 р., він позбавляється права на відшкодування шкоди за його винні дії страховиком у порядку, визначеному ст. 1194 ЦК України (*постанова від 24 грудня 2010 р. № 6-1зс10*).

12. Суди дійшли правильного висновку про визнання недійсним договору купівлі-продажу нежитлових приміщень, укладеного між товариством з обмеженою відповідальністю (далі — ТОВ) і фізичною особою, оскільки встановлено, що директор товариства не мав належним чином оформлених повноважень на укладення такого договору з огляду на те, що відповідно до п. «і» ст. 41, статей 59, 62 Закону України «Про господарські товариства» та п. 9. 6 статуту ТОВ укладення оспорюваного правочину належить до виключної компетенції зборів учасників товариства й для подальшого визнання такого договору дійсним необхідно було їх затвердження саме зборами учасників товариства. Судами також правильно встановлено, що подальші дії товариства не свідчать про схвалення угоди учасниками товариства, тому й підстав для визнання такої угоди дійсною на підставі ст. 63 Цивільного кодексу

УРСР (аналогічна ч. 2 ст. 241 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) не було (*постанова від 28 лютого 2011 р. № 6-2цс11*).

13. Положення ст. 652 ЦК України пов'язує можливість розірвання договору безпосередньо не з наявністю істотної зміни обставин, а з наявністю одночасно чотирьох умов, визначених ч. 2 ст. 652 цього Кодексу, при істотній зміні обставин.

Позивач — позичальник, який був заінтересований в укладанні кредитних договорів, не надав достатніх доказів про те, що у зв'язку з фінансовою кризою виконання генеральної угоди та кредитних договорів сторонами призвело до порушення його майнових інтересів і позбавлення його того, на що він розраховував при їх укладенні (*постанова від 23 травня 2011 р. № 3-47гс11*).

14. Згідно зі статтями 6, 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

У зв'язку з цим висновок суду про те, що укладення іпотечного договору є для товариства неприбутковим правочином, позбавленим будь-якого економічного сенсу, є помилковим (*постанова від 16 травня 2011 р. № 3-31гс11*).

15. У випадку підписання особою з банком іпотечного договору від імені товариства як головою правління за умови, що така особа одночасно є генеральним директором концерну і уклала із банком кредитний договір, суд неправильно дійшов висновку про порушення положень ч. 3 ст. 238 ЦК України, яка передбачає, що представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є. Вказана норма права встановлює заборону на укладення правочину, в якому один представник одночасно виступає від імені декількох контрагентів. Незважаючи на те, що іпотечний договір був укладений в інтересах концерну, сторонами в ньому є банк і товариство (*постанова від 16 травня 2011 р. № 3-31гс11*).

16. Господарське товариство є власником майна, переданого йому у власність засновниками та учасниками у вигляді внесків, а управління товариством здійснюють його органи. Статтею 10 Закону України «Про господарські товариства» визначено права учасників господарського товариства. Ця норма не наділяє учасника товариства суб'єктивним правом на здійснення повноважень власника майна товариства, тому такий учасник не належить до тих суб'єктів, котрі мають право оспорити договір, укладений між юридичними особами. Крім того, угода між товариством та іншою юридичною особою не зачіпає його прав, а учасники господарського товариства не наділені правом звертатися до суду за захистом прав та інтересів інших учасників товариства і самого товариства поза відносинами представництва, а також обґрунтовувати свої вимоги порушенням прав інших учасників товариства (*постанова від 16 травня 2011 р. № 3-31гс11*).

17. Правила ст. 220 ЦК України щодо можливості визнання договору купівлі-продажу дійсним не поширюється на об'єкти нерухомості, оскільки такий правочин підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Це пов'язано з тим, що момент вчинення такого правочину відповідно до положень статей 210, 640 ЦК України пов'язується з державною реєстрацією, тому правочин є

неукладеним і таким, що не породжує для сторін прав та обов'язків (*постанова від 18 квітня 2011 р. № 3-28зс11*).

18. Правовідносини з постачання фізичним особам електричної енергії регулюються ст. 714 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), статтями 24—27 Закону України «Про електроенергетику», Правилами користування електричною енергією для населення. Зазначені правовідносини є договірними.

Підстави та порядок складання акта про порушення споживачем правил користування електричною енергією, у тому числі актів, що засвідчують факти її розкрадання, врегульовано, зокрема, п. 53 зазначених вище Правил. З урахуванням положень статей 15, 16 ЦК України не є належним способом захисту судом цивільних прав та інтересів особи пред'явлення позову про визнання акта про порушення правил користування електричною енергією недійсним. Це стосується і справ про стягнення збитків, завданих позаобліковим споживанням електричної енергії. Складений працівниками обленерго акт є лише фіксацією порушення, яке було виявлено під час проведення постачальником енергії перевірки дотримання наведених вище Правил. Згідно зі ст. 57 ЦПК України такий акт є лише доказом, який у разі виникнення спору повинен оцінюватися судом відповідно до вимог ст. 212 ЦПК України (*постанова від 6 червня 2011 р. № 6-4зс11*).

19. Зі змісту виданої позивачем довіреності чітко вбачається, що вона видана тільки для правовідносин з питань користування та розпорядження належними йому земельними ділянками, і лише для цих відносин представник був наділений правом укладати певні правочини (договори). Отже, вчинення представником на підставі цієї довіреності третейського застереження (третейської угоди) у договорі купівлі-продажу належних позивачеві земельних ділянок, є виходом представника за межі наданих йому повноважень та порушенням положення ч. 2 ст. 203 ЦК України, в якій зазначено, що особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

Крім того, згідно зі статтями 2, 5, 12 Закону України «Про третейські суди» сторони можуть укласти третейську угоду у вигляді третейського застереження та передати спір на розгляд третейському суду. Проте вчинення такого правочину не аналогічне повноваженню, яке видане позивачем у своїй довіреності, оскільки укладання третейської угоди, а в подальшому участь у третейському розгляді, передбачає домовленість сторін як на визначення спору, який розглядатиметься у цьому суді, так і на визначення конкретного чи постійно діючого третейського суду, місця розгляду справи, а також його регламенту (*постанова від 30 травня 2011 р. № 6-13зс11*).

20. За змістом ст. 21 Закону України «Про оренду землі» розмір та умови орендної плати, що зазначені в договорі оренди, не можуть суперечити чинному на час укладання договору законодавству.

Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» від 19 серпня 2008 р. № 725/2008 встановлено розмір орендної плати не менше 3 % визначеної відповідно до законодавства вартості земельної ділянки. Цей Указ набрав чинності з дня його опублікування, та в його тексті відсутнє посилення про поширення його дії на договори, укладені до набрання ним чинності. Оскільки зазначений Указ має рекомендаційний характер, і, крім того, він

набрав чинності після укладання договору оренди між сторонами, тому змінити розмір орендної плати можна лише за згодою сторін (*постанова від 25 червня 2011 р. № 6-17цс11*).

21. Задовольняючи позов у частині розірвання договору оренди земельної ділянки, суди правильно встановили та керувалися тим, що відповідач (ТОВ СГП) систематично не виконував обов'язків, передбачених статтями 24, 25 Закону України «Про оренду землі» та умовами договору; не сплачував орендної плати за 2008—2009 рр. у встановлений договором строк, а виплатив указану суму лише після звернення позивача до суду (*постанова від 25 червня 2011 р. № 6-17цс11*).

22. Відповідно до ч. 1 ст. 543 ЦК України у разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-якого з них окремо. Отже, за законом у цьому випадку немає обов'язкової процесуальної співучасті.

З огляду на те, що у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники (стаття 554 ЦК України); поручителі несуть самостійну відповідальність перед кредитором за порушення зобов'язань боржником, оскільки вони перебувають у самостійних договірних відносинах, банк має право вимагати виконання обов'язку в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо, у цій справі лише від поручителів, які відповідають перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник (*постанова від 19 грудня 2011 р. № 6-84цс11*).

23. Виходячи з положень ч. 1 ст. 553, ч. 1 ст. 554 ЦК України, поручитель хоч і пов'язаний з боржником зобов'язальними правовідносинами, проте він є самостійним суб'єктом у відносинах із кредитором; має право висувати заперечення проти вимог кредитора і в тому разі, коли боржник від них відмовився або визнав свій борг (ч. 2 ст. 555 ЦК України).

За положеннями ч. 1 ст. 559 ЦК України порука припиняється з припиненням забезпеченого нею зобов'язання, а також у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності.

Оскільки банк відповідно до умов кредитного договору збільшив процентну ставку за кредитом, у тому числі у зв'язку з порушенням позичальником кредитної дисципліни, але без згоди поручителя у порушення п. 2.1 договору поруки, то підстав для покладання відповідальності на останнього за невиконання або неналежне виконання позичальником своїх зобов'язань перед банком немає, оскільки порука припинилася (*постанова від 19 грудня 2011 р. № 6-67цс11*).

24. Збільшення процентної ставки за договором про іпотечний кредит в односторонньому порядку було правомірним, оскільки договір укладено сторонами на власний розсуд із дотриманням вимог чинного на той час законодавства (лютий 2008 року) та з повідомленням позичальника в порядку, встановленому кредитним договором. Рішення банку про підвищення процентної ставки з 1 лютого 2009 року прийнято до набрання чинності Законом України від 12 грудня 2008 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони банком змінювати умови договору банківського вкладу та кредитного договору в односторонньому порядку», яким ЦК України доповнено ст. 1056-1, а

тому зазначені норми не підлягають застосуванню до спірних правовідносин. (*постанова від 19 грудня 2011 р. № 6-63цс11*).

25. Відповідно до статті 5 Закону України «Про третейські суди», ст. 17 ЦПК України сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, встановлених законом. На час виникнення спірних правовідносин (лютий 2008 року) вказаний Закон України не містив заборони на укладення третейської угоди, яка була у виді третейського застереження у кредитному договорі.

З урахуванням викладеного, а також висновків, що містяться у рішенні Конституційного Суду України від 10 січня 2008 р. № 1-рп/2008 (справа про завдання третейського суду), у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12 червня 2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» третейська угода про передання спору на розгляд третейського суду не є відмовою від права на звернення до суду, а є одним із способів реалізації права на захист своїх прав, гарантованих Конституцією України (ч. 5 ст. 55), тому суд не мав підстав для визнання третейської угоди недійсною (*постанова від 26 грудня 2011 р. № 6-75цс11*).

26. Статтею 601 ЦК України встановлено, що зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги.

Не допускається зарахування зустрічних вимог, зокрема у випадках, встановлених договором або законом (ч. 5 ст. 602 ЦК України).

Відповідно до статей 91, 93, 96 Закону України «Про банки і банківську діяльність» у процесі ліквідаційної процедури банку визначається заборгованість кожному кредитору банку та встановлюється черговість і порядок погашення вимог кредиторів, що унеможливує індивідуальне задоволення вимог окремого кредитора позачергово шляхом проведення зарахування зустрічних однорідних вимог (зокрема, кредиту та банківського вкладу) (*постанови від 24 жовтня 2011 р. № 3-112гс11; від 03 жовтня 2011 року № 3-86гс11*).

27. Відповідно до ч. 2 ст. 58, ст. 85 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банк не відповідає за невиконання або несвоєчасне виконання зобов'язань у разі оголошення мораторію на задоволення вимог кредиторів; протягом дії мораторію не нараховуються неустойка (штраф, пеня), інші фінансові (економічні) санкції за невиконання чи неналежне виконання грошових зобов'язань і зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів).

Оскільки банк не виконав взяті на себе зобов'язання щодо перерахування належних заявнику грошових коштів з його поточного вкладного рахунку на рахунок в іншому банку згідно з вимогами ст. 1073 ЦК України, то у банку виник майновий обов'язок сплатити проценти за користування грошовими коштами та з урахуванням вимог ст. 32 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» — сплатити пеню за неналежне виконання зобов'язань. Проте у зв'язку з введенням з 15 березня 2009 року мораторію в банку виконання ним майнових зобов'язань було зупинено, неустойка (штраф, пеня) за неналежне виконання грошових зобов'язань не нараховувались, тому суд правильно зобов'язав банк сплатити позивачу проценти за користування грошовими коштами на

розрахунковому рахунку (оскільки це не є санкцією), а також пеню з часу надання банку доручення про перерахування грошових коштів до 15 березня 2009 року (*постанова від 17 жовтня 2011 р. № 6-42цс11*).

28. Враховуючи положення ст. 2 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», яка визначає сферу дії цього Закону; ст. 1, що містить вичерпний перелік суб'єктів, на яких поширюється дія цього Закону, та у якій наведено визначення фінансової послуги, вбачається, що сфера дії зазначеного Закону за суб'єктним складом учасників є обмеженою і не поширюється: по-перше, на юридичних осіб, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами; по-друге, на фізичних осіб, які не є суб'єктами підприємницької діяльності.

Оскільки спір виник між фізичними особами про стягнення боргу за договором позики, то право позикодавця, який не є ні юридичною особою, ні суб'єктом підприємницької діяльності, які відповідно до цього Закону мають право здійснювати діяльність з надання фінансових послуг, на отримання від позичальника обумовлених договором позики процентів за користування грошима регулюється статтями 1046—1048 ЦК України, а не вказаним вище Законом (*постанова від 26 грудня 2011 р. № 6-85цс11*).

29. Зміст корпоративних прав особи визначено у ст. 167 Господарського кодексу України (далі — ГК України) — це права особи, частка якої визначається у статутному капіталі (майні) господарської організації, що включають правомочність на участь такої особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) цієї організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами.

Набуття сторонами корпоративних прав у господарському товаристві не позбавляє їх права на укладення між собою цивільного-правового договору позики, не пов'язаного зі статутною діяльністю товариства. Отже, у разі виникнення спору щодо його виконання правовідносини регулюються ст. 1046 ЦК України, а не ст. 167 ГК України (*постанова від 14 листопада 2011 р. № 6-43цс11*).

30. Висновок суду про те, що умова кредитного договору про можливість зміни з ініціативи банку розміру процентів за користування кредитом (пропозиція надіслана 18 листопада 2008 року про зміну розміру процентів з 20 листопада 2008 року) є несправедливою та суперечить статтям 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів», а також, що ст. 1056-1 ЦК України про заборону в односторонньому порядку змінювати розмір процентів має зворотну дію в часі, є неправильним.

Відповідно до ч. 1 ст. 58 Конституції України та ст. 5 ЦК України акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли з дня набрання ним чинності, і не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують цивільну відповідальність особи.

ЦК України доповнено ст. 1056-1 (про заборону банку змінювати розмір процентів за користування кредитом в односторонньому порядку), законом від 12 грудня 2008 року, який набрав чинності 10 січня 2009 року. Цей закон не скасовує і не пом'якшує цивільну відповідальність особи, відтак не має зворотної дії в часі (*постанова від 12 вересня 2011 р. № 6-16цс11*).

31. Стаття 599 ЦК України передбачає, що зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином.

Відповідно до ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Виходячи з положень зазначеної норми, наслідки прострочення боржником грошового зобов'язання у вигляді інфляційного нарахування на суму боргу та трьох процентів річних виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредитором.

При цьому вказана норма права не обмежує права кредитора звернутися до суду за захистом свого права, якщо грошове зобов'язання не виконується й після вирішення судом питання про стягнення основного боргу.

Оскільки чинне законодавство не пов'язує припинення зобов'язання з ухваленням судового рішення чи відкриттям виконавчого провадження з його примусового виконання, а наявність судових актів про стягнення заборгованості не припиняє грошових зобов'язань та не виключає його відповідальності за порушення строків розрахунків, тому висновок суду про те, що сплата інфляційних нарахувань та трьох процентів річних може бути лише як невід'ємна частина вимоги про сплату основного боргу є необґрунтованою, оскільки ст. 599 ЦК України передбачено, що зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином (*постанова від 12 вересня 2011 р. № 3-73гс11*).

32. Висновок суду про те, що мирова угода, затверджена судом, не може вважатися зобов'язанням у цивільно-правовому розумінні, оскільки її укладення, затвердження і виконання регламентовано положеннями процесуального законодавства та Закону України «Про виконавче провадження», тому відсутні підстави для застосування ст. 625 ЦК України є необґрунтованим.

Стаття 625 ЦК України не обмежує права кредитора звернутися до суду за захистом свого права, якщо грошове зобов'язання не виконується й після вирішення судом питання про стягнення основного боргу.

Отже, чинне законодавство не пов'язує припинення зобов'язання з ухваленням судового рішення чи відкриттям виконавчого провадження з його примусового виконання, а наявність судових актів про стягнення заборгованості не припиняє грошових зобов'язань та не виключає його відповідальності за порушення строків розрахунків (*постанова від 4 липня 2011 р. № 3-65гс11*).

33. Стаття 599 ЦК України передбачає, що зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином.

Відповідно до ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

За змістом цієї норми закону нарахування інфляційних втрат на суму боргу і трьох процентів річних входять до складу грошового зобов'язання і є особливою мірою відповідальності боржника за прострочення грошового зобов'язання; ці кошти нараховуються незалежно від вини боржника та незалежно від ухвалення рішення суду про присудження суми боргу, відкриття виконавчого провадження чи його зупинення відповідно до Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу». Цей Закон не звільняє боржника від сплати інфляційних втрат на суму боргу та трьох процентів річних, завданих його простроченням, оскільки пунктом 1.4 ст. 1 встановлено вичерпний перелік сум коштів, що підпадають під визначення заборгованості при застосуванні цього Закону (*постанова від 24 жовтня 2011 р. № 6-38цс11*).

34. Статтею 15 ЦК України передбачено право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа також має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного судочинства.

Отже, об'єктом захисту є порушене, невизнане або оспорюване право чи цивільний інтерес, саме вони є підставою для звернення особи за захистом свого права із застосуванням відповідного способу захисту. Такі способи захисту передбачені ст. 16 ЦК України.

Правовідносини з приводу постачання фізичним особам електричної енергії регулюються ст. 714 ЦК України, статтями 24—27 Закону України «Про електроенергетику», Правилами користування електричною енергією для населення та Методикою визначення обсягу та вартості електричної енергії, не облікованої внаслідок порушення споживачами правил користування електричною енергією.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про електроенергетику» споживання електричної енергії можливе лише на підставі договору з енергопостачальником. Споживач енергії несе відповідальність за порушення умов договору з енергопостачальником та Правил користування електроенергією для населення згідно із законодавством України.

У разі виявлення представником енергопостачальника порушення споживачем правил користування електричною енергією складається акт.

Разом з тим такий акт є лише фіксацією порушення, яке було виявлено під час проведення постачальником енергії, перевірки дотримання вказаних вище Правил, у разі виникнення спору він буде наданий як доказ, який повинен оцінюватися судом відповідно до вимог ст. 212 ЦПК України; його оскарження не передбачено чинним законодавством або договором як спосіб захисту судом цивільних прав та інтересів особи (*постанова від 12 вересня 2011 р. № 6-25цс11*).

35. Правовідносини з постачання фізичним особам електричної енергії регулюються ст. 714 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), ст.ст. 24—27 Закону України «Про електроенергетику», Правилами користування електричною енергією для населення. Вказані правовідносини є договірними.

Підстави та порядок складання акта про порушення споживачем правил користування електричною енергією, у тому числі актів, що засвідчують факти її розкрадання, врегульовано, зокрема, п. 53 зазначених вище Правил.

З урахуванням положень ст.ст. 15, 16 ЦК України не є належним способом захисту судом цивільних прав та інтересів особи пред'явлення позову про визнання акта про порушення правил користування електричною енергією недійсним. Це стосується і справ про стягнення збитків, завданих позаобліковим споживанням електричної енергії. Складений працівниками обленерго акт є лише фіксацією порушення, яке було виявлено під час проведення постачальником енергії перевірки дотримання наведених вище Правил. Згідно зі ст. 57 ЦПК України такий акт є лише доказом, який у разі виникнення спору повинен оцінюватися судом відповідно до вимог ст. 212 ЦПК України (*постанова від 6 червня 2011 р. № 6-4цс11*).

5. Справи, що виникають із сімейних правовідносин

1. Скасування в судовому порядку усиновлення дитини, що відбулося за погодженням чоловіка і дружини, лише за позовом останньої є порушенням національними судами ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки скасування усиновлення не було підкріплене відповідними доказами й достатніми підставами, які б виправдали втручання в сімейне життя чоловіка, який позову не пред'являв (Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Курочкін проти України»). Крім того, вказавши, що проживання дитини в сім'ї є неможливим, національні суди не врахували того, що на момент розгляду справи подружжя вже розлучилося й однією сім'єю не проживало. Натомість дитина проживала однією сім'єю із батьком (усиновлювачем). Суди не дослідили менш суворі альтернативні заходи, які б забезпечили усунення недоліків у вихованні та розвитку дитини, на які посилався заявник, і не з'ясували, чи виконала держава свій обов'язок зі збереження єдності сім'ї (*постанова від 23 травня 2011 р. № 6-11цс11*).

2. Встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю, відтак і встановлення належності їм майна на праві спільної власності на підставі ст. 74 СК України пов'язується з набранням законної сили рішенням суду, яким такі юридичні факти встановлені. У зв'язку з цим визнання недійсним на підставі ст. 578 ЦК України та ст. 6 Закону України «Про іпотеку» договору іпотеки, який був укладений за два роки до цього не впливає на зміст правовідносин, які склалися у зв'язку із укладенням такого договору, оскільки на момент укладення оспорюваного правочину єдиним власником спірної квартири (предмета іпотеки) був чоловік, який при посвідченні договору зазначив, що на момент придбання квартири фактичних шлюбних відносин ні з ким не підтримував (*постанова від 7 листопада 2011 р. № 6-44цс11*).

6. Справи щодо зобов'язання вчинити певні дії

1. Питання відключення від мереж централізованого опалення регулюється Правилами надання послуг з централізованого опалення, постачання холодної та гарячої води і водовідведення (далі — Правила), затвердженими постановою Кабінету Міністрів України № 630 від 21 липня 2005 р., які з метою захисту прав усіх мешканців багатоквартирних будинків передбачають відключення від мереж

централізованого опалення та постачання гарячої води не окремих квартир багатоквартирного будинку з ініціативи їх власників або наймачів, а відключення цілих багатоквартирних будинків з ініціативи споживачів.

Відповідно до п. 25 Правил відключення споживачів від мереж централізованого опалення та постачання гарячої води здійснюється у порядку, що затверджується центральним органом виконавчої влади з питань житлово-комунального господарства.

Порядком відключення окремих житлових будинків від мереж централізованого опалення та постачання гарячої води при відмові споживачів від централізованого теплопостачання, затвердженим наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 22 листопада 2005 р. № 4 і зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 9 грудня 2005 р. за № 1478/11758 (у редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин (січень 2008 р.), зі змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства з питань житлово-комунального господарства від 6 листопада 2007 р. № 169), установлено, що таке відключення відбувається на підставі рішення постійно діючої міжвідомчої комісії, створеної органом місцевого самоврядування або місцевим органом виконавчої влади.

Таким чином, правовий аналіз зазначених норм дає підстави для висновку про те, що під час розгляду справ про зобов'язання організації видати технічні умови для відключення квартири від мереж централізованого опалення та постачання гарячої води судам необхідно з'ясувати та дати оцінку: об'єкту відключення (весь багатоквартирний будинок чи квартира); змісту рішення постійно діючої міжвідомчої комісії, зокрема, умові, за наявності якої комісія дозволила відключити приміщення від мережі (*постанова від 16 травня 2011 р. № 6-9гс11*).

7. Справи про відшкодування шкоди

1. При вирішенні позову про стягнення збитків у вигляді неодержаних доходів через несвоєчасне виконання банком кредитних зобов'язань (неперерахування кредитного траншу) суди мають враховувати зміст статей 611, 623 ЦК України, згідно з якими у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема відшкодування збитків; боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторів завдані цим збитки. Розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором.

З урахуванням наведеного та згідно зі ст. 22 ЦК України для застосування такої міри відповідальності як стягнення збитків потрібна наявність всіх чотирьох елементів складу цивільного правопорушення: протиправної поведінки, збитків, причинного зв'язку між протиправною поведінкою боржника та збитками, вини. За відсутності хоча б одного з цих елементів цивільно-правова відповідальність не настає. Оскільки на підставі умов кредитного договору судами встановлено правомірність дій банку при відмові у наданні чергового кредитного траншу, то цивільно-правова відповідальність для банку настати не може (*постанова від 4 липня 2011 р. № 3-59гс11*).

2. Статтями 4 і 11 Закону України «Про охорону праці» передбачено повне відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що включає й повне відшкодування працівникові втраченого заробітку. Статтею 13 цього Закону роботодавця зобов'язано перераховувати розмір відшкодування шкоди в разі зміни вартості життя у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Крім того, ст. 34 Закону України «Про оплату праці» передбачена компенсація працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати, яка провадиться відповідно до індексу зростання цін на споживчі товари і тарифів на послуги у порядку, встановленому чинним законодавством.

Отже, враховуючи наведене, а також з урахуванням положень п. 43 Правил відшкодування шкоди власником підприємства, установи і організації або уповноваженим ним органом, заподіяної працівникові ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним трудових обов'язків (постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 1993 року № 472, чинна на час втрати працівником працездатності — червень 1994 року), у разі несвоєчасної виплати або несвоєчасного визначення сум відшкодування такої шкоди стягненню підлягає компенсація за втрату частини доходу у зв'язку із затримкою її виплати у порядку, визначеному ст. 34 Закону України «Про оплату праці» та Положенням про порядок компенсації працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів їх виплати (постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 1997 року № 1427), який діяв з 1 січня 1998 року до 31 грудня 2000 року.

З 1 січня 2001 року набув чинності Закон України від 19 жовтня 2000 року «Про компенсацію громадянам втрати частини грошових доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати». З метою реалізації цього Закону Кабінет Міністрів України постановою № 159 від 21 лютого 2001 року затвердив Порядок проведення компенсації громадянам втрати частини грошових доходів у зв'язку з порушенням термінів їх виплати, згідно з яким у разі затримки виплати компенсації підлягають щомісячні суми відшкодування шкоди, нараховані за період, починаючи з 1 січня 2001 року, а якщо таке порушення мало місце з 1 січня 1997 року до 31 грудня 2000 року, то компенсація цих сум проводиться відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 1997 року № 1427, до ліквідації заборгованості (*постанова від 19 грудня 2011 р. № 6-58цс11*).

3. Відповідно до статей 30 і 40 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» ступінь втрати працездатності потерпілим установлюється медико-соціальною експертною комісією (МСЕК) за участю Фонду соціального страхування від нещасних випадків і визначається у відсотках професійної працездатності, яку мав потерпілий до ушкодження здоров'я, а страхові виплати провадяться протягом строку, на який встановлено втрату працездатності у зв'язку із страховим випадком, і цей строк встановлюється МСЕК.

Отже, право на отримання потерпілим страхових виплат настає з дня встановлення йому МСЕК стійкої втрати професійної працездатності, а не з дня встановлення професійного захворювання, що

визначено рішенням ЛКК (*постанови від 21 листопада 2011 р. № 6-59цс11; від 19 грудня 2011 р. № 6-74цс11*).

4. Згідно зі статтями 3, 4 ЦПК України кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів; здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України.

Зважаючи на наведене, а також з урахуванням положень ст. 22 Закону України «Про охорону праці», пунктів 10, 13, 38 Правил розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві (від 25 серпня 2004 року), які визначають, що роботодавець повинен організувати розслідування нещасного випадку, для чого зобов'язаний негайно своїм наказом утворити комісію з розслідування нещасного випадку, а потерпілий у разі незгоди зі змістом акта за формою Н-5 або формою НВП чи незгоди з висновком розслідування про обставини та причини нещасного випадку має право на оскарження рішення комісії до суду; вимоги про оспорювання рішення спеціальної комісії, що містяться у затвердженому акті за формою Н-5, підлягають розгляду судом у порядку цивільного судочинства (*постанова від 28 листопада 2011 р. № 6-64цс11*).

5. Згідно з ч. 1 ст. 1191 ЦК України особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом.

Зазначена норма, що міститься в гл. 82 ЦК України та регулює правовідносини щодо відшкодування шкоди, передбачає право регресу особи в разі, якщо вона відшкодувала потерпілому шкоду, завдану іншою особою в рамках деліктних правовідносин між нею та потерпілим.

Разом з тим правовідносини, пов'язані за страхуванням різних видів, регулюються нормами гл. 67 ЦК України. У ст. 980 передбачено предмет договору страхування, а в ст. 999 ЦК України визначено, що до відносин, що впливають із обов'язкового страхування, застосовуються положення цього Кодексу, якщо інше не встановлено актами цивільного законодавства.

Стаття 993 ЦК України передбачає, що до страховика, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, у межах фактичних витрат переходить право вимоги, яке страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, відповідальної за завдані збитки.

Відповідно до цієї норми до страховика переходить право вимоги до особи, відповідальної за завдані збитки про відшкодування шкоди, лише в разі виплати страхового відшкодування за договором майнового страхування. У разі проведення страхових виплат за договором особистого страхування (життя, здоров'я, працездатності, пенсійного забезпечення) таке право вимоги страховика до особи, відповідальної за заподіяння шкоди, не передбачено.

Отже, оскільки страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності є обов'язковим особистим страхуванням, ні Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, ні Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та

похованням», ні норми гл. 67 ЦК України не передбачають право страховика, який сплатив страхове відшкодування особі, застрахованій за договором загальнообов'язкового державного соціального страхування, на звернення з вимогою до винної особи про відшкодування сплачених застрахованому страхових сум.

Крім того, задоволення таких вимог означало б заміну сторін у зобов'язанні, в якому права застрахованої особи на отримання відшкодування перейшли б до страховика, у той час як відповідно до ст. 515 ЦК України не допускається заміна кредитора в зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора, зокрема про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я (*постанова від 12 вересня 2011 р. № 6-21цс11*).

6. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», дія цього Закону поширюється на осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту).

Згідно з ч. 1 ст. 21 зазначеного Закону в разі настання страхового випадку, а також на підставі статей 13 і 14 цього Закону в результаті смерті застрахованого внаслідок професійного захворювання Фонд соціального страхування від нещасних випадків зобов'язаний у встановленому законодавством порядку своєчасно та в повному обсязі відшкодувати шкоду, заподіяну працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або в разі смерті, виплачуючи йому або особам, які перебували на його утриманні, страхові виплати. Перелік грошових сум страхових виплат на відшкодування такої шкоди міститься в п. 1 ч. 1 ст. 21 наведеного Закону. До грошових сум, які в разі смерті застрахованого працівника підлягають виплаті особам, що перебували на його утриманні, законом віднесено одноразову допомогу, пенсію у зв'язку з втратою годувальника та відшкодування вартості пов'язаних з похованням ритуальних послуг (підп. «б», «д» п. 1; п. 2 ч. 1 ст. 21 Закону).

Отже, виплата Фондом грошових сум на відшкодування моральної шкоди, завданої смертю застрахованого внаслідок професійного захворювання, членам його сім'ї зазначеним вище Законом не передбачена.

Такі відносини регулюються нормами статей 1167, 1168 ЦК України. Зокрема, ст. 1168 ЦК України передбачено, що моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю (*постанова від 10 жовтня 2011 р. № 6-46цс11*).

8. Справи, що виникають із застосування законодавства про виконавче провадження

1. Дія Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» не поширюється на правовідносини, в яких однією зі сторін є фізична особа — стягувач. У зв'язку з цим суд правильно застосував положення п. 3.7 ч. 6 ст. 3 цього Закону та з урахуванням п. 15 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження» скасував постанову державного виконавця про зупинення виконавчого провадження у зв'язку з внесенням

підприємства паливно-енергетичного комплексу — боржника — до Реєстру підприємств паливно-енергетичного комплексу, які беруть участь у процедурі погашення заборгованості відповідно до вказаного Закону (*постанова від 31 січня 2011 р. № 6-4цс10*).

2. Відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження» у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин (вересень 2009 року), виконавче провадження підлягає обов'язковому зупиненню у випадку внесення підприємства паливно-енергетичного комплексу до Реєстру підприємств паливно-енергетичного комплексу, які беруть участь у процедурі погашення заборгованості відповідно до Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу».

Згідно зі ст. 2 цього Закону він регулює відносини, пов'язані з проведенням комплексу заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу. Його дія поширюється на підприємства паливно-енергетичного комплексу, а також інших учасників розрахунків, які мають або перед якими є заборгованість, що виникла внаслідок неповних розрахунків за енергоносії. У ст. 1 вказаного закону перелічено, хто є учасником розрахунків.

Отже, виконавче провадження з виконання рішення суду про відшкодування фізичній особі моральної шкоди, завданої ушкодженням здоров'я, не підлягає обов'язковому зупиненню (*постанова від 17 жовтня 2011 р. № 6-31цс11*).

9. Трудове право

1. Звільнення працівника на підставі п. 1 ч. 1 ст. 40 Кодексу законів про працю України допускається, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу (ч. 2 ст. 40 цього Кодексу).

До звільнення позивачці було запропоновано вакантні посади, що відповідали її спеціальності та кваліфікації. Від запропонованих посад відповідачка відмовилась. Інші вакантні посади їй не пропонувались, оскільки, на переконання роботодавця, позивачка не відповідала їм за своєю спеціальністю, кваліфікацією та досвідом роботи. Поняття кваліфікації як таке, що включає не лише освітній рівень працівника та стаж його роботи, але й здатність виконувати особливі доручення, є оціночним та визначається у кожній конкретній справі залежно від установлених судом обставин (*постанова від 7 листопада 2011 р. № 6-45цс11*).

2. Згідно зі ст. 117 КЗпП України в разі невиклати з вини власника або уповноваженого ним органу належних звільненому працівникові сум у строки, зазначені в ст. 16 цього Кодексу, при відсутності спору про їх розмір підприємство, установа, організація повинні виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки по день фактичного розрахунку.

При наявності спору про розміри належних звільненому працівникові сум власник або уповноважений ним орган повиненні сплатити зазначене в цій статті відшкодування в тому разі, коли спір вирішено на користь працівника. Якщо спір вирішено на користь працівника частково, то розмір відшкодування за час затримки визначає орган, який виносить рішення по суті спору.

Установивши, що спір між сторонами виник про розмір належних звільненому працівникові сум, позов задоволено частково, тому згідно зі ст. 117 КЗпП України розмір відшкодування за час затримки розрахунку слід визначати з урахуванням істотності суми заборгованості порівняно з середнім заробітком (*постанова від 24 жовтня 2011 р. № 6-39цс11*).

10. Житлове право

1. Відповідно до ст. 127 Житлового кодексу Української РСР (далі — ЖК Української РСР) і пункту 2 Примірного положення про гуртожитки, затвердженого постановою Ради Міністрів Української РСР від 3 червня 1986 року № 208, гуртожитки призначаються лише для проживання робітників, службовців, студентів, учнів, а також інших громадян у період їх роботи або навчання.

Згідно з ч. 2 ст. 128, ст. 129 ЖК Української РСР, ч. 1 п. 10 Примірного положення про гуртожитки єдиною підставою для вселення на надану жилу площу в гуртожитку є спеціальний ордер, який видає адміністрація підприємства, установи, організації на підставі спільного із профспілковим комітетом рішення про надання жилої площі в гуртожитку.

Пунктом 17 Примірного положення про гуртожитки передбачено, що вселення громадянами, які проживають у приміщеннях, що перебувають у їх відособленому користуванні, інших членів сім'ї, крім своїх неповнолітніх дітей, в указані приміщення допускається лише з дозволу адміністрації, профспілкового комітету, установи, організації та письмової згоди членів сім'ї громадянина, які проживають разом із ним.

Право користування жилим приміщенням у гуртожитку такого члена сім'ї (або колишнього члена сім'ї) є похідним від права особи, якій у встановленому законом порядку видано спеціальний ордер для проживання на період її роботи.

Отже, зважаючи на наведене вище, ст. 125, ч. 3 ст. 132 ЖК Української РСР (про підстави виселення без надання іншого жилого приміщення чи з наданням такого) застосовуються до житлових правовідносин, одним із суб'єктів яких є особа, яка перебувала з підприємством, установою чи організацією у трудових відносинах.

Таким чином, закріплені в цих статтях закону гарантії не може бути застосовано при вирішенні спору про виселення із гуртожитку громадян, які не перебували чи не перебувають з організацією у трудових відносинах (*постанова від 19 грудня 2011 р. № 6-71цс11*).

11. Застосування норм процесуального права

1. Встановивши факт порушення Україною права заявниці на доступ до суду (п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод), яке виявилось в тому, що Верховний Суд України як суд касаційної інстанції не розглянув її скаргу, подану після закінчення відповідного строку, визнавши клопотання про поновлення строку безпідставним, Європейський суд з прав людини і основних свобод зазначив наступне.

Національний суд, застосовуючи передбачене законодавством процесуальне обмеження, неправильно оцінив такі обставини.

По-перше, заявниця та її представник не були присутні в суді при розгляді апеляційної скарги, поданої іншою стороною.

Скасувавши рішення місцевого суду про задоволення позову заявниці, апеляційний суд ухвалив нове рішення про відмову в позові повністю.

По-друге, суд апеляційної інстанції в порушення вимог ст. 216 ЦПК України 1963 року офіційно копію свого рішення протягом п'яти днів з дня його проголошення заявниці не направив.

Дізнавшись про розгляд справи в апеляційному суді й отримавши копію рішення, заявниця та її представник через відносно короткий період часу подали касаційну скаргу з проханням поновити відповідний строк, пропущений ними з поважних причин.

Правило ст. 216 ЦПК України 1963 року давало заявниці законні підстави очікувати направлення їй упродовж п'ятиденного строку копії рішення апеляційного суду, що дало б можливість підготувати та подати касаційну скаргу. Оскільки наслідки невиконання цих вимог не врегульовано спеціальними процесуальними нормами, які б встановлювали порядок дій заявниці в такій ситуації, то як Європейський суд з прав людини і основних свобод, так і Верховний Суд України, скасовуючи ухвалу судді Верховного Суду України і передаючи питання про прийняття касаційної скарги заявниці на новий розгляд до суду касаційної інстанції, дійшли висновку, що заявниця діяла з належною сумлінністю і її вини не було в тому, що вона не подала касаційну скаргу в межах строку, встановленого законодавством.

Заявниця не могла передбачити застосування касаційною інстанцією процесуального обмеження, встановленого національним законодавством, що було порушенням принципу юридичної визначеності та призвело до порушення самої суті права на суд (*постанова від 14 листопада 2011 р. № 6-37цс11*).

Програма спецкурсу
«Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ»

Тема 1. Методика визначення процесуальних особливостей розгляду та вирішення окремих категорій цивільних справ

Теоретичне і практичне значення визначення та аналізу процесуальних особливостей розгляду і вирішення окремих категорій цивільних справ. Вплив характеру матеріальних правовідносин на особливості розгляду і вирішення цивільних справ. Співвідношення загальних та спеціальних процесуальних норм. Характеристика окремих процесуальних інститутів

I. Розгляд справ у порядку позовного провадження

Тема 2. Процесуальні особливості розгляду справ, що виникають із шлюбно-сімейних відносин

Загальна характеристика справ, що виникають із шлюбно-сімейних відносин. Справи про розірвання шлюбу. Справи про визнання шлюбу недійсним. Справи про визначення правового режиму майна подружжя та його розподіл. Справи про стягнення аліментів. Справи про встановлення батьківства (материнства). Справи про оспорування батьківства (материнства). Справи, пов'язані з вихованням дітей.

Тема 3. Процесуальні особливості розгляду справ, що виникають із трудових правовідносин

Загальна характеристика справ, що виникають із трудових правовідносин. Справи про поновлення на роботі. Справи про стягнення заробітної плати за час вимушеного прогулу. Справи про визнання необґрунтованими дисциплінарних стягнень. Справи про стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації.

Тема 4. Процесуальні особливості розгляду справ, що виникають із договірних правовідносин

Загальна характеристика справ, що виникають із договірних правовідносин. Справи про визнання правочину недійсним. Справи про визнання договору недійсним. Справи, що впливають із договору найму (оренди) майна. Справи, що впливають із договору позики. Справи, що впливають із кредитного договору.

Тема 5. Процесуальні особливості розгляду справ, що пов'язані з правом власності

Загальна характеристика справ, що пов'язані з правом власності. Справи про визнання права власності. Справи про виключення майна з-під арешту (опису). Справи про витребування майна із чужого незаконного володіння.

Тема 6. Процесуальні особливості розгляду справ, що виникають із заподіяння шкоди

Загальна характеристика справ, що виникають із заподіяння шкоди. Справи про відшкодування моральної шкоди. Справи про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. Справи про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду. Справи про відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів. Справи про відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків робіт

(послуг). Справи про захист гідності, честі та ділової репутації. Справи про відшкодування шкоди, завданої органом державної влади. Справи про відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину. Справи про відшкодування шкоди, завданої робітнику каліцтвом, професійним захворюванням або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним трудових обов'язків.

Тема 7. Процесуальні особливості розгляду справ про успадкування

Загальна характеристика справ про успадкування. Справи про право на спадкове майно і розподіл його в натурі. Справи про визнання заповіту недійсним. Справи про визнання додаткового строку для прийняття спадщини. Справи про вимоги за боргами спадкодавця.

Тема 8. Процесуальні особливості розгляду справ, що виникають з авторських прав

Загальна характеристика справ, що виникають з авторських прав. Спори про авторство (співавторство). Спори, що випливають із авторських договорів. Спори, що виникають з бездоговірного використання твору.

Тема 9. Процесуальні особливості розгляду справ, що виникають з житлових відносин

Загальна характеристика справ, що виникають з житлових відносин. Справи про визнання права користування жилим приміщенням. Справи про визнання особи такою, що втратила право користування жилим приміщенням. Справи про стягнення плати з наймачів. Справи, пов'язані з перебудовою і переплануванням жилих приміщень. Справи про обмін жилого приміщення. Справи про виселення з гуртожитків. Справи, пов'язані з приватизацією жилих приміщень. Справи про виділ частки з будинку (поділ будинку), що є спільною власністю (частковою чи сумісною).

Тема 10. Процесуальні особливості розгляду справ, що виникають із земельних відносин

Загальна характеристика справ, що виникають із земельних відносин. Спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб. Спори, пов'язані з орендою землі. Спори про відшкодування збитків, завданих власникам землі. Судове рішення у справах, що виникають із земельних правовідносин.

II. Розгляд справ у порядку окремого провадження

Тема 11. Процесуальні особливості розгляду справ окремого провадження

Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. Визнання фізичної особи недієздатною. Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою. Оголошення фізичної особи померлою. Усиновлення дитини громадянами України. Усиновлення дитини особами без громадянства, що постійно проживають за межами України, або іноземцями.

Встановлення фактів, що мають юридичне значення. Встановлення факту родинних відносин між фізичними особами. Встановлення факту перебування фізичної особи на утриманні. Встановлення факту каліцтва, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Встановлення факту реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення. Встановлення факту проживання сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу. Встановлення факту належності правовстановлюючих документів. Встановлення факту народження

особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження. Встановлення факту смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті. Встановлення факту батьківства. Встановлення факту володіння будівлею на праві приватної власності. Встановлення факту прийняття спадщини і місця відкриття спадщини.

Встановлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі. Передача безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність. Визнання спадщини відумерлою. Надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. Обов'язкова госпіталізація до протитуберкульозного закладу. Розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб. Надання права на шлюб.

III. Розгляд справ у порядку наказного провадження

Тема 12. Процесуальні особливості розгляду справ наказного провадження

Стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати. Компенсація витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника. Стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення з урахуванням індексу інфляції та трьох відсотків річних, нарахованих заявником на суму заборгованості. Присудження аліментів на дитину в розмірі тридцяти відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших зацікавлених осіб. Повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів.

Рекомендована література

Архіпов В. В., Архіпова А. В. Зміст предмету судово-товарознавчої експертизи //Форум права. — 2007. — № 1. — С. 9—13.

Архіпов В. В. Судово-товарознавча експертиза товарів народного споживання та послуг. Теорія та практика: Навчально-практичний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 306 с.

Бичкова С. С. Визначення складу осіб, які беруть участь у деяких справах, що можуть розглядатися в порядку окремого провадження //Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 8, 2009 р. — К.: Науково-дослідний інститут приват. права і підприємництва Академії правових наук України, 2009. — С. 89—93.

Бичкова С. С. Участь у справах наказного провадження органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб //Правове регулювання економіки. — 2008. — № 8. — С. 43—51.

Болокан І. В. Особливості розгляду судом справ про передачу безхазяйної нерухомої речі в комунальну власність //Вісник Запорізького національного університету. — 2009. — № 2. — С. 104—110.

Будзінська О. Правові аспекти усиновлення українських дітей, які є громадянами України, іноземцями //Юридичний журнал. — 2009. — № 2(80). — С. 39—48.

Буряк В. Я. Трудові спори: порядок їх вирішення в Україні. — К.: Знання, 2003. — 382 с.

Васильєв С. В. Деликтное судопроизводство (судопроизводство о возмещении вреда) — Х.: Одиссей, 2007. — 448 с.

Васильєв С. В. Довідник з підготовки до судового розгляду окремих категорій цивільних справ. — Х.: Еспада, 2010. — 464 с.

Васильєв С. В. Судопроизводство по делам о возмещении вреда, причиненного жизни и здоровью гражданина при исполнении им трудовых обязанностей — Х.: Факт, 1999.

Вільгушинський М. Й., Сіроткіна М. В. Право на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, та можливі шляхи його реалізації //Часопис цивільного і кримінального судочинства. — 2011. — № 1. — С. 103—112.

Гнатенко А., Луспенік Д. Застосування судами деяких норм законодавства про захист авторського права і суміжних прав: проблеми судової практики //Право України. — 2009. — № 2. — С. 109—120.

Донцова О. С., Посохов А. С., Михальський О. О. Проблемні питання методичного забезпечення судово-товарознавчих експертиз //Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Збірник наукових праць. — 2011. — Випуск 11. — С. 645—653.

Дорошенко О., Орлюк О. Проблемні питання проведення судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності //Юридичний радник. — 2006. — № 3(11).

Експертизи у судовій практиці /За заг. ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 388 с.

Євтушенко О. І., Шебуєва В. А. Узагальнення практики розгляду судами справ про розкриття інформації, яка містить банківську таємницю //Актуальні проблеми цивільного і господарського права. — 2008. — № 2.

Жуков В. Забезпечення доказів, пов'язаних із захистом прав на комп'ютерні програми в Україні //Українське комерційне право. — 2001. — № 1. — С. 41—49.

Замченко А. О. Окремі питання судової практики при розгляді справ про повернення банківського вкладу (депозиту) //Актуальні питання цивільного та господарського права. — 2010. — № 1.

Застосування судами цивільного процесуального законодавства /За заг. ред. Шевчука П. І. — К.: Видавничий дім «ІнЮре», 2002. — 416 с.

Лейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі — методологічні, методичні принципи проведення та завдання //Український вісник психоневрології. — 2002. — Т. 10, Вип. 1. — С. 120—121.

Кидалова А. Особливості правового регулювання розірвання шлюбу між подружжям, яке має неповнолітніх дітей //Право України. — 2000. — № 1. — С. 55—57.

Кириченко І., Прохоров-Лукін Г. Судова експертиза як невідємна складова ефективного захисту прав інтелектуальної власності //Юридичний журнал. — К.: Юстініан. — 2005. — № 3(33). — С. 99—106.

Кіпенко І. С. Узагальнення судової практики розгляду судами Харківської області справ про спадкування //Актуальні проблеми цивільного та господарського права. — 2009. — № 3.

Кондрат'єва Л. А. Деякі процесуальні особливості розгляду справ про стягнення аліментів на утримання неповнолітніх осіб //Науковий вісник Чернівецького університету. — 2005. — Випуск 286. Правознавство. — С. 76—80.

Кондрат'єва Л. А. Процесуально-правове становище неповнолітніх у справах про позбавлення батьківських прав //Науковий вісник Чернівецького університету. — 2004. — Випуск 212. Правознавство. — С. 70—73.

Котелевець А. В., Мирошніченко Є. О. Деякі особливості правового захисту неповнолітніх: на матеріалах судової практики. — Х.: Харків юридичний, 2008. — 186 с.

Крикунов О. В. Особливості оформлення позовів про компенсацію моральної шкоди у цивільному та кримінальному судочинстві //Адвокат. — 2002. — №№ 4—5. — С. 21—23.

Крикунов О. В. Психологічна експертиза потерпілого як засіб доказування цивільного позову про компенсацію моральної шкоди //Вісник Верховного Суду України. — 2001. — № 5(27). — С. 46—48.

Лемик Р. Я. До питання щодо застосування судово-психологічної експертизи в цивільному процесі //Держава і право: Серія юридичні і політичні науки: Вип. 11. — Київ. — 2001. — С. 276—278.

Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в справах про відшкодування моральної шкоди //Держава і право: Серія юридичні і політичні науки: Вип. 8. — Київ. — 2000. — С. 236—240.

Луспеник Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. — Х.: Харків юридичний, 2005. — 432 с.

Луспеник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. — Харків: Харків юридичний, 2006. — 480 с.

Луспеник Д. Спiрнi питання судової практики щодо розгляду судами заяв у порядку наказного провадження //Актуальнi проблеми цивiльного i господарського права. — 2008. — № 1.

Луспеник Д. Д. Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной информации) — Х.: Харків юридичний, 2005. — 320 с.

Мельничок В. Судово-психологична експертиза учасників подiй, пов'язаних iз використанням транспортних засобiв //Право України. — 2009. — № 1. — С. 93—96.

Мiненкова Н. О. Актуальнi питання застосування сiмейного та цивiльно-процесуального законодавства щодо усиновлення //Актуальнi питання цивiльного та господарського права. — 2008. — № 6.

Окреме провадження: монографiя /В. В. Комаров, Г. О. Свiтлична, I. В. Удальцова; за ред. В. В. Комарова. — Х.: Право, 2011. — 312 с.

Павловська Н. Особливостi вiдшкодування моральної шкоди при порушеннi прав споживачiв //Пiдприємництво, господарство i право. — 2001. — № 4. — С. 71—72.

Палиюк В. П. Объем возмещения морального (неимущественного) вреда //Весы фемиды. — 2001. — № 1(17). — С. 18—37.

Палиюк В. П. Особливостi розкриття банківської таємниці судами. — К.: Юстiніан, 2009. — 384 с.

Палиюк В. П. Судовий захист клiєнтiв поточних та вкладних (депозитних) рахункiв: теорiя та практика. — К.: Юстiніан, 2011. — 528 с.

Петрова I. А. Правовi засади процесуального регулювання судово-товарознавчих експертиз у судi //Вiсник Вищої ради юстиції. — 2011. — № 4(8). — С. 67—82.

Петрова I. А. Правовi та процесуальнi засади судово-товарознавчих експертиз споживчих товарiв: монографiя. — Х.: Вид-во ФОП Нiконова В. Б., 2011. — 275 с.

Позовне провадження: монографiя /В. В. Комаров, Д. Д. Луспеник, П. I. Радченко та iн.; за ред. В. В. Комарова. — Х.: Право, 2011. — 552 с.

Поникаров В. Д. и др. Судебно-бухгалтерская экспертиза: Учебное пособие. — Х.: Арсис, 2002. — 240 с.

Ромовська З. В. Спiрнi питання вiдшкодування моральної шкоди //Вiсник Верховного Суду України. — 2005. — № 5(57). — С. 41—44.

Саприкіна I. Цивiльно-правовi способи захисту честi, гiдностi, ділової репутації у новому Цивiльному кодексі України //Юридична Україна. — 2005. — № 9. — С. 55—58.

Свiтлична Г. О. Надання неповнолiтній особі повної цивiльної дiєздатностi в порядку цивiльного судочинства //Вiсник Верховного Суду України. — 2008. — № 4(92). — С. 35—41.

Свiтлична Г. О. Правовi аспекти розкриття iнформації, яка мiстить банківську таємницю, щодо юридичних та фiзичних осiб //Вiсник Верховного Суду України. — 2007. — № 11(87).

Селiванов М. Надання письмових доказiв в електронному виглядi та перевiрка їх достовiрностi [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/selivanov/article/5240.aspx>

Слiпченко О. I. Визначення розмiру компенсації моральної шкоди //Вiсник Верховного Суду України. — 2001. — № 2(24).

Сліпченко О. І. Предмет доказування у справах про відшкодування моральної шкоди //Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 8(60). — С. 38—43.

Сліпченко О. І. Судові експертизи та їх особливості в цивільному судочинстві і, зокрема, в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди //Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 8, 2009 р. — К.: Науково-дослідний інститут приват. права і підприємництва Академії правових наук України, 2009. — С. 83—86.

Судові прецеденти щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ /Под заг. ред. Бринцева В. Д. — Х.: Просвіта, 2000. — 232 с.

Тилик Т. М. Основні категорії житлових спорів, що розглядаються в судовому порядку //Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 8, 2009 р. — К.: Науково-дослідний інститут приват. права і підприємництва Академії правових наук України, 2009. — С. 123—126.

Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. — К.: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. — 256 с.

Чупрун В. Д. Підготовка цивільних справ до розгляду. Юридичний довідник. — К.: Видавничо-культурологічний центр «Софія», 1994. — 96 с.

Штефан О. О. Позовне провадження у справах з авторських і суміжних правовідносин у цивільному судочинстві України: Монографія. — К.: НДІ приватного права і підприємництва, 2003. — 236 с.